

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

OSMANLI MALİYESİNDE MALİKÂNE UYGULAMASININ TAŞRA
YÖNETİMİNDE BİR USÛL OLARAK KULLANIMI: XVIII. YÜZYILDA ADANA
SANCAĞI

Mehtap ERGENOĞLU

Danışman
Prof. Dr. Şerife YORULMAZ

DOKTORA TEZİ

Haziran, 2016

T.C.
MERSİN ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulamasının Taşra Yönetiminde Bir Usûl Olarak Kullanımı: XVIII. Yüzyılda Adana Sancağı” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel etik kurallara ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini onurumla doğrularım.

24.06./2016

Mehtap ERGENOĞLU

Mersin Üniversitesi , Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Mehtap ERGENOĞLU tarafından hazırlanan “Osmanlı Mâliyesinde Mâlikâne Uygulamasının Taşra Yönetiminde Bir Usûl Olarak Kullanımı: XVIII. Yüzyılda Adana Sancağı” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalında DOKTARA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başarılı

Başarısız

Üye Prof. Dr.

Prof. Dr. Şerife

YORULMAZ
(Danışman)

Üye

Prof. Dr. Özer
ERGENÇ

Üye

Prof. Dr. Hülya
TAŞ

Üye

Doç. Dr. Burak
BEYHAN

Üye

Yrd. Doç. Dr.
Doğan GÜN

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Süleyman DEĞİRMEN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu çalışmada kurumsal ve teorik olarak hiç bir şeyin değişmediği, ancak eski sistemin devamı içinde yeni uygulamaların sıkça görüldüğü ve kurumsallaşmaya başladığı XVIII. yüzyılda, Osmanlı mâliyesinde boyutları gittikçe geniş bir alana yayılan “*İltizâm*” sisteminin, taşra idârî-mâlî organizasyonunda ne gibi değişimlere ve dönüşümlere yol açtığıın analiz edilmesidir.

XVIII. yüzyılda mâlikâne uygulamasıyla birlikte, ilk defa evrensel gelişmeye uygun olarak batıdaki modern devletin ortaya çıktığı süreçte yapılan gibi padişah, doğrudan merkezî bir yetkiyle devleti merkezileştirme yoluna gitti. Timâr sistemi içinde kalan gelirlerin hazineye aktarılarak, oradan tıpkı batıda olduğu gibi maaşlı memur ve profesyonel bir ordu yaratmasına benzer bir süreç izlendi. Nitekim mâlikâne uygulaması, devletin yeniden ama evrensel anlamda yani batıda görüldüğü gibi merkezileşmeye geçişidir.

Bu süreçte mâlikâne uygulaması kapsamında, klasik dönemdeki yönetici kimliği farklılaşmış, taşranın fiilî yöneticileri, artık yönetici seçkinler arasından değil a’yân ve eşrâf arasından gelmeye başlamıştır. Bu bağlamda tezde mâlikânecileri ve mâlikânecilerin görevlendirdiği mukâta’acı, pare mültezimi ve der-uhdecilerin kimlikleri belirlenerek, bu dönemde kuralları uygulayacak olan yeni insan tipi üzerinde durulmuştur. Bu yeni insan tipinin birinci özelliği; geleneği yadsımaları yani devlete kafa tutabilmeleridir. İlk özelliğe tezat oluşturacak şekilde ikinci özelliği ise; sorumlu ve düşünen insan tipinde olup, devletten kendilerini sorumlu tutmalarıdır.

Bu çalışmada tez hocam Prof. Dr. Şerife YORULMAZ’ın önerileri ve tecrübeleri benim için yol gösterici oldu. Kendisine teşekkür ediyorum. Lisanstan itibaren hocam olan, kendisinden çok şey öğrendiğim ve desteğini her zaman hissettiğim Sayın

Prof. Dr. Özer ERGENÇ bana zaman ayırıp bilgi ve tecrübelerini benimle paylaştığı için kendisine çok teşekkür ediyorum. Ayrıca tezin başından itibaren her aşamasında büyük bir özveriyle desteğini, bilgisini ve tecrübesini esirgemeyen sevgili arkadaşım Prof. Dr. Hülya TAŞ'a çok teşekkür ediyorum. Sevgili arkadaşım Doç. Dr. Burak BEYHAN da tezimi büyük bir sabırla okuyup, bilgi ve deneyimlerini benimle paylaştı ve aynı zamanda Adana sancağındaki mâlikâne uygulamasını harita üzerine taşıyarak, çalışmayı daha anlaşılır kıldı. Kendisine şükran borçluyum. Çalışma ile düşüncelerini benimle paylaşan sevgili arkadaşım Doğan GÜN'e de çok teşekkür ederim. Tezimi okuyan ve önerilerini benimle paylaşan sevgili arkadaşım Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT'a da çok teşekkür ediyorum.

Sevgili Sırma HASGÜL, öğrencim, kardeşim sen olmasaydın halim nice olurdu. Destek ve yardımların için sana minnettarım.

Tez süresi boyunca hep yanımda olan ve her zaman desteğini hissettiğim arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Tuba AKAR'a çok teşekkür ederim. Sevgili kardeşlerim, arkadaşlarım Melike KARA ve Songül ULUTAŞ ve Sinem YILMAZ her zaman yanımda oldular, tez döneminde acâyib-i garibeden hallerime tahammül ettiler. Kendilerine sonsuz teşekkür ediyorum. Burada isimlerini sayamadığım diğer arkadaşlara ve dostlara da teşekkür ediyorum.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve İSAM Kütüphanesi çalışanlarına arşiv ve kütüphane çalışması esnasında gösterdikleri kolaylık ve yardımlar için özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden Sevgili Kemal GURULKAN'a ve Ayten ARDEL'e sonsuz teşekkür ediyorum.

Mehtap ERGENOĞLU

ÖZET

OSMANLI MALİYESİNDE MALİKANE UYGULAMASININ TAŞRA YÖNETİMİNDE BİR USUL OLARAK KULLANIMI: XVIII. YÜZYILDA ADANA SANCAĞI

XVIII. yüzyılda Osmanlı mâliyesinde boyutları gittikçe geniş bir alana yayılan “İltizâm” sisteminin, taşra idârî-mâlî organizasyonunda ne gibi değişimlere ve dönüşümlere yol açtığına analiz eden “*Osmanlı Mâliyesinde Mâlikâne Uygulamasının Taşra Yönetiminde Bir Usûl Olarak Kullanımı: XVIII. yüzyılda Adana Sancağı*” başlıklı tezin ana kaynağını Mâliyeden Müdevver defterler, Başmuhâsebe Kalemi defteri ile Şer’iyye Sicilleri oluşturmaktadır.

Tezde özellikle iki husus üzerinde durulmuştur. Birincisi, XVIII. yüzyılda Osmanlı mâliyesinde meydana gelen değişimlerin, taşra yönetim mekanizmasında ortaya çıkardığı farklılıklar, Adana sancağı kapsamında ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna göre, bölgede tespit edilen dirlik, tahvil ve mâlikâne alanları sayesinde, taşra yöneticilerinin yetki alanları tespit edilmiştir. XVIII. yüzyılda mâlikâne uygulamasıyla birlikte ilk defa evrensel gelişmeye uygun olarak batıda modern devletin ortaya çıktığı süreçte yapılan gibi, doğrudan merkezî bir yetkiyle merkezileştirme yoluna gidilmiştir. Bu uygulama, eskiden timâr sistemi içinde kalan gelirlerin yani tevcih edilen yöneticilere toplanma ve kullanım hakkı bırakılan gelirlerin hazineye intikalidir.

Tezde yer alan ikinci husus ise, XVIII. yüzyılda Osmanlı taşrasında görülen yönetici karmaşası ve kimlik değişiminin ortaya konulmasıdır. Bu dönemde hem dikey - *zümreler arası*- hem de yatay -*mekânda*- hareketlilik artınca, örf mensuplarının niteliği değişmiştir. Artık idârî/askerî yönetici sınıfın dahil oldukları gerçeklik değişmiş, devşirme

sistemi tek kaynak olmaktan çıkmıştır. Reâyânın kul kadrolarına geçiş süreci olarak da değerlendirilen bu dönemde yeni kanunlar ve uygulamalar olmamasına rağmen yöneticilerin kimliği farklılaşmış, taşranın fiilî yöneticileri, artık yönetici sadece seçkinler arasından değil a'yân ve eşrâf arasından gelmeye başlamıştır. Bu bağlamda mâlikânegileri ve mâlikânegilerin görevlendirdiği mukâta'acı, pare mültezimi ve der-uhdecilerin kimlikleri belirlenerek, bu dönemde kuralları uygulayacak olan yeni insan tipi üzerinde durulmuştur. Bu yeni insan tipinin birinci özelliği; geleneği yadsımaları yani devlete kafa tutabilmeleridir. İlk özelliğe tezat oluşturacak şekilde ikinci özelliği ise; sorumlu ve düşünen insan tipinde olup, devletten kendilerini sorumlu tutmalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Adana Sancağı, iltizâm, mâlikâne, mukâta'a/maktû'

ABSTRACT

EMPLOYMENT OF MANOR PRACTICE IN THE OTTOMAN FINANCIAL SYSTEM AS A METHOD: THE CASE OF ADANA SANJAK IN THE XVIIIITH CENTURY

The main achieve materials used for the thesis titled as “Employment of Manor Practice in the Ottoman Financial System as a Method: The Case of Adana Sanjak in the XVIIIth Century” analyzing the changes and transformations caused by the farming (“*İltizam*”) system whose scope increasingly expanding in the Ottoman financial system in the XVIIIth Century was spread to a wider field in the administrative-financial organization of the country are Mâliyeden Müdevver Classifications, Başmuhâsebe Kalemi Classifications and the Ottoman Court Records (“*Şer’iyye Sicilleri*”).

Two important issues were particularly analyzed in the thesis. Firstly, the differences led by the changes experienced in the Ottoman financial system in the XVIIIth Century within the system of the administrative organization of the country was unveiled with particular reference to the case of Adana Sanjak. Accordingly, the hinterlands and jurisdictions of country officers were identified via tracing areas of dirliks (*estate*), bonds (*tahvil*) and manors. For the first time in Ottoman history, in line with the universal developments and parallel to the emergence of modern state in the West, the financial system was centralized by directly using central authority in the implementation of manor practice in the XVIIIth Century. In fact this practice was the transfer of revenues previously collected and used by the privileged administrators within *Timar System* to the treasure of the central state.

The second important issue analyzed in the thesis is to reveal both the complexity observed in the hierarchy of the Ottoman administrators in the country and the changes experienced in the identity of the respective administrators in the XVIIIth Century. In this period, parallel to the increasing vertical mobility (between different social groups) and horizontal mobility (between different spaces), the characteristics of the military and administrative officers (members of *Ehl-i Örf*) changed. As a result of the changes experienced in the main characteristics of the members of Ehl-i Örf, the traditional Recruitment System was not, anymore, the single source for the creation of the military and administrative officers. In this era which is also known as the process of transformation of rayah (subjects) into servants (*kul*) of Sultan, in spite of lack of new laws and practices, the identity of administrators differentiated and the actual administrators of the country was recruited from not only among privileged social groups but also among *a'yân* (landed proprietor in the Ottoman Empire) and notables (*eşrâf*). Within this context, the identities of the holders of the manors (*mâlikâneci*), *mültezim* (*mukâta'acı* employed by the holders concerned to collect revenues), *pare mültezim* (secondary *mültezim* employed by *mukâta'acı* to gather revenues for which he is actually responsible to collect) and *deruhdeci* ('fiscal protectors') were identified and consequently the type of new human who was responsible for the implementation of the rules during this period was elaborated. The most important characteristic of this new human type revealed by the practices of new administrators is their ignorance of the tradition and to challenge against the state. In contract to the first characteristic, the second important characteristic of the new human type is to take responsibility and to criticize.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
TABLO VE HARİTA LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM: MÂLÎ VE İDÂRÎ BİR BİRİM OLARAK MUKÂTA'A ALANI	27
I.1. Klasik Dönemde Taşra Yönetimi	27
I.2. Timâr Sistemi Dışında Kalan Gelirler: Mukâta'a Alanları ve İdaresi	31
I.3. Mukâta'alaşma Sürecinin Yaygınlaşması ve Nedenleri	50
II. BÖLÜM: ADANA SANCAĞI VE MALİKANE UYGULAMASI.....	68
II. 1. Timâr Sisteminin Uygulandığı Dönemde Adana Sancağının Sınırları ve Yetki Alanı	68
II. 2 . Adana Sancağındaki Konar-Göçer Gruplar Hakkında.....	79
II. 3. Adana Sancağında Değişen Yetki Alanı: Mâlikâne Uygulaması.....	85
II. 4. Adana Sancağında Bulunan Mukâta'a Alanlarına Dair	104
II. 4. 1. Adana sancağında Üretime ve Ticârete Dayalı Mukâta'alar	105
II. 4. 1. 1. Mîzân-ı Harîr Mukâta'ası	105
II. 4. 1. 2. İhtisâb mukâta'ası	106
II. 4. 1. 3. Mukâta'a-i Tahmis-i Kahve, Şem'hâne, Boyahâne ve Diğer Mukâta'alar	111
III. BÖLÜM: MALİKANE UYGULAMASININ YENİ YÖNETİCİLERİ: DEVLET-TOPLUM İLİŞKİSİNE YANSIMASI.....	119

III. 1. Klasik Dönemde Yönetici Kavramı: Devlete Kul Olmak.....	119
III. 2. Yeni Yönetici Tipolojisi ile Birlikte Değişen İlişkiler.....	128
III. 2. 1. Yönetici-Reâyâ Arasındaki İlişki	137
III. 2. 2. Mâlikâneci-Alt Yönetici Arasındaki İlişki	152
III. 2. 3. Merkez-Üst Yönetici ve Mâlikâneci Arasındaki İlişkiler.....	156
IV. BÖLÜM: ADANA SANCAĞINDAKİ MALİKANE SAHİPLERİNİN KİMLİKLERİ.....	165
IV. 1. Adana sancağında mâlikâne olarak verilen mukâta'alara dair bazı sayısal analizler	165
IV. 2. Adana Sancağı'nda Mukâta'aları İltizâm Eden Mâlikâneci Profili.....	174
IV. 2. 1. Kimlikleri Açısından Mâlikâneciler	174
IV. 2. 2. Devlet Görevlisi Olan Mâlikâneciler.....	176
IV. 2. 3. Reâyâ Kökenli Mâlikâne Sahipleri.....	178
IV. 3. İkâmet Yerleri Açısından Mâlikâne Sahipleri	180
IV. 3. 2. Mahallinde İkâmet Eden Mâlikâneciler	183
IV. 4. Kimlikleri Açısından Mültezimler.....	186
IV. 4. 1. Farklı Etnik ve Dinsel Gruba Mensup Mültezimler.....	207
SONUÇ.....	211
KAYNAKÇA.....	219
EKLER	

TABLO VE HARİTA LİSTESİ

Tablo 1: XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı bütçeleri	41
Tablo 2: Adana sancağında mâlikâne uygulamasına dahil edilen hâslar	57
Tablo 3: Mu'accele üzerinden alınan cebelü bedelleri	61
Tablo 4: XVIII. yüzyılda Adana sancağının kazâ ve nâhiyeleri.....	74
Tablo 5: Adana şer'iyye sicillerinde bulunan tevzi' kayıtlarında Adana sancağının kazâ/ nâhiye taksimâtı	76
Tablo 6: Adana Eyâleti Mukâta'âtı	88
Tablo 7: Adana Eyâleti Mukâta'âtı	89
Tablo 8: Mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında Adana sancağında malikane olarak verilen vergi alanları	93
Tablo 9: Adana beylerbeyinin iltizâmında olan mukâta'a alanları.....	98
Tablo 10: Adana eyâleti'ndeki bazı mukâta'ât ve maktû'âtın mu'accelât defteri.	99
Tablo 11: Aşağıdaki tabloda Adana mukâta'âtından ifrâz edilerek mâllerini hazîne-i âmiyeye veren mukâtalardan ve mâlleri yer almaktadır.	103
Tablo 12: Adana sancağında bulunan mukâta'a alanları.....	104
Tablo 13: XVIII. yüzyılda Adana boyahâne mukâta'asının gelirleri	113
Tablo 14: Adana memleha mukâta'asının mâlikâneci ve mültezimleri	117
Tablo 15: Mâlikâneci başına düşen mâl ve mu'accecele bedelleri	167
Tablo 16: Ortaklık üzere der-uhde edilen mukâta'alar.....	168
Tablo 17: Tek ve ortaklık üzere der-uhde edilen mukâta'a/maktû'aların mu'accele oranları	168
Tablo 18: Adana sancağında ilk yıllarda ortaklık üzere der-uhde edilen mukâta'alar.....	169
Tablo 19: Mehmed Paşa'nın ortaklık üzere tasarruf ettiği mukâta'alar	173

Tablo 20: Devlet görevlisi ile re'âyâ kökenli olanların yatırdıkları mu'accele bedellerinin oranları.....	177
Tablo 21: Devlet görevlisi olan mâlikânecilerin verdikleri yıllık mâl bedelleri	177
Tablo 22: Re'âyâ kökenli mâlikânecilerin yıllara göre oranları.....	180
Tablo 23: Merkezde ya da farklı yerlerde ikamet eden mâlikâneler	181
Tablo 24: Mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında mahallinde ikâmet eden mâlikâneciler ve yatırdıkları mu'accele bedelleri	184
Tablo 25: Adana sancağındaki yerel mültezimlere örnekler	192
Tablo 26:1743 tarihinde Karslı Ömer Ağa ve Karslı Ali'nin der-uhde ettiği mukâta'alar	196
Harita 1: Adana Eyâleti'nin sınırlarını gösteren harita.....	73
Harita 2: XVIII. yüzyılda Adana sancağının kazâ ve nâhiyeleri	78
Harita 3: Adana sancağındaki dirlik ve mâlikâne alanları. *Dirlik ve mâlikâneleri gösteren yerleşim noktalarının büyüklüğü, ödenen yıllık gelirin 4. dereceden kökü alınarak gösterilmiştir.	92

KISALTMALAR LİSTESİ

ADV.NŞT.d	Bâb-1 Asafî Nişân ve Tahvil Kalemi Defterleri
A.E. SAMD II	Ali Emiri Ahmed II
AE.SAMD III	Ali Emiri Ahmed III
AŞS	Adana Şer'iyeye Sicili
Bkz./bkz.	Bakınız
D.BŞM.ADM.d	Bâb-1 Defterî Baş Muhâsebe Adana Mukâta'ası Defterleri
D.BŞM.d	Bâb-1 Defterî Baş Muhâsebe Kalemi Defterleri
D.BŞM.MHF.d	Bâb-1 Defterî Baş Muhâsebe Muhallefât Halifeliği Defterleri
D.BŞM.CBL.d.	Bâb-1 Defterî Baş Muhâsebe Cebelü Bedeli Defterleri
D.BŞM.MLK	Bâb-1 Defterî Baş Muhâsebe Kalemi Ek Kodları Mâlikâne Hâlifesi Defterleri
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bs.	Baskı
C.	Cilt
C.DH	Cevdet Dâhiliye
C.ML	Cevdet Maliye
C. Timâr	Cevdet Timâr
Çev.	Çeviren
DFE.RZ. d.	Timâr ve Ze'âmet (Rûz-nâmçe) Defterleri
D.H.	Dîvân-ı Hümâyûn
DİA	Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi
İE.ML	İbnülemin Mâliye
KK.d.	Kamil Kepeci Tasnifi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi

EI	Encyclopaedia of İslam
İÜİFM/İFM	Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
İ.A.	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MAD	Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi
TD.d.	Tapu Tahrir Defterleri
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

1-Araştırmanın Amaç ve Kapsamı

Tezimizin temel problematiği; XVIII. yüzyılda Osmanlı mâliyesinde boyutları gittikçe geniş bir alana yayılan “İltizâm” sisteminin, taşra idârî-mâlî organizasyonunda ne gibi değişimlere ve dönüşümlere yol açtığına analiz edilmesidir. Bu bağlamda devletin mâlî uygulamalarındaki farklılıkların, devlet ve toplum ilişkilerinde yarattığı değişimler, mâlikâne uygulaması kapsamında sorgulanacaktır. Başka bir deyişle; idârî-mâlî sorunlara bir çözüm olarak uygulanmaya konulan mâlikâne yönteminin, yeni yönetim sorunlarına yol açıp açmadığı, devlet ve toplum ilişkilerindeki uzlaşma kavramının yalnızca teoride kalıp kalmadığı sorularına cevap aranmaya çalışılacaktır.

Problemin zaman açısından sınırlandırılması ise, kurumsal ve teorik olarak hiç bir şeyin değişmediği, ancak eski sistemin devamı içinde yeni uygulamaların sıkça görüldüğü XVIII. yüzyıldır. Bu yüzyıl, Osmanlı devletinde iç ve dış etkenlerin zorlamasıyla başlayan değişimlerin iyice belirginleştiği ve yeni uygulamaların kurumsallaşmaya başladığı bir dönemdir.¹

Nitekim bu kapsamda çalışmamızın birinci bölümü, klasik dönemde² devletin taşrada idârî-mâlî yönetiminin işleyişine ve bu işleyişin dönüşüm sürecine ayrılmıştır. Bilindiği üzere devlet, klasik dönemde idârî, askerî, mâlî ve sosyal bütün kurumlarını timâr ve kul sisteminin içine yerleştirmişti ki klasik sonrası dönemde de bu kurumların

---

¹ Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Düzeni Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Şehir Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s.339.

² Osmanlı tarihini dönemlendirme çalışmalarında Osmanlı temel sistemleri ve bu sistemlerde meydana gelen değişimler esas alınmıştır. Bu dönemlendirmede Osmanlı tarihi, “timâr rejimi dönemi” ve “timâr sonrası” olarak iki bölüme ayrılmıştır. Daha sonraki çalışmalarda kuruluşta XVI. yüzyıl sonlarına kadar olan dönemi “klasik dönem”, XVII. ve XVIII. yüzyılı ise “klasik sonrası dönem”, XIX. ve XX. yüzyılın ilk ilk çeyreğine kadar olan dönemi ise “batılılaşma veya çağdaşlaşma” dönemi olarak adlandırmıştır. Bkz. Ergenç, “Üretim Süreçleri İçinde Osmanlı Belgeleri”, *Şehir Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 454-466.

hukuksal dayanaklarını kaybetmeyerek varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. Ancak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda değişen iç ve dış koşullar, ekonomi başta olmak üzere yönetim ve toplumsal ilişkileri derinden etkileyerek, beraberinde yeni uygulamaları getirmiştir. Böylece klasik sistemin içinde zaten var olan, ancak sınırlı bir şekilde uygulanan usûller, timâr sistemi aleyhine daha geniş bir sahada yayılma olanağı bulmuşlardır.³

Bu bağlamda özellikle timâr ve kul sistemi arasındaki dengenin kul sistemi lehine dönüşmesi ve böylece timâr sistemi aleyhine genişleyen iltizâm usûlünün merkezî-mutlak otoriteyi nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır. Başka bir deyişle, timâr alanlarının mukâta'alaşma süreci ve nedenleri, klasik sistem ile mâlikâne uygulaması arasındaki farklar, savaş ve devlet örgütlenmesindeki değişikliklerin birbiriyle ilişkileri sorgulanarak, mukâta'anın yalnızca vergi boyutu değil, hukûkî ve idârî boyutu da analiz edilecektir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise, mikro ölçeğimiz olan Adana sancağının idârî yapılanmasından bahsedilerek, XVIII. yüzyılda Osmanlı mâliyesinde meydana gelen değişimlerin, taşra yönetim mekanizmasında ortaya çıkardığı farklılıklar, Adana sancağı kapsamında ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bölgede tespit edilen dirlik, tahvil ve mâlikâne alanları sayesinde, taşra yöneticilerinin yetki alanları belirlenecektir.

Mâlikâne uygulaması kapsamında devlet ve toplum ilişkilerinin sorgulanması, tezimizin üçüncü bölümünde yapılacaktır. Bu çerçevede XVI. yüzyılın ortalarından itibaren siyasal yapıdaki evrilmeye birlikte, taşra yönetim mekanizmasının

---

³ Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolu'sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri", *Şehir, Toplum*....s. 255.

XVIII. yüzyıldaki yeni biçimi ve bu kapsamda yöneticilerin birbirleriyle ve toplumla olan ilişkileri ve bu ilişkilerin ardında yatan uzlaşma yöntemleri değerlendirilecektir.⁴

Bilindiği üzere toplumda ilk değişen, alt gruplardaki geçişin kendi içinde hız kazanmasıdır. Bu çerçevede devletin iki temel kurumunu oluşturan timâr ve kul sisteminin, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle klasik dönemdeki fonksiyonlarını kaybetmeye başladıkları görülür. Birinci bölümde de bahsettiğimiz üzere, XVI. yüzyıl sonlarında başlayıp bütün XVII. yüzyıla damgasını vuran iç ve dış olaylar, devletin merkezî yapısını desantralize etmeye başlamıştır. Özellikle vergi toplama işinde aracılardan çoğalmasından başka bir deyişle devlet ile reâyâ arasındaki görevliler zincirinin uzaması ve taşra yönetiminde a'yân ve eşrâf adı verilen yerel seçkinlerin etkinlik kazanması, devletin yönetim yapısının dönüşüm geçirmesinde etkili olmuştur.⁵ Toplumda değişimi hızlandıran etkenlerden belki en önemlisi iltizâm sistemidir. Zirâ askerî ve re'âyâ arasındaki geçişlerde iltizâm sisteminin etkisi aşikârdır.

Nitekim devletin klasik dönem koşullarının yani bu dönemde yaratmış olduğu örgütsel uzlaşma düzeninin bozulmaya başlaması ve özellikle de XVII. yüzyılda uzun süren savaşlar ve bunun sonucunda devletin mâlî açıklar vermesi, iltizâm sistemini yeniden örgütlenmeye yöneltmiştir. Avrupa'da savaş tekniklerinin ve taktiklerinin değişmesi, yani hem ateşli silahların ön plana çıkması hem de savunma savaşlarının artması, giderek güçlenen Avrupa ordusu karşısında mücadele edebilmek için daha fazla kaynağa ihtiyaç duyan devletin, vergi sistemini yeni şartlara göre yeniden düzenlenmesini gerektirmiştir. Bu çerçevede öncelikle timâr düzeninin bir parçası olan ve daha çok tarıma dayalı vergi kaynakları, mukâta'aya çevrilerek açık artırma yoluyla

⁴ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1722*, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.143.

⁵ Yaşar Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygurluk Tarihine Bir Kaynak Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s.7-9.

mültezimlere devredilmeye başlanmış ve nihâyetinde timâr sistemi içinde yer alan birçok gelir kaynağının hazineye aktarma eğiliminin gittikçe hızlanması ve bu bağlamda ortaya çıkan yeni sınıfa çevreyi denetleme yetkisinin de verilmesi, bir taraftan mâlî bunalıma çözüm getirirken diğer taraftan da idârî yapıda bir takım değişimlere yol açmıştır.⁶

Üçüncü bölümde aynı zamanda taşrada çoğalan ehl-i örf halkalarının birbirleriyle ilişkisi, mâlikâne uygulaması etrafında değerlendirilecektir. Zirâ iktisâdî alandaki değişimler, hem idârî hem de sosyal yapıdaki değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Esâsen XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki temel problem, kimliklerdeki değişimle beraber yönetimdeki halkaların çoğalması yani devletin klasik modelinin, yavaş yavaş yana alınmasıdır. İltizâm sisteminin genişlemesiyle taşrada bey fiilen ortadan kalkmış, onun vekili öne çıkmıştır. Başka bir deyişle devlet birinci derecedeki görevlisini geriye çektiğinden, klasik dönemin beyine karşılık mütesellim, mültezim ya da mâlikâneci gibi ikinci dereceden şahıslar, iltizâm sisteminin taşra idâresine sunduğu yönetici tipleridir.

Sonuç olarak Osmanlı devletinde devlet ve toplum ilişkileri, hem iç hem de dış etkenler nedeniyle değişikliğe uğramış ve yönetim mekanizmasını ortaya çıkan yeni koşullara göre yeniden yapılandırmıştır. Nitekim klasik sonrası dönemde, yeni koşulların ortaya çıkardığı yeni görünümünün, taşra yönetiminin idârî-mâlî boyutunda öne çıktıkları görülmektedir. Başka bir deyişle timâr ve kul sistemi içinde zaten var olan uygulamalar, taşrada gittikçe yaygınlık kazanarak vekâleten yönetimi artırmış, yani taşra yönetim mekânizmasının hukûkî ve fiilî sahibinin farklılaşmasına yol açmıştır. Bu yeni yönetici tipiyle, taşra idâresinde yerel seçkinlerin nüfûz kazandığı ve devletin, taşradaki merkezî

⁶ Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, Versus Kitap, İstanbul 2008, s.259; Klasik dönemdeki savaş kavramı ile klasik dönem sonrası savaş kavramı birbirinden farklıydı. Şöyle ki; klasik dönemde savaşlar bir kazanç kapısı iken sonrasında mâlî açıkların temel nedeni idi. Klasik dönemde merkezî hazine, padişah hazinesi ve timâr alanları arasındaki denge bozulmaya başlamıştır. Bir süre bu üç unsur arasında ağırlıkları birbirine kaydırarak bozulan dengeleri tekrar oluşturmaya çalışmışsa da özellikle uzun süreli savaş dönemleri ve bunun sonucunda baş gösteren mâlî ve idârî sıkıntıları beraberinde getirecektir. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlılarda Para ve Enflasyon, Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı*, (19), Yapı Kredi Yayınları, s.179-188, İstanbul 1999.

gücünü artırabilmek için bu şahıslara geniş yetkiler vererek onlarla uzlaşma yolunu seçtiği görülmektedir. Bu bağlamda XVIII. yüzyılı, karmaşık idârî, ekonomik ve sosyal ilişkiler ağının yaygın olduğu bir dönem olarak değerlendirebiliriz.⁷

Dördüncü bölümde ise, devlet görevlisi ve reâyâ sınıfına mensup olan mâlikâneci ve mültezimler belirlenerek, aynı zamanda Adana sancağında bulunan mukâta'a alanlarındaki ortaklıklar, mu'accele ve mâl bedelleri devletin içinde bulunduğu iç ve dış şartlar kapsamında değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bu çerçevede iltizâm sisteminin taşrada hangi aileleri ön plana çıkardığı ve onları hangi yollarla sisteme bağlamaya çalıştığı analiz edilecektir. Bu bağlamda Adana sancağında, iltizâm sistemi içinde gittikçe güçlenerek beylerbeyiliğe kadar çıkan yerel güçlerin, devlet ve toplumla olan ilişkileri sorgunacaktır.

Tezimizde bütün bu belirtilen sorgulamalar yapılırken, devletin hem iç dinamiklerinde hem de dışındaki değişimler bir arada değerlendirilmeye tabi tutularak, bu kapsamda taşranın idâri-mâlî ve toplumsal yapısındaki dönüşümler analiz edilmeye çalışıldı.⁸

⁷ Ergenç, "Üretim Süreçleri İçinde...", s. 457.

⁸ Braudel'in de söylediği gibi, uygarlık kavramı, tarih ve bütün insan bilimlerinin biraraya getirilip alanı aydınlatmaları halinde tanımlanabilir. Braudel, onları taşıyan, onlara gerilimleri ve gelişmeleriyle hareket veren toplumlar olmaksızın uygarlıkların varolamayacağını belirtirken, "*Akdeniz Dünyası*" adlı eserini de "*tarihin duvarlarla kapatılmış bahçeleri incelemekten daha fazlasını yapabileceğini kanıtlamak*" için yazdığını söyler. Braudel eserinin bir bölümünde, ekonomik sistemlerin, devletlerin, toplumların devletlerin, medeniyetlerin ve değişen savaş biçimlerinin tarihiyle uğraşır. Ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasi tarihi bir bütün olarak değerlendiren Braudel, disiplinlerarası sınırları reddeder. Bkz. Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, İstanbul 1996, s.33-39; Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Çev. Mehmet Küçük, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 2006, s.75-86; Annales hareketi çervesinde, geleneksel tarih anlayışı yerini sorun odaklı analitik bir tarih almıştır. Bu kapsamda insan faaliyetleri önem kazanır ve diğer disiplinlerle yani coğrafya, sosyoloji, psikoloji, ekonomi, dilbilim, antropoloji işbirliği yapmaya önem verilir. Hatta bu grubun öncülerinden Lucien Febre, tarihçilerin birer coğrafyacı, hukukçu, sosyolog ve psikolog olmalarını, disiplinler arası duvarları yıkıp, dar uzmanlaşmadan uzaklaşmalarını söyler. Bkz. Burke, *a.g.e.*, s.24-25.

Nitekim Osmanlı devletinde değişim sürecinde özellikle iktisâdî değişiklikler incelenirken genellikle Wallerstein tarafından geliştirilen “*Modern Dünya Sistemi*”⁹ kuramı etrafında değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Wallerstein'a göre kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması, kapitalist olmayan ekonomilerin yeniden yapılanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda kapitalist ilişkilerin yayılması yani çevre bölgelerin, dünya-ekonomisi ile birleşmeleri, nihâyetinde kapitalist coğrafyayı etkilemiştir. Nitekim kapitalist dünya ekonomisinde “*merkez, çevre ve yarı çevre*” kavramları toplumsal ilişkilerde yapısal değişiklikleri gündeme getirmiş ve bu bağlamda yapısal değişikliklerin temelindeki iktisâdî değişimler, XVIII. yüzyılda Osmanlı devlet ve toplum yapısını da dönüşüme zorlamıştır. Devlet ve toplum yapısında orta ve uzun

⁹ XVI. yüzyıldan itibaren, metaların ve insanların dolaşımı ve mübadelesi sürecinde dünya ekonomisi sürekli olarak genişler ve sonuçta dünya çapında niteliksel ve hiyerarşik bir toplumsal işbölümü ortaya çıkar; merkez, çevre, yarı-çevre ve dışsal bölgeler. Merkez bölgelerde nitelikli emek biçimleri ve kapitalist ekonomiler sözkonusudur. Çevre ülkeler ise niteliksiz emek biçimleri ve tarımın ağırlığıyla karakterize edilir. Merkezle çevre arasındaki eşitsiz mübadeleden bir artık transferi gerçekleşmektedir. Çevre ülkeler dünya sisteminin parçası haline gelmeleriyle, iktisadi faaliyetlerini merkezdeki üretim ve dolaşımın (dış ticaret yollu mübadele) mantığı çerçevesinde düzenlerler. Çevre bölgeler giderek belli malların üretiminde ve merkeze ihracında uzmanlaşır, merkezden teknolojik içerikli yoğun metalar alırlar. Yarı çevre ülkeler, tampon rolü oynayan bölgelerdir. Dışsal bölgeler ise dünya ekonomisinin dışında olan kendi kendine yeterli Osmanlı ve Rus İmparatorlukları gibi büyük dünya imparatorluklarıdır. Modern dünya sistemine göre, merkez ülkeler, ekonomik açıdan başkalarına göre daha güçlüydü ve artı-değer zayıf yani çevre ülkelerden merkeze akıyordu. Yani eşitsiz bir mübadele sözkonusuydu. Modern dünya-sistemi içerisinde ilk başlarda Osmanlı devletini dışsal bölge kapsamına giren büyük dünya imparatorluğu olarak tanımlayan Wallerstein, XVIII.yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı devletinin dünya sistemi içine çekilerek çevre konumuna geldiğini belirtir. Ancak buna karşın Çizakça Osmanlı'nın Avrupa ile bütünleşmesini XVI. yüzyıla, İslamoğlu-İnan ise XVII. yüzyıla dayandırmaktadır Modern dünya sistemine koşut bir diğer kuram olan Bağımlılık kuramı ise 1960'larda Latin Amerika'daki tarihsel çalışmalar bağlamında ortaya çıkar ve az gelişmiş, geri bırakılmış ya da üçüncü dünya gibi kavramlarla anılan ülkelerin tarihsel gelişimini anlamakta kullanılan bir kuram haline gelir. Bu kurama göre; az gelişmiş ülkelerin (çevrenin) gelişmemesinin sebebi gelişmiş yani merkez ülkelerdir. Bu adaletsiz durum, her iki taraf arasındaki eşitsiz mübadeleden ve merkezin bunu körüklemesinden kaynaklanmıştır. Bu kuram, bir çok taraftar bulmuş fakat zamanla yerini daha gelişmiş bir perspektif sunan Modern Dünya Sistemi Teorisine (MDST) bırakmıştır. Esasında bu kuram bağımlılık teorisine karşı geliştirilen bir eleştiridir. Wallerstein, 1974 tarihinde yayınladığı *Modern Dünya Sistemi* adlı eseriyle bu sistemin öncüsü olmuştur. Bağımlılık okulu ile benzerlikleri olmasına rağmen, gerçekliğe daha sistemaktik bakmakta, bütünden yola çıkarak tekil olanı analiz etmektedir. Wallerstein'a göre dünya imparatorluğu ve dünya ekonomisi olmak üzere iki çeşit dünya sistemi vardır. Birincisi; merkezi bir siyasal gücün denetlediği, iktisâdî açıdan kendi kendine yetebilen ve bürokrasinin artık-değer üzerinde önemli bir tasarruf imkanına sahip olması, ikincisi ise, çok merkezli siyasal yapıların bulunduğu, merkezi bürokrasinin zayıf olduğu bir sistemdir. Ayrıntı için bkz. Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi*, Aram Yayıncılık, Çev: Ender Abadoğlu-Nuri Ersoy, İstanbul 2005; Yakup Akkuş, “Çağdaş İktisadi Düşüncede Sol Perspektifler-Asya Tipi Üretim Tarzı, Bağımlılık Kuramı, Modern Dünya Sistemi Teorisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:168, s:133-158; M. Asım Karaömerlioğlu, “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı 91, Birikim Yayınları, İstanbul, Kış 2001.

vadede yapısal dinamikleri yerinden oynatan bir takım değişimler yaşanmış, kendisini yeniden inşa etmeye başlamıştır.¹⁰

Recep Boztemur, Wallerstein'ın, kapitalist ekonomik sistemin tarihsel gelişimini anlamaya yönelik geliştirdiği katkıyı son derece önemli bulmakla birlikte, bu görüşe bazı eleştirilerde bulunmaktadır. O'na göre, Wallerstein, modern dünya-sistemi kuramında temel kurum olarak pazarları görmekte ve kapitalist ilişkiler bütünü uluslararası ticaret ve pazar ilişkilerine indirgemekte ve bu ilişkilerin ortaya çıkmasında son derecede önemli olan üretim sürecinde meydana çıkan değişmelere ve sınıfsal ilişkilere gereken önemi vermiyor görünmektedir. Özellikle toplumsal ilişkilerin değişiminde, dış etkenlere büyük yer verilmesini, devletin toplumsal ve siyasi yapısını belirleyen iç dinamiklerin gözardı edildiğini ifade ederek, Osmanlı devletindeki değişim sürecinin hem dış hem de iç etkenlerle birlikte incelenmesi anlayışını savunmaktadır.¹¹

Bu bağlamda çalışmamızda Osmanlı devletinde klasik düzeninin değişim ve dönüşüm süreci analiz edilirken, iç ve dış etkenler bir arada değerlendirilmeye çalışılacaktır. Nitekim Barkey'in de belirttiği üzere, klasik dönemin çizgisinden çıktığı için gerileyen ya da dünya sistemiyle bütünleşme sürecine giren bir devlet olarak değil, sistem içinde var olan, ancak uygulama alanı genişleyen kurumların XVIII. yüzyılda taşra yönetim mekanizmasını ne biçimde değiştirdiği ve dönüştürdüğü dış etkenlerle birlikte sorgulanacaktır.¹² Burada şunu da belirtmemizde fayda var; sosyal bilimlerde uni-disipliner bir çalışmayı öngören Wallerstein'ın dünya sistemi perspektifinin, toplumsal değişim ve dönüşüm sürecinin algılanmasındaki katkıları kesinlikle yadsınamaz.

¹⁰ Ömer Açıkgöz, *Osmanlı Modernleşmesi İktisâdî-Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar*, Lotus Yayınları, s. 115; Modern dünya-sistemin kökenleri 16. yüzyıla dayanmaktadır. Öncelikle Avrupa ve Amerika kıtasının bazı kısımlarında konumlanan kapitalist temelli bu sistem, zamanla bütün dünyayı kaplayacak şekilde genişledi.

¹¹ Recep Boztemur, "Osmanlı İmparatorluğu'da Devlet-Toplum İlişkileri: Araştırma Yöntemlerinde ve Kurumsal Yaklaşımlarda Tek Yanlılık", *OTAM*, Sayı:9, Ankara 1998, s.103-109.

¹² Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.60.

Çalışmamız mekansal olarak Adana sancağı ile sınırlandırılmıştır. 1695 tarihinde mukâta'aların mâlikâne olarak tahsis edilmesine karar verildikten sonra, mâlikâne uygulamasının ilk başladığı bölgelerin başında Adana eyaleti gelmektedir. İltizam sisteminin XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bir uygulama şekli olan “*Mâlikâne*” yönteminin taşrada uygulanış biçimi, Adana sancağı ve tevabi' kazalar üzerinden izlenecektir. Erol Özvar'ın “*Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Uygulaması*” adlı çalışmasında, Adana eyaletinde 1695 yılından itibaren yaklaşık iki yıllık bir süreçte, Adana eyaletine tabi olan kaza ve nahiyelerde 84 adet mukâta'anın mâlikâne olarak müzâyedeye çıkarıldığı görülmektedir. Bu dönemde eyalet dâhilinde merkezi hazineye bağlı mukâta'a ve maktu'lar, eyalet valisine bir bütün olarak ilzâm edilmiştir.¹³ Görülüyor ki devlet, bir taraftan gelir kaynaklarını mültezimlere devrederken, diğer taraftan da mukâta'aların üzerinde geniş bir denetim yetkisine sahip olan vâliler tayin ederek, denetimi elden bırakmamıştır.¹⁴ Nitekim bu çerçeveden bakıldığında, XVIII. yüzyılın birinci yarısında devletin sanıldığı gibi, adem-i merkeziyetçi bir görünümde olmadığını söylemek yanlış olmaz. Ancak vâlilerin denetimindeki mukâta'aların gittikçe azalması ve yerel seçkinlerin taşrada üst yönetici olmaları, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra devletin denetim gücünün yüzyılın birinci yarısına göre zayıfladığını göstermektedir.

Sonuç olarak çalışmamız, dönemin mâlî tarihini aydınlatacağı gibi, aynı zamanda XVIII. yüzyıla özgü, taşra yönetim mekanizmasının yeni öznelerini de ortaya koymayı amaçlamaktadır.

---

¹³ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Uygulaması*, İstanbul 2003, s.147-148.

¹⁴ Dına Rızk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.9.

2-Konuyla İlgili Kavramlar

Tezimizde kullanılan kavramların anlamlandırılması ve açıklanması konunun daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Bu bağlamda tezimizde yer alan temel kavramlardan ilki *Mukâta'a*'dır. Osmanlı mâliyesinde "*Mukâta'a*" kelimesi tek bir anlamda kullanılmamıştır. *Mukâta'a*, devlete ait bir vergi gelirinin tahsil işi ve işletme hakkı olabildiği gibi, vergi tahsilatının yapıldığı işletme anlamında da tanımlanmıştır.¹⁵

Mukâta'a kelimesinin sözlük anlamına bakıldığında ise ya "*arazinin kesime verilmesi, muayyen bir kira mukâbilinde temlik*", ya da "*arâzî-i mevrû'a halinde vakf edilib ba'dehu arsaya veya bağ ve bahçeye tahvîl olunan yer için a'sâra mukâbil maktû'an verilen icâre*"¹⁶ şeklinde olduğu görülmektedir.

Yavuz Cezâr *mukâta'a* kavramını kısaca, hâsılâtı merkezî hazineye ait gelir kaynağı olarak tanımlamaktadır. Cezâr, *mukâta'a* kavramının tek bir vergi çeşidini belli bir bölge veya bölgeler itibarıyla ele aldığı gibi, çeşitli vergi türlerini belli bir bölge veya bölgeler itibarıyla da kapsamına aldığını ifade etmektedir.¹⁷

Halil İnalçık'ın çalışmalarında *mukâta'a* kavramı, devletin gelir kaynağını bir özel şahsa belli bir bedel karşılığında kiralaması olarak vurgulanmaktadır. *Mukâta'a* veya kesimi genel anlamda bir iltizâm olarak yorumlayan İnalçık, mîrî topraklarda *mukâta'a* sistemini şu şekilde açıklar:¹⁸

"Tapu sistemi"¹⁹ denilen özel bir rejim altında bulunan bir köylü tasarrufunda bulunmayan araziye devlet, belli bir kira karşılığında kişilere ihale eder. Burada kişi köylü olmayabilir, şehirli, esnaf,

¹⁵ Özvar çalışmasında *mukâta'a* kavramını daha çok vergi tahsilât işletmesi anlamında kullanmıştır. Bkz. Özvar, *a.g.e.*, s.5.

¹⁶ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1995, s.1387.

¹⁷ Yavuz Cezâr, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimât'a kadar Mali Tarih)*, İstanbul 1986, s.22.

¹⁸ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Seçme Eserler II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.249.

¹⁹ Bu sisteme dahil olan topraklar, köylü aile birliklerine, tapu rejimi denilen özel bir sistem içinde verilen arazilerdir. Tapu rejimine göre, tasarruf edilen elde tutulan arazi, satılmayan, hibe ve vakf edilemeyen,

hatta asker de olabilir, köylülerde kişi veya toplu olarak mukâta'a ile araziye tutabilirler. Bu tip topraklarda, tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Çünkü hukuk bakımından mukâta'a tam bir kiralamadır. Kira bedeli, toplu bir miktar para olarak devletle kişi arasında bir sözleşme, mukavele ile belli olur. Mukâta'a, kesim tabiri de buradan çıkıyor."

Mehmet Genç ise genel olarak “belirli bir miktar üzerinde karşılıklı anlaşma” şeklinde tanımladığı mukâta'a kavramının, zamana ve sektörlere göre değişen çeşitli kullanım şekillerinin olduğunu söylemektedir. Nitekim Selçukluların son dönemlerinde ve İlhanlılar döneminde yaygın olarak, “vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizâma verilmesi” anlamında kullanılmıştır. Osmanlıların ilk dönemlerinde ise, mukâta'a kavramıyla daha çok devlete ait vergilerin iltizâma verilmesi ve sözleşmede kararlaştırılmış olan meblağ kastedilmiştir. Ancak zamanla mukâta'a kelimesinin anlamı, XV. yüzyılın ortalarından itibaren “iltizâmın konusu olan vergi birimi” başka bir deyişle “hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer mâlî birim” muhtevasını kazanmıştır.²⁰

Baki Çakır da Osmanlı mukâta'a sistemi üzerine yaptığı çalışmasında, mukâta'a kelimesinin mâlî bir kavram olarak çeşitli anlamlarda kullanıldığını ifade etmektedir. Çakır'a göre mukâta'a; kararlaştırılmış vergi ve kira bedelini ifade ettiği gibi, aynı zamanda bir gelir kaynağını, iltizâmı, kirayı ve kira sözleşmesini de kapsayabilmektedir.²¹

Mukâta'a kavramının yukarıdaki açıklamalarda da görüldüğü üzere daha çok mâlî fonksiyonu vurgulanmıştır. Kavramın aynı zamanda idârî fonksiyonunun da olduğuna dair Özer Ergenç ve Hülya Taş'ın çalışmaları bulunmaktadır. Adı geçen yazarlar çalışmalarında, mukâta'a alanlarını bir taraftan vergi toplama mekanizmaları

---

fakat babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen raiyyet çiftlikleridir. Ayrıntı için bkz. İnalçık, *Devlet-i Aliyye ...*, s.248.

²⁰ Mehmet Genç, “Mukâta'a”, *TDV*, C.31, Ankara 2006, s.129.

²¹ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003, s.190-197.

olarak değerlendirirken diğer taraftan da yönetim mekanizması olarak birtakım işlevleri yüklediklerini belirtmektedirler.²²

Ayrıca şu hususu da belirtmekte fayda var, Osmanlı iltizâmı genellikle “*mukâta’a sistemi*”yle ilişkilendirilmiştir. Ancak yukarıda da açıkladığımız üzere, mukâta’a kelimesinin iltizâmdan daha geniş bir anlamı vardır. Mukâta’a, üzerinde karşılıklı anlaşılmış bir meblağ karşılığında, dağıtılmak üzere devlete ait gelir kaynaklarının parçalara bölünmesi anlamına gelmektedir. Mukâta’a gelirleri, topraktan ya da diğer vergilerden ya da devlet tekellerinden elde edilebilirdi. Gelirin her parçası, her mukâta’a iltizâma verilebilir ve devletin maaşlı bir aracısı tarafından emanet adı verilen bir usulle tahsil edilebildiği gibi, timâr, zeamet veya hassın bir parçası da olabilirdi. Tahsilat için sözleşme yapmak iltizâm olarak adlandırılırdı. Bu bağlamda, iltizâm bir vergi toplama sözleşmesi yani taahhüdün kendisiyken, mukâta’a kelimesi de gelirin bir bölümünü ifade etmektedir.²³

Çalışmamızda kullanılan temel kavramlardan birisi de “*Maktû*” kavramıdır. Kelimenin sözlük anlamının “*kesilmiş, kesik, pazarlık kabul etmez, götürü*” olduğu görülmektedir.²⁴ Osmanlı mâliyesinde bir bölgenin vergi geliri için, yerel topluluğun temsilcileri ile hazine arasında belli (*maktû*) bir miktar üzerinde anlaşmaya varılmasıdır. Bu miktar kanunî ölçülere göre yapılmakta olup olağanüstü bir durum olmadıkça değiştirilmesi söz konusu değildir. Bu yöntem, hem vergi gelirini garanti ediyor hem de reâyâyı mültezimin suistimallerinden koruyordu. Maktû’ uygulaması ile aynı zamanda mukâta’a haline getirilmesi mümkün olmayan küçük gelir kaynaklarının da kayıt altına

²² Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri” *Journal of Turkish Studies/Türlük Bilgisi Araştırmaları*, 10, Harvard University Press, 1986, s.87-96; Hülya Taş, *XVII.Yüzyılda Ankara*, TTK, Ankara 2006, s.49-50.

²³ Linda T. Darling, *Revenue-Raising&Legitimacy Tax Collection&Finance Administration in the Ottoman Empire 1500-1660*, E.J. Brill, Leiden-Newyork. Köln, 1996, s.123.

²⁴ Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1391.

alınarak devlete gelir sağlamanın ilk adımı atılmış oluyordu. Mukâta'a haline getirilemeyen cizye, avarız gibi gelirler de mukâta'a mâllerine bağlanıp maktû' yöntemle toplanmaktaydı.²⁵ Maktû' ve mukâta'a arasında geçiş her zaman mümkün olabilmekteydi. Maktû' bir gelir kaynağı, denetlenip gelirlerinde artış olduğu ortaya çıktığında mukâta'a haline getirilebilir, tersi durumunda ise mukâta'a maktû'ya dönüştürülebilirdi. Maktû' kavramı, Osmanlı idârî ve mâlî uygulamalarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki; bir dirlik, herhangi bir timâr nahiyesinde serbest sayılıyor ise, o dirlik sınırları içindeki bütün vergiler o dirlik sahibinin üzerine yazılır ve nahiyenin diğer örf yetkilileri müdahale edemezdi. Bu uygulama belgelerde “*mezfrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem min-küllü'l-vücûh serbestiyyet*” olarak tanımlanırdı.²⁶

Nihâyetinde yukarıda karşıladığı anlamları açıklamaya çalıştığımız ve tezimizin temel kavramlarından biri olan mukâta'a kelimesi, çalışmamızda hem “*hazineye gelir sağlayan vergi kaynağı*” kapsamında mâlî anlamda hem de “*bir yönetim alanı*” olarak idârî anlamda kullanılmıştır.

Ayrıca tezimizde sıkça kullanılan kelimelerden biri olan mu'accele, mukâta'aların müzâyede bedelini ifâde edip, birimi esedî guruştur. Yıllık gelir için kullanılan mâlin birimi ise arşiv kaynaklarında bazen akçe bazen de esedî guruş ile gösterilmiştir.²⁷

²⁵ C.ML 247:10236 1775, “...Adana vâlisi selefin vezîrim Süleyman Paşa edâme Allahu te'âlâ iclâlehu tarafından der-'aliyyeme vârid olan tahrîrâtında sene-i şemsiyye ile hicriyye beyninde vâki' olan tefâvütünden nâşî 1188 senesi Martının fikdânı hasebiyle Adana mukâta'âtına ilhâken tahsîl olunugelen Adana eyâletinde vâki' kazâların muğber olan 539,5 ve bir sülus 'avârız ve bedel-i nüzul hânelerinin...”

²⁶ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Seçme Eserler II*, s.336; Özer Ergenç, “Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine:Kuramsal Yaklaşımlar ve Belgelerin Kullanım Sorunları”, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 3; Özvar, *a.g.e.*, s.5; Çakır, *a.g.e.*, s.185-189.

²⁷ Şevket Pamuk, “Kuruş”, *TDV*, Ankara 2002, C.26, s.458. XVI. yüzyılda Amerika'dan gelen altın ve gümüşle gelirleri artan Avrupalılar, Doğu Akdeniz, bilhâssa Asya ile olan ticaretlerinde çok büyük açıklar vermeye ve aradaki farkı altın ve gümüşle karşılamaya başladılar. Böylece Avrupa devletlerinin altın ve özellikle de büyük boy gümüş sikkeleri çok kullanılan birer ödeme aracı olarak bütün dünyaya yayıldı. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu Avrupa guruşları Balkanlar üzerinden Osmanlı topraklarına girdi ve piyasalarda kullanıldı. Sikkeler içinde en çok tanınanlardan biri Hollanda taleriydi. Üzerindeki aslan resminden dolayı bu sikke, Osmanlı piyasalarında esedî gurus ya da aslanlı gurus olarak anılmıştır.

3-Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın konusu tarihsel bir süreci kapsadığından *Tarihsel yöntem*²⁸ ve mikro bir ölçek üzerinden Osmanlı devletinin mâlî yapısındaki değişimlerin taşra yönetim mekanizmasını nasıl etkilediği değerlendirileceği için *Örnekleme yöntemi*²⁹ araştırmanın temel yöntemleridir.

Araştırma problemiğimizde kullanılan arşiv belgelerinin tasnifi ve bu belgelerden edinilen verilerin incelenmesi, analiz edilmesi ve bulguya dönüştürülmesinde nitel araştırma metodu³⁰ çerçevesinde *döküman ve içerik analizi* teknik ve yöntemleri kullanılmıştır. Öncelikle elde ettiğimiz dokümanların analizi yapılarak, hangi dökümanların önemli olduğu ve bu bağlamda hangilerinin veri kaynağı olarak kullanılabilceği tasniflenmiştir. Döküman analizi metodolojik açıdan içerik analizine benzemekle birlikte daha dar kapsamlı bir çalışmadır; bir dokümanın içeriğini, daha sonra

²⁸ Tarihsel yöntem, problemiğin çözümünde, o dönemden kalan belge ve bulguların sistematik olarak değerlendirilmesidir. Ayrıntı için bkz. Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 9. Baskı, Ankara 2013.

²⁹ Bilindiği üzere geleneksel bilim anlayışının vazgeçilmez öğelerinden birisi genellemedir. Üzerinde çalışılan bir dizi sınırlı sayıdaki değişken arasında bulunan ilişkiler belirli güvenlik aralıklarıyla değişkenlerin dahil olduğu evrene genellenir. Bu nedenle, değişkenlerin dahil olduğu evrenin kesin hatlarıyla belirlenmesi önemlidir. Evrenin eksin hatlarıyla belirlenmesi araştırmacının bütün sorunlarını çözmez, çünkü evren genellikle bir araştırmacının ulaşamayacağı kadar büyüktür. Siyasi tercihleri araştırmak isteyen bir araştırmacının evreni binlerce, hatta milyonlarca bireyden oluşacaktır. Bu sorunu çözmek için bilim adamları örneklem kavramını keşfetmişlerdir. Örnekleme yöntemi bütün evreni çalışmak yerine evreni temsil etme gücüne sahip bir parçasıyla temsil edilmesidir. Tezimizde örnekleme yöntemlerinden "*Sistematik Örnekleme*" yöntemi kullanılmıştır. Buna göre, araştırmacı evrenden her birim veya bireyi aralıklarla seçer ve bunları kronolojik veya alfabetik sıraya göre dizdikten sonra, evreni temsil etme gücüne sahip örneklem büyüklüğünü saptar. Son işlem olarak da bu örneklem büyüklüğüne ulaşacak sayıda birimi (birey, döküman gibi) evrenden seçerek örneklemini oluşturur. Ayrıntı için bkz. Yıldırım ve Şimşek, *a.g.e.*, s. 129.

³⁰ Özellikle sosyal bilimler alanında bir olgu diğer tüm olgu ve olaylar etrafında bir anlam ve değer kazandığından nitel çalışmalar bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Olayların niçinini anlamaya yönelik olan nitel araştırma, kuram oluşturmayı temel alan bir anlayışla sosyal olguları bağlı buldukları çevre içerisinde araştırmayı ve anlamayı ön plana alan bir yaklaşımdır. Araştırma probleminin belirlenmesi ve bu problemin kuramsal ya da kavramsal çerçevesinin oluşturulması nitel araştırmanın temel aşamalarını oluşturmaktadır. Ayrıntı için bkz. Yıldırım ve Şimşek, *a.g.e.*, s. 129.

kolayca bulma, uygun bir şekle dönüştürme işlemidir. Veri arşivlerinin oluşturulmasını amaçlar, yalnızca dokümanlar üzerinde çalışır, indeksleme ve sınıflama yapar.³¹

Araştırmamızda dökümanlardan elde edilen verileri açıklayabilecek kavramlara içerik yani muhteva analizi yöntemiyle ulaşılmıştır. Şöyle ki “*muhteva analizi, bir veya bir dizi metin içerisinde belli kelimelerin/kavramların varlığını, kullanım sıklığını ve aralarındaki ilişkileri belirlemek için kullanılan bir araştırma metodudur.*”

Nitekim doküman analizi sırasında oluşturulan veriler bu aşamada kavramsallaştırılır ve yorumlanır. Araştırmacılar bu şekilde verileri tanımlamaya ve verilerin içinde saklı olabilecek gerçekleri ortaya çıkarmaya çalışır. Muhteva analizinin “*Kavram Analizi*” ve “*İlişki Analizi*” olmak üzere iki temel tekniği vardır. Nitekim kavram analizinde, bir metin veya metinler dizisinde önceden belirlenen kelime/kavram/terimlerin varlığı ve kaç defa geçtiği tespit edilmektedir.³² Bu bağlamda arşiv belgelerinde çalışmamızla alakalı mâlikâne, mukâta’a, maktû’ ve benzeri kavram ve kelimelerin belirlenmesinde yardımcımız olmuştur. Bu bağlamda adı geçen tekniklerin kullanılmasıyla, çalışmamızda idârî/mâlî yetki alanları belirlenerek, devletin XVIII. yüzyılda ne tür bir merkezileşme modeli gerçekleştirmeye çalıştığı ve yeni taşra yöneticilerinin kimlikleri sorgulanmıştır.

4-Araştırmanın Kaynakları

a. Arşiv Kaynakları

³¹ Tarihçilerin ve arkeologların bir kültür ve medeniyetin geçmişine ilişkin özellikleri açıklarken kullandıkları en önemli çalışma yöntemlerinden birisidir. Elde ettikleri dökümanları, belirli bir çerçeveye içerisinde ve birbiri ile ilişkilendirerek ilgili kültür veya medeniyete ilişkin bütüncül bir resim elde etmeye çalışırlar. Döküman analizi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Ayrıntı için bkz. Yıldırım ve Şimsek, *a.g.e.*, s. 217-218.

³² İçerik analizinin uygulanması bir takım aşamalar halinde gerçekleşmektedir. Araştırmacı ilk aşamada araştırma hedeflerini belirlemek durumundadır. İkinci aşama örneklemin oluşturulmasıdır. Üçüncü aşamada ise örneklemin bölüneceği birimler ve bunların toplanacağı kategoriler belirlenir. İçerik analizinde en son aşama ise birimler ve kategorilerin frekansları nicel olarak belirlendikten sonra verilerin değerlendirme, çıkarsama ve yorumlanmasına başlanmasıdır. Ayrıntı için bkz. Fatma Acun, “Muhteva Analizi Metodu ve Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Kullanımı” *Hacettepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, Cilt:22, Sayı:1, s. 27-50; Yıldırım ve Şimsek, *a.g.e.*, s. 259.

Bilindiği üzere belgeler, geçmişte yaşanmış olaylar zincirinin çözümlenmesinde tarihçinin en büyük yardımcısıdır. Zirâ geçmişle tarihçi arasında bir köprü vazifesi yapmaktadır. Ergenç'in de belirttiği gibi, tarihsel geçmişin algılanmasında farklı dönemlerde yaşanan farklı siyasal, sosyal ve ekonomik düşünceler etkilidir. Ancak, tarihsel anlatının en temel dayanağı, belgeden çıkarılan veridir ve bu verilerden tarihsel bilgi çıkarmak tarihçiliğin en beceri isteyen bölümüdür. Tarihçi belgelerden çıkarılan verileri ayrıntılı bir eleştiriden geçirdikten sonra, gerçeğe ulaşmak zorundadır. Arşiv malzemeleri bir tarihçi için en düzenli ve en fazla bilgileri verir. Bu bağlamda Osmanlı mâliyesinin sıkıntı içinde olması, klasik dönemin vergi toplama uygulamalarından biri olan iltizâmın yaygınlık kazanması, timâr sisteminin tasfiye sürecini başlattığı için, iltizâm sisteminin dönüşümüyle ilgili veriler bizim için son derece değerlidir.³³

Bu çerçevede dönemlere göre üretilen belge tipolojisi, Osmanlı devletinin dönemselsüreçlerinin özelliklerini de algılamamıza yardım eder. Klasik dönemin belge tipolojisine bakıldığında, bürokratik işleyişe uygun olarak, her şeyin padişah emri ile sonuçlandığı bir kademelenme söz konusudur. Belgeler, ya padişahın ağzından çıkmış gibi kaleme alınır ya da son emri vermek üzere ona yapılan bir arz niteliği gösterir. Bu dönemdeki belgelerin ortak özelliği, başvuru üzerine oluşan emri uygulayacak olan mansab sahibine hitabla başlar, daha sonra başvuru konusunu içeren ve Osmanlı diplomatiğinde de “*nakl ve iblağ*” denilen bölüm yer alır. Bu kısmın ardından, anlatılan konuya ilişkin çözümün nasıl olacağını gösteren “*emir*” kısmı gelir. Bu bölüm padişaha ait belgelerde “*buyurdum ki emr-i şerîfimle vardıkda*” diğerlerinde ise “*gerekdir ki*” ibaresi ile başlamaktadır. Bütünüyle bürokratik işlemlerin özünü yansıtan belgelerde,

---

³³ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?”, *Şehir, Toplum...*, s. 36.

hem başvurulara, hem bu başvurular üzerine yapılan işlemlere hem de gereğini yapacak olan makamlara göndermeler yer alırdı. Klasik sonrası dönemde ise, kurumların varlıklarını sürdürdüğü düşünülürse, bir önceki dönemin belge tipi bu dönem için de geçerlidir. Ancak bu dönemde değişim nedeniyle merkezî otoriteyi temsil eden halkalara yenilerinin eklenmesi söz konusu olduğundan, yetki devrine ait belgeler bir başka deyişle “tezkere”ler, bir önceki dönemin belgeleriyle birlikte, uygulamada karşımıza çıkmaktadır.³⁴

Ergenç, devlet ve toplum ilişkilerinin değerlendirilme sürecinde Osmanlı belgelerinde arka planda kalan bireyin, belgenin muhtevassından ortaya çıkarılmasının mümkün olabileceğini belirtmektedir. Bilindiği üzere belgenin düzenleyicisi devlet olduğu için, resmî belge niteliğindeki bu kayıtlarda ağırlıklı olarak devlet görülür. Ancak belgeler devleti olduğu kadar, onun muhatabı olan bireyi de ilgilendirmektedir. Bu nedenle belgenin satır aralarının iyi anlaşılması, uygulamanın arka planını açıklayacağı gibi toplum tarihi açısından da değerli verilere ulaşılarak, devlet ve toplum ilişkilerini daha anlaşılır kılmamızı sağlar.³⁵

Devlet ve toplum ilişkilerini anlamaya yönelik önemli kayıtlardan birisi de şer’iyye sicilleridir. Şer’iyye sicillerinde ağırlıklı olarak mahkemeye intikal etmiş her türlü anlaşmazlık hakkında düzenlenmiş kayıtlar bulunmaktadır.³⁶ Özellikle “kânûn” kapsamında yer alan devlet görevlileri ile reâyâ arasındaki sorunların çözümü, eğer mahallinde çözülemiyorsa bunun merkeze aksettirilmesi ile ilgili arzlar sicillerde büyük

³⁴ Ergenç, “Üretim Süreçleri İçinde Osmanlı Belgeleri”, *Şehir, Toplum...*, s. 458-463.

³⁵ Bilindiği üzere kâdı, padişâhın kazâ yetkisini kullanan bir ilmiye mensubuydu ve bu özelliği ile bir merkez görevlisi niteliğindedir. Kâdı bu özelliğinin yanında aynı zamanda toplumun da temsilcisi idi. Özellikle kâdı tarafından merkeze gönderilen yazılarda toplum ve dolayısıyla birey ön plandaydı. Ayrıntı için bkz. Ergenç, “Üretim Süreçleri İçinde Osmanlı Belgeleri”, *Şehir, Toplum...*, s.454-463.

³⁶ Ahmet Akgündüz, *Şer’iyye sicilleri Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, C.I, Türk Dünyası Araştırma Vakfı yay. İstanbul,1988; Yusuf Halaçoğlu, “Şer’iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru (Adana Şer’iyye Sicilleri)”, *Tarih Dergisi*, İstanbul 1976; Osman Ersoy, “Şer’iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, İstanbul 1975; Mücteba İlgürel, “Şer’iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, İstanbul 1975.

yer tutmaktaydı.³⁷ Bu belgelerde Ergenç'in de belirttiği üzere dönemin yaşanmışlığına dair önemli ipuçları bulunmaktadır ve ait oldukları bölgeye dair tüm hareketleri yansıtmaktadırlar. Bu sayede toplumsal hayata dair açıklamalar yapabilmek mümkün olabilmektedir. Nitekim devlet görevlileri ile reâyâ arasındaki sorunların çözümünüyle ilgili belgelerin şer'iyye sicillerinde büyük bir yer tuttuğu görülmektedir. Bunların satır aralarının dikkatli bir şekilde okunmasıyla, formüle edilen problem çerçevesinde karmaşık ilişkiler ağı anlaşılabilir. ³⁸ Zirâ şer'iyye sicillerinin en önemli özelliği, ait olduğu bölgedeki tüm hareketleri yansıtmasıdır. Yani bu kayıtlar, toplumda taraflar arasında her konuda gerçekleştirilen muamelelerin bütününe ihtiva etmektedir. Adana'nın XVIII. yüzyıla ait 77 adet şer'iyye sicili bulunmaktadır. Tezimizde 1699-1774 tarihleri arasını kapsayan 37 adet şer'iyye sicili kullanılmıştır. Sicillerde Adana sancağı kaza/nahiyelerine ait mukâta'aların vergi içerikleri, mâlikâneci ve mültezim profili, idarî ve mâlî yetki alanları ile uygulamayla ilgili sorunlar ve şikayetler hakkında verilere ulaşılabilmektedir. Bu bağlamda siciller, taşra yönetim mekanizması içerisinde yer alan grupların, hem birbirleriyle hem toplumla hem de merkezle olan ilişkilerinin sorgulanmasında ve tarafların uzlaşma şekillerinin belirlenmesinde yol gösterici olmuştur.

Tezimizde kullanılan kaynaklardan birisi de Defterhâne-i âmire tasnifi altında yer alan tahrir defterleridir. Özellikle çalışmamızın coğrafi alanının belirlenmesinde tahrir defterleri yol gösterici olmuştur. Adana sancağına ait, Yılmaz Kurt tarafından çalışılan 1526, 1547, 1563, 1572 tarihli mufassal tahrir defterleri, bölgeye ait köy ve mezra'alar ile cemâ'at adlarının belirlenmesinde işimizi kolaylaştırmıştır. ³⁹ Ayrıca Saim Yörük de,

³⁷ Ergenç, "Üretim Süreçleri İçinde....", s.459-460.

³⁸ Ergenç, "Üretim Süreçleri İçinde Osmanlı Belgeleri", *Şehir, Toplum...*, s.463.

³⁹ Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I (1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara 2004; Aynı yazar, *Çukurova Tarihinin Kaynakları II (1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal*

“XVIII. yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazâsı (1700-1750)” başlıklı eserinde⁴⁰ Adana sancağına ait TTD. 69 ; TTD. 110, İD. 109, TTD. 177; TTD. 254, TTD. 450; TTD. 969; TTD.1067 Numaralı Tapu Tahrir defterlerini kullanmıştır. Yine Osmanlı başbakanlık arşivinde BOA.TT.d.177 ve BOA.TT.d. 254 numaraları ile kayıtlı olan diğer tapu tahrir defterleri de çalışmamızda kullanılan defterler arasındadır.

Defterhâne-i âmire tasnifinden kullanılan diğer bir defter grubu da *Timâr ve Zeâmet tevcih* defterleridir. Başbakanlık Osmanlı arşivinde BOA.A.DFE.RZ.d:22, A.DFE.RZ.d:288, A.DFE.RZ.d:315, A.DFE.RZ.d:444, A.DFE.RZ.d:1216, A.DFE.RZ.d:1325, A.DFE.RZ.d:1033 Numaraları ile kayıtlı, XVI. ve XVIII. yüzyıl arasını kapsayan bu defterler, hem coğrafi alanın belirlenmesinde hem de dirlik kayıtlarını kapsaması açısından son derece önemlidir.⁴¹

Bâb-ı asâfi defter kataloğundaki A.NŞT.d koduyla kayıtlı olan Tahvil (Nişan) Kalemî defterlerinden 1718 tarihli 1364 numaralı defter, Adana sancağındaki timâr ve zeâmet kayıtlarının tesbit edilmesinde faydalı olmuştur. Bunun yanında Kamil Kepeci tasnifi katoluğunda yer alan 1649 tarihli KK.d. 407 ve 1752 tarihli KK.d 418 numaralı Tahvil (Nişan) defterleri ile 1759 tarihli BOA.TT.d. 789 Numaralı tapu tahrir defteri de timâr ve zeâmet alanlarının belirlenmesinde kullanılan kaynaklar arasındadır.

Osmanlı maliyesinin en mühim kalemi olan Başmuhasebe defterleri ise, çalışmamızın ana kaynakları arasındadır. XVII. yüzyıl başlarında oluşturulan bu kaleme, "*Muhasebe-i Evvel*" veya "*başmuhâsebeci*" de denilmektedir. Devletin bütün gelir ve giderleri ile mukâta'aların kayıtları bu kalemde tutulurdu. Baş muhasebe kalemine ait

---

Tahrir Defteri), TTK., Ankara 2005; Aynı yazar, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III (1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri)*, TTK., Ankara 2005; *Çukurova Tarihi'nin Kaynakları V 1563 Tarihli Kars-ı Maraş (Kadirli) Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

⁴⁰ 2016 tarihinde Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır.

⁴¹ Timâr ruznamçe defterleri timâr sistemine paralel olarak çok erken tarihlerde tutulmaya başlanmış olmalıdır. Fakat elimizde en erken tarihli defter II. Bayezid devrine aittir. Bu defterler timâr sisteminin sona ermesine kadar kullanılmışlardır. Ayrıntı için bkz. Heyet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 175.

defterler, Adana sancağında bulunan mukâta'aların mâlikâneci ve mültezimleri ile mâl ve mu'accele bedellerinin tesbitinde çalışmamızda yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde D.BŞM kodu altında bu büroya ait defter ve belgeler oldukça fazla yekûn oluşturmaktadır. Bu kalemin başlıca defterleri arasında, aşağıda da bahsedeceğimiz üzere mukâta'ât, berâvât, mâlikâne ve ahkâm kaydına ait defterler, eyâlet hazinelerinin vâridât ve mesârifât defterleri, bakâyâ ve zimmet defterleri, muhallefât defterleri gelmektedir.⁴² Ayrıca Başmuhâsebe kalemi tasnifi içinde D.BŞM.ADM kodu altında Adana mukâta'asına ait dosya usulü belgeler de Adana sancağında mâlikâne uygulamasının işleyişi hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Bâb-1 Defterî Başmuhâsebe Kalemi Ek Kodları tasnifinde, D.BŞM.MLK koduyla kayıtlı Mâlikâne Halifesi'ne ait defterlerde ahkâm, ilmuhaber ve evâmir-i şer'iyeye kayıtları, mâlikâne ahkâmı ve berevât kayıtları, cûlûs münasebetiyle yenilenen berat kayıtları, mukâta'aların satılması ve alınan mu'accelât miktarları bulunmaktadır. Bu bağlamda tezimizde kullandığımız D.BŞM.MLK: 14088/A ve D.BŞM.MLK: 3/14089 Numaralı defterler ilk yıllarda mâlikâne olarak verilen mukâta'aların tesbiti için önemlidir. Ayrıca bu defterlerde, mukâta'aların mâl ve mu'accele oranlarının da takip edilebilmesi, mâlikâne uygulamasının ilk yıllarına ait analizlerimizi kolaylaştırmıştır.⁴³

Bâb-1 Defterî Başmuhasebe Kalemi Ek Kodları tasnifinden faydalandığımız bir diğer defter grubu ise, Cebelü bedeli (D.BŞM.CBL), yani muhtelif sancaklara ait sıbyan ve mütekâidînin cebelü bedelleri, defter suretleri; bazı mukâta'aların peşin ödenen mu'accele cebelü bedeliyyeleri defteri ve cebelü bedeliyyesi icmâl ve hesaplarını

⁴² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 346-347; Dündar Günay, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974, s.208; XVII. yüzyıldan önce Fâtih'in teşkâlât kânunnâmesinde, Hazîne-i âmireye bağlı muhâsebeci denilen bir memurun varlığına rastlanmaktadır. Mâlî işlerin artmasıyla birlikte biri Rumeli'de, diğeri ise Anadolu'da olmak üzere iki muhasebeci ortaya çıkmıştır. Feridun Emecen, "Başmuhasebe" *TDV, C.5*, Ankara 1992, s.133-135.

⁴³ Heyet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s.186.

gösteren defterlerdir.⁴⁴ Bu bağlamda 1151 tarihli 17474 numaralı cebelü bedeliyyeleri gösteren defterin ikinci sayfasının Adana sancağına ait olduğu görülmektedir.

Tezimizin ana kaynaklarından biri olan Mâliyeden Müdevver Defterler tasnifinde⁴⁵ yer alan mukâta'a defterleri, yine mültezim ve mâlikâne sahibinin kimliği, tahvil dönemi, mu'accele bedeli ile yıllık mâlin belirlenmesinde kullanılmıştır. Osmanlı mâliyesinde ve bürokrasisinde mukâta'a işlemleri en karmaşık muhâsebe birimlerinden birini oluşturmaktaydı. Eminler ve mültezimler tarafından tutulan bu defterlerden iltizâmla ilgili olanlar, mukâta'a iltizâm defterleri, mukâta'a fûrûht veya mukâta'a tevcih defterleri olarak da bilinmektedir. Mukâta'a ile ilgili bütün işlemleri kapsayan bu defterler, bir bölgeyi veya eyâletin tamamını kapsayacak şekilde düzenlenmişti.⁴⁶ Ancak Mâliyeden Müdevver defterler arasında Adana sancağına ait müstakil bir mukâta'a defterine rastlanamamıştır. 1698-1703 tarihleri arasını kapsayan MAD 4473 numaralı deftere, Adana sancağının kazâ/nâhiyelerindeki mukâta'a kayıtlarını diğer defterlere nazaran daha ayrıntılı gösteriyor olması nedeniyle tezimizde sıkça başvurulmuştur. Bunun dışında MAD 2041, MAD-10154, MAD 10155, MAD-3956, 10167, 10171, MAD-4149, MAD-15838, MAD-10178, MAD-10180, MAD-3120 mukâta'a alanlarının mâlikâneci ve mültezimleri ile mâl ve mu'accelelerinin tesbitinde yoğun olarak kullandığımız defterler arasındadır. Ayrıca incelediğimiz döneme ilişkin künyesini kaynakçada verdiğimiz, diğer mukâta'a defterleri de mevcuttur. Ahkâm-ı mâliye defteri ve evâmir-i şerîfe, kuyûd-ı ahkâm defteri, tezâkir-i ahkâm ve berevât defteri adları altında

⁴⁴ Heyet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 192.

⁴⁵ 1945 yılında Maliye Bakanlığı'ndan devralınan 26.000'e yakın defterin tasnifidir. İçerisinde muhtelif maliye kalemlerine ait defterler olduğu gibi, arazi tahriri, saray, yeniçeri, mevâcip vs. gibi diğer defterleri de kapsamaktadır. Ayrıntı için bkz. Heyet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s.304.

⁴⁶ Tahrir defterlerinden sonra, bölgesel ekonomilerin gelişimi gözlemlemeye yarayacak en önemli kaynaklardır. Düzenli olarak günümüze ulaşan defterler sayesinde, bir bölgeden iltizâm usûlüyle toplanan vergilerin ticaret ve sanayi alanlarına göre dağılımı ve ticarî ve sınaî faaliyetlerin gelişimi rahatlıkla izlenebilir. Ayrıntı için bkz. Bilgin Aydın ve Rıfat Günalan, *XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s.112-114.

tutulan defterlerde ise mukâta'aların işleyişi ile ilgili ahkâm kayıtları, berât ve nişân suretleri yer almaktadır. Mâlikâne uygulamasında görülen sorunlar ve şikayetler bu defterlerden takip edilebilmektedir. Özellikle bu tür kayıtları kapsayan MAD 3477, 3598, 2827, 9944, 9947 numaralı defterler, Adana sancağında mâlikâne uygulaması çerçevesinde iltizâmın gerektirdiği karmaşık devlet-toplum ilişkilerini sorgulamamız açısından faydalı olmuştur.

Nitekim kaynakçada ayrıntılı bir şekilde gösterdiğimiz üzere, çalışmamızda XVIII. yüzyılda Adana sancağına ait yaklaşık 55 adet Mâliyeden Müdevver defter incelenmiştir. Burada şu hususu da belirtmekte fayda var. Arşivde mevcut mukâta'a ve iltizâm kayıtları oldukça fazladır. Bu defterlerin bütününe bakılması zaman açısından mümkün değildir. Bu yüzden tarih aralıklarına göre defterlerin seçilmesine dikkat edilmiştir. Aynı zamanda defterlerin bir kısmına bakılamamasının bir nedeni de yıpranmış olan defterlerin tamir ediliyor olmasıdır.

Tezimizde kullandığımız diğer tasnif grupları ise, Muallim Cevdet, İbnü'l-emin ve Ali Emîrîdir.⁴⁷ Bu tasnif gruplarından özellikle Muallim Cevdet tasnifinin Mâliye ve Dâhiliyeye ait belge gruplarında yer alan şikayetler, mâlikâne uygulamasının işleyişi hakkında ipuçları vermiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ve defterleri ile Şer'iyye sicilleri dışında kullanılan kaynaklardan bir diğeri de özellikle XVII. yüzyılda bir süre devlet makamlarında görev alan kişilerin yazdıkları layiha ve nasihatnâmelerdir. Bunlardan, Koçi Bey⁴⁸, Aynî Ali Efendi⁴⁹, Defterdâr Sarı Mehmed Paşa⁵⁰, Katip Çelebi⁵¹, ve yazarı

⁴⁷ Muallim Cevdet, İbnülemîn, Ali Emîrî çeşitli belge tasnifleri içinde, defterlere de rastlanmaktadır. Ruûs defterleri de bunlardan bir tanesidir. Bkz. Heyet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s.78.

⁴⁸ Görüceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi (Eski ve Yeni Harflerle)*, Yay. Haz. Yılmaz Kurt, Ecdâd Yayınları, Ankara 1994.

⁴⁹ Aynî Ali, *Kavânîn-i Al-i 'Osmân der-mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280.

belli olmayan *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*⁵² adlı eser, devletin genel bir panoramasını çizmeleri nedeniyle, özellikle değişim ve dönüşüm sürecinin iç nedenlerinin analizine katkı sağlamıştır. Yine Târih-i Nâimâ⁵³ ve Târih-i Selânikî⁵⁴ de klasik dönemin toplumsal ve ekonomik şartlarını ayrıntılı bir şekilde tasvir etmeleri nedeniyle, XVIII. yüzyılda devlet ve toplum ilişkilerindeki farklılıkları algılamamız açısından son derece önemlidir.

b.Tetkik Eserler

Literatürde Osmanlı Maliyesi ile ilgili yapılan çalışmalar mevcuttur. Ancak gözlemediğimiz kadarıyla yapılan çalışmaların genelini maliyede yaşanan birtakım bunalımlar sonucu meydana gelen değişimler ile Osmanlı maliyesinin teşkilat yapısını anlatan eserler oluşturmaktadır.

Yavuz Cezâr'ın *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimâta Mâlî Tarih)* adlı çalışması⁵⁵ Osmanlı mâliyesi alanında yapılan ilk ve en önemli çalışmalardan birisidir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli tasniflere dayanılarak hazırlanan bu eser; özellikle klasik Osmanlı düzeninin hangi aşamalardan geçerek tasfiye olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Cezâr; savaşlarla bunalımlar arasında yakın bir ilişkinin varlığına dikkat çekerek özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra savaşların Osmanlı mâliyesini olumsuz yönde etkilediğini ve mâlî bunalımların temelini oluşturduğunu ve Osmanlı mâlî sistemini rahatlatmaya yönelik dönemin yeni uygulamalarından bahseder. Osmanlı mâliyesinde "*mâlikâne uygulaması*"

⁵⁰ Defterdâr Sarı Mehmet Paşa, *Nesâiyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*, Hazırlayan Hüseyin Ragıp Uğural, TTK, Ankara 1969.

⁵¹ Katip Çelebi, *Düstûrü'l-'Amel li Islâhi'l-Halel*, (Ayni Ali Efendi'nin Kavânîn Risâlesi içinde), İstanbul 1280.

⁵² *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*, Hazırlayan Yaşar Yücel, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar içinde, Ankara 1988.

⁵³ Târih-i Nâimâ, C.I, V.

⁵⁴ Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, C.I-II, Hazırlayan Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999.

⁵⁵ Cezâr, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.dan Tanzimata Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

üzerine yapılan diğerk bir çalışma da imparatorluk genelinde 1106-1109/1695-1697 yılları arasındaki mâlikâne satışlarının bölgelere göre analizidir. Erol Özvar'ın kaleme aldığı bu eserde, mâlikânenin uygulandığı bölgeler, mâlikâne olarak verilen maktû'/mukâta'alar ve mâlikâneci profili tahlil edilmiştir. Yazar çalışmasında Adana eyâletine bağlı sancak ve kazâlardaki maktû'/mukâta'aların da mâlikâne olarak verilmesine yer vererek, mâlikâne uygulamasının boyutlarını mikro düzeyde bir örnekle açıklamıştır. Özvar, mâlikâne uygulamasının başladığı dönemlerde Adana eyâleti'nde klasik eyâlet mâliyesi organizasyonunun olmadığından bahsederek, merkezî hazineye bağlı mukâta'a ve maktû'ların eyâlet sistemine bir bütün olarak ilzâm edildiğini belirtir. İncelenen dönemde mâlikâne olarak satılan mukâta'a ve maktû'ların vergi içeriklerine bakıldığında daha çok köy ve mezra'aların bulunduğu ve mâlikâneci profili olarak ise daha çok mahallî askerî zümrenin ön planda olduğu vurgulanarak, yerel unsurlara dikkat çekilmektedir.⁵⁶

Mukâta'a alanlarını yalnızca mâlî açıdan değil aynı zamanda yönetim mekânizması kapsamında da inceleyen ve iltizâm sisteminin boyutlarının genişlemesiyle, taşrada ortaya çıkan yönetim halkalarını analiz eden çalışmalar da mevcuttur. Bu çerçevede Özer Ergenç yapmış olduğu bir çalışmada, XVIII. yüzyılda taşrada yönetici kimliği üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır. Yazar öncelikle devletin, klasik dönemin özelliklerini XVIII. yüzyılda da devam ettirdiğini, devlet düzeninin kuramsal temellerinde bir sapmanın olmadığını belirtmektedir. Ergenç, teoride bir değişiklik olmadığı halde timâr sisteminin yerine etkinlik kazanan iltizâm usûlünün merkezî-mutlak yetki modelini nasıl olumsuz yönde etkilediğini ve hangi boyutlara ulaştığını, Anadolu eyâlet ve sancakları üzerinden açıklamıştır. Buna göre XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ve gittikçe hızlanan timâr sistemindeki bozulmaların, taşra yöneticilerinin

---

⁵⁶ Özvar, *a.g.e.*, s.151.

kimliklerinde ve görevlendirme biçimlerinde yeni uygulamaları beraberinde getirdiği belirtilmektedir.⁵⁷ Malatya voyvodalığı üzerinden verilen örneklerde, bölgenin bir mîrmîrânın yönetimine bırakılmaktan ziyâde, gelirlerinin hazînece mukâta'aya bağlanarak bir voyvodalık biçiminde ya iltizâma verildiği ya da XVIII. yüzyılda yaygın olarak görüldüğü üzere mâlikâne olarak tevcih edildiği belirtilmektedir.⁵⁸ Ergenç, XVIII. yüzyılda Osmanlı devlet yönetiminde tam bir desantralizasyon olduğunu, yeni kanunlar ve uygulamalar olmamasına rağmen yönetim şemasında bir kimlik değişiminin meydana geldiğini söylemektedir. XVII. ve XVIII. yüzyılların temel sorunsalı, taşrada birbirinin denetimine tabi olmayan, doğrudan merkeze karşı sorumlu örf mensupları ve onların vekillerinin etkinlik kazanmasıdır. Yani klasik dönemdeki sancakbeyinin fonksiyonları artık bir mültezime devredilmiştir. Bu süreç içerisinde, klasik dönemde merkezi otoriteyi kurmak için oluşturulan yönetim şeması bozulmuş, birbirinden kopuk ve merkez tarafından sıkıca denetlenemeyen halkalara dönüşerek yönetici kimliğinde değişikliklere yol açmıştır.⁵⁹ Kısacası bu dönemde devletin kurduğu klasik organizasyonda yaşanan bir takım hareketlilikler, taşrada örf yetkilisinin niteliğinde önemli değişimlere neden olmuştur.

Hülya Taş da doktora tezi olarak hazırladığı ve daha sonra kitap haline getirilen "*XVII. Yüzyılda Ankara*" adlı çalışmasında mukâta'anın fonksiyonlarına hem vergi toplama usûlü hem de yönetim mekânizması olarak bakmaktadır. Taş eserinde, mukâta'a sistemi içinde yaygınlık kazanan iltizâm sisteminin ve iltizâm süresindeki değişimleri irdelemekte, taşrada yerel ailelerin yönetici kimliğiyle yükseldiklerini belirtmektedir. Bu bağlamda taşrada mültezinin karşımıza yalnızca bir mâliye görevlisi olarak değil aynı zamanda bir örf yetkilisi olarak da çıktığını söylemektedir. Böylece Taş,

⁵⁷ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra...", s.87-96.

⁵⁸ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra...", s. 92.

⁵⁹ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra...", s.94.

mukâta'anın fonksiyonunu hem vergi toplama usûlü olarak hem de yönetim mekanizması açısından inceleyerek, mukâta'anın ne anlama geldiğini daha anlaşılır kılmıştır.⁶⁰

Konuyla ilgili diğer bir araştırma da Baki Çakır'ın XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı *Mukâta'a Sistemi*'ne dair yaptığı doktora çalışmasıdır. Daha sonra kitap olarak yayınlanan çalışmada; mukâta'a sisteminin kuruluşu, gelişimi ile mukâta'a der-'uhde yöntemlerinden bahsedilmektedir. Aynı zamanda bu çalışma, Mâliyeden Müdevver defterlerde yer alan terimleri açıklayıcı olması açısından da son derece önemlidir.

Bu alanda bir başka çalışma ise Özlem Başarır'ın hazırladığı "*18. Yüzyılda Mâlikâne Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*" adlı doktora tezidir.⁶¹ Başarır tezinde mâlikâne uygulamasının Osmanlı taşra mâli-idârî organizasyonunda ne gibi etkileri olduğunu, Diyarbekir eyâleti içerisinde yer alan Diyarbekir voyvodalığı üzerinden değerlendirmiştir. Başarır tezinde, Diyarbekir voyvodalığının XVIII. yüzyıl Osmanlı taşra yönetiminde üstlendiği fonksiyonu açıklamıştır. Bu çerçevede voyvodalık dahilinde, devlet ve taşranın yeni yöneticileri arasındaki ilişkiler sorgulanmıştır.

Özellikle taşradaki a'yânların elde ettikleri mültezimlik hakkıyla güç ve kudretlerini artırarak, buldukları bölgenin idarî-mâli yönetiminde etkin olmalarının boyutlarını inceleyen önemli eserler bulunmaktadır. Özellikle taşra toplumunun yerel

⁶⁰ Yazar Ankara kenti örneğinde sof üretimi faaliyet alanının, yönetim mekanizması olarak bir takım işlevler yüklendiğini belirtmektedir. Şöyle ki, bu faaliyet alanı, Ankarasancağı ve Ankara kazası sınırlarını taşıdığı için yeni bir yönetim alanı oluşturulmak zorundaydı. İşte bu yönetim alanı, karşımıza mukâta'a alanı olarak çıkmaktadır. Ankara ve çevresinde dokunan sof denilen kumaşlar, en son işlemlere Ankara'da tabi tutulurdu. Ayrıca dokunan kumaşların boyanması için boyahânele de yine Ankara'da idi. O yüzden yerli yabancı tüccârlar, kumaşları Ankara'dan satın alarak istedikleri yerlere götürüyorlardı. Bölgede üretilen kumaşların satılıp ihracı, Ankara'dan yapıldığı için, vergilendirilmesi de Ankara'daydı. Kumaşlardan vergi alındığı için, verginin genellikle adı belgelerde sof damga resmi olarak geçmektedir. Ayrıca vergi, cendere ve boya sırasında da alındığı için bazan cendere resmi veya boyahâne resmi diye de anılırdı ve vergi mukâta'asını üzerine alan mültezim, bölgenin tümü üzerinde yetkili kılınırdı. Bölge içindeki herhangi bir kasaba veya şehirden Ankara damga mukâta'ası mülteziminin bilgisi dışında satış ve ihracat yapılamazdı. O yüzden mültezimler, sadece vergi açısından değil, bu faaliyetin tüm aşamalarındaki işlemler, bu işlemlerde istihdam edilen kişiler üzerinde bir örf yetkilisiydiler. Yetkilerini beldelerinin kâdılarıyla birlikte kullanırlardı. Bkz. Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s.49-50.

⁶¹ Özlem Başarır, *18. Yüzyılda Mâlikâne Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

seçkinleri olan a'yân ve eşrâf olarak da adlandırılan grubun, taşra yönetimindeki fonksiyonlarını anlaşılır kılan Halil İncalcık'ın⁶², Özer Ergeç'in⁶³, Yücel Özkaya'nın⁶⁴, Mustafa Akdağ'ın⁶⁵, M. Çağatay Uluçay'ın⁶⁶, Yuzo Nagata'nın⁶⁷ ve Osmanlı devletinde merkez ve taşra ilişkilerini sorgulayan Dına Rızk Khory'nin⁶⁸ çalışması, tezimizde yol gösterici olmuştur.

---

⁶² Halil İncalcık, “ Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahibi ve Kiracılar” *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, İstanbul 1998.

⁶³ Özer Ergeç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşrâf ve A'yân Üzerine Bazı Bilgiler”, *The Journal of Ottoman Studies, III (Osmanlı Araştırmaları, III)*, İstanbul 1992, s.110-11.

⁶⁴ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,

⁶⁵ Mustada Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celâli İsyânları*, İstanbul 2009; Aynı yazar, “Osmanlı Tarihinde Ayânlık Düzeni Devri (1730-1839)”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII-XII/14-23 (1975)

⁶⁶ M.Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955.

⁶⁷ Yuzo Nagata, *Tarihte Ayânlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997; Aynı yazar, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayânlık Müessesesi*, Tokyo 1976.

⁶⁸ Khoury, a.g.e.

I. BÖLÜM: MÂLÎ VE İDÂRÎ BİR BİRİM OLARAK MUKÂTA'A ALANI

I. 1. Klasik Dönemde Taşra Yönetimi

Mekânsal açıdan geniş bir alana yayılan Osmanlı devleti, taşradaki mâlî ve idârî organizasyonunun birbirine bağlı olarak gerçekleşmesini sağlayan bir sistem geliştirmiş ve topraklarının en ücra köşesine kadar nüfuz edebilen bu sisteme nema ile işlerlik kazandırmıştı.⁶⁹ Nitekim devlet timâr sistemi adını verdiği bu rejimi, ülke genelinde etkin olan ziraî ekonomide, mâlî ve idârî bir çözüm olarak kullanmaktaydı. Buna göre, piyasa ekonomisinin yeteri kadar gelişmediği yerlerde, genelde aynı olarak toplanan vergilerin nakli ve paraya çevrilmesi ve merkezi devlet hazinesinde toplanarak buradan vazifelilere dağıtılması oldukça güç olduğundan, bu vergileri doğrudan hazineye intikâl ettirmeden, bir takım görev ve yükümlülükler karşılığında, padişah tarafından yetkilendirilenlere yani askerîlere devredilmesi öngörülüyordu.⁷⁰ Yani timâr sistemi sayesinde devlet, nakit harcama yapmadan hem askerî gücünü oluşturuyor hem de taşrada kamu düzenini sağlayabiliyordu.

Osmanlı devletinin klasik dönemdeki temel özelliği, bütün kurumlarını timâr ve kul sistemi içine yerleştirmesi idi. Bu uygulamalar aslında devlete ait vergilerin kullanımıyla ilgiliydi. Bu bağlamda kul sistemi içinde yetişen beylerbeyi, taşrada, timâr sistemi üzerinde bir üst yönetici olarak yetki kullanıyordu. Merkezî-mutlak yönetim modelini gerçekleştirmek amacıyla bu sistem dahilinde taşraya gönderilenlerin askerlik ve yöneticilik olmak üzere başlıca iki görevi vardı. Taşraya kul sistemi içinde yetişerek gelen bey, *idârî-askerî* taşra örgütlenmesi içerisinde hüküm sürmekte ve kendisine bir

⁶⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY Yayınları, İstanbul 2008, s.111-112.

⁷⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Timâr", *İ.A.*, C. XII, s.286; Ergenç, "Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine...", s.2; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2003, s.19-33; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007, s.134-137.

dirlik tahsis edilmekte idi. Zirâ dirlik tasarruf etmesi, timâr sistemi içinde yer alması demektir.⁷¹ Görüldüğü üzere timâr sahibinin savaşa katılmasının yanısıra, yetki alanındaki toprakları da idâre etmesi gerekiyordu. Devlet kul sistemi ile timâr sistemi içindeki görevlileri doğrudan padişâha bağlıyordu. Nitekim devlet, timâr ve kul sistemi ile merkezî/mutlak yapısını gerçekleştirdiği gibi hem daimâ savaşa hazır, donanımlı bir ordu yaratıyor hem de devletin geniş sınırları içinde idârî ve mâlî teşkilatlanmasına da bir çözüm buluyordu.⁷²

Bu düzen içinde taşrada, *idârî-askerî* örgütlenmede yönetim birimleri, *eyâlet-sancak-timâr nâhiyesi-dirlik* olarak sıralanmaktaydı. Klasik dönem taşra örgütlenmesinde temel idarî birim sancak idi. Sancakların birleşmesi ile eyâlet ya da beylerbeyilik adı verilen daha büyük idarî birimler oluşuyordu. Eyaletler sancaklara, sancaklar ise subaşılıklara ayrılmıştı. Subaşılıklarda bulunan dirliklerde sipâhiler otururdu. Buralara timâr nâhiyesi de denirdi.⁷³ Taşrada askerî-idârî örgütlenmenin en büyüğü olan eyâletin başında beylerbeyi ya da daha sonra vali olarak adlandırılan en üst düzey yetkili bulunmaktaydı. Eyâletteki sancaklardan bir tanesi beylerbeyinin yönetiminde olur ve burası "*paşa sancağı*" olarak adlandırılırdı. Beylerbeyi, eyâlet içindeki diğer sancakların başında bulunan beylerden birisiydi ve padişahın idârî yetkileriyle donatılmıştı. Paşa sancağının diğer sancaklardan bir farkı vardı. Şöyle ki; beylerbeyi eyâletin bütünü üzerinde yetkili olduğu için paşa sancağında eyâlet divânı adı verilen ve divân-ı hümâyûnun küçük bir modeli bulunmaktaydı. Yönetimle ilgili bütün sorunlar bu divânda

⁷¹ İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik...*, s.108; Özer Ergenç, *16. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.133.

⁷² Özer Ergenç, "Osmanlı Merkez Askerinin Nitelik ve Fonksiyonları Üzerine", *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Ankara Gen. Kur. Yay. 1983, s.73-84; Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Timâr*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1985, s.1-4.

⁷³ İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik...*, s.122; Ergenç, "Osmanlı Merkez Askerinin ....", s.73-84; Hülya Taş, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Üzerine Bir Değerlendirme" *Erken Modern Osmanlı ve Japonya'da Devlet, Toplum ve Belgeler*, Tokyo 2009, s.20-21.

çözümleirdi. Bunların altında ise timârlı sipahiye kadar bir örf kolu uzanıyordu. Devletin taşra örgütlenmesinde beylerbeyinden en alttaki timârlı sipahiye kadar, timâr sistemi içinde yer alanlar, buldukları yerin hem askerî-idârî hem de birer mâlî görevlisiydiler.⁷⁴

Taşrada bulunan diğer bir yönetici tipi ise; kazâ-nâhiye olarak düzenlenmiş *idarî-adlî* birimlere bakan kâdıydı. Padişahın kazâ yetkisini kullanan kâdı, şeri'atın uygulayıcısı bir merkez görevlisi niteliğinde idi. Paşa sancağı merkez kazâsının kâdısı, aynı zamanda eyâlet divânının da bir üyesi idi. Ayrıca eyâletdeki diğer sancaklardaki kazâlarda da birer kâdı bulunmaktaydı. Bunlar bir taraftan kişiler arasındaki anlaşmazlıkları çözerken diğer taraftan da timâr sistemi içinde yer alan dirlik sahiplerinin re'âyâ ile ilişkilerinin adâletli bir şekilde yürümesini sağlardı. Örf mensuplarının her türlü işlemi kâdılarının denetiminde idi. Zirâ kâdı, şer'î ve örfî hukukun uygulayıcısı idi. Ancak merkezden atanan bey ve kâdı birbirinin amiri ya da memuru durumunda olmadıkları gibi karşılıklı bir denetim içindeydiler. Osmanlı devleti'nde eyalet yönetiminde görülen bu güçler ayırımı, adil bir yönetimin temeli olarak düşünüldüğünden, bu görevliler yetki alanlarında birbirleriyle eşgüdümlü bir şekilde hareket etmek durumundaydılar. Sancağın genel güvenliğinden sorumlu olan sancak beyi, yetki alanı içinde gerçekleşen olayları çözümlerken kâdı ile birlikte hareket etmek zorundaydı. Bey, kâdı hükmü olmaksızın icraatda bulunamaz, kâdı da vereceği hükmü beye uygulamak zorundaydı. Görüldüğü üzere Osmanlı klasik dönem taşra yönetiminde yetki alanı, bey ve kâdı arasında paylaşılmıştı.⁷⁵ Nitekim taşrada oluşturduğu bu güçler

⁷⁴ Ergenç, *16. Yüzyılın Sonlarında...*, s.132; Taş, *Osmanlı Arşiv Belgeleri...*, s.21-27 ; Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s.125-132.

⁷⁵ Özer Ergenç, "Osmanlı'da Serbest Dirlik Uygulamasının Boyutları ve Bunun Mali-İktisadi Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki yeri", *7-8 Eylül 2007'de düzenlenen I. İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler I*, İstanbul, 2010, s. 591-597; Aynı yazar, "Osmanlı Arşiv Belgelerinin Toplum Tarihi İçin Kullanılabilirliği Üzerine", *XV. Türk Tarih Kongresi Ankara:11-15 Eylül 2006*, TTK, Ankara 2010, s.77; Taş, *a.g.e.*, s.102.

ayrımı ile hem timârlı sipahinin bütün faaliyetlerini denetliyor hem de onların sınırlarını aşmamasını ve reâyâyâ haksız davranmamasını sağlıyordu. Devlet, merkezden atadığı bu yerel idârî kadrolarla reâyâ arasındaki ilişkiyi timâr sistemi sayesinde denetim altında tutabiliyordu. Merkezî devletin denetim kaygısında hem mâlî kaynaklarını kontrol altında tutmak hem de siyasî dayanağı olan nizâm-ı âlemi sağlayıcı olarak, reâyâyâ korumak vardı. Nitekim devlet, eyâlet yönetimindeki *idârî-askerî* ve *idârî-adlî* güçler ayrımını âdil bir yönetimin temeli olarak görmekteydi.⁷⁶

Osmanlı devleti şematik olarak merkeziydi ancak içinde merkezî olmayan, unsurlar da taşıyordu. Bilindiği üzere XVI. yüzyılın sonunda İran'a ve Kafkas dağlarına, Karadeniz'in kuzeyinde Deşt-i Kıpçak'a, güneyde Kuzey Afrika'ya ve Afrika'nın sahra bölgesine kadar sınırlarını genişletmiş olan Osmanlı devleti, batıda Habsburg monarşisiyle komşu olup, Tuna sınırına kadar ulaşmıştı. Bu sınırlar birbirlerinden çok farklı nitelikteydi. Bu denli değişik yerler, devletin klasik yönetiminde olmayan istisnaları da çoğaltmıştı. Yani timâr ve kul sistemi dışında birtakım sistemlerin uygulanmasını öngörmüştü. Bütün bu uygulama ve kurumlar merkezî otoriyeti gerçekleştirmek içindi. Nitekim devletin hem farklı coğrafî koşullara uyum sağlama yeteneği ile engelleri aşabilmek hem de padişahın yetkisini temsil eden bu grupların hüküm bölgelerinde merkezi otoritenin dışına çıkma eğilimlerini önleyebilmek için vergi ve yönetim mekanizmasına yeni bir halka daha eklenmişti. Taşra yönetiminde “*serbest dirlik uygulaması*” adı verilen bu düzenlemede; timâr sistemi içinde yer alan hâs, zeâmet gibi dirlikler merkezî görevlilere hizmet karşılığı verilmekte idi. “*Mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem*” veya “*merfû'u'l-kalem ve maktû'u'l-kadem*” şeklinde formüle edilen bu uygulamada; serbest dirlik olarak nitelendirilen vergi ve yönetim alanlarına, bu

⁷⁶ Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Eds.), *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çev.Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.68; İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik....*, s.108.

dirliklerin bağılı olduğu üst yöneticilerin girmesi engellenmişti. Formülün “*mefrûzu'l-kalem*” ifadesinin yer aldığı birinci bölümünde, dirliklerin gelirlerinin ayrılmasını, ikinci bölümde yer alan “*maktû'ü'l-kadem*” ifadesiyle de diğer örf mensuplarının dirliğin ayrılan bölümündeki vergi ve yönetim alanına girmelerinin yasaklandığı belirtilmektedir.⁷⁷ Yani serbest dirlik uygulamasında dirlik içindeki örf mensubu, yalnızca dirlik sahibiydi. Şöyle ki; serbest timâr olarak tevcih edilen dirliklerde rüsûm-ı serbestiyye olarak adlandırılan *ra'iiyyet rüsûmu*, *a'sâr*, *bâd-ı hevâ* ya da *niyâbet* gibi reâyânın dirlik ve düzenliliğinin sağlanması ile ilgili vergiler, tamamen dirlik sahibine aitti. Sancak beyi ise, dirlik sahibiyle birlikte sancaktan sorumlu idi. Bu nedenle dirliğin bağılı bulunduğu birimin yöneticileri, bunlara karışma hakkına sahip değillerdi.⁷⁸

I.2. Timâr Sistemi Dışında Kalan Gelirler: Mukâta'a Alanları ve İdaresi

Giriş kısmında açıkladığımız üzere, “*Mukâta'a kavramı*”, timâr alanları dışında hazîneye gelir sağlayan vergi kaynağını ifâde etmekteydi. Klasik dönemde timâr rejimi dışında diğer bir idârî-mâlî uygulama da iltizâm sistemi idi⁷⁹ ki, bu uygulama ile

⁷⁷ “*Padişâh hâsları, vezir, beylerbeyi, mâl defterdârı, defter kethüdâsı, timâr defterdârı, mîr-i âlem hâs ve zeâmetleri, icmâl defterinde zeâmet olarak kayıtlı bütün icmâlli zeâmetler, alaybeylerinin, dizdârların, çeri sürücülerinin, dîvân kâtiplerinin, müteferrika ve çavuşların timârları*” serbest dirliklerdi. Ayrıca “*Evkâf-ı selâtin min külli'l-vücûh serbest olub hâricden beylerbeyi ve sancâkbeyi subâşıları tarafından kat'â dahl olunmak câ'iz değil idi*” Bkz. Ergenç, “Osmanlı'da Serbest Dirlik Uygulamasının.....”, s.591-592; Ergenç, *16. Yüzyılın Sonlarında...*, s.128; AŞS 13/129-288 “Devletlü ve 'ismetlü efendimiz Hadice sultân hazretlerinin mutasarrıfe oldukları havâss-ı 'aliyyelerinden Adana ve Kars-ı Zû'l-kadriyye ve Sis ve Tarsus ve tevâbi'i sancâklarında vâki' mîzân-ı harîr mukâta'ası hâslarının İnşallahu te'âlâ 1135 senesi Martı ibtidâsından senesi tamâmına değin zabt eylemek üzere işbu bâ'isü't-temessük Hasan Ağa'ya der-'uhde ve tefvîz ve iltizâm etdirilüb ol dahi iltizâmı kabûl eylemeğın sene-i mezbûrede vâki' olan harîrin resm-i mîzânını küllî ve cüz'î mâ-tasarrufdan bu ana gelince ne minvâl üzere âhz ve kabz ve zabt ve rabt ve tasarruf olunagelmış ise mûmâ-ileyh dahi o minvâl üzere âhz ve kabz ve zabt ve rabt ve tasarruf eyleye hass-ı mezbûr mefrûzü'l-kalem maktû'u'l-kadem min-küllî'l-vücûh serbestiyet olmağla rüsûm-ı serbestiyyesine taraf-ı âherden hiç ferd mâni' ve müzâhim olmayalar tahrîren fi 22 Zî'l-ka'de 1135”.

⁷⁸ Ergenç, *16. Yüzyılın Sonlarında...*, s.135-141; Ömer Lütfi Barkan, ““Feodal” Düzen ve Osmanlı Timârı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Haziran 1973, s.1-32; Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla...*, s.25-27.

⁷⁹ Antik dönemden beri batıda ve doğuda yaygın olarak kullanılan iltizâm, ilk modern Avrupa'da kralların daimî ordularını genişletip, krallıkları üzerinde daha sıkı bir kontrol kurmak ve gelirlerini çoğaltmak çabasıyla artış göstermiştir. Ayrıca iltizâm vermek, ayrıcalık ihsan etme ve kraliyet hazinesini tüketmeyecek bir şekilde hizmet ve sadakati ödüllendirme aracı haline gelmiştir. Para kazandırmanın ve verimliliği potansiyel olarak artırmanın yanı sıra, ayrıca bu şekilde hazineye daha güvenli ve öngörülebilir

tîmâr uygulaması içine yerleştirelemeyen yani dirlik sahibine havale edilemeyen mukâta'a adı verilen vergi alanlarından toplanan gelirler, doğrudan merkezî hazineye aktarılmaktaydı.⁸⁰ Ayrıca iltizâm uygulaması, timâr sistemi içinde hem doğrudan doğruya padişaha tahsis edilen gelirleri hem de büyük dirlik sahiplerinin gelirlerini tahsil etmek için de kullanılan bir yöntemdi. Mukâta'aların işletilmesindeki yöntemlerden biri de emanet usûlü idi.⁸¹ Başlangıçta daha yaygın olan *Emânet* usûlünde, hazineye ait vergi gelirleri, *emîn* adı verilen, devletin maaşlı bir memuru tarafından toplanmaktaydı. Emîn devletten aldığı maaşla veya bir dirlik karşılığında görevini yerine getirirdi. Eminlerin genellikle mültezimler tarafından tercih edilmeyen veya askerî açıdan önemli vergi kaynaklarının tahsiline tayin edildikleri görülmektedir. Ayrıca savaş ve diğer nedenlerden

---

bir para teslimatı yapılmıştır. Osmanlı devletinde ilk dönemlerdeki iltizâmın tarihi oldukça muğlaktır. Ancak II. Mehmet'in ekonomik politikasının önemli bir parçası olduğu bilinmektedir. Ayrıca Aşık Paşazâde tarihinde babası II. Murat'ın da iltizâm usulünü kullandığı belirtilmektedir. İltizâmın Osmanlı maliyesinde başlatılmadığı, ancak fethedilen topraklarla birlikte devralındığı söylenebilir. Öte yandan iltizâm İslâm dünyasının genelinde de yaygın bir vergi tahsilât biçimi olarak kullanılmıştır. Bu sistem Anadolu'da Abbasiler daha sonra hem Selçuklular hem de Moğollar tarafından kullanılmıştır. Nitekim Bizanslılar da vergi gelirlerini bu yöntemle toplamışlardır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti bu sistemi Selçuklulardan, Moğollardan veya Bizanstan almış olabilirler." Bkz. Kate Fleet, "Tax-Farming in the Early Ottoman State", *The Medieval History Journal* 2003 6:249, ss. 253-254; "Yapılan araştırmalar iltizâm sisteminin 8. yüzyıldan itibaren değişik adlar altında diğer İslâm devletlerinde de uygulandığı görülmektedir. Mesela Mısırda "daman" ve "kabala", Hint-Moğol İmparatorluğu'nda da "icâre" adlarıyla uygulandığı bilinmektedir." Bkz. Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Çeviren: Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss.120.123; Bkz. Darling, *a.g.e.*, s.119-122.

⁸⁰ Klasik Osmanlı ekonomik zihniyetine üç temel ilke hakimdi. Klasik dönem merkezî hazinesinin saç ayakları olarak adlandırılan bu ilkelerden birincisi; *provizyonizm* (iaşecilik) ilkesiydi ve bununla ülke içinde mümkün olduğu kadar mal ve hizmetlerin bol, ucuz ve kaliteli olması amaçlanmıştı. Ülke içerisinde mal arzının yüksek düzeyde tutulması amaçladığından ihracat faaliyetleri kısıtlanırken ithalat teşvik edilmişti. İkinci olarak *Tradisyonalizm* yani gelenekçilik ilkesiyle de mevcut durumu korumak ve değişme anında yeni ilkeler yerine eski duruma dönmek hedeflenmişti. Üçüncü ilke ise hazine gelirlerini sürekli yüksek düzeyde tutmayı amaçlayan *fiskalizm* ilkesiydi. Bu ilke de daha çok gelirleri düşürmeme giderleri kısma yönünde idi. Bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.45-51; Ergenç, "Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine: Kuramsal Yaklaşımlar ve Belgelerin Kullanım Sorunları" *Şehir, Toplum...*, s.2.

⁸¹ Çakır, *a.g.e.*, s.150-151; Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukâta'aları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23, S. 1-4 (1963), s.147; Ayrıca Emanet ve iltizâm, bazı gelirler için tahsilat yöntemi olarak birbirlerinin yerine kullanılmaktaydılar. 976/1568-69'da Hamid ve Teke sancaklarının tahririnden sonra, o zamana kadar emanet olarak tahsil edilmiş imparatorluk hâs gelirleri iltizâm olarak ihaleye konuldu ve Aydın vilayetindeki 980/1572-73'te emanet olarak tahsil edilen aşar daha sonra iltizâm edildi. Buna ilaveten, Sakız'ın vergilerine ilişkin teklif sahipleri anket kayıtlarındaki miktardan daha az bir teklif sunduğunda, ya da 983/1575-1576'da Mora'nın tuz işleri iltizâmı için hiçbir teklif sahibi çıkmadığında olduğu gibi, normalde iltizâm olarak mültezime verilen gelirler gerekiyorsa emanet olarak toplanabilirdi. Firar eden askerlerin yaptığı haydutluk Filibe gelirlerinin iltizâmını oldukça tehlikeli bir hale getirdi, bu yüzden bunların ber vech-i emanet olarak toplanması emredildi. Bkz. Darling, *a.g.e.*, s.127-128.

dolayı *mahlûl* kalan vergi kaynaklarının da tahsil işlemleri *emâneten* yürütülürdü.⁸² Eminlerin işi yalnızca vergi toplamaktan ibaretti. Hazine gelirlerinin artırılmasından veya azalmasından sorumlu değillerdi. Eminliğin ilk şartı güvenilir kimseler arasından olması gerektiği idi. “*Salah ve iffet ehlinde ve diyânet ve emânet erbâbından*” seçilen eminler, kâdının denetiminde görevlerini yaparlardı.⁸³

Eminlerin ayrıca mukâta’ayı iltizâmen de yönettikleri görülmektedir. Bu yöntemde emânette olan mukâta’ayı, iltizâma emînlerin kendileri almaktaydı. Bunlar emîn sıfatını korumakla birlikte, tahvilin sonunda belli bir meblağı ödemeyi kabul ettikleri için aynı zamanda mültezim sıfatını da taşıyorlardı. Bu nedenle kendilerine “*emîn ber-vech-i iltizâm*”, bu çeşit mukâta’aların yönetimine de “*Emânet ber-vech-i iltizâm*” adı verilmiştir. Bu çeşit *emin ü mültezimler*, emîn sıfatlarından dolayı devletten aldıkları ücreti, üstlendikleri iltizâm bedeline mahsup ederlerdi. Emânet yönteminde olduğu gibi kâr ve zarar devlete değil, kendilerine aitti. Ödememeleri halinde tıpkı mültezimler gibi mal varlıklarına el konularak, gerektiğinde hapsedilirlerdi.⁸⁴

İltizâm sistemi, devletin ilk dönemlerinden itibaren havâss-ı hümâyûn gelirlerini tahsil etmek amacıyla timâr sistemi ile beraber uygulanmaktaydı.⁸⁵ Nitekim yeni bir yönetim alanı olan mukâta’a uygulamasının bünyesinde tıpkı tîmâr sisteminde olduğu gibi vergi toplama ve yönetim mekanizması olmak üzere iki önemli fonksiyon

⁸² Özvar, *a.g.e.*, s.2-3; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985, s.128; Ergenç, *16. Yüzyılın Sonlarında...*, s.157.

⁸³ Ergenç, *16. Yüzyılın Sonlarında...*, s. 159.

⁸⁴ Sahillioğlu, *a.g.m.*, s.147.

⁸⁵ Bilindiği üzere hâslar, padişaha ve diğer devlet erkânına olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Padişaha yani merkezî hazineye ayrılan hâslara havâss-ı hümâyûn, diğer devlet görevlilerine ayrılanlara ise *havâss-ı vüzerâ* ya da *havâss-ı ümerâ* adı verilmekteydi. Havâss-ı hümâyûna dahil olan yerler timâr alanları dışında kalan gelir türleriydi. Timâr dahilinde, padişah başta olmak üzere sancak beyleri, beylerbeyi gibi yüksek dereceli görevlilere hass, orta dereceli olanlara zeamet, timârlı sipahilere ise timâr tahsis ediliyordu ve devlet bu şekilde adına yetkilendirdiği dirlik sahibi ile merkezi otoritesini topraklarının en ücra köşesine kadar hissettirebiliyordu. Bkz. Halil İnalcık, Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s.XXXV; Aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik...*, s.111-123; Cezâr, *a.g.e.*, s.34.

toplanmıştı. Bu bağlamda mukâta'a alanının vergi toplama işini üzerine alan mültezimler, yalnızca birer mâlî görevli değil aynı zamanda vergi topladıkları alanın veya vergiye konu olan faaliyetin genel düzeninden sorumlu örf yetkilileri olup, sancağın diğer örf görevlileri ile birlikte bazı idârî görevler yüklenmişlerdi.⁸⁶ Bu uygulama ile birlikte timâr sistemi içindeki sipahinin görevini, mültezimler ve onların yereldeki temsilcileri üstlenmişti.

İltizâm sisteminin emânet uygulaması karşısındaki başarısı ise, Genç'in de belirttiği gibi iltizâmın emanetle karşılaştırılmayacak kadar daha az masrafla ve küçük bir bürokratik kadro ile azamî bir vergilendirme imkanı sağlamasıydı. Zirâ vergilendirmenin maliyeti emânete oranla daha düşüktü ve aynı zamanda ekonomik dalgalanmalardan etkilenmeyen bir geliri öngörüyordu. Riski yüklenen yani kâr ve zararı kendisine ait olan mültezim, minimum harcama ile yüksek gelir elde etmek düşüncesindeydi.⁸⁷ İltizâm usulü, vergi kaynağının yıllık bir bedel karşılığında özel kişiler tarafından işletilmesiydi. Bu sistem içinde yer alan görevliler, işletme halini almış vergi kaynağını veya gelirlerini müzâyededede belirlenen yıllık bir bedel karşılığında kâr ve zararı kendisine ait olmak üzere *tahvil* adı verilen ve genellikle üç ya da bir yıl süre arasında değişen kullanma hakkı kazanırlardı.⁸⁸ Gelir kaynaklarının mâl adı verilen bir yıllık tahmini geliri devlet tarafından belirlenerek, müzâyede yolu ile mültezime devredilirdi. Müzâyededede en yüksek meblağı veren kişi, vergi toplama yetkisini de elde ederdi. Ancak devlet, iltizâm sözleşmesi yapmadan önce mültezimin bir teminat vermesini istiyordu. Bu bağlamda mültezimden iki cins kefil göstermesini talep ediyordu. Birincisi; dürüstlüğüne dair bir

⁸⁶ Taş, *a.g.e.*, s.49-51; Merkezden gönderilen emirlerde sancağın en üst düzey görevlisi sancak beyine sancağın idârî düzeni ve asayişini ilgilendiren konularda hitap edilirken, bu emirlerde diğer ehl-i örfün isimlerine de sıkça rastlamaktayız. Mukâta'a mültezimleri de bunlar arasındadır.

⁸⁷ Genç, "İltizâm", *TDV*, C.22, İstanbul 2000, s.156-157.

⁸⁸ Murat Çizakça, "Osmanlı İmparatorluğunda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.3, s.223-225.

kefil ki, buna *kefil-i bi'n-nefs*, ikincisi ise; servetine dair kefillik olan *kefil-i bi'l-mâl* idi. Mültezimler müzâyedede belirlenen meblağın bir kısmını önceden diğer kısmını da taksitler halinde ödüyorlardı. Aksi bir durumda, devlet kendine güvence olarak bu kefalet sistemine başvurmuştu. Taahhüt edilen paranın ödenmemesi durumunda öncelikle mültezim borcunu ödemesi hususunda uyarılır, mültezime ulaşamadığı takdirde kefilen yükümlülüklerini yerine getirmesi istenirdi. Kefil ise, yalnızca teminat verdiği meblağdan sorumlu olup, bunun üzerindeki miktarları ödemeye yükümlü değildi.⁸⁹

İltizâm yönteminde merkezî hazineye gelir sağlayan vergi kaynaklarındaki kanunlarla belirlenen çeşitli gelirler, mültezim adı verilen girişimciye rekabete açık ve genellikle müzâyede yoluyla devrediliyordu.⁹⁰ Mültezim, kâr ve zarar kendisine ait olduğundan önceden talip olduğu mukâta'anın kâr ve zarar durumunu da iyi bir şekilde hesaplayabilmeliydi. Zirâ topladığı hasılat hazineye ödeyeceği miktardan az olursa zarar edebilirdi. Ayrıca müzâyedede belirlenen meblağı hazineye ödeyeceğini taahhüt ettiğinden, hazineye ödemesi gereken bedelleri yatırmadığında devletin uğradığı zarar öncelikle mültezimin mal ve mülkünden karşılanmaya çalışılırdı. Nitekim kendisinin malı ve mülkü yetmediği zaman veyahud yerinin belirlenemediği durumlarda kefiline başvurulurdu.⁹¹ Eğer kendisinden hiç bir şekilde tahsilât yapılamaz ise hapse atılırdı.⁹²

⁸⁹ Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 1456-147; Kefillerin isimlerine kayıtlarda sıkça rastlanılmasına rağmen, eğer mukâta'a iyi işler ve mültezimin taahhüdünü karşılamaya yetecek kadar geliri olursa, hazırda beklemek dışında bir şey yapmalarına gerek kalmazdı. Mültezimlerin taahhütlerini yerine getiremedikleri takdirde harekete geçmeleri gerekirdi. Kefiller ayrıca mâldâr, mâlin edasına kadir, saygıdeğer, bölge sakini olarak herkesçe tanınan ve iltizâm dönemi bitmeden ortadan kaybolmayacak kişilerden seçilirdi ve kâdı huzurunda kefillerin genel dürüstlüğüne ve taahhüt edilen tutarı ödeyebilme güçlerine tanıklık eden şahitler dinlenirdi. XVI. yüzyılda iltizâm kefil olmadan verilebilmekteydi. Kefil ihtiyacı bazen iltizâmın tümünün veya bir kısmının peşin olarak ödenmesiyle giderilirdi. Bedel-i kefalet denen bu avanslar kefillerin yerini doldururdu. Ancak zaman içinde, iltizâmı alabilmek için kefil bulma zorunluluğu getirildi. Kefil kapsamındaki bir teklif, kefilsiz olana tercih edilmekte ve kefil olmayan taliplere kefil temin etme emri verilmekteydi. Bkz. Darling, *a.g.e.*, s.155-156; "Devlet taahhüt edilen paranın ödenmemesi durumunda öncelikle mültezime ulaşmaya çalışıyordu. Mültezime ulaşamadığı takdirde ise kefiline başvurduğu görülmektedir." Bkz. Çizakça, *Osmanlı İmparatorluğunda İç...*, s.130-131.

⁹⁰ Genç, "İltizâm", s.154-158.

⁹¹ Özvar, *a.g.e.*,s.3.

Mukâta'anın tahvil süresi üç yıl olarak belirtilmişse de özellikle savaş yıllarında daha fazla gelir elde etmek amacıyla mukâta'aların, kimi zaman tahvil süresi bitmeden ilk ihaleden daha yüksek tutar teklif eden yeni mültezimlere verildiği görülmektedir. Bu davranış para sıkıntısı içinde olan devlet için belki makul sayılabilirdi, ancak mültezimin planlamış olduğu süre ile gerçekleşen süre arasında farklılık olması hem vergi gelirlerinde düşüşe hem de vergi kaynağının, dolayısıyla re'âyânın olumsuz yönde etkilenmesine yol açmaktaydı. Zirâ mültezimler çoğu zaman bu belirsizlik karşısında, en kısa zamanda yatırımının karşılığını vergi kaynağından çıkarmaya çalışıyorlardı. XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, yüksek enflasyonla birlikte mukâta'aların gerçek değerinde görülen dalgalanmalar, üç yıllık tekliflerin giderek gerçekçiliğini yitirmesine yol açmıştır. Sonunda, bazı mukâta'alar -muhtemelen sabit gelirliler- hala üç yıllık tahvillere konu olsa da birçok iltizâmın süresi bir yıl olarak değiştirilmiştir. Daha sonra özellikle bir yıllık iltizâmlarda daha yüksek bir teklif üzerine mültezim değişikliği yapılmasının problem yarattığı farkedilmiş ve genellikle dönem ortasında verilen daha yüksek teklifler gözardı edilerek, iltizâmlar bir tam yıl için verilmiştir.⁹³

⁹² AŞS, 101/173-278, 26 Şa'bân 1112 (5 Şubat 1701), "Kıdvetü'l-kuzâti'l-ve'lhükkâm ma'denü'l-fazlı ve'l-ke'lâm Mevlânâ Adana kâdısı zîde fazlıhu tevkî'i refî'i hümayûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki emîrül-ümerâ'il-kirâm kebîrül-küberâ'i'l-fihâm hâlâ Adana eyâletinde mukâta'âta nâzır ve fâ'iz-i mâl olan Mustafa dâme ikbâlehu dîvân-ı hümayûnuma 'arz-ı hâl edüb Adana mukâta'âtının 1112 senesinde vâki' Mart ibtidâsından zabtı kendüye tevcih olunmağla târîh-i mezbûra mahsûb olmak üzere eyâlet-i mezbûrede vâki' 'uhdesinde olan mukâta'âtdan sâbıkan mutasarrıf Mehmed Paşa tarafından mütesellimi fûrûht ve peşinlerin almağla Adana'ya varub mütesellim-i mezbûr ile muhâsebesin görünceye değîn mütesellim-i mezbûr habs olunub beynlerinde olan hesâblarına tafsîl varılmadıkça âher mahalle gitmeğe izn ve ruhsat verilmemek bâbında...."

⁹³ Çizakça, Osmanlı İmparatorluğunda İç..., s. 146-149; Tabakoğlu, "Osmanlı Mali Yapısının Ana Hatları," *Osmanlı-İktisat, C. III*, s.125; Talipler genelde, mültezim olarak görevlendirildikten sonra rakibinin daha yüksek bir teklif vermesi endişesini taşırlardı. Bu durumda mültezim yalnızca pozisyonunu değil aynı zamanda ona bağlı yan gelirleri de kaybederdi. Bunu engellemek için talipler genelde, iltizâmı kaybetse bile ellerindeki avantajları korumak için pazarlık ederlerdi. Bu şartın popülerliği hükümetin, tahvilin sonuna kadar beklemek yerine, dönem boyunca herhangi bir zamanda mukâta'alar için verilen daha yüksek teklifleri kabul ederek gelirini en üst düzeye çıkarmaya çalıştığının bir göstergesidir. Bu uygulama hazinenin hakları içinde yer alsa da, aşırı sıklıkta yapılması gelir sisteminde düzensizliğe neden olabilmekteydi. Bkz. Darling, *a.g.e.*, s.151.

Tahvil süresi bitince vergi kaynağı yeniden müzâyedeye çıkarılır ve bu şekilde mâl denilen vergi, topluca hazineye aktarılırdı.⁹⁴ Tahvili sona ermeden bir başka mültezime devredilen mukâta'nın hesabı ise “*kıstel'yevm*”⁹⁵ üzerinden görülürdü.⁹⁶

İltizâm tahvilinde mukâta'anın mültezimi tek bir kişi olacağı gibi ortaklıkla da yönetilebilirdi. Vergi kaynaklarının bir kişinin servetinden daha yüksek meblağa iltizâma verilmesi, girişimcileri ortaklık kurmaya zorlamıştır.⁹⁷ Ayrıca birden fazla mukâta'ayı iltizâma alan ortaklıklar da olabilirdi. Bu durumda ortaklığa verilen mukâta'alar birleştirilirler ve hesapları birlikte görülürdü. Bu tür ortaklıklarda mukâta'alardan birinin fazlası diğerindeki açığı kapatabilirdi. Mültezimleri aynı olan mukâta'aların içerikleri aynı olacağı gibi aralarında hiç bir ilişki de bulunmayabilirdi. Ayrıca aynı mültezimin içerikleri aynı fakat birbirinden uzakta bulunan mukâta'aları da tasarruf ettiği olurdu.⁹⁸ Bu durumda mültezim, uhdesindeki mukâta'anın yıllık vergi toplama yetkisini veya belirli bir bölümünü bir başka mültezime veya voyvodaya

⁹⁴ Tabakoğlu, Osmanlı Mali Yapısının..., s.177.

⁹⁵ İltizâm bedeli, mültezimin tasarruf ettiği gün sayısınca ödenirdi. Yeni mültezim de, tahvilin geri kalan zamanı için, yeni fiat üzerinden hesap verirdi. Bkz. Sahillioğlu, *a.g.m.*, s.148; Bir ödeme dönemi içindeki gün sayısı ile çarpılan bu günlük tutar, her taksitte vadesi gelmiş tutara eşitlenirdi. Bu yöntem aynı zamanda bir mültezimin borcunu doğru orantılı olarak dağıtmak için de kullanılırdı: Eğer bir yıllık iltizâm çok fazlaysa, o zaman günlük pay da çok olurdu. Ama eğer iltizâm bir yıldan daha çok veya daha az sürerse eklenecek veya çıkarılacak miktar, günlük tutar söz konusu gün sayısı ile çarpılarak belirlenebilirdi. 3 yıl bir iltizâm için normal bir dönem veya tahvildi. 6 yıllık bir tahvil, iki tane 3 yıllık tahvilin birlikte verilmesinden meydana gelebilmekteydi. Diğer uzunluklarda sözleşmeler de yapılabilmekteydi. Ayrıca ara dönemde bir teklin sunulması da muhtemeldi. Eğer sunulan tekli kabul edilirse eski mültezimin dönemi o tarihte sona erer ve borcu da daha kısa sürelik bir döneme orantılanarak hesaplanırdı Bkz. Darling, *a.g.e.*, s.134-135.

⁹⁶ Sahillioğlu, *a.g.m.*, s.148.

⁹⁷ Özvar, Adana eyaletine ait incelediği 1695-1725 yıllarını kapsayan mukâta'a kayıtlarında, ortaklık yoluyla mâlikâne der-uhde edenlerin toplam mu'accele bedelinin yüzde 27,5'unu, ortağı olmaksızın tek olarak mâlikâne der-uhde edenlerin ise yüzde 72,5'unu yatırdıklarını söylemektedir. Buna göre, Adana eyâletinde ortaklık yoluyla mâlikâne der-uhde biçiminin, tek başına mâlikâne der-uhde etmek biçiminden daha yüksek meblağlara ulaşan bir yatırım yolu olmadığını ve dolayısıyla ortaklık yoluyla mâlikâne der-uhde etmek, tek başına mâlikâne der-uhde etmekten daha yüksek yatırım yapmak anlamı taşımadığını belirtmektedir. Adana eyâletinde tek başına mâlikâne yatırımda bulunanlar, ortaklaşa mâlikâne yatırımda bulunanlardan 3 kat daha fazla yatırımda bulduklarına nazaran, ortaklık-bir bütün olarak daha yüksek yatırımda bulunmak anlamı taşımamaktadır. Bkz. Özvar, *a.g.e.*, s. 150-151.

⁹⁸ Fatih'in son senelerinde Anadolu ve Rumeli'deki bütün darphane mukâta'alarını aynı mültezimin der-uhde ettiği bilinmektedir. Bkz. Sahillioğlu, *a.g.m.*, s.148; Ergenç, “Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine...”, s.3

devredebilirdi. Bu durumda re'âyâ ile devletin arasına bir aracı daha girmektedir. Ancak devlete karşı asıl mültezimler sorumlu idi. Onların altındaki adamları veya mültezimleri ise uygulamada görevi yapan kişilerdi. Dolayısıyla mukâta'anın yetki ve sorumluluğunu üzerine alan ve pâre mültezim olarak adlandırılan bu kişiler, aynı zamanda buldukları yerin yönetici sınıfına dahil olmuşlardı.⁹⁹

İltizâm usûlünde devlet her ne kadar vergilerin tahsilatını kişilere emanet etse de nispeten merkezî olmayan bu sistemin yozlaşmalarından korunmak için dahilî denetim mekanizmaları yaratmıştı. Aşırı tahsilat, izinsiz kazanç, zimmete para geçirme ve zulmü engellemek için mültezimlerin etrafı denetmenler ve muhafızlarla çevriliydi. Bu bağlamda iltizâm uygulamasının sorunsuz bir şekilde işleyebilmesini sağlayan bazan nazır, bazan da müfettiş sıfatlarını taşıyan kâdıydı.¹⁰⁰ Devlet bu şekilde vergi kontrolünü özel kişilere bırakmayıp, sistemin kanun ve adalet kapsamında işleyebilmesi için mukâta'a gelirlerinde haksızlık yapılabilecek herhangi bir fikrin şiddetle önüne geçmeyi hedeflemişti. Şöyle ki; ilk önce iltizâm yükümlülüğünü üstlenen kişilerin ellerinde beratlarının olması gerekiyordu. İltizam sürecinin tamamı titizce kayda alınır ve ne zaman bir problem çıkarsa bu kayıtlar kontrol edilirdi. Her mültezimin hesap kayıtları görev süresi sonunda denetlenir ve iltizâm sözleşmesindeki yükümlülükleri yerine getirmeyen mültezimlerin yetkileri elinden alınır.¹⁰¹

⁹⁹ Ergenç, *16. Yüzyıl Sonlarında...*, s.158-159; Ergenç, "Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine...", s.3.

¹⁰⁰ Nâzır sorumluluğundaki mukâta'alara muktendir ve zengin kefiller bulabilmek için kâdı ile birlikte çalışırdı. Kâdı, personelin işini doğru yaptığını ve hesapların düzenli verildiğini garanti ederdi. Ayrıca anlaşmazlıkları halleder, şikayetlerle ilgilenir ve bunları merkeze iletirdi. Ancak ne nazır ne de kâdı mukâta'a uygulamasında yer almazlardı ikisi de sistemin sorunsuz ve doğru bir şekilde işlenmesini sağlamaları açısından önemlilerdi. Bkz. Darling, *a.g.e.*, s.153; Kâdıların mukâta'alara doğrudan doğruya nâzır olmalarına XVI. yüzyılda sıkça rastlanılmaktadır. Kâdının iltizâm işlerindeki en önemli görevleri defter tutmaktır. Eğer bu defterler, mukâta'a veya hâssa harc eminleri veya katipleri tarafından yazılmışsa mutlaka ilgili kâdının onayından geçmesi gerekirdi. Esâsen iltizâm sisteminin baş denetçisi kâdıydı. Bkz. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukâta'a ve İltizâm İşlerinde Kâdılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948*, TTK, 1952, s.435-442.

¹⁰¹ Darling, *a.g.e.*, s.124.

İltizâm sisteminin temel dinamizmini, bir yandan bu sistemin avantajlarından yüksek oranda yararlanma diğer taraftan da sakıncalarından korunma tedbirleri oluşturmuştu. Özellikle mültezimler arası rekabetten yararlanılarak hazineye girecek gelirin yüksek olması amaçlanmıştı. XV. ve XVI. yüzyıllarda rekabetin iyi işlediği fakat XVII. yüzyıla doğru bir donma seyrine girdiği görülmektedir.¹⁰² Nitekim XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren askerî zümrenin sayısındaki artış ve bunların masrafları, bütçe açıklarını da beraberinde getirdi. Zirâ enflasyona karşı düşük kalmış maaşlarını zamanında alamayan askerî zümre, iltizâm sisteminin içine dahil olmaya başladı. Aslında baştan beri sistemin içinde olan bu zümrenin yukarıda belirtilen nedenle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sistemin içine yoğun bir şekilde girdikleri görülür. Nitekim XVII. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, iltizâm sistemi içinde hem rekabette azalma hem de gelirlerde bir sabitleşme görüldü. Aynı zamanda askerî zümrenin çoğalması, rekabetin yönlerini de değiştirmeye başladı. Şöyle ki; askerî zümre, maaşlarını hazineye bırakarak iltizâmları üzerlerine almaya başladılar. Bu şekilde bir yandan mukâta'aların değişmez görünen bedelleri, hazineye devredilen yıllık maaş çerçevesinde fiilen artmış bulunuyor ve daha önce mültezimlere geçen kârların bir bölümü maaş ödemelerinden sağlanan tasarruf şeklinde hazineye giriyordu. Diğer taraftan ise, iltizâm peşinleri yükseliyordu. Bu peşinler mültezimlerden alınan kısa vadeli iç borç demektir. Devlet bu yolla verginin hazineye giren tutarını yükseltmeye çalışıyordu.¹⁰³ Görüldüğü üzere devlet bu şekilde,

¹⁰² Bu dönemde iltizâmın niteliğinde de değişiklik görülmektedir. Askerî sınıfın iltizâm mevkilerine atanmaları rekabetten çok, tahsis anlamına gelen “tevzi” terimiyle ifade edilmiştir. Nitekim bu tayinler iltizâm gibi belgelenmiş ve yeni teklifin miktarı eskisiyle aynı olmuştur. Bu da gerçek bir ihale usûlünün işlemediğini göstermektedir. Bu atamaların altında yatan amaç, hazinenin gelirini artırmak değil, devletin kendi personeline istihdam sağlayarak, sabit bir geliri garanti altına almak ve maaş artışı yerine devlete yapılan hizmetleri ödüllendirme yoluyla masrafları azaltma düşüncesidir. Burada mültezimlerin görev süreleri bir yıl olup, bu bir yıl içerisinde hiçbir yeni teklif kabul edilmemekteydi. Bkz. Darling, *a.g.e.*, s.180-181.

¹⁰³ Genç, “İltizam”, s.155-156; Askerî zümre başlangıçtan bu yana iltizâm sisteminin içinde yer almıştı. Darling’in çalışmasında ilk başlarda askerî zümrenin sistem içindeki oranı %36 iken, XVII. yüzyılın ilk yıllarında bu oranın %64'e çıktığı ve 1640'larda ise %85'lere ulaştığı görülmektedir. Darling, *a.g.e.*, s.179.

askerî sınıfın zenginliğini kullanabilmiş ve ayrıca seferler arasında atıl kalan askerler üzerinde kontrol sağlayabilmiştir. Aynı zamanda vergi tahsili işini yerel sivillerden çok askerîlere vermesi, geri ödeme güvenirliğini de artırmıştır.¹⁰⁴ Ancak aşağıda da belirtileceği üzere, XVII. yüzyılın sonlarına doğru askerlere bir yıllık iltizâm verilmesinin sıklığı azalmış ve rekâbetçi ihâle yeniden başlamıştır.

XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde özellikle savaşların merkezî hazine üzerinde yarattığı parasal sıkıntılar, hazineye yeni kaynaklar bulmayı gerektirdiğinden ve aynı zamanda mültezimlerin aldıkları payı artırma çabaları ve dolayısıyla vergi kaynağını yıpratmaları nedeniyle iltizâm sisteminin yeniden örgütlenmesi yoluna gidildi. Zirâ devlet, bir yandan savaş hazırlıklarına ayak uydurabilmek için harcamalarını artırıyor diğer yandan da vergi toplama konusunda büyük zorluklar yaşıyordu.¹⁰⁵ Esasen iltizâm uygulaması da artık güvenilir bir vergi geliri sağlayamıyordu. Ayrıca mültezimin kısıtlı bir tasarruf hakkına sahip olması ve ekonomik dalgalanmalardan sıkça etkilenmesi, mukâta'aların satışını da oldukça düşürmüştü. Nihâyetinde devlet, iltizâm sistemini iç borçlanma amacıyla kullanma eğilimini artırdı ve XVII. yüzyılın sonlarında hem mukâta'aların iltizâma verilmiş şekillerinde hem de sürelerinde birtakım yeni düzenlemelere giderek, vergi kaynaklarını ömür boyu iltizâma vermeye başladı. Böylece adına vergi toplayacak kişilerden yüksek miktarlarda peşin isteyebilecek ve merkezî hazinenin nakit sıkıntısını giderebilecekti. Bu bağlamda klasik dönemde mahallî idarecilere bir takım askerî ve idârî görevleri yerine getirmeleri karşılığında mahallinde tahsis olunan gelir kaynaklarını, merkezî hazineye aktarmaya başladı. İşte XVII. yüzyıl sonlarından itibaren uygulanmaya başlanan ve bu değişikliklerin bir sonucu olan mâlikâne sistemi, Osmanlı bütçe açıklarına bir çözüm olarak geliştirilen iltizâm

---

¹⁰⁴ Darling, *a.g.e.*, s.184.

¹⁰⁵ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi...*, s.136-137.

sisteminin aşamalarından birisiydi. Devlet iltizâm sistemine geçerken hem vergi kaynaklarının korunmasını hem de vergi gelirlerinin artırılmasını öngörmüştü. Aşağıdaki tablodan da görüldüğü üzere mâlikâne uygulamasının ardından devletin bütçe gelirlerinde XVIII. yüzyılın başlarından itibaren bir artış olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1: XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı bütçeleri

Tarih	Gelir (akçe)	Gider (akçe)	Fark
1661-2	581.270.828	593.604.361	-12.333.533
1669-70	612.528.960	637.206.348	-24.677.380
1687-8	700.357.065	901.003.350	200.646.285
1690/91	565.751.408	812.878.365	-247.126.955
1691/92	818.188.665	929.173.910	-110.994.245
1692/93	82.373.518	919.012.036	-90.638.528
1693-4	797.446.775	950.246.521	-6.532.783
1694-5	946.680.191	1.114.192.325	-167.512.134
1696-7	938.672.901	1.096.178.240	-157.505.339
1698-9	1.053.446.625	1.176.071.292	-122.624.667
1700-1	1.173.142.514	1.109.781.204	+63.361.310
1701-2	1.179.973.780	1.051.065.312	+129.126.886
1702-3	1.213.176.608	1.059.852.406	+153.324.202
1704-5	1.254.856.289	1.150.927.314	+103.928.975
1710-1	1.295.082.370,5	1.000.684.957,5	+294.396.413

Kaynak: Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.104; Ahmet Tabakoğlu, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Bütçeleri”, *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İFM*. 41/1-4, İstanbul 1985 s.397-398.

1695 yılında bir ferman ile yürürlüğe konulan bu uygulamada, vergi kaynağının korunması amacıyla mukâta'aların bundan böyle ömür boyu tasarrufa verileceği belirtilmişti.¹⁰⁶ XVII. yüzyılın sonlarından itibaren cizye, bazı avâriz ve nüzul bedeli olarak alınan vergiler hariç diğer vergi kalemlerinin bütünü ömür boyu değişmez

¹⁰⁶ “Mîrî mukâta'atın ekser kurası ricâl-i devlet ve a'yân-ı vilâyetden ba'zı kimesnelerin 'uhdesinde olup beher sene mâl-ı maktû'ların ve mu'tâd üzere kalemiyyelerin verdikten sonra ber-vech-i te'bid hayatda oldukça mâlikâne mutasarrıf olmak “Bkz. Genç, “İltizam”, s. 156; Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batıda İş...*, s.145; Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu...*, s.306.

bir mültezimin tasarrufuna müzâyede ile verilmeye başlandı.¹⁰⁷ Mâlikâne uygulamasına ilk yıllarında senelik mâlleri doğrudan merkezî hazineye giden mukâta'alar, belirli vazifeler karşılığında yüksek rütbeli askerî sınıf mensuplarına tahsis edilen hâslar, zaten iltizâm yoluyla tevcih edilen muhassıllık veya voyvodalıklar ve gelirleri çeşitli harcamalara ocaklık tayin edilen mukâta'alar konu olmuştu. Ancak muhassıl ve voyvodalıklar bir bütün halinde mâlikâneye verilmeyip, uygulamaya öncelikle geliri düşük olan köy ve mezra'alardan başlandı. Daha sonra vergi hasılatı yüksek mukâta'alar sisteme dahil edildi.¹⁰⁸ Bu bağlamda mîrî mukâta'aların bir kısmının kayd-ı hayat şartıyla mâlikâne olarak, diğer kısmının ise yine devlet hazinesinde kalarak eskisi gibi bir ya da üç yıllığına tahvil edildiği görülmektedir.

Mâlikâne uygulamasına geçilmesinin en önemli nedenlerinden biri iltizâm'da tahvil süresinin kısa ve belirsiz olmasıydı. Bu durum vergi kaynağının yıpranmasına neden olduğu gibi, aynı zamanda re'âyânın da çok fazla suistimâl edilmesine yol açıyordu. Mültezimler, verdikleri peşini kurtarabilmek ve kâr edebilmek için re'âyâ üzerindeki vergi yükünü artırmakta ve dolayısıyla üretim kapasitesini düşürmekteydiler. Nihayetinde hem merkezî hazinenin gelirine zarar gelmemesi hem de vergi kaynağını koruma amaçlı, mültezimin bu yeni usulde re'âyâya daha iyi davranacağı düşüncesi de etkili olmuştu. Bu nedenle mâlikâne uygulaması getirilirken yayınlanan fermânlarda; mültezimlerin sık sık değiştirildiği, bundan halk ve memleketin zarar gördüğü, bunun için mâl-i mîrî ve mukâta'a mutasarrıflarının sık sık değiştirilemeyeceği, öldüklerinde oğulları

¹⁰⁷ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.117; Mâlikâne mukâta'a demek, kayd-ı hayât şartıyla peşin bir bedel karşılığında müzâyede sonucu taliplerine verilmiş, yıllık mâl ve kalemiyyesi dışında bütün geliri mâlikâneciye bırakılmış vergi kaynağıydı. Bu mukâta'alar ya da hisseleri ancak sahiplerinin ölümü durumunda devlete geri dönmekteydi. Mahlûl olarak adlandırılan bu olaydan sonra mukâta'a istenirse yeniden belirlenen bir bedel ile satışa sunulabilirdi. Eğer satışa çıkarılmayıp elde tutulursa o mukâta'a ya da hisse mîrî tarafından zabt olunmuş demektir; Ayrıntı İçin bkz. Cezâr, *a.g.e.*, s.165.

¹⁰⁸ Özvar, *a.g.e.*, s.33.

talip olursa ve diğer talipler kadar bedel verirlerse onların tercih edileceği ve mültezimleri re'âyâyı koruyacak kimselerden seçilmesine dikkat edilmesi gerektiği yazılmaktaydı.¹⁰⁹

Mâlikâne ve İltizam arasındaki en belirgin fark ise, girişimcinin vergi kaynağını kontrol süresinde idi. Mâlikânecilerin beratlarında da “*ber-vech-i te'bîd*” veya “*kayd-ı hayat*” terimleriyle ifade edildiği gibi mukâta'a birimlerinin tasarruf süresi ömür boyu şeklinde değiştirilmişti. Bununla vergi kaynağı değişmez bir mültezimin tasarrufuna bırakılarak kısa süreli mültezimlerin sömürsünden korunmak istenmişti.¹¹⁰ Diğer taraftan mâlikâneci için de iltizâm sözleşmesinin vaktinden önce bozulma riski de ortadan kalkmış oluyordu.¹¹¹

Mâlikâne uygulamasında mâlikâneci, devlete iki ayrı ödeme yapmak zorundaydı. Bunlardan birincisi bir kereye mahsus olarak yapılan ve oldukça yüksek meblağlara ulaşan *mu'accele* adı verilen bedeldi. Devlet bununla kendisine yepyeni bir gelir kaynağı elde etmişti. Miktar olarak da maktû' ya da mukâta'anın tahmini yıllık kârının on katına kadar ulaşan meblağlar esas alınarak hesaplanmıştı.¹¹² Bu meblağ mültezimin, ömür boyu iltizâmına aldığı vergi kaynağından sağlayacağı nakdî avantajlara karşılık önceden yaptığı bir ödemeydi. Nitekim müzayedeye çıkarılan vergi kaynakları için, en yüksek teklifi veren kişiye mâlikâneci ünvanıyla, mukâta'a üzerindeki haklar ömür boyu devrediliyordu. Genç'in ifade ettiği gibi müzâyede sırasında devlet tarafından belirlenen satış bedeli, mâlikâne sahibine yıllık net kârların bir çeşit kapitalizasyonu

¹⁰⁹ Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan...*, s.8; Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu...*, s.305-306; Bkz. BOA.İE.ML/6624,1703 “Memâlik-i mahrûsemde Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Adana ve Malatya ve 'Ayıntab ve Tokad câniblerinde ve sâ'ir ba'zı mahallerde vâli ve muhassıl ve voyvodaların taht-ı iltizâmılarına dâhil mîrî mukâta'âtın ekser kurâsı ricâl-i devlet ve a'yân-ı vilâyetden ba'zı kimesnelerin 'uhdesinde olub lakin üzerlerinde müstakır olmayub her biri bir tarikle bir senede bir kaç ademe der-'uhde olunduğundan re'âyâ fukarâsı gözedilmeyüb ...”.

¹¹⁰ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.103.

¹¹¹ Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları...*, s.146.

¹¹² Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları...*, s.141; Genç, “İltizam”, s.157.

şeklinde idi. *Mâl*¹¹³ adı verilen ikinci ödeme ise mukâta'anın senelik mâlinin ve ortalama % 10 kalemiye vergisinin üç taksit halinde bir yıl içerisinde ödenmesiydi.¹¹⁴ Mu'accele belirlenirken mâlden fazla olmasına dikkat edilmesinin nedeni bir çeşit kefalet şeklinde olduğunun düşünülmesidir. Zirâ mâlikâneci'nin vergi kaynağına zulm ettiği ya da mâl adı verilen yıllık ödemelerini aksattığı takdirde mâlikânesi elinden alındığı gibi, yatırdığı mu'accele de iade edilmiyordu. Nitekim bu şekilde iltizâm sisteminin önemli açmazlardan biri olan bakaya yani mültezimlerin ödenmemiş borçlarının da önü alınmış oluyordu.¹¹⁵ Bu yeni uygulamada bütün hesaplar mu'accele üzerinden olmakta idi. Mültezimin hazineye vereceği mâl ise değişikliğe uğramamaktaydı. Örneğin Yüregir kazâsında bulunan Melazi mezra'ası mukâta'asının yıllık vergi miktarının XVIII. yüzyıl boyunca stabil kaldığı görülmektedir. Yine oşr-i kovan mukâta'asının da ilk belirlenen

¹¹³ Mâl adı verilen yıllık verginin miktarı mâlikâne uygulamasından önce mültezimler arası rekabette belirlenirdi. Mukâta'anın durumuna ve rekabetin şartlarına göre yıldan yıla ya artar ya da azalır. Ancak mâlikâne uygulamasıyla birlikte mâller değişmez rakamlara dönüştü. Devlet mukâta'ayı yeniden satışa çıkarabildiği durumlarda yıllık vergi miktarını artırma hakkına sahip olmasına rağmen bu hakkı ne fiilen kullanabiliyor ne de kullanmak istiyordu. Zirâ mâlikâne genellikle hisselerle bölündüğü ve hisse sahiplerinin aynı tarihte ölmeleri mümkün olmadığı için fiilen zam yapmak mümkün olmuyordu. Ayrıca hazinece tam bir birim niteliği taşıyan mukâta'anın, mâlikâne hisselerinden birine ait yıllık vergi miktarını, diğer hisselerle yansıtmadan artıramazdı. Diğer taraftan mâlikâneye ait kâr tutarı düşecek ve sonuçta aynı kâra belirli bir oranda bağlı görünen mu'accele meblağı da azalmış olacaktı. Bu nedenle yıllık vergi meblağlarındaki artış uzun yıllarca ya hiç olmamış ya da çok az oranlarda zam yapılabilmiştir. Ayrıntı için bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.121-122.

¹¹⁴ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.106; Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII/203 (1988), TTK 1988, s.667-683.

¹¹⁵ Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları...*, s.143-145; Arşiv belgelerinde de görüldüğü üzere, mâlikâne mukâta'alarda diğer bir sorun da bakâya olarak adlandırılan, geçmişe yönelik vergi gelirlerinin zamanında hazineye intikâl etmemesiydi. İdârecilere gönderilen emirlerde sürekli olarak bakâyaya kalan bu gelirlerin bir an önce hazineye ulaştırılması istenmekteydi, AŞS, 103/44-166, 15 Cemâziyye'l-evvel 1134/3 Mart 1722, "Emîrül-ümerâ'il-kirâm kebîrül-küberâil-fihâm zû'l-kadri ve'l-ihtirâm sâhib-i 'izzî ve'l-ihtişâm el-muhtassu bî-mezîd-i 'inâyeti'l-melikî'l-alâ Adana beğlerbeğî dâme ikbâlehu kıdvetül-kuzâtî ve'l-hükkâm ma'denül-fezâ'îli ve'l-keâm Adana eyâletinde vâkî' olan kazâların kâdîları zîde fazlihüm tevki'-i refî-i hümayûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki eyâlet-i mezbûrede vâkî' mukâta'ât ve emvâl-i mîrînin 1115 senesinden 1133 senesi gâyetine değin hazîne-i 'âmirem mücebince kalan bakâyâları huyûtda olanları kendülerinden ve fevt olanları vereselerine terk eyledikleri emvâl ve eşyâ ve çiftlik ve sâ'ir ism-i mâl itlâk olunur her neleri var ise tahsîl ve irsâl ve teslîm-i hazîne-i 'âmirem olunması muktezî olmağın...."; MAD 10170/331, 23 Zi'l-ka'de 1142 (9 Haziran 1730), "...mukâta'ât mültezimleri ve re'âyâ zimmetlerinde olan bakâyâ dahi yerlü yerinden cem' ve tahsîl etdirilmek fermân olmağın...."

mâl tutarına 1713 senesinde 200 guruş zam yapıldıktan sonra diğer senelerde sabit kaldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁶

Mâlikânecinin işlerine, kendisine verilen mâlikâne berâtında yer alan kurallara uyduğu takdirde kimse karışamazdı. Mâlikâneciler mâlî yetki alanlarında idarî yetkiye de sahiptiler. Mâlikânecinin tasarrufundaki vergi kaynağına hiçbir taşradaki örf yetkilisinin müdahale etme yetkisinin olmadığı ve mâlikâneci'nin de yalnızca beratında belirtilen vergileri toplayabileceği “*mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem min külli'l-vücûh serbestiyet üzere ber-vech-i te'bîd tasarruf*” ifadesiyle de açık bir şekilde belirtilmişti.¹¹⁷ Yani mâlikâne mutasarrıfları, kendi mukâta'a alanlarında eyâlet ve sancak yöneticisine bağlı kalmadan yalnızca merkeze karşı sorumlu olup, elde ettikleri örfî yetkilerini kâdî denetimi altında kullanmaktaydılar. Ancak taşradaki örf mensuplarına yapılan uyarılara rağmen vergi gelirlerinde yaşadıkları düşüş nedeniyle mâlikânecilere zaman zaman müdahalede buldukları görülmektedir. Örneğin 28 Ramâzân 1127/ 3 Mayıs 1715 tarihli bir belgede, Adana'da Karaisalı nâhiyesi ve Hacılı/Bayraklı mukâta'âsının mâlikâne sahibi İbrahim'e beylerbeyi, sancakbeyi ve diğer ehl-i 'örf tâ'ifesinin müdâhale etmemesi gerekirken, Adana mutasarrıflarının mâlikâne beratında yer alan *mefrûzü'l-kalem maktû'ü'l-kadem* maddesine uymadıkları görülmektedir.¹¹⁸

¹¹⁶ AŞS 39:205-206; AŞS 131:99; AŞS 4:21-22; AŞS 133: 103-112; AŞS 1:160-164; D.BŞM.d./3877; MAD 2041:s.5; MAD 3956:314-315.

¹¹⁷ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.107; MAD 9944/63, 10 Ramâzân 1155 (8 Kasım 1742) “.....mâlikâne verilen mukâta'ât *mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem min-küllî'l-vücûh serbestiyet üzere* zabt olunmak şürûtundan olmakla serbestiyet şürûtu üzere zabt ve rabt etdirilmek için emr-i şerîfîm verilme bâbında mukâta'a-i mezbûrun nısf hissesine mutasarrıf olan Abdu'r-rahman zîde mecdihu istid'âyı 'inâyet eylediği ecilden hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan baş muhâsebe defterlerine nazar olundukda Adana sancağında Karaisalı nâhiyesinde vâki' mezra'a-i Pireçorlu ve tevâbi'i mukâta'ası senevî 1433 guruş mâl ile 'Abdu'r-rahman ve Mehmed zîde mecdihunun mâlikâne 'uhdelerinde olduğu ve mâlikâne ve mâlikâne verilen mukâta'at ve kurâ ve mezârî ve mîrmîrân ve mîr-livâ ve mütesellimler ve sâ'ir ehl-i 'örf tâ'ifesi taraflarından bilâ-fermân bir akçe ve bir habbe tekâlif ile rencîde ve remîde olunmayıp cevrv ve te'addileri men' ve def' olunub *mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem min-küllî'l-vücûh serbestiyet üzere* huyûtda oldukça bir berât ile ile te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmağın.....”

¹¹⁸ AŞS 106/48 “.....Kıdvetü'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fezâ'il ve'l-keâm Adana ve Karaisalı kâdılarını zîde fazlihüm tevkî'i refî'i hümâyûn vâsıl olucak mal'lûm ola ki kıdvetü'l-emâsîl ve'l-akrân İbrahim İbrahim zîde kadrihu dîvân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl edib Adana'da vâki' Karaisalı nâhiyesi ve Hacılı

Özellikle hazeriyye ve seferiyye adı altında talep edilen vergiler malikaneciler ile bölgedeki diğer örf mensupları arasında önemli bir sorun yaratmıştır.¹¹⁹

Mâlikâne uygulaması mülkiyet hakları açısından değerlendirildiğinde, mâlikâneci öldüğünde vergi kaynağı mirasçılara devredilemiyor, devlet tarafından yeniden müzâyedeye çıkarılıyordu ve yapılan müzâyedede varislere öncelik

---

Bayraklı mukâta'alarına ber-vech-i mâlikâne mutasarrıf olub yedinde olan berât-ı 'âlîşânımda serbestiyyet üzere zabt ve min-küllî'l-vücûh vüzerâ ve mîrmîrân ve mîr livâ ve misillü vesâ'ir ehl-i 'orf tâ'ifesi taraflarından min-ba'd dahl ve ta'arruz olunmamak üzere sâdır olan Hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şürûtu ile verilen mâlikâne berâtında musarrah iken Adana Mutasarrıfları yine hilâf-ı berât-ı 'âlîşân zahîre bahâ vesâ'ir bahâne ile re'âyâ fukarâsının küllî akçelerin alıb gadr ve perâkende ve perişân olmalarına bâ'is olmakla nâhiye-i mezbûrlarda paşaların kat'ân 'alâkaları olmayıb mâlleri Adana iltizâmına dâhil olmayıb hazîne-i 'âmireme teslim olunmak üzere olunmağın yedinde olan berât-ı 'âlîşânım mücibince serbestiyyet üzere zabt olunub.....”

¹¹⁹ BOA.C.DH.13/642, 14 Safer 1168 (25 Kasım 1754), “Mefâhirü'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fezâ'il ve'l-ke'lâm Adana ve Kara'isalu ve kâdıları zîde fazlihu tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim sâbıkân dîvân-ı hümâyûnumda muhâsebe-i evvel Mehmed Hâşim dâme mecdîhu D. H. 'arz-ı hâl edüb ber-vech-i mâlikâne 'uhdesinde olan Adana sancâğında vâki' kazâ-i Kara'isalu ve cemâ'ti ve sipâhi-i zâdegân ve nâhiye-i Hacılı ve cemâ't-i Hacılı ma'a 'avâriz ve nüzul nâhiyeteyn-i merkûmeteyn ve tevâbi'i mukâta'ası şürût-ı hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mücibince mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem min-küllî'l-vücûh serbestiyyet olub Adana vâilileri ve mütesellimleri taraflarından dürlü dürlü bahâneler ile zahâ'ir ve arpa ve saman ve hatb mutâlebesi ve envâ' güna bed' ve ---ve te'addiyât ve ve müsevvedât ile ta'arruz ve te'addîleri bi'l-küllîye men' ve def' olunmak için bundan mukaddemce hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ile mute'avven ve mufassal emr-i şerîf-i 'âlîşânım ısdâr ve ırsâl olunmuşdu el-haleti hazihi Adana ahâlisinden ba'zı mazrûr makûleleri Adana vâilileri ve beğlerbeğileri ve mütesellimleri taraflarına sevk-i mezâlîm ile vakit vakit sekbân akçesi nâmıyla buyuruldu tahrîr ve gâh 1000 gurus ve gâh ziyâde akçeleri alub zulm ve te'addî eyledikleri cihetden ahvâl-i re'âyâ----ihtilâl olmağla sâdır olan emr-i şerîf-i 'âlîşânımın şürûtu mücibince ber-vech-i muharrer bilâ-fermân vakit vakit ol-makûle sekbân akçesi mutâlebesi mezâlîmi ile fukarâ-yı ra'ıyyete olan zulm ve te'addî ve cevr ü i'şâka tasaddîleri bi'l-küllîye men' ve def' olunmak için emr-i şerîfim sudûrunu istid'â-yı 'inâyet etmeğın hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Başmuhâsebe defterlerine nazar olundukda Kara'isalu nâhiyesinde mahsûl-ı cemâ't-i Kara'isalu ve sipâhi-i zâdegân ve 'avâriz ve nüzul der-nâhiye-i mezbûr ma'a mukâta'a-i nâhiye-i Hacılı ma'a 'avâriz ve nüzul nâhiye-i mezbûr ve mezra'a-i Mengen ve Kamışlu ve Kervânsaray ve Bademlü ve gayrihi mukâta'ası mûmâ-ileyhin ber-vech-i mâlikâne 'uhdesinde olduğı ve mâlikâne verilen mukâta'at ve maktû'ât ve kurâ ve mezârî'e vüzerâ ve mîrmîrân ve mîr-livâ ve mütesellim ve sâ'ir ehl-i 'orf tâ'ifesi taraflarından bilâ-fermân bir akçe ve bir habbe talebiyle rencide ve remide etdirilmeyüb cevr ve te'addîleri men' ve def' ve mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem min-küllî'l-vücûh serbestiyyet üzere huyûtda oldukça te'bîden mâlikâne bir berât ile mutasarrıf olmaları düstûr-ı 'amel tutulan mâlikâne şürûtundan olduğı ve dîvân-ı hümâyûnum kuyûdâtına mürâca'at Adana sancâğında vâki' kazâlardan Adana vâlisi için senede iki taksît ile topdan 7500 gurus imdâd-ı hazeriyye tertîb ve tesviye kilindikdan sonra Kara'isalu kazâsından 520 gurus hazeriyye olmak üzere 1157 târihinde emr-i şerîfim tahrîr olunub bu sûrette ahâlî-i kazâ-i mezbûr ol-mikdâr hazeriyyeleri şürûtu üzere mahalline götürüb edâ ve teslim eylediklerinden sonra zahâ'ir ve arpa ve saman ve hatb talebi vesâ'ir bed' ve mezâlîm ile fukarâ rencide ve remide olunmayub himâyet ve sıyânet olunmaları şürût-ı hazeriyyeden olduğı ve havâss-ı hümâyûnum karyeleri mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem min-küllî'l-vücûh serbestiyyet olmak kânûn-ı mukarreredir hâricden dahl olunmak ve rüsûm-ı serbestisine dahi resm-i cürm-i cinâyet ve resm-i 'arûsâne ve kul ve câriye ferdegânesi vesâ'ir bâd-ı hevâ olmağla rüsûm-ı serbestisine mîrmîrân ve mîr-livâ ve mütesellim ve voyvoda ve subaşı ve alay beğî ve zu'emâ ve erbâb-ı timâr ve çeribaşı ve çeri sürücülere ve ümenâ ve 'amâl ve nâzır ve nüzâr ve muhassıl-ı emvâl vesâ'ir iş erlerinden ve gayrîden bir ferd dahl etdirilmeyüb.....”

tanınyordu.¹²⁰ Bunun yanında mâlikâneci vergi kaynağını miras bırakamazken bir başkasına devretme hakkına sahipti. Belgelerde *kasr-ı yed* ifadesiyle geçen bu el değiştirme işlemi ya mahallinde ya da merkezde gerçekleştirilirdi. Ancak bu işlem bazı susitimallere neden olmaktaydı. Şöyle ki, mukâta'anın devlet tarafından yeniden müzâyedeye çıkarılmasını önlemek amacıyla mâlikâneci'nin ölümü saklanarak, satışın ölümünden önce yapıldığı gösteriliyordu. Devletin de buna önlem olarak mâlikânesini satmak isteyen şahsın, defterdarın önünde *isbât-ı vücûd* etme şartını getirdiği ve kişiler arasında gerçekleşen satış işleminden ilk mu'accele miktarının %10'unu vergi olarak almaya başlamıştır.¹²¹ Bunun dışında mâl adı altında alınan yıllık nakdî vergiyi düzenli ödemeyen mâlikânecinin de mukâta'ası elinden alınabilir ya da yeniden müzâyede ile satılabilir. Örneğin 1179/1756 tarihinde bir belgeden adet-i ağnâm-ı Dünderlu ve tevâbi'i mukâta'asının mâlikâne ortaklarından Seyyid el-hâcc Mehmed Emin'in mukâta'anın mâlini zimmetine geçirdiği bu nedenle de hissesi elinden alınarak, ortağı el-hâcc Ali tarafından tek elden idâre edilmeye başlanmıştır.¹²² 12 Safer 1116/16 Haziran 1704 tarihli başka bir örnekte ise, Karaçalı mezra'ası mukâta'asını düşük bir değerle üzerine alan Telhisî Mehmed'in mâlikâne berâtının iptal edildiği görülmektedir. Nitekim adı geçen mukâta'a, yeniden müzâyedeye çıkarılıp 300 gurus mu'accele ile Hasan'a mâlikâne üzere verilmiştir.¹²³

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, mâlikâne uygulamasında da iltizâm sisteminde olduğu gibi ortaklıklar kurulabiliyordu.¹²⁴ Devlet ilk dönemlerde fazla

¹²⁰ Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları...*, s.142.

¹²¹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.106-108.

¹²² AŞS 31: 119-120/163.

¹²³ AŞS 105.98-162.

¹²⁴ AŞS 133:157-158 “*Mahsûl-ı cemâ'at-i kazâ-i Kara'isâlu ma'a Sipâhîzâdegân ve mahsûl-i cemâ'at-ı Nâhiye-i Hâcılı ve yine Kazâ-i mezbûre tâbi' mezra'a-i Mengen ve mezra"a-i Kamuşlu ve Kervansaray ve Bayramluca ve sâ'lr mezra'a mukâta'ası ve her iki kazânın da avârız ve nüzul bedelleri*” mukâta'asını el-Hâc Ebubekir Ağa ve Yiğitbaşı Mehmed ile Haseki taka'üdlerinden el-hâcc Ali ortaklaşa mâlikâne üzere tasarruf etmektedirler.

kişiyile muhatap olmamak için ortak sayısını en fazla üç kişiyile sınırlandırmak istemişse de bunu başaramamıştır. Farklı bölgelerden farklı mukâta'aların ya da aynı bölgeden farklı mukâta'aların hisselerinde pay sahibi olan mâlikânecinin, devletin kendisine yüklediği riski ortağıyla paylaşmaktaydı. Bu şekilde mukâta'ayı üzerine alan mâlikâneciler, belgelerde sıkça karşımıza çıkan “*birinin fazlasını diğerinin kesrine*” şeklinde formüle edilen ifadeyle, aldıkları riski kısmen dağıtabilmişlerdir.¹²⁵ Nitekim mu'accele miktarlarının giderek artması, kişilerin açık arttırmalara artık ortaklıklar oluşturarak girmeye başladıklarını göstermektedir. Uygulamanın başlangıcına oranla bu ortaklıklar, zaman geçtikçe artmış, mâlikâne başına düşen hissedar sayısı ikiye katlanmıştır.¹²⁶

Nihâyetinde mukâta'aların mâlikâne uygulamasının içine alınması hem reâyânın hem de vergi kaynağının korunması açısından önemli bir girişimdi. Ancak mâlikânecilerin mukâta'alarıyla doğrudan ilgilenmeyip, mültezimler aracılığı ile yönetmeleri, mâlikâne sisteminden beklenen sonuçları vermedi. Zirâ iltizâm sistemindeki tasarruf süresinin belirsizliğinden yıpranan vergi kaynağı mâlikâne uygulamasının ömür boyu güvencesiyle korunmak istenmişti. Ancak mâlikânecinin zamanla mukâta'asının başına gitmemesi ve aracı ile idare etmeye başlaması, bu tür sorunları tekrar gündeme getirdi. Nitekim devlet, mâlikâne sistemiyle vergi gelirlerini yükseltmeyi öngörmüştü.

Ancak aracılar giden meblağ yüzünden bunu başaramadı. Esâsen mâlikânecinin bu

¹²⁵ Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları...*, s.150-151. MAD. 9876/54, 3 Zî'l-ka'de 1104 (6 Temmuz 1693), “.....sâbıkan mutasarrıf olub lakin cümlesinin berâtlarında tasrîh olunan mâl ancak 820 gurus ve Adana emînleri kendüleri tâliblerinden fûrûht eyledikde 11200 gurus hâsil olmağla bu takdîrce bi'l-cümle memâlik-i mahrûsemde olan mîrî mukâta'ât ve tevâbi'inin birinin fazlası birinin kesrine medâr olunmak üzere ümenâya der-'uhde ve iltizâm olunageldiği.....”

¹²⁶ MAD 10190/263, 10 Şa'bân 1160 (17 Ağustos 1747) “Mezra'a-i Hacılı mukâta'asının 1160 senesi zabtı nisf hissenin mâlikâne mutasarrıfı Mehmed Efendi tarafından Adana sâkinlerinden Yöroğlu el-Hâc Hasan nâm kimesneye iltizâm olunub zabtı temessüğü verilmekle âherden Adana sâkinlerinden Hüseyin Efendi nâm kimesneye mukâta'a-i mezbûru nisf zabt ve mahsûlâtını âhz ve kabz etmekle 1160 senesi hâsîlâtından zarar etmekle her ne ki âhz etmiş ise geriye redd ve 1160 senesi ibtidâsından 1161 senesi gâyetine dek zabtına muhâlefet etmemek için der-kenârî ve 'arz-ı hâli mücebince emr-i şerîf mufassal ahkâma kayd olunmuşdur.”

şekilde davranması daha çok mu'accele miktarı ile ilgiliydi. Zirâ mu'accele bedeli ile bütün risk mâlikâneciye yüklenmişti. Yıllık mâl ödemelerini mâlikâneciye peşin olarak yapan mültezim, mâlikânecinin karşı karşıya kaldığı riski azaltmaktaydı ve dolayısıyla kârın da ortağı olmaktaydı. Mültezim dışında mâlikânedan kâr sağlayan diğer bir kişi de sarraftı. Bilindiği üzere peşin olarak talep edilen miktarın artırılması, müzâyedeye katılanların güçlü bir para desteğine sahip olmalarını gerektirdiği için, özellikle gayrimüslim İstanbul sarrafları, mâlikâne uygulamasında ön plana çıkmıştı. Sarraflar hem mâlikânecinin hazineye peşin olarak ödeyecekleri mukâta'anın mu'accesini hem de mukâta'ayı idare edecek mültezimin mâlikâneciye ödemesi gereken yıllık kârı finanse etmekteydiler.¹²⁷ Görüldüğü üzere, mâlikâneci, mültezim ve sarraf üçlüsü arasındaki ilişki, mâlikânenin kuruluş amacı olan vergi kaynağını mültezimlerden koruma düşüncesini büyük bir olasılıkla gerçekleştiremeyecekti.

Mâlikâne uygulamasında mukâta'a üzerindeki hakların kayd-ı hayât şartıyla verilmesi yani mâlikâne sahibi ölene kadar devletin vergi kaynağı üzerindeki bir takım haklarından vazgeçmesi, bir mukâta'anın uzun süre mahlûl kalmaması yeniden satışların aleyhine idi. Mukâta'a mahlûl kalıp tekrar mu'accele ile satılmadıkça, hazine mâlikâne uygulamasından istediği sonucu elde edemeyecekti. Devletin nakde olan ihtiyacı ile mahlûl kalma zamanının aynı döneme rastlaması zor görüldüğünden, sürekli yeni mukâta'alar sisteme dahil edilmekteydi. Diğer taraftan mâlikânecinin hazineye yıllık ödemekle yükümlü olduğu mâl miktarı da düşük tutulmuştu. Zirâ bununla mâlikâne satışlarının aksamaması ve mu'accele miktarının düşmemesi hedeflenmişti. Mâlikâne olarak verilen mukâta'aların mâllerinin sabit kalması, hazine için artık anlamlı bir gelir olmaktan çıkması demektir. Sürekli artan fiyat artışıyla birlikte paranın değerinin düşmesi,

¹²⁷ *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.99-118; Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları...*, s.146-147; Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi...*, s.14.

mâlikâne mukâta'alardan hazineye giren mâlin değerinin düşmesine neden olmuştur. Mâlikâne sahibinin mültezimi bile bu kazançtan faydalanırken, devlet yalnızca mâlikânecinin verdiği yıllık vergiyle yetinmek durumundaydı.¹²⁸

I. 3. Mukâta'alaşma Sürecinin Yaygınlaşması ve Nedenleri

Osmanlı taşra sisteminin özünü oluşturan timâr sistemi ancak XVI. yüzyılın sonuna kadar sağlıklı işleyebildi. XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde özellikle Osmanlı devleti'nin dışındaki gelişmeler, XVIII. yüzyıla kadar aşama aşama bir takım değişikliklere neden oldu. Özellikle parasal dalgalanmalar, ticaret ve yol dengelerindeki değişimler ve nüfus artışı, Osmanlı klasik unsurlarını yeniden yapılandırmaya zorladı.¹²⁹ Örneğin kapıkulu sayısının çoğalması,¹³⁰ merkezî hazinenin gelirlerinin artırılması zorunluluğunu ortaya çıkardı.

XVII. Yüzyılda klasik düzenin bozulmasına dikkat çeken Nasihatnâmelerin ya da diğer kroniklerin çoğu, Osmanlı kurumlarındaki çözümleri timâr ve kul sisteminin bozulmasına bağlarlar ve timâr sisteminin yeniden *ihyâ edilmesiyle kadîm düzenin* sağlanabileceğini savunurlar ve sultanın iyiliğini isteyenlere, onun gören gözü olmalarının ve tavsiyelerde bulunmalarının kutsallığına dikkat çekerler.¹³¹ Bu nedenle bu dönemde yazılmış risalelerin çoğunda bozulan dengeye tekrar ulaşma gayreti görülür. Müellifler, bu değerlendirmeleri yaparken dış gelişmeler yerine genellikle içte meydana gelen değişimler üzerinde yoğunlaşmışlardır. Özellikle askerî harcamaların Osmanlı

¹²⁸ “Devlet mu’accele fiyatlarında oynamalar yaparak, mukâta’aların kâr durumundan yararlanma yoluna gitmekteydi.” Ayrıntı için bkz. Cezâr, *a.g.e.*, s.128-187.

¹²⁹ Ayrıntı için bkz. M. A Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Londra 1972; Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair kaynaklar*, TTK, Ankara 1988.

¹³⁰ Bkz. Selânîkî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânîkî*, s.857.

¹³¹ “Onun gören gözü” (ve yekünü lehü ‘aynen nezira, Kur’an:7v) ve “tavsiyeleriyle sultana yardım etmenin herkesin görevi” (fehakun ‘ala cem’iül-vara en yemudu’s-Sultan bi’l-münasahat, Kur’an:7r), Bkz. Rıfâ’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev: Oktay Özel-Canay Şahin, İmge Kitapevi, Ankara 2000, s.61-62.

maliyesinde bunalımlara yol açtığı hususunda hemfikirdirler.¹³² Nâimâ da yine aynı şekilde Osmanlı devletinin siyasal, sosyal ve mâlî yapısındaki aksaklıkları timâr sisteminin bozulmasında arar.¹³³ XVIII. yüzyılda Osmanlı devlet teşkilâtına dair yazılan bir risâlede de sancak beylerinin idârî güçlerinin zayıfladığı, sancakların hâss ve mukâta'a olarak ellerinden çıkıp, voyvodoların denetimine geçtiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca etrafları hâss ve mukâta'a olduğu için sancak merkezine sıkışıp kalan vezirlerin sefere katılacak sipahiyi yetiştirecek güçlerinin kalmadığını da belirtmektedirler. bahsedilmektedir.¹³⁴ Ancak burada şunu da belirtmekte fayda var, bu tür eserlerde her ne kadar bir önceki dönemin ihyâ edilmesi söz konusu ise de, hem XVI. yüzyıl hem de XVIII. yüzyıl devlet ve toplum yapısına dair ipuçlarını da ihtivâ ederler. Abou-El-Haj'ın

¹³² “..... eslâfi taklîdden nükûl ve tarîkâ-i sâbıkînden ‘udûl ederlerse fesâd ‘amel mukarrerdir.....” Târîh-i Nâimâ, C.I, s.37; Bilindiği üzere Osmanlı devlet yapısını hem eski Türk düşüncesi hem Orta-Doğu devlet geleneği hem de yerel kültürün bileşenleri oluşturmaktaydı. Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde de devletin gücünü gösteren servetin ancak adâletli bir yönetimle gerçekleşebileceği belirtilmektedir. Osmanlı devletinde iktisâdî ve sosyal düzen, adâlet anlayışı üzerine kurulmuştur. Tahtın üç ayağına benzetilen adâlet kavramında, eğer bu ayaklardan bir kırılırsa düzenin bozulacağından bahsedilmektedir. Bkz.Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985, s. 66-79; Hem eski Türk geleneğinde hem de Ortadoğu devlet geleneğinde hükümdarların devlet yönetiminde hukuksal olarak söz sahibi olmalarını hazırlayan temel düşünce “*teb'asını koruması ve adil davranması*” idi. Bu görevini hükümdara en eski çağlardan beri hatırlatan bir literatür gelişmiştir. İslamiyetle birlikte yeni motifler kazanan bu gelenek “siyâset-nâme ve Osmanlı döneminde de “nâsihat-name vs.“ gibi adlarla devam etmişlerdir. Özellikle XVII. yüzyılda bir süre devlet makamlarında görev alan kişilerin yazdıkları layihaların veya nasihatnamelerin de temelinde bu gelenek vardır. Ayrıca bu dönemde yazılan layihaların önemli bir özelliği de Osmanlı devletindeki değişimlere tanık olmalarıdır. Layiha yazarları, Osmanlı'daki bu değişimleri eleştirerek, eserlerini sundukları sultana altın bir çağ gösterirler. Koçi Bey, Selânikli Mustafa Efendi, Defter Emîni Aynî Ali Efendi, Lütfî Paşa ve diğerlerinin Kanuni döneminin ihtişamına ya da kânûn-ı kadîme dönmek anlamına gelen bu husus için önerileri ise, Osmanlı klasik dönemi şartlarının yeniden ihya edilmesidir. Bkz. Görüseli Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi (Eski ve Yeni Harflerle)*, Yay. Haz.Yılmaz Kurt, Ecdâd Yayınları, Ankara 1994; Defterdâr Sarı Mehmet Paşa, Nesâiyihü'l-Vüzerâ Ve'l-Ümerâ, Esad Efendi Kitaplığı, No:1830, Defterdâr Sarı Mehmet Paşa, *Nesâiyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*, Hazırlayan Hüseyin Ragıp Uğural, TTK, Ankara 1969; *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn...*; Aynî Ali, *Kavânîn-i Al-i 'Osmân der-mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul 1280; Katip Çelebi, *Düstürü'l-'Amel...*; .... hazîne-i 'âmireye dahi gıda müsâbesinde olan mâl vârid olmayub tehî kaldıkda re'âyâ fukârâsı emvâl döküb her-bâr hazîneyi boş komayub tedârik üzere olurlar ammâ anlar makhûr ve münkesir olub kâr ü kesbden kaldıkda bu tedârik müyesser olmayub hazîne boş kalur ol ecilden selâfîn-i selef re'âyâyı zalemenden himâyet edüb kasabât ve kurânın harâb olmasına ve re'âyâdan birinin şehre gelüb sâkin olub zirâ'at ve hırâsetden kalmasına rızâ vermezlerdi....., Târîh-i Nâimâ, C.I, s. 29; Fatma Acun, Celâlî İsyânları (1591-1611), *Türkler*, IX.C., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.695-708.

¹³³ Târîh-i Nâimâ, C.I, s.100-101.

¹³⁴ “...zirâ beyân olunduğu üzere etrâf sancâkları hâss ve mukâta'a olub vezîrlere yalnız şehir bâkî kalmıştır. Ana binâ'en pâdişâh seferine me'mûr olan vüzerânın sefere yalnız defterde muharrer olan ismi beraber olub hîdmet ve izhâr-ı kahr u kuvvet edecek kapısı halkının cismi 'adîm ve imkânda yoktur.....” Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, “Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risâle (Risâle-i Terceme)”, *Belgeler*, C. IV, S.7-8 (1967), s.39-48.

da belirttiği gibi, bu eserlerin kaleme alınma nedenlerinin sorgulanması, devlet ve toplumla ilgili normların katılığını değil, tam aksine esnekliğini ortaya çıkaracaktır. O'na göre nasihatnâme ve kronikler toplumsal tepkinin değişik örneklerini kaydetmektedir. Örneğin Koçi Bey, toplumda değişik zümre ve sınıfları birbirinden ayıran engellerin ortadan kalktığını, reâyâ ile yönetici sınıfı birbirinden ayırmanın giderek güçleştiğinden bahsederek, zamanın toplumsal ayaklanmalarını bu sınıflar arasındaki var olan farklılaşmanın giderek ortadan kalkmasına bağlamaktadır. O'na göre, sistemin düzenli bir şekilde devam etmesi, herkesin kendi sınırını ve işlevini bilmesi başka bir deyişle toplumsal hareketliliğe yol açacak isteklerde bulunmamasına bağlıdır. Nitekim, Osmanlı devletinin çöküşüne dair bir delil olarak kullanılmaktan çok, toplumsal dönüşümleri yansıtmaları bakımından analizlerinin yapılması, tarihsel gerçeklerin yeniden inşâ edilmesini sağlayacaktır.¹³⁵

Görülüyor ki, XVI. yüzyıl Osmanlı devleti için önemli bir değişim dönemi idi. Avrupa'da özellikle, XV. yüzyılda kendisini hissettiren gelişmeler, Osmanlı devletini de derinden etkilemiştir. Nitekim Avrupa'da feodal yapılar yerine millî monarşi denilen krallıkların kurulmaya başlanması, ordu düzenlerini de etkileyerek bir takım değişikliklere yol açmıştır. Zirâ bu dönemde Avrupalıların büyük bir sistem değişikliğine giderek, ordularını Osmanlı ordusuna benzer dâimî bir ordu şeklinde düzenlemeye başladıkları görülür. Aynı zamanda yeni silah teknolojisi ile keşfettikleri küçük taşınabilir ateşli silahların hızla dünyaya yayılmasıyla, artık savaşlarda ok, yay gibi konvansiyonel

¹³⁵ XX. Yüzyıl tarihçileri, bu eserleri, gerçekte olduğu gibi, yani yönetici elit için mücadeleyi yansıtan partizan ve siyasi metinler olarak ele almaktan çekinmişlerdir.. Bu metinlere yakından bakıldığında, önceki dönemlerde istisnai değişim olarak görülen, onyedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde egemen durumu temsil ettiği ortaya çıkacaktır. Değişmeyi ortaya koyabilmek için yalnızca dönemin Osmanlı yazarlarınca resmedilen fotoğrafın incelenmesi değil, aynı zamanda söz konusu dönemin tarihsel gerçeklerinin yeniden inşâ edilmesi de gerekmektedir. Haj, ayrıca yirminci yüzyıl tarihçilerini eleştirerek, Nasihatnâme ya da diğer kroniklerin Osmanlı devletindeki toplumsal ve ekonomik dönüşümlere kanıt olmasına rağmen, Onların, bir türlü bu dönüşümlerin toplumsal yapıda da değişikliğe yol açtığını kabullenmekte isteksiz davrandıklarını belirtir. Bkz. Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu...*, s.47-67.

silahlar yerine ateşli silahlar kullanılmaya başlandı. Parry'e göre Osmanlı dışındaki gelişmelerin en etkili bu silah teknolojisindeki değişikliklerdi.¹³⁶ Avrupada askerî sistemde değişimler olurken, Osmanlı ordusunda ise teoride bir değişiklik olmayıp, orduya yalnızca ateşli silahlarla donatılmış bir birlik eklemekle yetinildi.¹³⁷ Buna rağmen Osmanlı devleti, ateşli silah teknolojisinin kullanımı hususunda neredeyse XVIII. yüzyılın başına kadar Avrupa'nın karşısında durabildi. Agoston'a göre bunun en önemli nedeni, devletin barut için gerekli hammaddeler açısından zengin olmasıydı.¹³⁸

Osmanlı devleti'nin XVII. yüzyıla girerken Doğuda Safavilerle batıda ise Habsburg ve Venedikle birbirini izleyen uzun ve maliyetli bir savaş dönemine girdiği görülmektedir. XVI. yüzyılın son çeyreğinde Safavilerle¹³⁹ başlayan mücadele ancak 1639 tarihinde yapılan Kasr-ı Şirin anlaşması ile son buldu. Bir yandan savaşlar devam ederken diğer taraftan içeride Celâli isyanları¹⁴⁰ ile uğraşılması, artık devletin iç

¹³⁶ Vernon.J. Parry, "Barut", *EI2*, I, Leiden 1986, s.1062-1066.

¹³⁷ Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet...*,s.53; Osmanlı devleti merkez askerî teşkilatını zaman zaman ihtiyaca göre düzenleyerek 16. Yüzyıla kadar dünyanın en kuvvetli ordusu olarak ayakta tutabilmiştir. İlk zamanlarda okla harbeden yeniçerilere ateşli silahların gelişmesi üzerine tüfenk verilmiş ve ihtiyacı karşılamak üzere bir tüfenk imalathanesi kurulmuştur. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları II*, TTK, Ankara 1988, s.265-266.

¹³⁸ Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çev. Tanju Akad, İstanbul 2006, s.27-31.

¹³⁹ Kanuni Sultan Süleyman'la Şah Tahmasb arasında 1555 tarihinde yapılan Amasya anlaşmasından uzun bir süre sonra Safevî cephesi yeniden hareketlendi. 1577 tarihinde başlayan ve aralıklarla uzun yıllar süren Osmanlı-İran savaşları 1639'da yapılan Kasr-ı şirin anlaşması ile son bulmuştur. Bkz. Rhoadas Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s.26-28; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi II*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s.88-111, 243-245.

¹⁴⁰ XVI. yüzyılın sonlarından itibaren toprak ve nüfus arasındaki dengenin bozulması ve parasal dalgalanmalar, sekban gruplarının başını çektiği celâlîlerin Anadolu'da yayılarak devlet ve toplum düzenini bozdukları bilinmektedir. Anadolu'da XVI. yüzyılın ortalarından beri hem suhte adı verilen medrese öğrencilerinin hem de çiftini terketmiş re'âyânın levent adı altında isyankar sipahilerin önderliğinde dolaşarak karışıklık yarattıkları bilinmektedir. Celâlî isyanları olarak anılan karışıklıklara yol açan bu leventler, sekbân ve sarıca adı altında resmî vilayet askerleri haline getirilerek hem sipahilerden boş kalan eksik tamamlandı hem de boş gezenlerin sayısında bir azalma oldu. İşte XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan ve sonlarına kadar devam eden ikinci devre celâlî isyanları da yine kökenleri leventlere dayanan ama bu defa paşalar ve taşrada altı bölük halkı dediğimiz kapıkulu sipahilerinin önderliğinde hareket eden sarıca ve sekbanlardı. Celâlî mücadelesinin üçüncü devresi olan 1683'ten sonra ise bunları kendi içlerinden çıkan ve türedi adı verilen önderlerin etrafında toplandıkları bilinmektedir. Nihâyetinde nüfus patlamasıyla birlikte dağılan nüfus ve enflasyonu artıran gelişmeler yüzünden, topraksız kalan köylülerle timârlı sipahileri birleştirerek, Anadolu'nun neredeyse alt üst olmasına neden oldu. Bkz. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik...*, s.311-315; Aynı yazar, "Timâr Rejiminin Bozuluşu" s.429-431; Fatma Acun, *Celâlî İsyancıları...*,

dinamiklerinde değişimler yapılması zorunluluğunu da beraberinde getirdi.¹⁴¹ Zirâ XVIII. yüzyıla girerken Habsburg ve Venedikle girişilen iki büyük savaş organizasyonu olan Girit muhasarası ve Viyana kuşatması Osmanlı mâliyesini derinden sarsmış ve XVIII. yüzyıla girerken artık bir masraf kapısı olan savaş, mâlî bunalımların da baş kaynağını oluşturmuştur. Barkan'ın incelediği 1079-1080 mâlî yılına ait bir bütçe cetvelinde de askerî harcamaların toplam bütçenin %62, 5'luk bölümünü kapsadığı görülmektedir.¹⁴²

Avrupa'nın askerî alandaki değişimi, Osmanlı'nın savaşlardaki yenilgisinin hazırlayıcısı oldu ve Avrupalılar Osmanlı devleti'nin karşısında başarı kazanmaya başlayınca artık savaşlarda tekniği ve taktiği yetmemeye başlayan devlet, XVIII. yüzyılda yavaş yavaş merkezî ordusunda modernizasyona doğru gitti ve düşmanıya aynı taktiği uygulayabilirse başarılı olabileceğini düşünerek, ateşli silahlar kullanan daimî asker sayısını artırdı.¹⁴³ İlk değişiklik ise, hazineye yeni bir yük anlamına gelen timârdan kapıkuluna doğru sayıca bir artış oldu.¹⁴⁴ Nitekim timârlı sipahi ordusu kapıkulu karşısında ikinci sıraya düşmüştü. Zirâ Osmanlı devleti'nin karşısında artık ateşli silahlarla donatılmış dâimî ordular vardı ve timârlı sipahiler de bu yeni savaş tarzı için uygun değillerdi.¹⁴⁵ Görülüyor ki, savaş teknolojisindeki değişiklikler, merkezî ordunun sayısının artırılması gereğini ortaya çıkarınca, taşra organizasyonunun hem idârî hem de

s. 695-708; Aynı yazar, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timâr Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, C.IX., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.899-908; Houry, *a.g.e.*, s.43.

¹⁴¹ Nitelik olarak daha çok fethedilen yerlerin muhafazasıyla ilgili olan bu savaşlarda ordunun büyük bir bölümü kalelere gönderilmekteydi. Nitekim XVI. yüzyılın sonlarında başlayan ve XVIII. yüzyılın başında sona eren Osmanlı-Habsburg savaşlarında ordunun büyük kısmı kalelerde görevlendirerek düşmana karşı mevcut durumu koruma amaçlı savaşlar yapılmıştır. Feridun Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.27.

¹⁴² Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İİFM*, C.17, S.1-4 (1955), s.224.

¹⁴³ 1567-68 yıllarında 12.798 olan yeniçeri sayısı 1680 yılına gelindiğinde 54.222'e ulaşmıştır. Osmanlı ordusunda ateşli silahların çağdaşlarına göre çok daha fazla kullanıldığı ve kazandıkları zaferlerde bunun etkili olduğu bilinmektedir Bkz.Gabor Agoston, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, Çev. Kahraman Şakul, Timaş Yay., İst. 2013, s.99.

¹⁴⁴ Kâtip Çelebi, *Düstûrü'l-Amel*...,s.129-133.

¹⁴⁵ Aynî Ali, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân* ; Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar", *Osmanlı, C.IV., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.*

mâlî temelini oluşturan timâr sisteminin önemini kaybetmesine neden oldu ve timârlı sipahiler muharip bir askerî sınıf olarak güçlerini yitirmeye başladılar.¹⁴⁶

XVII. yüzyıl boyunca neredeyse aralıksız bir şekilde devam eden savaşlar ve bu süreçte meydana gelen bütçe açıklarını gidermek için daha önceden başvuru, paranın tağşişi¹⁴⁷, iç hazineden borç alınması, yeni vergiler konulması, müsâdere ve iltizâm usûlünün yaygınlaştırılması gibi çözümler de yetmemeye başlayınca, yüzyılın sonunda iltizâm sisteminin yapısal sisteminde bir takım değişikliklere gidilerek uygulama alanı genişletildi ve risk faktörünü tamamen mültezimin üzerine yükleyecek çözümler geliştirildi.¹⁴⁸ Esâsen bu dönemde yapılan değişiklikler aslında devletin, hem mâlî sıkıntılarına hem de yönetim sorunlarına bir çözüm arayışının göstergesiydi. Zirâ devletin gelirleri giderlerini bir türlü karşılayamıyordu.¹⁴⁹

Klasik dönem sonrasında timâr ve kapıkulu sistemleri, yerlerini değişik uygulamalara bırakınca yeni işlevleri olan, yeni ögeler sistem içine dahil olmaya başladı.¹⁵⁰ Osmanlı iltizâm sisteminin XVIII. yüzyıldan itibaren mâlikâne uygulamasına doğru evrilmesi, savaşlarla orantılı bir şekilde gelişerek timâr sisteminin tasfiyesi sürecini

¹⁴⁶ Eftal Şükrü Batmaz, “İltizâm Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, s. 250; Osmanlı iktisat tarihinde iç borçlanma iltizâm sistemiyle başladığı ileri sürelebilir. Ayrıntı için bkz. Murat Çizakça, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İç...*, s.224.

¹⁴⁷ Paranın tağşişi ile amaç paranın değeri ile oynayarak hazineye yeni gelirler sağlamaktı. Osmanlı devletinde II. Mehmet dönemine kadar ekonomi aynı değerlere bağlı olduğundan paraya duyulan ihtiyaca ve para tağşişlerine rastlanmaz. Ancak bu dönemden itibaren artan savaş maliyetleri paranın değeriyle oynanmasını da gündeme getirecektir. Ayrıntı için bkz. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi...*, s.77-101; Tarih-i Nâimâ, C.5, s.281; H.1060/M.1650; Tarih-i Nâimâ, C.3, s.459-460, H.1038/M.1629 “.....Babam merhûm zamânı dahi devletin îrâdı mesârifine kifâyet ve belki dahi ziyâde şey artardı benim ise mesârifim babam kadar yok îrâd yine evvelkidir şimdi îrâd yetişmeyüb tershane ve sâ'ir mühimmâta akçe tedârikinde izhâr-ı acz etmeniz sebebi nedir buyurdular.....”; “Râyic olan sikke-i Osmânî zuyûf ve emîn-i Darphâne olanların ‘adem-i takayyüdü sebebinden mağşûş ile mahlût olmağın gurus yüzyirmi beş ve altun ikiyüz elliye çıkmış idi selâtîn-i pîşîn-i adl-i âyînün ‘umûmen halk ‘âlim ve kaffe-i benî Adem'den imtiyâz ve rüchânî hutbe ve sikke olmağla tecdid ve tashîhi ehemem olmağın vezîr-i a'zam Mustafa Paşa cedid akçe kesdirüb ve evâhir-i Râmâzân'da bayram mevâcibi cedid akçe verilüb gurus seksene altın yüz alltmışa Mısır parası iki akçeye tenzîl olundu eski akçe revâcdan kaldı ammâ garîbdir ki bu tecdid-i sikke husûsu cümlelerin yanında memdûh iken müverrih i'tirâz gûna bir guruşa on bir vukiyye lahm gelirken sekiz vukiyye gelir oldu ve kıyas-ı ‘alâ hezâ emvâl ve be-zâyi'-i nâsa bâ-serahum naks tertîb eyledi iş'âr bir mikdâr tenzîl oldu”.

¹⁴⁸ Özvar, *a.g.e.*, s. 9-14; Cezâr, *a.g.e.*, s.33.

¹⁴⁹ Tabakoğlu, “XVII. ve XVIII. Yüzyıl...”, s.398.

¹⁵⁰ Ergenç, “Osmanlı Klasik Düzeni Üzerine Bazı Açıklamalar...” *Şehir, Toplum...*, s.342.

hızlandırdı.¹⁵¹ Eskiden timâr sistemi içine yerleştirilen ve birtakım hizmetler karşılığında kaynağında toplama hakkı görevlilere devredilen gelirler, artık mâlikâne usulü ile ömür boyu tevcih edilmeye başlandı. Ancak timâr alanlarının merkezî hazineye aktarımı sürecinde, klasik örgütlenmenin dışına çıkılmadığı, merkezî hazinenin dayandığı temel ilkeler üzerine getirilen yeni uygulamalarla sorunların çözümlenmeye çalışıldığı görülmektedir.

Osmanlı devleti XVII. ve XVIII. yüzyıllarda hem ateşli silahları kullanabilen merkezî bir ordu oluşturabilmek hem de hazineye ek bir kaynak sağlayabilmek için, timâr sistemi içinde kalan gelir gruplarını merkezî hazineye aktarma gereğini duydu. Ancak timâr alanlarından hazineye aktarma yapılabilmesi için öncelikle bunların dirlik olma vasfının ortadan kalkmış olması gerekmektedir. Bilindiği üzere iltizâma, mîrî mukâta'alar yani havâss-ı hümâyûna dahil olan gelir grupları verilirdi. Nitekim bu dönemden itibaren timâr alanlarının da mîrî mukâta'a uygulamasına dahil edildikleri görülür. Yani havâss-ı hümâyûn'a aktarılan dirlikler, mukâta'a şekline dönüşüyor dolayısıyla gelirleri de merkezî hazineye aktarılıyordu.¹⁵² Timâr alanlarının yavaş yavaş merkezî hazine sınırları içine çekilmesi bunun bir göstergesidir. Esâsen timâr alanlarının mukâta'aya dönüştürülmesine hemen hemen her dönemde rastlamak mümkündür. Ancak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda “*Mîrî Mukâta'a'ât Uygulaması*” Adana sancağı örneğinden de görüldüğü üzere öncelikle hâslardan başlanmıştır. Nitekim hâslar görev karşılığı verildiğinden merkezî hazîneye aktarılıp, mukâta'aya çevrilmesi çok daha kolay ve

¹⁵¹ Cezâr, *a.g.e.*, s.71.

¹⁵² Bilindiği üzere klasik Osmanlı düzeninde timâr ve zeâmet gelirleri merkezî hazineye intikâl etmez, bunlar bazı yükümlülükler karşılığında mahallinde tahsis olunurdu. Timâr ve zeâmetler mukâta'aya iki şekilde dönüşüyordu. Dirlik sahibinin ölmesi ve mirasçısının olmaması ya da özel bir nedenle mahlûl kalan dirlikler mîrî tarafından zapt edilebiyordu. Nitekim bu durumda timâr ve zeâmet, dirlik olma niteliği kaybetmiyordu. Bu şekilde havâss-ı hümâyûn'a aktarılan dirlikler, bir süre sonra başka birine timâr veya zeâmet olarak tahsis edilebilirdi. Zirâ bu şekilde verilmedikleri takdirde mukâta'a şekline dönüştürülerek merkezî hazine gelirleri arasına katılırlardı. Ayrıntı için bkz. Cezâr, *a.g.e.*, s.174-175.

sorunsuz bir şekilde olabiliyordu. Zirâ bu hususta devletin, mîrî mukâta'alaşma sürecinde olabilecek sorunları en aza indirmeyi öngördüğü düşünülmektedir.¹⁵³

Mâlikâne uygulamasının başlangıcından kısa bir süre sonra, 26 Şa'bân 1116 /24 Aralık 1704 tarihli bir belgeden yüksek rütbeli askerî sınıf mensuplarına ait hâsların mâlikâne olarak verilmeye başlandığı görülüyor. Şöyle ki; Sarıçam nâhiyesinde bulunan ve Adana sancak beyinin hâssı olan *mahsûl-ı kürehâ-yı âhen ma'a âhen-giren* mukâta'ası, 1108/1696-97 tarihinde mîrî tarafından zabt edilerek Mehmed, Ömer ve İbrahim adlı kişilere der-uhde edilmiştir.¹⁵⁴ Belgelerde bunun gibi pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Tablo 2' de 1698 tarihinde Adana sancağında mâlikâne uygulamasına dahil edilen hâslar yer almaktadır.¹⁵⁵

Tablo 2: Adana sancağında mâlikâne uygulamasına dahil edilen hâslar

Tarih	Hâss Sâhibi	Mukâta'a	Mu'accele	Mâl
1698 ¹⁵⁶	Adana beğlerbeyi	Resm-i kışlak		4500
1698 ¹⁵⁷	Haleb beğlerbeği	Mezârî' ve Resm-i kışlak ve mabeyn-i nehreyn-	700	1800 (300 guruş resm-i kışlak)

¹⁵³ Cezâr ise, "*Mîrî Mukâta'ât Uygulaması*"na ilk önce en küçük dirlik olan timârdan başladığını ve en büyük dirlik olan sancak gelirine kadar yükseltildiği söylemektedir. Ayrıca hâsların mîrice zabtı hususundaki belgeler incelenirken, hâss tahsisinin göreve bağlı olup, eski bir vezir görevden alındığında hâslarının mîrî tarafından zapt edilerek, kendisine yeni görevine uygun yeni hâslar verildiğinin dikkate alınmasını gerektiğini vurgulamaktadır. Yani havâss-ı vüzerâdan havâss-ı hümâyûna geçişler olurken aynı zamanda eski usûl üzere vezirlere hâss tahsisinin de yapıldığını belirtmektedir. Ayrıntı için bakınız. Cezâr, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁵⁴ MAD 9893: 24-25; "Memâlik-i mahrûsemde Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Mardin ve Adana ve Malatya ve 'Ayıntab ve Tokad câniblerinde vesâ'ir ba'zı mahallerde vâli ve muhassıl ve voyvodaların taht-tasarufuna dâhil mîrî mukâta'ât Mısır Kahire kâ'idesi üzere i'mâr-ı memleket ve refâh-ı ra'iyet için fâ'izlerinin tahammülüne göre bir mikdâr akçe mu'accele ile ibtidâ müzâyede olunub mâlikâne fûrûht olunmak üzere 1106 senesinde hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn-ı şeref sudûr bulub ve ba'dehu 1108 senesinde dahi bi'l-cümle Rumili ve Anadolu eyâletlerinde vâki' havâss-ı hümâyûn ve mîrmîrân ve mîr-livâ dahi mâlikâne vermek üzere başka hatt-ı hümâyûn sâdir olduğu Başmuhâsebede mukayyed bulunmuşdur....."26 Zî'l-ka'de 1129 (1 Kasım 1717), Bkz. MAD 10160:4.

¹⁵⁵ Zaten serbestiyet üzere yönetilen hâslardan tasfiyeye başlamak problemleri en aza indirebilirdi. Bu şekilde yalnızca tevcih şekilleri değişmiş olacaktı.

¹⁵⁶ AŞS. 101:211.

¹⁵⁷ AŞS 38:340 "....Adana sancâğında Haleb Beğlerbeğisi hâssı olan resm-i kışlak ve mâbeyn-i nehreyn mukâta'asının senede 300 guruş mâli olub 1110 senesinde havâss-ı hümâyûnuma ilhâk olunub ve beher sene 300 guruş mâlin Adana beğlerbeğilerine teslim eylemek üzere ber-vech-i mâlikâne kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân Mehmed zîde kadrihunun 'uhdesinde olub....."; " Adana sancâğı'nda vâki' Haleb Beğlerbeğisi hâssı olan köylerin 1500 guruş mâli ve 300 guruş resm-i kışlak ve Mabeyn-i nehreyn mukâta'asının toplamı 1800 guruş mâli olub bundan âkdem beylerbeyi hassılığından ref' ve 1110 senesinde havâss-ı hümâyûnuma ilhâk ve 1800 guruş mâli ile Adana eyâleti mukâta'âtına ilhâk olunub....." Bkz. AŞS 211:339

		Yüregir		
1698 ¹⁵⁸	Kıbrıs beğlerbeği	Bac-ı bazar-ı cum'a ve ihtisâb ve hakk-ı bisat ve resm-i kassâbân ve tevâbi'i mukâta'ası	-	
1698 ¹⁵⁹	Adana sancak beği	Bağçehâ-i Adana		
1698 ¹⁶⁰	Adana sancak beği	Mukâta'a-i mezâri'	200	1000
1698 ¹⁶¹	Niğde beğlerbeği	Mukâta'a-i mezâri'	-	1800
1698 ¹⁶²	Birecik sancak beği	Mukâta'a-i mezâri'	-	400
1698 ¹⁶³	Adana sancak beği	İhtisâb ve bâc-ı bazar ve 'ubûr-ı cisir	-	5000 (3630 esedi guruşu hâssa aittir.)
1698 ¹⁶⁴	Adana sancak beği	Mâl-i resm-i 'âdet-i ağnam 'an-nâhiye-i Dündarlı ve Koyuncular	-	5670 (1170 hâssa ait)

Zirâ timârların havâss-ı hümâyûna ilhâk edilmesi demek, eyâlet askerî gücünün de tasfiyesi anlamına gelmekteydi. Devletin, tasfiye ettiği bu gücün yerini dolduracak ciddi düzenlemelere gidememesi, uzun süren savaşlarda kuvvetli bir orduya olan gereksinimi iyice artırmıştı. Bu nedenle XVIII. yüzyılda timârların tasfiyesi husûsunda bir eğilim varsa da zaman zaman bu sistemi ayakta tutacak önlemlere de başvurulduğu görülmektedir.¹⁶⁵

Tasfiye sürecinde büyük dirliklerden havâss-ı vüzerâyaya ait olan yerlerin hâvass-ı hümâyûn'a ilhâkına XVII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren başlanmıştır. Bilindiği üzere havâss-ı vüzerâyaya ait hâsların gelirleri de iltizâmen toplanmaktaydı. Ancak mukâta'alaşma sürecinde, öncelikle hâslar bu sürece dahil edilmiş -hâss statüleri

¹⁵⁸ C.BLD. 3:101

¹⁵⁹ AŞS 129:22

¹⁶⁰ MAD 2940:55 "Hacılı nâhiyesinde bulunan Pus, Ayrasun, Sahyar, Akçukur, Çiçeklü, Kozoğan, Batur, Günörge, Kepirli ve Yassı mezra'aları Adana beğlerbeğinin hâssı idi."

¹⁶¹ MAD 2041:5

¹⁶² MAD 2041:5

¹⁶³ AŞS 101:147/235.

¹⁶⁴ AŞS 101:147/235.

¹⁶⁵ Cezâr, *a.g.e.*, s.175.

birakılarak- ve hâss-mukâta'a şekline dönüştürülmüştür. İlerleyen dönemlerde de mukâta'a haline getirilmiştir.¹⁶⁶ XVIII. yüzyıla gelindiğinde mirîye aktarılan timâr ve zeâmetlerin sayısında büyük bir artış olmuştur.¹⁶⁷ Özellikle timâr yoklamalarında mevcut bulunmayan dirlik erbabının timâr ve zeâmetleri mahlûl olup merkeze çekilen dirliklerin de havâss-ı hümâyûn'a aktarılma süreci hız kazanmıştır. Hatta bazı dirlik sahipleri dirliklerinin hasılsız olduğunu ve bu nedenle yükümlülüklerini yerine getiremediklerini ileri sürerek kendi istekleriyle timâr ve zeâmetlerinden vazgeçtikleri ve daha verimli yerleri kendilerine tahsis ettirme çabası içine girmişlerdir. Nitekim bu süreçte timâr ve zeâmetlerden sahipsiz kalanlar, mukâta'a haline getirilerek, mültezimlere ihâle edilme işi yaygınlaştırılmıştır. Bir kısım dirlik sahibi de timâr ve zeâmetlerini mukâta'aya çevirerek kendilerine mâlikâne olarak tevcih edilmesini talep etmişlerdir. Bu şekilde dirliklerin yönetiminde de iltizâm uygulaması artmıştır.¹⁶⁸ Görüldüğü üzere XVIII. yüzyılda timârlı

¹⁶⁶ Adana sancağı mutasarrıflarının hâssından olan mukâta'a-i boyahâne havâss-ı hümâyûn'a ilhâk edilip, 300 guruş mâl ile Adana mukâta'âtına dahil edildikten sonra 300 guruş mâline 100 guruş daha eklenerek el-hâcc Mehmed, Hazînedâr Mehmed ve Subaşı Mehmed adlı kişiye mâlikâne üzere verilmiştir. Bkz. AŞS 105:102/170.

¹⁶⁷ Ayrıca havâss-ı hümâyûna aktarılıp, mâlikâne olarak verilen timâr alanlarının tekrar mâlikâne olmaktan çıkarılıp eski statülerine göre tevcih edildiği de görülmektedir. Örneğin 1699 tarihli bir belgeden Yüregir kazâsına tabi Büyükgülehâ mezra'asının 1700 tarihinde tekrar zeâmet olduğu görülmektedir. Muhtemelen Adana vâlisi Kürd Bayramoğlu Mehmed Paşa'nın iltizâmında olan Adana mukâta'atının sınırlarıyla dirlik alanlarının birbirine karışmasından dolayı tekrar zeâmet haline getirildiği düşünülmektedir. Bkz. MAD 2041:5; Nitekim 4 Şevvâl 1104/8 Haziran 1693 tarihli bir belgeden yine iltizâm ve dirlik alanlarındaki bir yetki alanı anlaşmazlığı görülmektedir. Şöyle ki; Yüregir kazâsında bulunan ve Adana vâlisinin iltizâmında Dünderlu ve Çoğun mezra'alarını Çatra Patra oğlu adındaki bir zeâmet sahibi kendi toprağına dahil ettiği için, Adana valise merkeze arz göndererek yıllık mâlin hesâbdan aşağı olub talep edilmemesi istemektedir. Bunun üzerine adı geçen mezra'alar zeâmet toprağına eklenmiştir. Bkz. 9876:52.

¹⁶⁸ İltizâm sisteminin hâsları da kapsamıyla XVIII. yüzyılda karşımıza mâlikâne-hâss adını verilen yeni bir uygulamanın çıktığı görülür. Osmanlı mâlî ve askerî tarihinde büyük bir değişim sayılan bu sistemle devlet, daha önce merkezî bütçesi dışında tuttuğu gelirleri artık merkezî hazinesine dâhil etmiştir. Mâlikâne-hâss adı altında yapılan yeni tahsislerde, hâsların askerî dirlik olma özelliklerini kaybettikleri için önemli nitelik değişimleri olmuştur. Mâlikâne uygulamasından yaklaşık iki yıl sonra 18 C 1108 (12 Ocak 1697) tarihinde yayınlanan bir fermanla hâsların da mâlikâne olarak satılmasının yolu açılmıştır. Fermana göre; "vüzerâ-yı 'izâm ve selâtin-i kirâm ve sâ'ir zevâtın mutasarrıf oldukları hâslar" diğer mukâta'alar gibi talep edenlere mâlikâne olarak satılabilecekti. Ancak hâslardan bazıları mâlikâne olarak satılsalar bile yine hâss olarak kalmaya devam edeceklerdi. Yani hâssı, mu'accele karşılığında mâlikâne olarak tasarrufuna alan mâlikâneci yıllık ödemeyi hem devlete hem de hâss sâhibine yapacaktı. Ayrıca hâss sâhibine yıllık mâlin %20'si oranında kalemiye ücretini de aksatmadan ödemek zorundaydı. Belgelerde de sıkça rastlandığı üzere hâss-ı mîrmîrân, hâss-ı sadr-ı 'âlî gibi tabirlerle mâlikâne sâhibinin hâs sâhibine ödeme yaptığı görülmektedir. Artık hâss gelirleri mâlikâne olarak verilmiş ve farklı yerlerde bulunan mukâta'alardan ibaretti. Hâsların mâlikâneleşme sürecinde hâss sahiplerinin bu şekilde muhâlefeti

sipahiler yerlerini artık, eyâlet ve sancaklarda vâli ve mütesellimlerin kapılarında besledikleri kapı halklarına bırakmışlardı.¹⁶⁹ Belki cebelü yetiştirilmiyor ama cebelü bedeliyyesi¹⁷⁰ denilen bir uygulamaya geçiliyor ki o da cebelü bedeliyyesi mukâta'asına dönüştürülüyor. Cebelü bedeliyyesi, mu'accele tutarı üzerinden yaklaşık %10-15 arasında değişen oranlarda alınmaktaydı.¹⁷¹ Örneğin 5 Cemâziyye'l-evvel 1140/19 Aralık 1727 tarihli bir belgede Adana eyâletindeki erbâb-ı timâr ve zu'emâdan 1140 senesine ait 60,5 neferinin 40 guruş olmak üzere toplamda 2420 guruş cebelü bedeliyyelerinin Adana cizyedârına¹⁷² yine 25 Cemâziyye'l-evvel 1154/8 Ağustos 1741

---

azaltılmıştı, onların mahrum kaldıkları şey yalnızca mâlikânecinin kârı idi. Ancak klasik düzende de bu kârı mültezimlere bıraktıkları düşünülürse onların bu uygulamadan zarar gördükleri tek şeyin yetkilerini mâlikâneci ile paylaşmaları yani hâssları üzerindeki kontrol ve idarelerini kaybetmeleri anlamına geliyordu. Devlet bu sistemle merkezî hazineneye kaynak yaratmışsa da taşradaki askerî düzeninin dengelerini sarsmıştır. Bkz.Cezâr, *a.g.e.*, s.41-44; Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları...*, s.157-158.

¹⁶⁹ Cezâr, *a.g.e.*, s.174-175; Çadırcı, *Tanzimat Devrinde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.23; Aynı yazar, "II. Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu", *AÜDTCF Dergisi*, XXVIII/3-4, 1970, s.287-296.

¹⁷⁰ Techizatlı asker anlamında olup sayıları timâr sahibinin gelirin'e göre belirlenmiştir. Fatih Kânûnnâmesi ile cebelü miktarları standart bir hale getirilmesine rağmen, yine Fatih dönemine ait bazı tahrir defterlerinde farklı rakamlara rastlanmaktadır. Normal timârların yanında eşkincili mülk timârlar, yurtluk-ocaklık olarak temlik edilmiş sancak ve hâs sahipleri de belirli sayıda cebelü getirmekle yükümlü idiler. XVI. ve XVII. yüzyıllarda askere olan ihtiyacın artması, cebelü sayısının da fazlalaşmasına neden olmuştur. Bedel-i cebelü ise sipahilerin gelirleri karşılığı cebelü çıkaramadıkları zaman alınan bir vergiydi. XVIII. yüzyılda ise hazinenin nakite ihtiyacından dolayı cebelü bedeli uygulamasının yaygınlaştığı görülmektedir. Bkz. Feridun Emecen, "Cebelü", *TDV*, C.7, Ankara 1993, s.188-189.

¹⁷¹ AŞS 131:221, 3 Muharrem 1151 (23 Nisan 1738) "Mefâhirü'l-kuzât ve'l-hükkâm me'âdenü'l-fezâ'il ve'l-ke'lâm Adana eyâletinde vâki' olan kâdılar zîde fazlihum ve kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân Adana mütesellimi zîde mecdihu tevkî'i refî'i hümâyûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki işbu sene-i mübâreke Moskov ve Nemçe taraflarına 'asâkir-i mevfüre tertîb ve techîz olunmağla mesârif-i 'asâkire i'ânet lâzime-i hâl-i müslimin ve cümlelerin üzerlerine rûtbe-i ...olduğuna binâ'en cihâd-a'dâ-yı...me'mûr asâkir-i nusret-karîn mesârif-i için memâlik-i mahrûsede mâlikâne olan mukâta'ât ve maktû'ât ve kurâ ve mezâri'in her 1000 guruş mu'accelelerinden üçer nefer ve beşer nefer ve beher neferinden ellişer guruş hesâbınca cebelü bedeliyyesi olmak üzere iktizâ eden akçenin tahsîli matlûb-ı hümâyûnum olmağla şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum mücebince tahsîl olunub edâsında muhâlefet edenlerim mâlikâneleri ref ve ve tâlib-i âherine fûrûht olunmak bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdır olduğuna binâ'en Adana eyâletinde mâlikâne mukâta'ât ve maktû'ât ve kurâ ve mezâri'den ashâbı yediyle Asitâne-i sa'âdetimde hazîne-i 'âmireme teslîm olunan ba'zı mukâta'ât ve maktû'ât ve kurâ ve mezâri'in cebeli bedeliyyesinden mâ'adâ irsâl olunan memhûr ve müzmâ sûret-i defterde tahrîr olunan mukâta'ât ve maktû'ât ve kurâ ve mezâri'in mu'accelâtından evvel hesâbı üzere 1029 guruş 15 para cebeli bedeliyyesi lâzım gelmekle...."

¹⁷² AŞS 126:121/91 "... Adana eyâletinde vâki' olan kâdılar zîde fazlihum ve mefhahirü'l-emâsîl ve'akrân Alay beğleri zîde kadrihum tevkî'i refî'i hümâyûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki 1140 senesine mahsûb olmak üzere eyâlet-i mezbûrede vâki' zu'emâ ve erbâb-ı timârın sabî ve mütekâ'id cebelü bedeliyyeleri henüz kimesneye der-'uhde ve emr ü defteri verilmemekle hâlâ Adana eyâleti cizyedârı zîde mecdihuya tefvîz ve 'uhdesine kayd ve emr ü defteri irsâl olunmak bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmağın 1140 senesine mahsûb olmak üzere hazîne-i 'âmire defterlerinden ihrâc ve irsâl olunan memhûr ve müzmâ sûret-i defterde tahrîr olunan eyâlet-i Adana'nın 60,5 nefer-i sabî ve mütekâ'idinin beher neferinden 40 guruşdan mecmû'u 2420 guruş cebelü bedeliyyesini ze'âmet ve timâra mutasarrıf olanların kendülerinden ve mevcûd

tarihli başka bir belgede, 1741 senesine ait 1380 (34,5 nefer başına 40 guruş düşüyor) guruş cebelü bedeliyyelerinin tahsilinin Adana ayânından Yiğitbaşı Mehmed'e der-uhde edildiği görülmektedir. Yiğitbaşı Mehmed'e cebelü bedeliyyelerini timâr ve zeâmet sahiplerinden, onlar olmazsa voyvoda ve subaşlarından eğer onlar da yok ise karyeleri mahsûllerinden zeâmet ve timâr sahiplerine ait olan a'şâr-ı şer'iyyelerinden tahsil etmesi emredilmiştir.¹⁷³

Aşağıdaki tabloda mâlikâne üzere verilen mukâta'aların mu'accelelerinden alınan cebelü bedelleri görülmektedir.¹⁷⁴

Tablo 3: Mu'accele üzerinden alınan cebelü bedelleri

Tarih	Kazâ	Mukâta'a	Mâlikâneci	Mu'accele	Cebelü bedeli
1151	Yüregir	Mezra'a-i Külahlı ve tevâbi'hâ	Mustafa ve Seyyid İbrahim	300	45
"	Yüregir	Mezra'a-i Böğri	Seyyid Mustafa ve Seyyid İbrahim	122,5	18
"	Adana	Mezra'a-i Çatal	Türkmenoğlu Ali	830	124,5
"	Dünderlı	'Adet-i ağnâm	Mustafa Ağa (nisf hisse)	2750	
"	Yüregir	Mezra'a-i İki Kilise Bucağı	İbrahim	275	41 guruş 10 para
"	Cânib-i şehir	Mezra'a-i Şamalanı	İbrahim	120	18
"	Yüregir	Mezra'a-i Kafırce	Hüseyin Ağa	50	7,5
"	Yüregir	Mezra'a-i Kızılca Ali	Hüseyin ve Ahmed	280	42,5
"	Sarıçam	Mezra'a-i Çobanbükü	Mehmed Emin ve el-hâcc Süleyman	130	19,5

bulunmadıkları sûrette subaşlarından ve vekillerinden cem' ve tahsîl ve irsâl ve hazîne-i 'âmireme teslim eylemekte dikkat ve ihtimâm eylesiz sen ki cizyedâr-ı mûmâ-ileyhsin eyâlet-i mezbûrede vâki' sabî ve mütekâ'idinin defterde tasrîh ve tahrîr olunub cebelü bedeliyyesin yerlü yerinden cem' ve tahsîl ve irsâl ve teslim-i hazîne-i 'âmireme etdirdüb bir dürlü 'ilet ile deftere kesr ve noksân getirüb gadr-ı mîrî eylemekte ihtirâz ve icinâb ve senesi âhirinde hesabın getirüb ibrâ-yı zimmet eylememek bâbında...."

¹⁷³ "Müddet-i vâfirenden berü bi-emri'l-lahi te'âlâ ve Rum ili taraflarında mütemâdi olan seferler takrîbiyle hazîne-i 'âmireme 'âriz ve hâdis olan muzâyaka sebebiyle mesârif-i 'asâkire mevcûddan medâr olsun için memâlik-i mahrûsemde mâlikâne verilen mukâta'ât-ı mîriyyenin mu'accelelerinden her 1000 guruşdan üç nefer cebelü ve beher neferi için altışar guruş bin alınub ve bu sene-i mübâreke dahi Erzurum ve Bağdat taraflarında tecemmu' ve taharrî edecek cünûd-ı İslâmiyyenin mesârif-i ikdâmesi için sâbıklarda olduğu vechile memâlik-i mahrûsemde vâki' mâlikâne mukâta'âtının mu'accele-i----tahsîl olunmak muktezî olduğuna binâ'en ber-vech-i mâlikâne 'uhdende olan mukâta'âtın hesab-ı mezkûr üzere iktizâ eden 70663,5 guruş 17 para cebelü bedeliyyeleri irsâl ve teslim ve hazîne-i 'âmireme eylemeğin fermânım olmağın Ayrıntı için bkz. C.DH.106/5296.

¹⁷⁴ D.BŞM.CBL:17474; AŞS 24:50.

“	Hacılı	Mezra'a-i İnviran	Yusuf	15	2 guruş 10 para
“	Yüreğir	Mezra'a-i Avret Kilise	Seyyid Mehmed, Seyyid Ali, Seyyid Mustafa	165	24,5 guruş 10 para
“	Cânib-i şehir	Mezra'a-i Narlıca	Mustafa (nisf hisse)	35	5 guruş 10 para
“	Sarıçam	Mezra'a-i Bozgun	Ahmed ve Süleyman	60	9
“	Cânib-i şehir	İbrahimlik	Ali	27	4 guruş 2 para
“	Adana	Mukâta'a-i Boyahâne	Ali Ağa	1340	201
1742	-	Mukâta'a-i hashâ-i mîrmîrân-ı Haleb ve tevâbi'hâ	el-hâcc Ebubekir ve 'Ali ve Salih Ağa	1700	105 guruş
“	Yüreğir	Mezra'a-i Diğer Eski Kilise	Hamza Ağa ve 'Abdu'r-rahman ve 'Ali	400	88
“	Yüreğir	Külehâ-yı Küçük	Seyyid İbrahim ve Seyyid Mustafa	122,5	15 para 18 guruş
“	Yüreğir	Mezra'a-i Yoğun Halilli	Musa Balı oğlu el-Hâc Mustafa Ağa	760	114
“	Yüreğir	Mezra'a-i Melâzi nâm-ı diğer Silahdâr	Ali, Ahmed, Mahmud ve Seyyid Mustafa	1585	237,5 guruş 10 para

Yukarıdaki tablo incelendiğinde Kulahlı, Külehâ-yı Küçük, Yoğun Halilli ve Melâzi mezra'aları mukâta'alarından alınan cebelü bedelleri %10-15 arasında iken, hâshâ-i mîrmîrân-ı Haleb ve Eski Kilise mezra'ası mukâta'alarından bu orandan ya daha az ya da daha fazla alındığı görülmektedir. Nitekim hâshâ-i mîrmîrân-ı Haleb mukâta'ası 1700 esedi/gurus mu'accele ile %6.17 oranında cebelü bedeli verirken, Eski Kilise mezra'ası mukâta'asının 400 esedi/guruş olan mu'accele bedelinden %22 oranında cebelü bedeli alınmıştır. Adana sancağından tahsil edilen cebelü bedellerinin hem savaş hem de diğer masraflar için kullanıldığı görülüyor. Şöyle ki, 11 Safer 1158/15 Mart 1745 tarihli bir belgeden Adana'da mâlikâne mukâta'alarından toplanan cebeli bedellerinin, Diyarbakır'da bulunan askerlerin maaşları ve diğer masrafları için kullanılmasının öngörüldüğü anlaşılıyor.¹⁷⁵

¹⁷⁵ AŞS 4:17 "... Adana ve İçil ve Sis ve Alaiye sancâklarında vâki' olan kazâların kâdıları zîde fazlihüm ve kıdvetül-emâcid ve'l-a'yân Adana mütesellimi zîde mecdihu ve mefâhirül-emâsil ve'l-akrân der-

Hâsaların tasfiyesi sürecinde önemli hususlardan bir tanesi de yöneticilerin mâlî sıkıntılarıydı. Zirâ hâsaların ya da diğer bir tabirle büyük mukâta'aların mâlikâne sistemine dahil edilmeye başlanmasıyla, hâss sâhipleri, elde edecekleri kârın bir bölümünü mâlikâneciye kaptırmışlardı. Aslında hâss sahiplerinin yönetimi önceden de mültezimlere devrettiği düşünülürse, mukâta'anın gerçek kârını zaten alamıyorlardı. Bu nedenle zaman içerisinde bir maaş ödemesine dönüşen mâl ve kalemiyeler aksatılmadan ödendiği sürece hâssın denetimini kaybetmek onlar için büyük bir kayıp değildi.¹⁷⁶ Nitekim imdâdiyye adı verilen vergilerin ortaya çıkışı da bu süreçle ilgilidir. Hâss gelirleriyle geçinemediklerinden sürekli yakınıp, bu nedenle idârî ve askerî görevlerini aksatan vâli ve sancakbeylerine hâss gelirlerinin yanında bir de *imdâd-ı seferiyye* ve *imdâd-ı hazariyye* adlı yeni bir vergi oluşturularak, çeşitli yükümlülüklerinin gerektirdiği giderleri karşılamak üzere tahsis olduğu görülmektedir. Böylece bir süre daha taşra ordusunun desteği sağlanabilmiştir. Bu şekilde vâli ve sancak beylerinin hem çeşitli giderlerini karşılamaları hem de seferlere yeterli sayıda asker ile katılmaları düşünülmüştür. Ancak imdâdiyelerin de zamanla sabit bir gelir haline gelmesi, taşra askerî gücünün gittikçe zayıflamasına neden olmuştur.¹⁷⁷ Nitekim yöneticilere sağlanan

---

sa'âdetimde mübâşir ta'yîn olunan İbrahim ve a'yân-ı vilâyet ve iş erleri zîde kadrihum tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki 1158 senesinde sâbıkadan ziyâde 'asâkir ve mühimmât-ı sefer olunması lâzime-i hâlden olmağla mesârif-i sâ'ire için sâbıkı şürûtu mücebince memâlik-i mahrûsemde vâki' mukâta'âtın her 1000 gurus mu'accelâtından üç nefer cebelü ve beher neferi için ellîşer gurus bedeliyyelerin tahsile fermân-ı hümâyûnum olduğuna binâ'en Adana ve İçil ve Sis ve Alaiye sancâklarında vâki' mâlikâne mukâta'âtın mu'accelâtından hesâb-ı merkûm üzere iktizâ eden 3802,5 gurus 10 para cebelülerini....".

¹⁷⁶ Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları...*, s.159; C.ML.314 “.....Adana eyâletinde bazı mukâta'âtın geçen senelere ait mâllerinden Başdefterdâr İbrahim'in hissesine isâbet eden 6329 gurus kalemiyye akçesi.....” AŞS 31:65/90 “.....Defterdâr Efendi'ye tahsis edilen mâl-i mîrî ve kalemiyye mültezim Çukadar Ali Ağa tarafından ta'yîn olunan me'mûra teslim olduğu.....”

¹⁷⁷ Taşra yöneticilerinin daha önceki yıllarda da kendileri için topladıkları imdâdiyye vergilerinin düzenli olarak toplanmasına XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlandığı bilinmektedir. Eyâlet ve sancağın kaldırabileceği miktarlar belirlenerek, vâlilerin ve sancakbeylerinin re'âyâdan keyfi olarak para, yem, yiyecek ve başka şeyler toplanmasının önüne geçilmek istenmiştir. İmdâd-ı seferiyyenin senede bir kez ve bir defada toplanmasında ve aynı zamanda makam değiştirme, azledilme ve ölüm gibi durumlarda halef ile selef arasındaki hesapların görülmesinde kâdılar yetkili kılınmıştır. Bir makamın tevcih edildiği idâreci, kendisine ait bölgenin imdâdiyelerini toplama ve kullanma hakkına sahipti. Diğer taraftan imdâd-ı

ek gelir kaynaklarının bulunması her zaman kolay ve sürekli olmadığı için asker yetiştirme işi yine tehlikeye girmiş ve nihayetinde timâr alanlarının tasfiye sürecini hızlandırmış ve devletin bütün bu çabaları mâlî sorunlara kesin bir çözüm getirmedeğinden askerî sorunların gittikçe artmasına neden olmuştur.

Mâlikâne uygulamasıyla birlikte eyâlet ve sancak mutasarrıflarının kendilerine gelir sağlayan hâsların ellerinden çıkmasıyla veyahut küçülmesiyle, yöneticilerin idârî ve mâlî statülerinde değişiklikler olmaya başladı. Şöyle ki, önceden eyâlet ve sancakların mutasarrıfları olan vâliler ve sancakbeyleri, yetki alanlarını ve gelirlerini artık mukâta'a mültezimleriyle paylaşmaya başladılar. Nitekim vali, sancak beyi ve bu yeni taşra yöneticilerinin yukarıda bahsettiğimiz imdâd-ı seferiyye ve hazeriyyelerin tahsilinde ve pek çok hususta yetki çatışmasına girdikleri görülmektedir¹⁷⁸.

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılacağı üzere XVIII. yüzyılda taşra idâresinde farklı yönetim biçimlerine rastlanmaktadır Ergenç'in çalışmasında belirttiği üzere XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Ayıntab, Malatya, Kars ve Zû'l-kadriyye sancaklarından oluşan Mar'aş eyâletinde, idârî ve mâlî alanda birbirinden farklı uygulamalar görülmektedir. Sancakların kimisinde mâlikâne, kimisinde mîrîden zabt

---

hazeriyye ilgili hususların ise daha sonraki yıllarda belirlendiği görülmektedir. Ancak imdâd-ı seferiyye terimi ve miktarı ilk dönemlerde her ikisinin toplamı şeklinde kullanılmıştır. İmdâd-ı seferiyye yılda bir defa toplanmasına rağmen, hazeriyyeler taksitler şeklinde toplanılır ve yükümlüye tahsilattan sonra bir edâ tezkiresi verilerek kendisinden tekrar toplanılmasının önüne geçilirdi. Hazeriyyeler sefer dışında toplanan bir vergiyi ifade ettiğinden, idârecileri için sürekli bir gelir statüsünde olmuştur. Devlet bazan vâli ve sancakbeyinden imdâdiyye, tahsil edip merkeze göndermesi isteyebilirdi. Bazan da sefer görevi olup ancak imdâdiyye toplamaya vakti olmadığı durumlarda kendisine hazineден borç verilirdi, onlar da sefer dönüşü tahsil ettikleri imdâdiyyeleri merkeze gönderirlerdi. Sancak mutasarrıflarının hâsları, yeteri kadar asker beslemeye yetmediğinden ve bu yüzden de sancakta asayişin sağlanamadığı ileri sürülerek, sancak mutasarrıflarına hâslarına ilaveten yılda üç taksitte ödenmek üzere, imdâd-ı seferiyye tahsis edildiği görülmektedir. Bkz. Cezâr, *a.g.e.*, s.54-72.

¹⁷⁸ AŞŞ 24:66 1155/1742, "...Dîvân-ı 'âlîşânımda tezkire-i sâni olan kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Mehmed Haşim zîde mecdihu dîvân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl edüb Adana eyâletinde vâki' Karaisalu ve Hacılı ve tevâbi'i mukâta'asına ber-vech-i mâlikâne mutasarrıf olub mukâta'a-i merkûm re'âyâsının üzerlerine edâsı lâzım gelen imdâd-ı seferiyye ve sâ'ir emr-i şerîfîmle vâki' olan tekâlifden cümle ma'rifetiyle ve ma'rifet-i şer'le tahammüllerine göre hisselerine düşeni şürûtu üzere ba'de't-tevzî' ceste ceste tahsîl ile edâyâ râzılar iken Adana a'yânları kanâ'at etmeyüb mukâta'a-i merkûmede mûmâ-ileyhin subaşısı olan 'Ali Ağa demekle ma'rûf kimesneden mezbûrların tekâliflerini sen kendü mâlinden def'aten edâ eyle deyu mutâlebe ve te'addî ve rencîdeden hâlî olmadıkların bildirüb...."

edilerek iltizâm, kimisinde de klasik timâr sistemi uygulanmıştır. Şöyle ki; Malatya sancağındaki timâr alanları bir bütün olarak mîrî tarafından zabt edilmiş ve bir voyvodanın yönetimine bırakılmıştı. Voyvoda, iltizâmına aldığı mukâta'aları kendisi yönetebileceği gibi pâre iltizâma da vererek işletebilirdi. Pâre mültezimler, genellikle o bölgenin ileri gelen ayân ve eşrâfından kimselerdi. Mâlikâne mutasarrıfları tarafından iltizâma verilen mukâta'alarda sorun çıkarsa yani reâyaya zulm yaparlarsa ya da mâllerini zamanında ödemezlerse, vergi kaynağı kendilerine ikinci kez iltizâm edilmiyordu. Devlet gönderdiği fermanlarda, mukâta'aların reâyâyı gözetir kimselere iltizâm edilmesini istiyordu.¹⁷⁹ Malatya sancağında olduğu gibi Adana eyâletinde de farklı yönetim biçimleri bulunmaktaydı. III. bölümde açıklanacağı üzere Adana eyâleti XVIII. yüzyılın başlarında bir bütün olarak Adana beylerbeyine ilzâm edilmişti. Mekân olarak incelediğimiz Adana sancağında XVIII. yüzyılda iltizâm, mâlikâne ve klasik timâr sisteminin birarada uygulandığı görülmektedir.

Sonuç olarak merkezî Osmanlı devletinde iltizâm sisteminin geniş bir alana yayılması, idarî, mâlî ve toplumsal değişiklikleri de beraberinde getirmişti. Zirâ taşrada mâlî ve idârî organizasyonun temeli olan timâr sisteminin klasik dönemdeki işlevini yitirmesi

¹⁷⁹ Bkz. Ergenç, "A'yân ve Eşrâf" Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rolü Üzerine" *Şehir, Toplum ve Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s.397-400; Klasik dönemde taşranın hem mâlî hem de idârî yapılanmasında görülen bir değişiklik de voyvodalık yapısındaydı. Voyvodalık, klasik dönem ve sonrasında farklı anlamları ihtivâ etmekteydi. Nitekim klasik dönemde hâss denilen gelir bölgelerinin yönetimini sahibi adına yapan kimseye voyvoda deniliyordu. Bölge idârecileri, bölgelerine gitmedikleri ya da gidene kadar eyâletin yönetimini resmî olarak üzerine alması için yerlerine voyvoda ya da subaşı olarak bilinen bir vekil tayin ederlerdi. Bu vekiller, sancaktan küçük gelir bölgelerinin hem idârecisi hem de vergi tahsildarıydılar. Ayrıca görevli oldukları bölgenin güvenliğini sağlamak, gerektiğinde asker toplayıp savaşa katılmak görevleri arasındaydı. Voyvodaların yalnızca bir vergi toplayıcısı değil aynı zamanda bölgenin örfî yetkilisiydiler. Voyvodalığın mukâta'aya bağlanan gelirlerini, esas itibarıyla klasik dönemde sancakbeylerine tahsis edilen hâslar, havâss-ı hümâyûn'a tâbi' olan yerler ve diğer yüksek mevkideki görevlilerin dirlikleri içinde yer alan vergi alanları oluşturmaktaydı. Malatya sancağı örneğinde de görüldüğü üzere, sancağın idârî ve mâlî yönetimi, bir beyberbeyine bırakılmaktan ziyade, tek bir mukâta'a haline dönüştürülüp voyvodalık haline getirildikten sonra iltizâm ve mâlikâne şeklinde tevcih edilmişti. Ayrıntı için bkz Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin..."; Mehmet Beşirli, Tokat Voyvodalığı, *Bellekten/ LXIX*, s. 254, Nisan, Ankara, s. 161-196; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerin...*, s.29.

ve daralması ile birlikte, bu sistemin üstlenmiş olduğu fonksiyonların yerine getirilmesi gerekiyordu. Nihâyetinde vergi toplama işinin yerel hanedana verilmesi, taşrada yeni yöneticiler sahneye çıkararak, tahvil sistemindeki mültezim halkasına bir yenisini daha ekledi. Genellikle o bölgenin ileri gelenlerinden olan bu yeni vergi toplayıcılarının, XVIII. yüzyılın sonlarında karşımıza birer siyasî güç olarak çıktıkları ve bölgenin yalnızca mâlî değil idârî alanında da etkili olmuşlardır.¹⁸⁰ Nitekim mîrî mukâta'alaşma süreci, havâss-ı hümâyûn ile çevrilmiş olan, mîrmîrân ve mîrlivâ hâsları ile timâr sahalarının giderek tasfiyesine neden olmuş, aynı zamanda devlet, nasıl iltizâm sistemini yaygınlaştırmışsa, timâr sistemi içinde bulunan görevliler de XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kendi dirliklerinin başına gitmeyip, dirliklerinde iltizâm sistemini sıkça uygulamaya başlamışlardır.¹⁸¹ Nihâyetinde Darling'in de vurguladığı gibi, merkezî hazinenin paraya olan ihtiyacının gittikçe artması, devleti iltizâmcılara daha bağımlı hale getirerek, onların

¹⁸⁰ Uluçay, *XVII. Yüzyılda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944, s.16; Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet ...*, s.74-75.

¹⁸¹ BOA, AŞS. 5/125, 1771, "Bâ-berât-ı 'âlişân mutasarrıf olduğum ze'âmetim mülhakâtından Adana sancâğında vâki' karîb-i şehirden alaca atlu ve---timârımı işbu 1184 senesine Halil nâm kimesneye iltizâm olunmuş iken işbu târîhe gelince bedel-i iltizâmı olan meblağı tarafımıza edâ olunmadığından kat'-ı nazar timârımı harâbâtı---olmağla sene-i mezkûra mahsûben timâr-ı mezkûrdan iltizâmını işbu dârende-i temessük 'izzetlü Mehmed Ağa'ya ve İbrahim Ağa'ya ber-vech-i iştirâk der-'uhde ve iltizâm ve onlar dahi iltizâmı kabul eyleyüb gerekdir ki bundan sonra bir kimesne karışmayub merkûm İbrahim Ağa hâsıl olan a'şâr-ı şer'iyye ve rûsûmât-ı 'örfiyye ve bâd-ı hevâ ve tapu-yı zemîn bâğât ve sâ'ir her ne hâsıl olursa âhz ve zabt ve rabt eyleyüb zabtı için tarafınızdan ve taraf-ı âherden müdâhale ve ta'arruz olunmak işbu zabtuma tahrîr ve yedlerine verildi ve zabt ve mukaddemen Halil Ağa yedinde temessüğe ihtiyâr olunmayub ancak bu temessüğe 'amel oluna"; Timâr sistemi içinde de iltizâmın varlığına ilk dönemlerden itibaren rastlanmaktadır. "Bir kanunnamenin tahririne ilişkin bir hükmünden, timârlarıyla bizzât meşgul olan sipahilerin yanısıra, il yazıcısının bölgeye gelmesi halinde temsilci ve yetkililerini gönderenlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunların timârlarını iltizâma veren kişiler olması kuvvetle muhtemeldir. Beldiceanu, timârların iltizâma verilmesini iltizâm ve tahrir defterlerindeki örneklere dayanarak açıklamaktadır. Buna göre, Halil İnalıcık'ın Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan 1431-1432 tarihlerini kapsayan Sûret-i Sancak-ı Arvanid tahrir defterinde timârlılar tarafından iltizâma verilmiş olan resm-i hınzır, niyâbet, bağ öşrü, değirmen hakkı ve iskele hakkı gibi vergiler zikredilmektedir. Ayrıca Fatih Sultan Mehmed dönemine ait bir iltizâm defteri de önemli miktarda gelirin iltizâma verildiğini göstermektedir. Yine Vidin sancağındaki bir madene ait rapor ile Vilk sancağına ilişkin bir tahrir defterindeki örneklerde de timârlının haftanın bazı günleri toplanan bâc-ı bazârı iltizâma vermekte, diğer günlerin bâcını da kendisinin topladığını göstermektedir." Ancak bir kânûnnâme hükmüne göre verdiği bilgiler, timârlıların timârlarını iltizâma vermelerine dair sağlam bir kanıt değildir. Zirâ bu temsilci veya yetkililer dirlik sahibinin kapı halkından biri olabilir. Ayrıca küçük veya büyük bir dirlik olması da durumu değiştirmez. Bilindiği üzere dirlik sahibinin kapı halkı, üç beş kişi olabileceği gibi, bu rakam çok daha fazla da olabilir. Bunlardan birisi temsilci olarak il yazıcısına bilgi vermek amacıyla görevlendirilebilir. Bu, onların mültezim kimliğine işaret etmeyebilir. Ayrıntı için bkz. Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyılda ...*, s.64.

kendi çıkarları için olanak sağladı. Çalışmamızın üçüncü bölümünde bahsedeceğimiz üzere, mültezimlerin de nakit sıkıntılarının merkezî hazineninkiyle paralel olarak artması onları, içinde buldukları sistemin sunduğu her fırsatı istismar etmeye yöneltti.¹⁸² Bu bağlamda toplumsal ve ekonomik şartların ayrıntılandırılmasını mümkün kılan iltizâm sistemi, bu ilişkilere açılan yegâne bir pencere görünümündedir.

---

¹⁸² Darling, *a.g.e.*, s. 160.

II. BÖLÜM: ADANA SANCAĞI VE MALİKANE UYGULAMASI

II. 1. Timâr Sisteminin Uygulandığı Dönemde Adana Sancağının Sınırları ve Yetki Alanı

Araştırmamızın mekânsal kapsamını oluşturan Adana; mekânsal ve stratejik konumu nedeniyle tarihin eski dönemlerinden beri birçok devletin istilasına uğramış ve pek çok uygarlığa sahne olmuştur. Bilhassa Anadolu'nun güney kapısı sayılan Gülek boğazına yakın bir mesafede kurulmuş olması, kentin tarihinin çok eskilere gittiğini ortaya koymaktadır.¹⁸³ Adana, Türkiye'nin güneyinde Akdeniz'e 40 km. uzaklıkta ve denizden 18-20 metre yükseklikte bulunmaktadır. Kent, Çukurova'nın kuzey kenarında ve Seyhan ırmağının sağ sahilinde kurulmuştur.¹⁸⁴ M.Ö. 2. bin yıldan beri yerleşim yeri olarak bilinen Adana'nın düz, ovalık bir yerden ibaret olduğu kente verilen isimlerden de anlaşılmaktadır.¹⁸⁵

Bölge, XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Mısır Memlûklerine ve bunlara bağlı Türkmen Yüregir¹⁸⁶ ailesinin kurduğu Ramazanoğullarına geçmiştir.¹⁸⁷

¹⁸³ Sargon Erdem, "Adana", Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.I, İstanbul 1988, s.348-349.

¹⁸⁴ Besim Darkot, "Adana", İ.A., C.I (1978), s.127; Erdem, *a.g.m.*, s.349.

¹⁸⁵ Bilge Umar, Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, Ege Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yay., İzmir 1982., s. 43; Çukur-Ova tabiriyle Mersin'den İskenderun'a kadar olan bölge adlandırılmaktadır. Bu isme ilk defa XV. Yüzyıla ait Türkçe ve Arapçe eserlerde rastlanılmaktadır. Türk devrini işaret eden bu Çukur-Ova bölgesi, eski dönemlerde Kilikya olarak adlandırılır. Bkz. Faruk Sümer, "Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Ankara 1963, s.1; Bu şehrin Adana olduğu kabul edilmekte, ancak elde yeterli delil bulunmadığı için bugünkü Adana ile aynı yerde mi yoksa onun yakınlarında mı kurulduğu kesinlikle bilinmemektedir. Kral Awarikus, aynı dönem Asur belgelerinde Kilikya kralı Urikki şeklinde geçmektedir. Karatepe kitabelerinde ise, adlarına ilk defa M.Ö. XIV. yüzyılda Mısır'a gönderilmiş olan çivi yazısı mektuplarda rastlanan Doğu Kilikya'da güçlü bir krallığa sahip olan Danunalar'ın kralı olduğu görülmektedir. Bu bilgiye göre, Karatepe kitabelerinde adı geçen Danunalar kralı Awarikus'un oturduğu Adana şehrinin de Kilikya Danuna krallığı'nın I. binyıl başlarındaki merkezi olması muhtemeldir. Danuna kavminin menşei, eski Yunan efsanelerine göre Anadolu'dan gelen Danaos'a dayanmaktadır. Adana'nın kuruluş öyküsünde adı geçen şehrin kurucusu kabul edilen gök tanrısı Uranus'un oğlu Adanos'un, bu eski kavimden geldiğinden bahsedilmektedir. Bkz. Erdem, *a.g.m.*, s.349.Erdem, *a.g.m.*, s.349; Gözde Ramazanoğlu, Adana'da Tarih Tarihte Adana, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2006, s.17; Darkot, *a.g.m.*, s.127-128.

¹⁸⁶ Memlûklülerle beraber Çukur-Ova'yı fethederek orada yurt edinen Türkmenler çoğunlukla Oğuz Türklerinin Üç-ok koluna mensup idiler. Bu Üç-ok'lu Türkmenlerin başında, Yüregirler ve Kınıklar gelmektedir. Ramazanoğulları da bu Üç-ok'lu teşekküllerden Yüregirlerin boyundandır. Adana sancağı'nda görülen cemâatlerin pek çoğu da bu kola mensuptur. Bkz. Sümer, "Çukur-Ova...." s.23.

Ramazanoğulları beyliğini Oğuzların Yüregir koluna mensup cemaatlerin kurduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.¹⁸⁸ Solakzâde Tarihi ve Şemseddin Sami'nin Kâmûsu'l-a'lâm adlı eserinde beyliğin kurucusunun, Süleyman Şâh'ın komutasındaki Türkmen beylerinden Yüregir oğlu Ramazan olduğu görülmektedir.¹⁸⁹ Adana'nın güneyinde Seyhan ile Ceyhan ırmakları arasını ve kuzeyinde ise Kızıldağ ve Üç-Kapulu yaylalarını kendilerine yerleşim bölgesi olarak seçen Ramazanoğulları, Çukurova'daki Memlûk hakimiyetine son vererek bölgede müstakil bir yönetim kurmak istemişlerse de XVI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bölgenin hakimi Memlûklülerin egemenliği altında kalmışlardır.¹⁹⁰ Nitekim Osmanlı devleti ve Memlûklüler arasında siyasi bir denge unsuru olarak varlığını sürdüren beylik, Memlûklüler beyliğe fazlaca müdahil oldukları için,

¹⁸⁷ Moğol harekâtının etkisi; en çok Ortaasyada'ki Türk boyları üzerinde görülmüştür. Bunlardan Oğuzlar batıya doğru ilerleyerek kendilerine yeni yurt aramaya başlamışlardır. Oğuzların Üç-ok ve Boz-ok boyları Anadolu'nun doğu bölgesinde dolaşarak, Çukurova'da Adana, Misis, Ayas ve Payas bölgelerine kadar inmişlerdir. XIII. yüzyıl ortalarında Mısır'da bulunan Memlûklüler ya da Kölemen devleti adı verilen kuvvetli bir devlet bulunmaktaydı. Kölemen Sultanı Baybars Moğolların tazyikiyle batıya doğru ilerleyen bu Türkmen gruplarını, Haçlılardan ve Ermeni krallığından temizlediği Antakya ve Gazze arasına yerleştirerek kuzeyden gelebilecek tehlikelere karşı askerî bir kuvvet oluşturdu. Hem Moğolların hem de Haçlıların bölgeden çıkarılmasında bu unsurların etkili oldukları bilinmektedir. Bu dönemde bölgeye yerleşen Oğuzlardan Boz-ok koluna mensup, Zülkadir Zeyneddin Karaca Bey adındaki bir aşiret reisi, Elbistan (daha sonra Mar'aş) merkez olmak üzere "Dulkadir Oğulları Beyliği"'ni kurmuştu. Hemen ardından ise Adana bölgesinde yine Oğuzların Üç-ok koluna mensup Türkmen gruplar tarafından "Ramazan Oğulları" beyliği kurulmuştur. Ayrıntı için bkz. Enver Kartekin, Ramazan Oğulları Beyliği Tarihi, İstanbul 1979, s.17; Darkot, *a.g.m.*, 128; Faruk Sümer, "Ramazanoğulları", İ.A., C.IX., İstanbul, 1964, s.612-620; XIV. Yüzyıl son çeyreğinde Memlûklüler ve Türkmenlerin işbirliği neticesinde fethedildikten sonra, Memlûklüler burada Ayas, Tarsus ve Sis olmak üzere üç valilik oluşturdular. Bu şehirlerin etrafları da Türkmenler tarafından iskhan edildiği gibi, birçok yerler de Türkmen beyleri tarafından idâre edilmeye başlandı. Bkz. Sümer, "Çukur-Ova...", s. 18-19.

¹⁸⁸ Aşık Paşazâde Tarihi, İstanbul 1913, s.225-227; Kühü'l-ahbâr, Gelibolulu Ali, İstanbul 1860, s. 56-62.

¹⁸⁹ Anadolu Selçuklu devleti kurucusu Süleyman Şâh'ın Ca'ber kalesi yakınlarındaki ölümünden sonra, maiyyetindeki Yüregir, Kuson, Kuştemur, Uzun Varsak ve Kara İsâ adındaki beylerin Çukurova'ya gidip Yüregir'in komutasında birleştiklerinden ve Adana, Tarsus ve Misis'i Ermeniler'den aldıklarından bahsedilmektedir. Yüregir'in ölümünden sonra yerine oğlu Ramazan'ın Adana'yı kendisine merkez yaparak, Kuson'a Asarlığı kışlak ve Gülek'de bulunan Tekfurbeli'ni yaylak, Kuştemur'a da Tarsus'u kışlak, Bulgardağı'nı da yaylak verdiği görülmektedir. Osmanlı devleti'nin ilk dönemlerinde Adana, Tarsus ve Sis taraflarında 780 tarihinde kurulan ve zamanla bu bölgede nüfûz ve iktidâr sahibi olmaya başlayan beylik, 970 senesine kadar devam etmiştir. Aynı sülaleden Ahmed bin Ramazan, Davud beğ bin Ahmed, Mahmud beğ bin Davud, Halil beğ bin Mahmud, Pîrî beğ bin Halil, İbrahim beğ bin Pîrî, Mehmed beğ bin İbrahim olmak üzere yedi kişi beyliğin başına geçmiştir. Bunlardan ilk üçü döneminde Mısır'da hüküm süren Memlûklülerle münâsebette bulunmuşlar, Halil bey zamanında ise, Osmanlı devleti'nin himayesine girerek kendilerine yurtluk-ocaklık sancak statüsü verilmiştir. . Ayrıntı için bkz. Solakzâde Tarihi, Mehmed Hemdemî, İstanbul, (H. 1298) 1880, s. 295-296; Şemseddin Sami, Kâmûsu'l-âlâm, C.3, İstanbul, 1308, s.2299-2300.

¹⁹⁰ Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İst. 1999, s.344-346; Ayrıntılı bilgi için bkz., Kartekin, *a.g.e.*, s. 25-35.

1516 tarihinde kendi istekleriyle Osmanlı devleti'ne bağlanarak¹⁹¹ XVI. yüzyılın ortasına kadar Şam beylerbeyliğine, XVII. yüzyılın başlarına kadar da merkezden bir vali atanıncaya kadar Haleb beylerbeyliğine bağlı olarak “*Yurtluk-Ocaklık*” statüsünde varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹⁹² Bilindiği üzere Osmanlı devleti, hem farklı coğrafi özelliklere hem de farklı geleneklere sahip olan nüfusunu, uzlaşmacı tutumu sayesinde bir arada tutabilmeyi başarmıştır. Fatih döneminden itibaren merkezî/mutlak yönetim yapısı kuran Osmanlılar, ülkenin her yerinde padişahın otoritesinin hissedilmesini öngörmüştür.¹⁹³ Devletin bu esnek uygulamalarından birisi de Yurtluk-Ocaklık sistemidir. Nitekim doğu ve güney-doğu Anadolu'da oluşturulan “*Hükümet*” ve “*Yurtluk-Ocaklık*” denilen irsî sancak beylikleri de bu türdendi. Devlet, yerel hanedanların nüfuzundan faydalanarak, siyâsî yönden hareketli olan doğu ve güney-doğudaki toprakları üzerinde merkezî otoritesini kurmayı amaçlamıştı. Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet sancakları arasındaki temel fark; tahrire tabi olup olmadıkları hususunda idi. Hükümet sancaklar, beylerine mülkiyet yolu ile verilmiş olup, arazi tahririne tabi değillerdi. Aynı zamanda “*mefrûzü'l-kalem maktû'ül-kadem*” olarak nitelendirilen bu tür sancaklarda timâr ve zeâmet bulunmayıp, bütün gelirleri yöneticilerine aitti. Yurtluk-ocaklık sancaklarda ise, mîrî arazi rejimi kurulduğundan içlerinde timâr ve zeâmet tasarrufu vardı. Bu nedenle hükümet sancaklara göre merkezî otoriteye daha fazla bağlı oldukları düşünülebilir. Bu

¹⁹¹ “...selâtin-i Mısır bu vechile ol vilâyete müstevlî olub ol beğzâdelerin ba'zısını ba'zılarının yerine nasb ile rüşvetlerin alub biçâreleri fakir ve aç ve bir habbeye muhtâc edüb vilâyetlerin zulümle harâb eyledi ol sebeb ile Karagöz Paşa fermân-ı pâdişâhî ile âhz olunan vilâyetlerin fethine teveccüh edüb onların üzerine varıldıkda Mısırlılar vehle-i evvelide kaçub ellerinde olan kal'alar suhûletle zabt olundu ‘Aşık Paşa zâde târihinde yazar ki Gülek ve Alınkaşa ve Melûl ve Barz hisârları a'dâ elinde idi âyende ve revende bâc alurlar idi ve ehl-i İslâm ziyâde cefâda idi himmet-i pâdişâh-ı dîn-penâh ile Karagöz Paşa ol dört pare hisârı düşmân-ı dalâlet-kâr elinden alub zâbitların ihrâc ve re'âyâsına vaz'-ı cizye ve harâc ta'yîn eyledi...” Ayrıntı için bkz. Solakzâde Tarihi, Mehmed Hemdemî, İstanbul, (H. 1298) 1880, s.295-296.

¹⁹² Mustafa Alkan, “Adana'nın İdârî Yapısı”, EKEV Akademi Dergisi, Yıl:9 Sayı: 24 (2005), s.255.

¹⁹³ Ergenç, “Osmanlı Arşiv Belgelerinin...”, s.70-71.

sancakların ortak özelliği ise; sefer zamanında bağlı buldukları beylerbeyinin emri altında savaşa katılmak zorunda olmalarıydı.¹⁹⁴

Yurtluk-ocaklık uygulamasına ilk defa Yavuz Sultan Selim'in Doğu ve Güney-doğu Anadolu'nun fethinden sonra başlanıldığı görülmektedir. Bilhâssa kendi istekleriyle Osmanlı egemenliğini kabul eden aşiret beylerine, kendi toprakları yurtluk-ocaklık olarak bağışlanmıştır. Bu bağlamda Ramazanoğulları beyliği de barış yoluyla Osmanlı devletine tabi olunca, yönetim ayrıcalığı Ramazanoğulları sülalesine verilerek, Adana'nın kendilerine yurtluk-ocaklık olarak bırakılmıştır.¹⁹⁵ Ancak devletin, yönetimi irsî sancak beylerine bırakması onları denetimden uzak tutması anlamına gelmemekteydi. Bilâkis her ne kadar yurtluk-ocaklık statüsünde olsalar bile, diğer Osmanlı sancakları gibi sıkı bir denetim altında tutulmuş, beylerbeyiler ve kâdılar aracılığı ile buralardaki her türlü gelişme yakından takip edilmiştir. Yavuz Sultan döneminden itibaren bölgede tahrirler yapılmış, topraklar hâss, zeâmet ve timâr olarak tahsis edilmiştir.¹⁹⁶ Osmanlı devleti, bölge halkı üzerinde nüfuz sahibi olan bu beylerin, özellikle askerî gücünden faydalanmak istemiştir. Zirâ bunların göçebe aşiretler üzerindeki etkisi oldukça büyüktü. Devletin o dönemdeki teknolojik ve ekonomik şartları göz önüne alındığında, bilhâssa sınır bölgelerinin muhâfazası için böyle bir sistemin oluşturulması zorunluydu.¹⁹⁷ Nitekim Çukurova bölgesindeki aşiretlerin varlığı ve onların denetim altına alınması bölgeye

¹⁹⁴ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", OTAM, Sayı, 10, Ankara 1999; Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 269-277; Özer Ergenç, "Osmanlı'da Serbest Dirlik Uygulamasının...", s. 591-597; Aynî Ali, *Kavânin Al-i Osmân Der-Hülâsa-i Mezamîn-i Defter-i Dîvân*, s.29.

¹⁹⁵ Bu şekilde nüfusunun büyük bir çoğunluğu konar-göçer olan bu bölgenin itâat altına alınmasında kendi mahallî beylerinin otorisinden faydalanıldı. Nitekim birleşme potansiyeline sahip bu unsurlar, tamamen devlete bağlanarak örgütlenmelerine asla izin verilmedi. Ayrıntı için bkz. Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III*, s.XXV- XXXVI.

¹⁹⁶Sümer, "Çukur-Ova...", s.60; Ancak Adana'nın hâss, ze'âmet ve timâr taksimi hususunda sancağa ait mufassalların, 1521 tarihli icmâl defteri dışında başka bir icmâl kaydı bulunmadığından bilgi edinemiyoruz. Ayrıntı için bkz. Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I*, s. XLII; Kılıç, *a.g.e.*, s.128.

¹⁹⁷Fatih Gencer, "Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *AÜDTCF*, Sayı:49, C. 30, Ankara 2011, s. 77-78.

yurtluk-ocaklık statüsü verilmesinde etkili olmuştur. Ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren merkezî otoritenin gücünü kaybetmesiye çeşitli sorunların ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Şöyle ki yurtluk-ocaklık sancakların yönetimi irsî olup, dışardan kimseye yönetim hakkı verilmemesi gerekirken, Pîrî Bey'in Karaman ve Şam Beylerbeyliği döneminde Adana Sancağı'na Ramazanoğulları sülalesinden olmayan kişiler tayin edilmiştir. Bunun yanında Ramazanoğulları beylerinin, hükümet sancakları beyleri gibi hakim ünvanını kullanarak¹⁹⁸ merkezî otoriteyi sarsıcı davranışlarda bulunmaları üzerine XVI. yüzyılın sonunda Haleb eyâleti'nin bir sancağı¹⁹⁹ olan Adana'nın 1608 tarihinde yurtluk-ocaklık statüsü kaldırılarak, bir eyâlet merkezi haline getirildiği ve 1571 tarihinde Kıbrıs eyâleti'ne bağlanan İç-il, Tarsus, Sis ve Alaiye sancaklarının da Adana eyâletine bağlandığı görülmektedir.²⁰⁰ Zirâ bölgede asayişin sağlanmasındaki zorluklar ve celâlî isyânlarından dolayı iç güvenliğin bozulması, Adana'nın eyâlet haline getirilmesinde etkili olmuştur. XVII. yüzyıl başlarından itibaren ise, Adana'yı bölgedeki gelişmelere göre bazan Halep vilâyetine bağlı bir sancak bazan da Adana, Tarsus, İç-il ve Alâ'ye sancaklarından oluşan bir eyâlet olarak görünümündedir. XVII. yüzyılın ortalarında Adana eyâletinin idârî teşkilâtlanmasının aynı şekilde devam ettiği timâr-zeâmet tevcih defterlerinden de takip edilebilmektedir.²⁰¹ XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Adana, yine arşiv kayıtlarında görüldüğü üzere; paşa

¹⁹⁸ Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazâsı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011, s. 23-24.* Adı geçen tez 2016 tarihinde Türk Tarih Kurumu tarafından "*XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Şehri*" başlığı ile basılmıştır. Çalışmamızda hem tez hem de basılan eser kullanılmıştır.

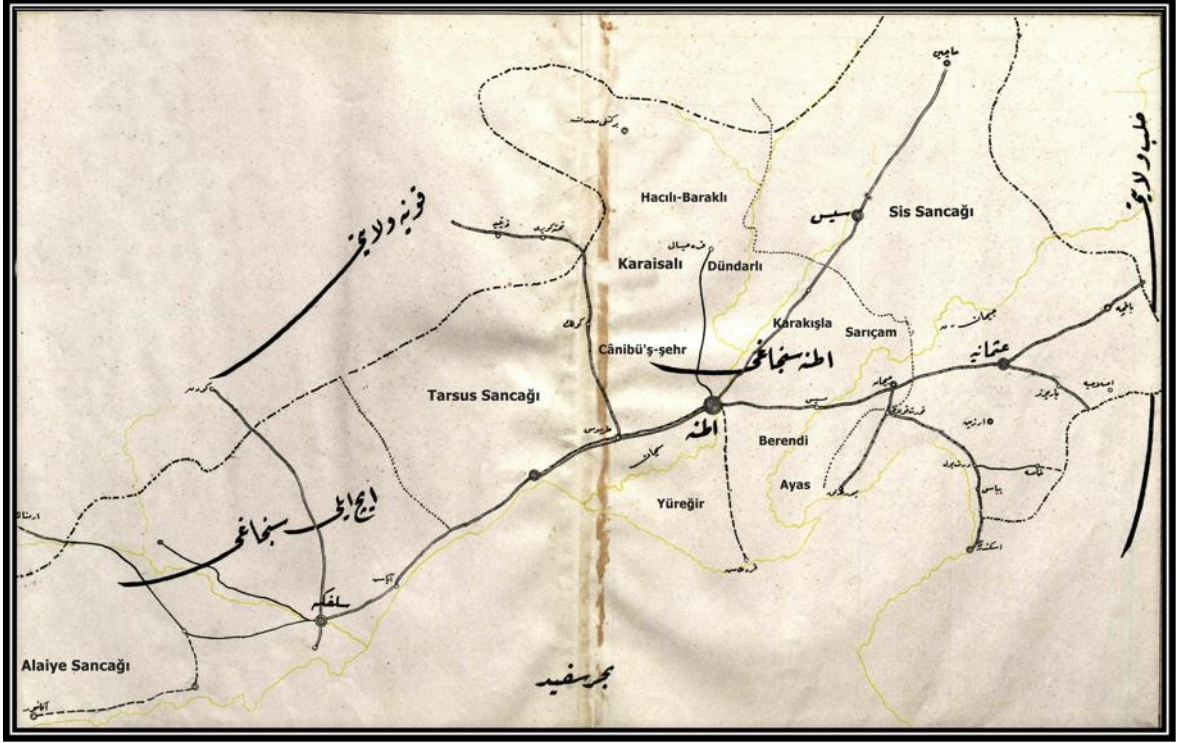
¹⁹⁹ 1579 tarihinde Trablusşam beylerbeyliği oluşturularak Haleb'e bağlı olan Hama ve Selemiyeye sancakları bu yeni beylerbeyliğe dahil edilmiştir. 1586 yılında ise Rakka beylerbeyliği oluşturularak Haleb eyâleti'nin bazı sancakları da buraya bağlanmıştır. Bkz. Yörük, a.g.t., s. 35; Tunver Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1 (Anadolu'nun İdari Taksimatı)*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2000, s.106; Sümer, "Çukur-Ova..." s.58.

²⁰⁰ Sümer, "Çukur-Ova..." s.58.

²⁰¹ BOA.DFE.RZ.d. 610:1; BOA.KK.d. 407:1, 422:7; Ayrıca bkz. Yörük, a.g.t., s.37.

sancağı Adana olmak üzere Tarsus, Sis, İçi-il ve Ala'ye sancaklarından oluşan bir eyâlet merkezidir.²⁰²

Harita 1: Adana Eyâleti'nin sınırlarını gösteren harita

Kaynak: Memâlik-i 'Osmâniyyenin Taksîmâtı ve Mülkiyesi ve Yollarını Gösterir Harita DH. Nezâreti Umûr-ı mahaliyye-i vilâyât Müdüriyeti, Hilal matbaası, İstanbul, 123/147, 13 Eylül 1331/26 Eylül 1915. (Harita üzerinde oynanmıştır.)

Adana sancağı coğrafi alan olarak, Adana eyâleti içerisinde geniş bir alana yayılmıştı. Aynı zamanda eyâletin paşa sancağı olan Adana'nın sınırları ise şu şekildeydi; sancağının doğusunda Üzeyr sancağı, kuzeyinde Sis sancağı ve Karaman vilâyetine bağlı Niğde sancağı, batısında ise aşağı yukarı bugünkü Tarsus sınırı ile aynı olan Tarsus sancağı ve Kozan bulunmaktaydı ve sancağın sınırı Kadırlı'nın batısından Hamus çayını izleyerek güneyde Akdeniz'e doğru uzanmaktaydı. Sancağın XVI. yüzyıl başlarında Adana ve Kınık olmak üzere iki kazâ merkezi vardı. 1691 tarihli kayıtlarda ise Adana,

²⁰² BOA.MAD.....; AŞS....., BOA. ADVN.NŞT. 16:89-94; Yörük, *a.g.t.*, s.39; Fehameddin Başar, Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730), Türk Tarih kurumu, Ankara 1997, s.19; BOA. KK. D. 407, Paşa, Tarsus, Sis, Ala'ye ve İçi-il.

Ayas (Ayas=Yumurtalık), Berendi, Payas, Misis ve Kınık nâhiyelerinin bulunduğu ve zaman zaman kazâ ve nâhiye olarak idârî sistem içinde yer aldıkları görülmektedir.²⁰³

943/1536 tarihli mufassal tahrir defterinde Adana sancağının, Adana, Yüregir, Saruçam, Dünderlı-Bulgarlı²⁰⁴, Hacılı, Ayas, Kara'ısalu ve Kınık olmak üzere 8 nâhiyesi olduğu görülmektedir.²⁰⁵ 954/1547 tarihli bir diğer mufassal tahrir defterinde Berendi'nin eklenmesiyle nâhiye sayısı 9'a çıkmıştır.²⁰⁶ Timâr ve zeâmet tevcih defterlerinde de XVI. ve XVIII. yüzyıllarda Adana sancağının; Adana, Kınık, Kara'ısalu, Yüregir, Saruçam, Dünderlı ve Berendi, Cânibü'ş-şehr, Hacılı ve Ayas olmak üzere yine 9 nahiyesi bulunmaktadır.²⁰⁷

Maliyeden Müdevver defterler de sancaktaki idârî taksimatı anlaşılır kılmıştır. Nitekim bu defterlerde; Nefs-i Adana, Nâhiye-i Dünderlı, Nâhiye-i Karaisalu, Nâhiye-i Hacılı, Nâhiye-i Cânib-i şehr, Nâhiye-i Saruçam, Nâhiye-i Yüregir şeklindeki sıralamanın XVIII. yüzyıl boyunca devam ettiği görülmektedir.²⁰⁸

Tablo 4: XVIII. yüzyılda Adana sancağının kazâ ve nâhiyeleri

1711	Nefs-i Adana, Nâhiye-i Dünderlı, Nâhiye-i Karaisalu, Nâhiye-i Hacılı, Nâhiye-i Cânib-i şehr, Nâhiye-i Saruçam, Nâhiye-i Yüregir
1721	Nefs-i Adana, Nâhiye-i Dünderlı, Nâhiye-i Karaisalu, Nâhiye-i Hacılı, Nâhiye-i Cânib-i şehr, Nâhiye-i Saruçam, Nâhiye-i Yüregir
1738	Nefs-i Adana, Nâhiye-i Dünderlı, Nâhiye-i Karaisalu, Nâhiye-i Hacılı, Nâhiye-i Cânib-i şehr, Nâhiye-i Saruçam, Nâhiye-i Yüregir
1749	Nefs-i Adana, Nâhiye-i Dünderlı, Nâhiye-i Karaisalu, Nâhiye-i Hacılı, Nâhiye-i Cânib-i şehr, Nâhiye-i Saruçam, Nâhiye-i Yüregir

²⁰³ Kurt, Çukurova'nın Tarihi Kaynakları I., s. XLV.; Kınık kazâsı bugünkü Osmaniye'nin yerinde bulunmaktaydı. Bilindiği üzere Osmaniye ve Ceyhan 19. Yüzyılda kurulmuştur. Kozan ilçesi ise Sis adı altında başka bir sancaktı Eski adı Haçın olan Saimbeyli ve Tufanbeyli ilçeleri de 18. Yüzyılda birer nahiye olup Mar'aş eyâleti'ne bağlı Kars-ı Maraş (Kadirli) sancağı'na bağlıydılar. Bkz. Yörük, *a.g.t.*, s.42-43.

²⁰⁴ Dünderlı nâhiyesi bazan "Dünderlı ma'a Bulgarlı" adıyla anılmaktadır. Dünderlı'nın az kuzey doğusunda yaşadığı anlaşılan bu aşiret, dokuz cemâatten oluşmuştur. Bkz. Sümer, "Çukur-ova...", s.28.

²⁰⁵ BOA.TT.d.177:6.

²⁰⁶ BOA.TT.d. 254:12.

²⁰⁷ BOA.DFE.RZ.d.22; DFE.RZ.d.288; DFE.RZ.d.315; DFE.RZ.d.444; BOA.KK.d.407; KK.d:418; DFE.RZ.d.1216; DFE.RZ.d.1325; DFE.RZ.d.1033.

²⁰⁸ MAD.d:9512, 3865, 5467, 7836, 1078, 1091, 10221; İncelenen Mâliyeden Müdevver Defterler tasnifinde bulunan bulunan mukâta'a defterleri nâhiye ....

1750	Nefs-i Adana, Nâhiye-i Dündarlı, Nâhiye-i Karaisalı, Nâhiye-i Hacılı, Nâhiye-i Cânib-i şehir, Nâhiye-i Saruçam, Nâhiye-i Yüregir
1777	Nefs-i Adana, Nâhiye-i Dündarlı, Nâhiye-i Karaisalı, Nâhiye-i Hacılı, Nâhiye-i Cânib-i şehir, Nâhiye-i Saruçam, Nâhiye-i Yüregir

XVII. yüzyılda Adana sancağının kazâ ve nâhiye taksimâtında bazı değişiklikler olmuştur. Adana nâhiyesi Cânibü's-şehir; Dündarlı-Bulgarlı nâhiyesi Dündarlı, Hacılı nâhiyesi ise Hacılı-Baraklı²⁰⁹ olarak isim değiştirmiştir. İdârî yapıda ortaya çıkan diğer bir değişiklik ise, Misis kazâsı ve Karakışla nâhiyesinin kurulmasıdır.²¹⁰

XVIII. yüzyılda adlî-idârî açıdan Adana sancağında, Adana, Yüregir, Kara'ısalı, Saruçam, Misis, Ayas, Berendi, Kınık ve Karakışla kazâ olarak geçmektedir. Ancak kazâ ve nâhiyelerin özellikle birbirleri ile olan coğrafi yakınlıklarından dolayı bazan birlikte yazıldıkları görülmektedir. Şöyle ki; Ayas, Berendi ve Kınık nâhiyeleri, Dündarlı, Cânibü's-şehir ve Karakışla nâhiyeleri ile Adana kazâsı, bir kazâ olarak kaydedilmiştir. Saruçam, Yüregir, Kara'ısalı ve Misis'in ise müstakil birer kazâ olarak kaydedildiği görülmektedir.²¹¹ Muhtemelen kendilerine merkezlik yapacak bir kasabanın oluşmamış olmasının, *bir kazâ* olarak yazılmalarında etkili olduğu düşünülmektedir.

Mâlîyeden müdevver defterlerde Adana sancağındaki kazâ teşkilatlanmasının XVIII. yüzyılda yine; Yüregir²¹², Kara'ısalı²¹³, Saruçam²¹⁴ ve Misis'in²¹⁵ müstakil

²⁰⁹ Hacılı-Baraklı Kara'ısalı kazâsına tâbi' olup, adını Hacılı ve Baraklı Türkmenlerinden almıştır. Bkz. Yörük, *a.g.t.*, s.45.

²¹⁰ Misis kazâsı ile Karakışla nâhiyesinin kurulmasını, celâlî isyanlarının olumsuz etkilerini kaldırmak için iskân faaliyetine girişilmiş olmasına bağlamaktadır. Cânibü's-şehir nâhiyesi, XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde Nâhiye-i Adana olarak geçmektedir. Şehir merkezine Nefs-i Adana dendiğine göre çevresinin de idârî açıdan bir nâhiye olarak teşkilatlandırıldığı anlaşılmaktadır. Adana şehrinin bulunduğu tarafta olması nedeniyle Cânibü's-şehir adıyla anılmıştır. Bkz. Yörük, *a.g.t.*, s.42-43.

²¹¹ Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Şehri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s.43-48.

²¹² MAD 10155:261, 9 Safer 1125 (7 Mart 1713) “.....Yüregir kazâsı ahâlisinin Adana vâlileri taraflarından mevrû'âtlarından hâsıl olan hubûbâtı ta'sîre memûr adamları geldiklerinde kesim nâmıyla.....”

²¹³ MAD 9909:280, 9 Zî'l-ka'de 1134 (21 Ağustos 1722) ”Adana sancâğında vâki' Karaisalı kazâsı re'âyâlarının hîn-i tahrîrde ba'zıları hâne-i 'avârıza ve ba'zıları 'avârzıları mukâbili bedel-i güherçile vermek üzere kayd olunub.....”

kazâlar olarak, Ayas²¹⁶-Berendi²¹⁷-Kınık'ın²¹⁸ bir kazâ²¹⁹, Dünderlı, Cânibü'ş-şehr ve Karakışla²²⁰ nâhiyelerinin Adana²²¹ kazâsı ile birlikte kaydedildiği görülmektedir.

Tablo 5: Adana şer'iyye sicillerinde bulunan tevzi' kayıtlarında Adana sancağının kazâ/ nâhiye taksimâtı

Tarih	Kazâ/Nâhiye
1716	Nefs-i Adana, nâhiye-i Dünderlı, nâhiye-i Cânibü'ş-şehr, nâhiye-i Karakışla, nâhiye-i Yüregir, nâhiye-i Hacılı, kazâ-i Saruçam, kazâ-i Kara'isalu
1718	Nefs-i şehr, nâhiye-i Dünderlı, nâhiye-i Yüregir, nâhiye-i Karakışla, nâhiye-i Cânibü'ş-şehr, nâhiye-i Hacılı, kazâ-i Karaisalı, kazâ-i Saruçam
1722	Nefs-i Adana, nâhiye-i Cânibü'ş-şehr, nâhiye-i Karakışla, nâhiye-i Yüregir ve kazâ-i Saruçam

²¹⁴ MAD 10170:340, 29 Cemâziyye'l-evvel 1141 (31 Aralık 1728) “....Mukâta'a-i mezbûr arâzisinden Sarıçam kazâsında olan mezra'ada zuhûr eden ma'deni....”

²¹⁵ MAD 10195:327, 25 Cemâziyye'l-âhir 1165 (10 Mayıs 1752) ”Adana vâlisi sadr-ı esbak Seyyid el-hâce Ahmed Paşa'ya ve Misis kâdisına....”

²¹⁶ Ayas, bugünkü Yumurtalık şehir merkezinin bulunduğu yerdedir. Bölgede on Türk ve bir adet Ermeni mahallesi olup, genellikle Türkler ile meskûn köyler ve ekinlikler bulunmaktadır. 1521 tahrir kaydında ayrı bir nâhiye olarak yazılmayıp Berendi nâhiyesi içerisinde gösterilmiştir. Bkz. Sümer, “Çukur-Ova...”, s.27.

²¹⁷ Berendi nâhiyesi ise Ayas'a komşu olan nâhiyelerden biridir. Zamanımızda adı unutulmuş olduğundan, nâhiyenin yeri tahminen tesbit edilebilmiştir. Bilhâssa XVI. yüzyılda bu bölgedeki köy ve ekinliklerin ortadan kalkması coğrafi mekanın belirlenmesini güçleştirmiştir. Bölgenin Ceyhân ilçesinin tam güneyindeki, batıdan, güneyden, ve doğudan dağlarla çevrili yer olduğu düşünülmektedir. Bu nâhiyede XVI. yüzyılda pek çok köy ve ekinlik vardır. Bunlar; Bözüyük, Bürücek, Kurtkulağı, Başgetüren, Gölpinarı, Kayalı, Kamışlı, Badenli, Ömerli vs. Bunlardan bugün yalnızca Kurtkulağı köyü mevcuttur. Bkz. Sümer, “Çukurova...”, s.27; Kurt, XVI. Yüzyıl Adana Tarihi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s.41.

²¹⁸ Kınık nâhiyesi 1572 tahririnde bugünkü Ceyhan ile Osmaniye arasındaki kuzeyden Ceyhan ırmağının, güneyden ise kısmen alçak sıradağların çevirdiği geniş bir ovadadır. XVI. yüzyılda Kınık Kazâsının doğu sınırı bugünkü Aslanlı Boğazı ve kuzey doğuda da Harûniye'nin güneybatısına kadar uzanıyordu. Kınık kasabasının XVI. yüzyıl başlarında olduğu anlaşılıyor. Yaklaşık 1522 tarihlerinde kurulmaya başlayan kasaba, XVI. yüzyılın ikinci yarısında gittikçe geliştiği ve beş mahalleye kadar yükseldiği bilinmektedir. Kasabanın bugünkü yeri, Toprakakle kalesinin doğusundaki yıkıntı yer olduğu düşünülmektedir. Bu bölgede 75 kadar köy ve ekinlik mevcuttu. Bu bölge XIX. Yüzyıl ortalarına kadar kazâ statüsündedir. Ayrıca Kınık nâhiyesine adını veren Kınık kasabasının XVII. yüzyıl başlarında ortaya çıkan karışıklıklar sırasında ortadan kalktığı da bilinmektedir. Bkz. Sümer, “Çukur-Ova...”, s.24-26; Kurt, XVI. Yüzyıl Adana..., s.41.

²¹⁹ MAD 9912:0072, 7 Zi'l-ka'de 1146 (11 Nisan 1734) “....İfrâz-ı Zû'l-kadriyye Türkmenân tâ'ifesi 1102 senesinde 'ale'l-'umûm Adana sancağında vâki' Ayas ma'a Berendi ve Kınık kazâlarında ikâmet.....”

²²⁰ Karakışla kazâsının adına ise ilk olarak XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde rastlanıyor. Evliya Çelebi'nin de belirttiği üzere Karakışla, Adana'nın ve Seyhan nehrinin doğusunda, Yüregir kazâsının kuzeyinde, Sarıçam kazâsının batısında bulunmaktadır. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. IX, s.334; Yörük, *a.g.e.*, s.44.

²²¹ MAD 10191:325, 15 Receb 1160 (23 Temmuz 1747) “....Adana kazâsı muzâfâtından Dünderlı nâhiyesinde....”; MAD 9916:157, 12 Şevvâl 1138(13 Haziran 1726) ....”Adana kazâsında Cânib-i şehr nâhiyesinde vâki' Narlıca mukâta'ası mülhakâtından olan....”; Ayrıca Cevdet tasnifinde de Karakışla ve Sarıçam'ı bir kazâ olarak değerlendiren yöneticiler uyarılıp, Karakışla nâhiyesinin Saruçam kazâsına kaydının bulunmadığı belirtilmektedir. Bkz. C.ML. 8285:200, 11 Cemâziyye'l-âhir 1121 (19 Temmuz 1709)

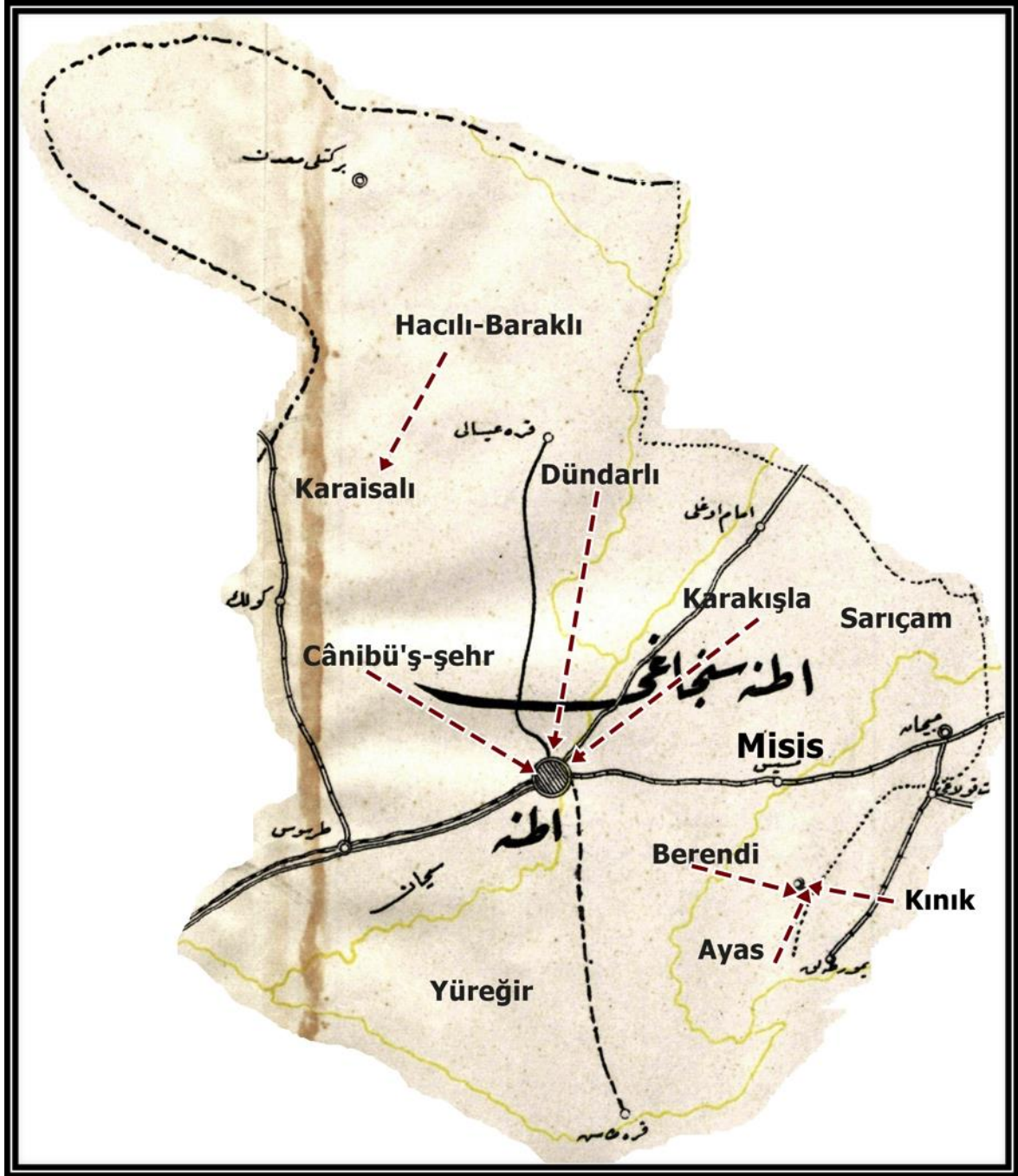
1725	Nefs-i Adana, Nâhiye-i Karakışla, nâhiye-i Hacılı/Baraklı, kazâ-i Yüregir, kazâ-i Misis kazâ-i Kara'îsalu, Nâhiye-i Cânibü's-şehr, kazâ-i Saruçam nâhiye-i Dünderlu
1729	Nefs-i Adana, nâhiye-i Dünderlu, nâhiye-i Cânibü's-şehr, nâhiye-i Hacılı Baraklı, nâhiye-i Karakışla, kazâ-i Kara'îsalu, kazâ-i Saruçam, kazâ-i Yüregir
1731	Nefs-i Adana, nâhiye-i Dünderlu, nâhiye-i Cânibü's-şehr, nâhiye-i Hacılı, nâhiye-i Karakışla, kazâ-i Saruçam, kazâ-i Yüregir, kazâ-i Kara'îsalu
1734	Nefs-i Adana, nâhiye-i Karakışla, nâhiye-i Cânibü's-şehr, nâhiye-i Dünderlu, nâhiye-i Hacılı, kazâ-i Kara'îsalu, kazâ-i Yüregir ve kazâ-i Saruçam
	Kazâ-i Yüregir, kazâ-i Saruçam, kazâ-i Kara'îsalu, kazâ-i Karakışla, nâhiye-i Dünderlu ve nâhiye-i Cânibü's-şehr
1756	Kazâ-i Yüregir, nâhiye-i Cânibü's-şehr kazâ-i Saruçam kazâ-i Kara'îsalu kazâ-i Karakışla, nâhiye-i Dünderlu Nefs-i Mahallât-ı şehr
1768	Nâhiye-i Dünderlu, kazâ-i Karakışla, kazâ-i Saruçam, kazâ-i Karaisalı, kazâ-i Misis

Alkan ise, incelediği kazâ esâsına göre tutulan hurufat kayıtlarında, XVI. yüzyılda oluşan idârî yapının çok fazla değişikliğe uğramadan Tanzimât dönemine kadar devam ettiğini söylemektedir. Bu kayıtlara göre Adana sancağı; Adana, Kara'îsalu, Saruçam, Yüregir kazâları ile, Cânibü's-şehr, Dünderlu, Hacılı/Baraklı, Karakışla, Misis, Yüregir, Ayas/Berendi nâhiyeleri ile Çamardı kasabası ve buralara bağlı köy ve mezra'alardan oluşmaktadır.²²²

Adana sancağının idârî görünümüne dair yukarıda verilen bilgilerin harita üzerinde görünümü ise şu şekildedir:

²²² Ayrıntı için bkz. Alkan, a.g.m, s.260.

Harita 2: XVIII. yüzyılda Adana sancağının kazâ ve nâhiyeleri

Kaynak: Memâlik-i 'Osmâniyyenin Taksîmâtı ve Mülkiyesi ve Yollarını Gösterir Harita DH. Nezâreti Umûr-ı mahaliyye-i vilâyât Müdüriyeti, Hilal matbaası, İstanbul, 123/147, 13 Eylül 1331/26 Eylül 1915. (Harita üzerinde oynanmıştır.)

Sonuç olarak, 1516 tarihinde Osmanlı idâresine girdikten sonra “yurtluk-ocaklık” statüsü ile Ramazanoğullarının idâresine bırakılan ve bu konumunu 1608 tarihine kadar sürdüren Adana sancağı, bu tarihten itibaren klasik bir Osmanlı sancağına

dönüştürülmüş ve Anadolu'daki birçok sancak gibi ber-vech-i arpalık üzere yüksek dereceki görevlilere tevcih edilmeye başlanmıştır.²²³ XVII. yüzyılın sonlarından itibaren ise, bu uygulamanın olağan bir hale geldiği ve sancağın vezîr rütbeli vâlilere tevcih edildiği görülmektedir.

II. 2 . Adana Sancağındaki Konar-Göçer Gruplar Hakkında

Adana sancağının coğrafi alanında dikkate değer hususlardan birisi de konar-göçer gruplardır. Osmanlı devleti göçer grupları, buldukları koşullar altında sınıflandırarak, genel anlamda bunları *aşiret* olarak adlandırır. Yönetim ve özellikle de vergilendirme işlemlerinde kolaylık sağlayabilmek için, Doğu Anadolu, Irak, Suriye ve Arap vilâyetlerindeki aşiretleri Türkmenler, Kürtler ve Bedeviler olarak gruplandırdılar. Anadolu'da Kızılırmak'ın batısına ve oradan Balkanlara geçen, yarı göçebe olanlara da Yürükler denildi. Kürt ve Türkmen aşiret grupları arasındaki en büyük yönetsel birim, "il" ve "ulus" denilen konfederasyonlardı. Ulus denilen konfederasyonlar da büyükten küçüğe doğru "boy, cema'at, kabile" olarak adlandırılırdı. Yürükler ise Türkmen kabilelerinin içinden çıkmışlardı, ancak onlar gibi yani boy, il, ulus türünden büyük örgütlenmeleri yoktu. Bunlar kabile ya da cemâ'at olarak sınıflandırılmıştı. Devletin bunların aşiret uygulamalarında köklü bir düzenlemeye yol açmadan, zaman zaman örgütlenmelerine müdahale ettiği görülmektedir. Şöyle ki; devletin oluşturduğu yeni gruplardan bazılarına, kendilerine ayrılan otlak yerlerinin adı (Halep Türkmeni, Şam Türkmeni gibi), bazılarına da vergilerini toplayacak birimin bulunduğu yerin adı (Üsküdar Türkmeni, eskiden Yeni-il) verilmiştir.²²⁴

²²³ Adana eyâletinin paşa sancağı olan Adana'ya yurtluk-ocaklık statüsü verilmişken, eyâletin Tarsus, Sis, Üzeyr gibi diğer sancaklarında, "Klasik Osmanlı Sancağı" uygulaması bulunmaktaydı. Alkan, a.g.m, s.259-263.

²²⁴ Belirli bir aşiretin yaşadığı ya da gidip geldiği yerin bu adlandırmalarına bakılarak saptanması olanaksızdır. Bu tür sınıflandırmalar, genellikle tekil duruma özgü ve tutarsızdı. Bkz. Reşat Kasaba, *Bir*

Devlet, yerleşik toplumun ayrılmaz bir parçasını oluşturan bu gruplarla uyum içinde yaşamak için bir takım önlemler almak zorunda kalmış, onlara yaylak ve kışlak olarak kullanabilecekleri yerler belirleyerek tahrir defterine kaydetmiştir. Nitekim hayvancılığın yanısıra tarımla da uğraşmaya başlayan göçerlerin kışladıkları yerler zamanla küçük köylere dönüşmeye başlamıştır.²²⁵ Bu bağlamda yukarıda da bahsettiğimiz üzere bölgede, Çukurova'nın fethinde önemli rolleri olan Oğuzların Üç-ok kolundan Yüregir ve Kınık boylarına mensup yerli cemâ'atlerin zamanla toprağa bağlanarak boy teşkilatlarını kaybettikleri ve yerleştikleri mekânlarda yalnızca adlarının kaldığı görülmektedir.²²⁶ Özellikle Yüregir'de bulunan Topaklu, Tursunlu, Kamışlı, Küçük-

---

Konar-Göçer İmparatorluk Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar, Çev: Ayla Ortaç, KitapYayınevi, İstanbul 2012, s.29.

²²⁵ Mezra'a ya da ekinlik kelimesi tahrir defterlerinde dönemsel bir yerleşim ya da terkedilmiş bir köy anlamına gelmekteydi. Beşerî coğrafyacılar göre ise, dönemsel yerleşimlerin ya da köy olma yolundaki küçük kırsal yerleşimlerin bir türüydü. Mezra'a sözcüğü ayrıca, ekilebilir durumda olan, ya da civar köyler de oturanlar, gezici köylüler, konar-göçerler tarafından ekilip biçilen tarım toprakları için de kullanılmıştır. Yaylak ve kışlakların da iskân ve tarım faaliyetlerine sahne olarak mezra'alara, oradan da köylere dönüşmesi muhtemeldir. Ayrıntı için bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, C.1, s.77; 209-211.

²²⁶ MAD 10155:264 (1712), MAD 3477:276, MAD 10154:246, AŞS. 101:184, AŞS 31:65/92, C.Timâr 59:2943, D.BŞM.D.1876. ".....Dündarlu nâhiyesinde mîrmîrân-ı Haleb hâssından hâss-ı hümâyûn'a tashîh olunan Pınar Mavtizli Mezra'a-i Kılıçlı Bükü cemâ'atinin ekinliğidir.....", MAD. 3956:318/29 Cemâziyye'l-evvel 1141 (31 Aralık 1728) "....Mezra'a-i Hocakend Üçkilise cemâ'ati zirâ'at eder....." MAD 2938:145/15 Safer 1115 (30 Haziran 1703) "Adana mukâta'ati aklâmından ve Dündarlu nâhiyesinde Mezra'a-i Akçayâr Kırklı cemâ'atinin ekinliğidir....." MAD 2940:50/29 Zi'l-ka'de 1116 (25 Mart 1705) ".....Adana mukâta'ati aklâmından Kara'isalu nâhiyesinde Mengen mezra'ası Ulubekçi cemâ'ati zirâ'at eder 70 guruş ve Memişlü mezra'ası 100 guruş ve Kervansaray mezra'ası Emelcik cemâ'ati zirâ'at eder....." AŞS 22:18-1712; ".....Adana sancağında vâki' Yüregir nâhiyesinde Yoğun Halili mezra'asının 1990 akçe ve Büyük Burun cemâ'ati zirâ'at eder Birücek nâm-ı diğer Büyük Burun mezra'asının 10280 akçe....." AŞS 1:124; Bu dönemde Haleb Türkmenleri ve Diyarbekir bölgesindeki Boz-Ulus Türkmenleri gibi göçebe hayatı devam ettiren topluluklar da mevcuttu. XVI. yüzyıl başlarında bölgede bulunan göçebe topluluklar, şehir ve kasabalar ve köyler kurmuşlar ve ekinliklerde çiftçilik yaparak toprağa bağlanmışlar ve boylarının adlarını oturdukları yerlere vermişlerdir. Hacılı, Karaisalu ve Dündarlu bunlara birer örnek teşkil etmektedir. Ancak XVI. yüzyıl sonundan başlayarak XVII. yüzyılda da devam eden ve büyük bir kısmı Celâlî olarak adlandırılan karışıklıklar nedeniyle, Orta ve Batı Anadolu'da olduğu gibi, Çukurova'da da yerleşik düzenin bozulmasına neden olmuştur. Özellikle Kınık, Berendi, Saruçam gibi yerlerdeki köy ve ekinlikler tamamen ortadan kalkmıştır. Nitekim bugün Kınık ve Berendi gibi yerlerde eski köylere rastlanamamasının nedeni budur. Bu dönemde Çukurova harap bir duruma düşmüş, nüfusunun önemli bir bölümünü kaybetmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda ise, Çukurova, göçebe aşiretlerin istilasına uğradı. Bunlardan Dulkadirli ulusunun boylarından olan Akça Koyunlu ile Cerid ve Tacirli aşiretleri Kınık kazâsını kendilerine kışlak yaptılar. Ceyhan ırmağının sağ tarafında bugünkü Ceyhan ile Kozan arasındaki araziye ise, eskiden Haleb'de kışlayan Avşarlar geldiler. İç-il taraflarından gelen Bozdoğan boyu da Çukurova'ya yerleşti. Bu boya mensup Melemenci (Menemenci) aşireti Kara'isalu ve Kusun bölgesine, Bozdoğan'ların önemli bir kısmı da doğuya ilerliyerek Kadirli'nin güneyinde, Ceyhan'ın sağ kıyısında ve Yüregir'de yurt edindiler. Ayrıntı için bkz. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), s.30-31.

Hacılı, Paşa-Kendi bu cemâatlerdendir.²²⁷ Bu cemâ'atlerden tamamıyla çözülmeyerek boy teşkilatını koruyanlar; Karaisalu, Kusun, Koş-temür, Ulaş, Gökçelü ve Elvan boylarıdır.²²⁸ Nitekim yazın yaylaklarda kışın ise kışlak alanlara giden bu gruplar, devletin mâlî ve idârî organizasyonu içinde yer almışlar, üzerinde buldukları toprakların durumuna göre timâr, zeâmet ve hâs reâyâsı, eğer vâkîf toprağında yaşıyorlarsa vakîf reâyâsı olarak devletin birer vergi mükellifi sayılmışlardır.²²⁹ Bilindiği üzere XVI. yüzyılın sonlarından itibaren görülen eşkiyalık hareketleri, yerleşik ahâlinin göç etmesine ve dolayısıyla iskân edilmiş pek çok yerin boş kalmasına neden olmuştur. Nitekim XVII. yüzyılın sonlarından itibaren devletin, konar-göçer halkın dağılması yüzünden sahipsiz ve harap kalan yerleri yeniden zirâate açarak tarımsal gelirlerini artırma düşüncesi ve aynı zamanda bölgenin asayişini sağlamak istemesi, konar-göçerlerin iskânında büyük rol oynamıştır. Nihayetinde göçer grupların artık yerleşik yaşama geçirilmesi gerekli görülmüş ve bu hususta çıkarılan fermanların uygulanması yakından takip edilmiştir. Görülüyor ki devletin, merkezî gücünü yaymak ve kullanmak için sürekli hareketine dayandığı bu göçer gruplar üzerindeki önceki yönetim yöntemlerinden vazgeçtiği, göçü artık kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebileceği bir üstünlük aracı olarak değil, denetim altında tutulması gereken potansiyel bir zayıflık kaynağı olarak görmeye başladığı anlaşılmaktadır.²³⁰

²²⁷ Sümer, "Çukur-ova .....", s.27.

²²⁸ Sümer Çukur-Ova....., s.196.

²²⁹ Adet-i ağnâm , resm-i ağıl, resm-i kışlak ve yaylak, bâd-ı hevâ, resm-i zeminin, resm-i arus, resm-i çift ve yâve akçesi gibi vergi ve rûsûmları bulunmaktaydı. Ayrıntı için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, s.16-26.

²³⁰ Aşiretlerin iskânına dair çıkarılan fermanların Güneydoğu Anadolu odaklı olması, İran'la savaşların sürmesi ve yerel halk arasında çıkan ayaklanmaları denetim altında tutmak istemesiydi. Bu bölgeye ya Orta Anadolu'dan göçler yaptırılmış ya da toplumsal düzeni bozucu hareketlerde bulunan aşiretler, buradan devletin başka bölgelerine göç ettirilmişlerdir. Bkz.Kasaba, *a.g.e.*, s.68-69, 87.

Bu bağlamda göçerlerin iskân yerlerinden birisi de Çukurova bölgesidir.²³¹

XVII. yüzyılın sonlarında Adana sancağında Ayas, Berendi, Kınık, Dünderlı, Hacılı, Sarıçam ve Karaisalı'da konar-göçerlerin yerleştirildiği bilinmektedir. Nitekim Hacılı, Dünderlı-Bulgarlı ve Karaisalı adları aşiretlerden gelmektedir. Bilhassa Karaisalı ve Dünderlı arasında oturan Hacılı aşiretinin 16 cemâati, Hacılı ve Sarıçam arasında oturan Dünderlı aşiretinin ise 21 cemâati vardı. Karaisalı'da ise kendi adını taşıyan aşiretin yaklaşık 60 kadar cemâati mevcuttu.²³²

Çukurova bölgesine yerleştirilen Halep Türkmenleri²³³, Boz-Ulus²³⁴ ve Yeni-İl Türkmenlerinden²³⁵ olan bu grupların mâlî bakımdan hâss reâyâsı²³⁶ statüsünde oldukları görülmektedir.²³⁷ Yine Ayas, Berendi ve Kınık taraflarına, Oğuz boylarından Zû'l-

²³¹ Latif Armağan, "Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçerler", Osmanlı IV, Ankara 1999, s.142-150; Göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesi, ekili alanların da genişlemesini sağlıyordu. Muhtemelen Çukurovadaki mezra'aların sayısı göçerlerin yerleşimleri ile artmıştı. 16. Yüzyıl sonlarında Adana sancağında birçok mezra'a göçer grupları tarafından ekilip biçilmekteydi. Bunlar yarı göçebe şeklinde olup, kışladıkları mezra'alar için maktû' bir vergi ödüyorlardı. Ayrıntı için bkz. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve...*, s.205-208.

²³² Dünderlı ve Bulgarlı aşiretlerine mensup kollardan bazılarının XV. yüzyılda Niğde vilâyetine göç edip, orada oturdukları görülmektedir. Bkz. Sümer, "Çukur-Ova...", s.27-28.

²³³ Halep ve çevresinde yaşayan Oğuzların Boz-ok koluna bağlı boylardan oluşan ve Halep bölgesinde yaşayan ve yazın Uzun yayla ve Sivas'ın güney taraflarına çıkan Halep Türkmenlerinin bazı cemaatlerinin sonraları kışın Çukurova'ya kadar inerek diğer aşiretlerle karıştıkları bilinmektedir. Bunların Çukurova'ya yerleşen en önemli boyları, Bayındır, Bayat, Kara Koyunlu, Avşar, Harbendelü ve Beğdilidir. Ayrıntı için bkz. Sümer, *Çukur-Ova.....*, s.185-196.

²³⁴ Diyarbakır Türkmenleri, Dulkadiroğlu ve Halep Türkmeni oymaklarından oluşan Boz-ulus Türkmenleri, XVI. yüzyılda Diyarbakır havalisinde yaşıyorlardı. Mardin'in güneyinde kışlamakta, Diyarbakır ve Erzurum'a bağlı çeşitli yerlerde de yaylamaktaydılar. Ancak yaylak ve kışlak arasındaki mesafe hem uzak hem de arızalıydı. Bu nedenle XVII. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu ve Karaman eyâletlerine yaylak ve kışlak için gelmeye başladılar. Ayrıntı için bkz. Sümer, *Çukur-Ova.....*, s.196; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin...*, s.17.

²³⁵ Yeniil Sivas'ın güneyindeki Mancılık, Gürün ve Hekim-Hân arasındaki bölgede yaşayan oymakların adıdır. Yeniil mâlî ve idârî bakımdan III. Murad'ın annesi Nur Bânu'nun Üsküdar'da yaptırdığı caminin evkâfına bağlanmıştır. Bu nedenle belgelerde bu topluluğa, "Üsküdar Türkmeni" adı da verilmiştir. Yeniil topluluğu biri Dulkadirli'ye diğeri ise Halep Türkmenlerine mensup olmak üzere iki koldan meydana gelmiştir. Bu cemâ'ate mensup kollarin Çukur-ova ve çevresine geldikleri bilinmektedir. Sümer, *Çukur-Ova.....*, s.196; 1691 yılında aşiretlerin Rakka, Humus ve Hama'ya iskânları sırasında Çukurova ve çevresinde bulunan bu grup iskâna dahil edilmemiştir. Bkz. Tatar, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında..., s.304.

²³⁶ Bu gibi konar-göçer teşekküller hâs olarak tahsis edilmişse, hâssın gelirlerini toplamak ve asayişini sağlamak üzere başlarında beylerbeyi ya da sancak beyi tarafından atanan ve merkezce de onaylanan bir voyvoda tayin edilirdi ve bu tür topraklarda yaşayan reâyâ "hâss reâyâsı" olarak adlandırılırdı. Bkz. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin...*, s.19.

²³⁷ Sümer, *Çukur-Ova.....*, s.194.

kadriyye Türkmenlerinden²³⁸ 20 kadar cemâ'at iskân edilmiştir.²³⁹ XVIII. yüzyılda Adana sancağının Dünderlu, Yüregir, Sarıçam, Kara'isalu, Cânibü'ş-şehr ve Misis kazâlarında, İfrâz-ı Zül-kadriyye, Türkmenân-ı Haleb ve Yeni-il ve Yörügâna²⁴⁰ tâbi' cemâ'atlerin varlığına belgelerde sıkça rastlanmaktadır.²⁴¹

²³⁸ Oğuzların Boz-ok koluna mensup olan Dulkadirli aşiretinin büyük bir kısmı Maraş ve Elbistan bölgesinde yaşamaktaydı. Kısmın Amik ovasına, Halep dolaylarına ve Çukur-ovaya inerlerdi. Dulkadirli aşiretinden İran'a gidenler olduğu gibi, Diyarbakır bölgesindeki Boz-ulus'a katılmış olanlar da vardı. Yine bunlardan bir kısmı Yozgat bölgesine yerleşmişler ve ayrıca Sivas'ın güneyinde Yeniil'i meydana getirmişlerdir. Çimelü, Musacalu, Musa Hacılı, Boynu Yoğunlu, Kürd Mihmadlu, İmanlu Avşarı, Barak, Akçakoyunlu, Tatar Alilü, Çağırganlu, Elçi Tacirli, Neccarlu aşiretleri bu aşirete mensuptur. Dulkadirli aşiretine bağlı, Cerid, Tacirli ve Akçakoyunlu boylarının Çukurova'ya yerleştikleri bilinmektedir. Ayrıntı için bkz. Sümer, Çukur-Ova..., s.194-196; Dulkadiroğlu beyliği Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra, bu beyliğe tabi bazı cemâ'atler, Anadolu'nun değişik yerlerine dağılmışlardır. Bazan da değişik cemâ'at gruplarına dahil edilen bu cemâ'atler, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ayrı bir idârî birim halinde organize edilerek, Zû'l-kadriyye Türkmenlerinden ayrılan anlamına gelen *İfrâz-ı Zû'l-kadriyye Türkmenleri* olarak anılmışlardır. Ancak Çukurova'ya yerleştirilenlerden bir kısmı iskân yerlerini terk ederek ya başka bölgelere gitmişler ya da Maraş eyâleti dahilinde kalmışlardır. Bkz. Özcan Tatar, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkiyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2005, s.97.

²³⁹ Konar-göçer iskân meselesinde, onların merkeziyetçi bir devlet düzeni ile bağdaşmayan hareketleri, özellikle yaylak ve kışlak yerlerine gidip gelirken yerli ve halka zarar vermeleri ve XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da meydana gelen buhranlar sonucu yerlerini terk eden halktan kalan sahipsiz ve harap toprakları yeniden zirâate açmak ve buldukları bölgenin güvenliği sağlamak düşüncesi etkili olmuştur. Ayrıntı için bkz. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin...; Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014; Ahmed Refik, Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200), Enderun Kitâbevi, İstanbul 1989; İlhan Şahin, Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006; İfrâz-ı Zû'l-kadriyye Türkmenlerinden oluşan cemâ'atlerin tabi olduğu İfrâz-ı Zû'l-kadriyye hâssı mukâta'ası, XVII. yüzyılda genellikle Vâlîde sultânlara hâss olarak tayin edilmiştir. Ayrıntı için bkz. Tatar, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında..., s.106.

²⁴⁰ XVII. yüzyılın ortalarına kadar İçil sancağı ve çevresinde yaşayan yörük cema'atlerinin bu tarihten sonra yerlerini terkederek başka bölgelere gittikleri bilinmektedir. Nitekim bunlardan bir kısmının Çukurova ve çevresine geldikleri görülmektedir. Ayrıntı için bkz. Tatar, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında..., s.302-303.

²⁴¹ MAD 3598:193 "Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân el-hâcc Kalender ve Hasan zîde kadrihuma D. H. 'uma 'arz-ı hâl edüb ber-vech-i mâlikâne 'uhdelerinde olan İfrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'ası cemâ'atlerinden Yaylaklı ve Küçük Yılanlı cemâ'atleri hîn-i tahrîrde ----ve Kınık kazâlarına iskân olub...."10 Receb 1136 (4 Nisan 1724); AŞS 24:77 "İfrâz-ı Zû'l-kadriyye hâssı mülhâkâtından Adana'da vâki' Yüregir ve Cânib-i şehrde sâkin Bozdoğan arasında mütemekkin İdal cemâ'atinin 1743 senesine aid mâl-i mîrîsi sene-i merkûmun ibtidâsından Şubatı gâyesine kadar mâlikâne mutasarrıfı Süleyman Ağa tarafından Karakullukçu Mehmed Ağa'ya 180 guruşa iltizâma verildiğinden re'âyânın mâl-i mîrîlerini Süleymân'a bi't-tamam vermeleri ve muhâlefet etmemeleri ....", "İfrâz-ı Zû'l-kadriyye hâssı mülhâkâtından Adana civârında vâki' yaylaklarda sâkin Tahtacıyân reâyâsının mâl-i mîrîsi, mâlikâne mutasarrıfı Süleyman Ağa tarafından Karakullukçu Mehmed Ağa'ya 300 guruşa iltizâma verildiğinden re'âyânın mâl-i mîrîlerini Süleymân'a bi't-tamam vermeleri ve muhâlefet...", İfrâz-ı Zû'l-kadriyye hâssı mülhâkâtından Yüregir'de sâkin Dokuzlar cemâ'atinin mâl-i mîrîsi, mâlikâne mutasarrıfı Süleyman Ağa tarafından Karakullukçu Mehmed Ağa'ya 100 guruşa iltizâma verildiğinden re'âyânın mâl-i mîrîlerini Süleymân'a bi't-tamam vermeleri ve muhâlefet etmemeleri..."; AŞS 22 "Yeniil hâslarına tâbi' cemâ'atlerden Adana civârında sâkin Çekdilü ve Bahrilü ve İmanlu ve Ağca Koyunlu ve Büyük Çöplü ve Küçük Çöplü ve Gökçelü cemâ'atleri vesâ'ir cemâ'atler re'âyâları kadîmden sâkin oldukları mahallerde tavattun edüb...."; MAD 10195:325 "...Adana sancâğında Sarıçam ve Kara'isalı ve Cânibü'ş-şehr kazâlara mahsûs (silik) derûnlarında sâkin

Nitekim yukardaki verilere göre; Adana sancağında yerli cemâ'atler ile birlikte İfrâz-ı Zû'l-kadriyye cemâ'atleri, Yörük cemâ'atleri, Yeniil ve Türkmenân-ı Haleb cemâ'atleri ve bir de Ekrâd-ı Iekvânîk cemâ'atlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü bölümde “Yöneticiler ve Re'âyâ Arasındaki İlişkiler” başlığı altında bahsedeceğimiz üzere, Adana sancağında geniş bir alana yayılan ve eskiden beri voyvodaları ya da beyleri aracılığıyla yönetilen yörük cemâatlerinin, mâlikâne uygulamasıyla da bu statülerini kaybetmedikleri görülmektedir.²⁴²

Mâlikâne olarak verilen aşiretlerin vergileri, bir mukâta'a haline getirilerek gelirlerin toplanması yoluna gidilmiştir. Görüldüğü üzere bir üst mukâta'a alanını oluşturan Yörügân, İfrâz-ı Zû'l-kadriyye ve Yeniil ve Türkmenân-ı Haleb mukâta'ası, kendisine bağlı birer alt mukâta'a olan aşiret/cemâ'at gruplarını ve bunlardan toplanan gelirleri içine almaktadır. Nitekim aşiret/cemâ'at gelirlerinin, timâr sistemi bünyesinden çıkarılıp, mâlikâne uygulamasının içine alınmasıyla hem mâl-i mîrînin daha düzenli toplanacağı hem de bunların mekansal hareketliliğın kısıtlanarak, eşkiyalık hareketlerinin önlenebileceği düşünülmüştür.²⁴³ Aşiret/cemâat gelirlerinin bir kısmı vâliye ilzâm edilen Adana eyâleti mukâta'atı çerçevesinde ya mâlikâne ya da tahvil üzere tasarruf edilmiştir. Yani devlet bu grupları, mâlikâne uygulaması içine alarak, kendisine yeni bir gelir alanı oluşturmuştur. Buna göre denilebilir ki; Adana eyâleti mukâta'ası gelirlerinin bir kısmını,

---

davalarıyla otundan ve suyundan enfâ' edenlerin resm-i kışlakları vâli tarafına edâ olunagelmekle Menemenci cemâ'ati ahâlileri resm-i kışlakların edâda ta'allül edenler tahsîl için emr-i şerîf ricâsına....”

²⁴² MAD 10193:131/1753 “...boy beğî ve mîr 'aşiretleri olan mukâta'atın dahi boy beğîleri ve mîr-i 'aşiretleri mâlikâne mutasarrıflarının 'arzlarıyla nasb ve ta'yîn olunur....”

²⁴³ AŞS 126:149 Örneğın konar-göçer yörügân cemâ'atleri bahar aylarında Hamit, Teke, Karahisâr-ı sahib, Beyşehir ve Akşehir sancaklarına gelip yerleşerek hem ahâliyi hem de buradan gelip geçenleri rahatsız ettikleri için 25 adet kazânın kâdıları bunların bölgelerinden çıkarılmalarını ve Kıbrıs adasına sürülmelerini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Hâssa Bostanı hasekilerinden Sirozî Mustafa bunların üzerine gönderilip, Adana sancağında Sarıçam kazâsına yerleştikleri görülmektedir. Mâl-ı mîrîlerini ise yine yörügân cemâ'atinden olan Sarkandıoğlu, Kozanoğlu, Kerimoğlu ve Molahadi cemâ'atleriyle birlikte vermeleri ve yerlerinden kalıp eşkiyalık hareketlerinde bulunmamaları tenbihlenmiştir. Evâhir-i Zî'l-hicce 1139 (Temmuz/Ağustos 1722).

aşiret/cemâ'atlerden alınan gelir gruplarını kapsayan ve çoğunlukla da resm-i kışlak ve yaylak, resm-i adet-i ağnam ve bâd-ı hevâ türünden vergi gelirleri oluşturmuştur.

II. 3. Adana Sancağında Değişen Yetki Alanı: Mâlikâne Uygulaması

Mâlî zorlukların ortaya çıkardığı mâlikâne uygulamasının taşra yönetiminde yapısal değişimlere yol açtığı bilinmektedir. Zirâ mâlikâne uygulaması, mîrî rejimin çözülmesinin açık bir göstergesidir. Nitekim XVIII. yüzyılda taşra yönetiminde istikrarlı bir yönetimin olmadığı, yeni uygulamaların yanında klasik düzenin kuramsal temellerinin de devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde yapılan değişiklikler, aslında devletin, hem mâlî sıkıntılara hem de yönetim sorunlarına bir çözüm arayışıdır.

Mukâta'a alanları gittikçe geniş bir alana yayılırken, bir taraftan da timâr tevcihlerine devam etmekteydi. Zirâ timâr sistemini tamamen kaldırmak, problemi çözmekten çok, yeni problemler yaratabilirdi. Bu bağlamda XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde timâr sistemi klasik dönemdeki temel işlevlerini yerine getiremese de timâr tevcihlerinin yapıldığı görülmektedir. Örneğin 1680 tarihli bir kayıta Adana sancağının Adana, Saruçam, Kara'isalu, Yüregir, Berendi ve Kınık nâhiyelerinde 102 adet dirlik kaydı bulunmaktadır.²⁴⁴ Yine Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden XVII. yüzyıl sonlarında Adana eyâletinde 43 zeâmet ve 1559 adet timâr kaydının bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁵

XVIII. yüzyılın başlarına ait 19 Rebî'ü'l-evvel 1121/29 Mayıs 1709 tarihli başka bir belgede ise, kasr-ı yed üzerine yapılan timâr tevcihleri görülmektedir. Nitekim Adana mîralayı Hacı Mehmed merkeze yazdığı arzda, Adana sancâğında Yüregir nâhiyesinde Mezra'a-i Zirdâl'de 2000 akçe timâra mutasarrıf olan Ali'nin kendi rızasıyla

²⁴⁴ BOA.A.DFE. d.:148.

²⁴⁵ “.....Divan hüddâmlarından bir kimse yoktur. Çünkü Haleb'den ifrâzen eyâlet olmuştur. Sancakları; Sis, Tarsus, Karataş, Silifkedir. Yedi boy vasık beğleri vardır. Asîsi çoktur. Çünkü taşlık bir eyâlettir....” Bkz. Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, C.I, İstanbul 1314, s.174-184.

timârından kasr-ı yed etmesi üzerine, adı geçen timârın kendisine tevcih edilmesini talep etmektedir.²⁴⁶ Yine 13 Ramâzân 1139/4 Mayıs 1727 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere, Adana'nın Kenzürge karyesinde 2000 akçelik timâra mutasarrıf Mehmed'in Hemedan'da askeriyle bayrağı altında mevcûd olmayub firar eylediği için timârı fedâkârlardan Şahin'e tevcih edilmiştir. 7 Zî'l-ka'de 1151/18 Mart 1739 tarihli başka bir örnek, XVIII. yüzyılda sıkça rastladığımız vekâleten yönetime timâr sistemi içinde de rastlandığını göstermesi bakımından önemlidir. Belgeden Dîvân-ı hümâyûn kâtiplerinden Ali'nin, Yüregir nâhiyesinde Sayca mezra'asında bulunan zeâmetini 1738 senesi Martından Şubatı sonuna kadar Ömer Ağa'ya iltizâma verdiği ve “*a'sâr-ı şer'iyye ve rûsûmât-ı 'örfiyyesi her ne ise*” adı geçen kişi tarafından zabt edilip diğer örf mensupları tarafından müdâhale olunmaması emredilmektedir.²⁴⁷ Görüldüğü üzere XVIII. yüzyılda iltizâm sisteminin timâr sistemi aleyhine genişlemesine rağmen, timâr sahipleri temel işlevlerini yerine getiremeseler bile dirliklerini tasarruf etmeye devam etmişlerdir.

Özvar'ın da belirttiği gibi, 1695 tarihinde mukâta'aların mâlikâne olarak verilmesine karar verildikten sonra uygulamanın ilk görüldüğü yerlerden birisi de Adana eyâletidir.²⁴⁸ Ancak belgelerde merkezin, Adana sancağını neden tercih ettiğine dair herhangi bir açıklamaya rastlanamamasına rağmen, XVII. yüzyılda uzun süren savaşlar ve getirdiği mâlî yükün, taşrada devlet otoritesinin iyice zayıflamasına yol açtığı ve bununla birlikte timâr rejimi aleyhine genişleyen iltizâm sistemindeki özellikle a'yândan mütegalibe mültezimlerin zulümleri sonucu, köylünün toprağını terkederek konar-göçer

²⁴⁶ “..... Adana sancâğında Yüregir nâhiyesinde Mezra'a-i Zirdâl nâm mezra'a ve gayrihi 2000 akçe timâra mutasarrıf olan 'Ali yedinde olan berâtın verüb hüsn-i rızâsıyla kasr-ı yed etmekle kasr-ı yedinden bâ'is-i 'arz-ı 'ubûdiyyet kullarına sadaka ve ihsân buyurulmak ricâ olunur bâkî fermân der-'adlıdır.” BOA.AE.SAMD III 97:9563.

²⁴⁷ AŞS 15:64.

²⁴⁸ Ayrıntı için bkz. Özvar, *a.g.e.*, s.147-148; Ergenç, “ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin...”, s.367-382; AŞS 36:39/66 “Adana sancağında hâsha-i hümâyûn ve timârhâ-i serbestiyyet mahsûl-i nısf-ı bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet, resm-i arûsâne ve gayrihi ve yine livâ-i mezbûrun hâss-ı hümâyûn mahsûlü ve resm-i otlak ve sınır-ı şehir ve gayrihi 1698 tarihinde mîr-livâ havâssından ref' edilerek mîrî mukâta'a tashîh olunmuş idi.”

hayata döndükleri bilinmektedir.²⁴⁹ Nitekim bunların bölgede eşkiyalık hareketlerine ve isyana neden oldukları gözönüne alınarak, ekilen toprakların ve dolayısıyla üretimin azalmasının ve özellikle de bölgede eşkiyalık hareketleri yüzünden birçok yerleşim yerinin harap olması gibi nedenlerin, Adana eyâletinde mâlikâne uygulamasına geçilmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim devlet, yaklaşık yüz yıldır Adana sancağındaki konar-göçer reâyâyı iskâna uğraşmaktaydı. Bu gruplar, kaos dönemlerini fırsat bilip tekrar eski yaşamlarına dönme çabası içindeydiler. Nihayetinde hem merkezin nakit ihtiyacının daha üst düzeyde karşılanabilmesi hem de bu grupların denetim altına alınabilmesi için, Adana sancağında konar-göçer yaşamı destekleyen gelirlerin mâlikâne uygulamasına dahil edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Adana'nın sosyo-ekonomik ve idârî tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, Adana'da XVIII. yüzyıl başlarında hem buğday, arpa, pamuk ve çeltik gibi tarım ürünlerinin hem de büyük ve küçük baş hayvan yetiştiriciliğinin önemli miktarlara ulaştığı belirtilmektedir. Bu nedenle de devletin, bu bölgede, mâlikâne uygulamasıyla hem yıpranmış vergi kaynağını korumayı hem de merkezî hazinenin gelirlerini artırmayı amaçladığı gözönünde bulundurulabilir.²⁵⁰

Bilindiği üzere XVII. yüzyılın sonlarından itibaren mâlî uygulamaların, yeni şartlara göre yeniden düzenlenmesi gerekmişti. Taşra yönetiminde iltizâm sisteminin boyutlarının timâr sistemi aleyhine genişlemesi sonucu ortaya çıkan yeni sınıfa, çevreyi de denetleme yetkisinin verilmesi, taşradaki örf mensuplarının kimliklerinde ve görevlendirme biçimlerinde birtakım değişikliklere yol açmıştı. Nitekim bu değişimlerin sonuçlarından biri de eyâletlere yeni tip valiler gönderilmesi ve eyâlet yönetiminin bunlara iltizâmen tevcih edilmesidir. Artık XVIII. yüzyıl taşrasında Adana eyâleti vezir

²⁴⁹ Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda A'yânlık*, s.61.

²⁵⁰ Yörük, *a.g.t.*, s.24-25; Kurt, "1572 tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Belleten*, LIV (209), Ankara 1990, s. 194-208; Özvar, *a.g.e.*, s.9-19.

rütbeli²⁵¹ bir vâli ya da beylerbeyi tasarruf etmekteydi.²⁵² Bu süreçte XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Adana eyâletindeki *sancak beylerine tahsis edilen hâsların, havâss-ı hümâyûn'a tâbi' yerlerin ve diğer yüksek görevlilerin dirlikleri içindeki gelir kaynaklarının* hazine tarafından zabt edilerek, bir bütün halinde²⁵³ vezîr rütbeli vâlilerin iltizâmına verilmeye başlandığı görülmektedir. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere XVII. yüzyılın sonlarında 13904,5 esedî/guruş mâli olan Adana eyâleti mukâta'a alanlarına bazı mezra'alar da eklenerek Adana vâlisi Kürd Bayramoğlu'na tevcih edilmiştir.²⁵⁴

Tablo 6: Adana Eyâleti Mukâta'âtı

Tarih	Mukâta'a	Mâl (esedi/guruş)
1698	Mâl-i avâriz ve bedel-i nüzul	5577,5
1698	Mâl-i resm-i dönüm-i duhân	1500
1698	Mâl-i mahsûl-i keştî	40
1698	Mâl-i bâc-ı ubûr-ı Dülek	4000
1698	Mâl-i ihtisâb-ı Adana	36430
1698	Mâl-i bahçehâ	600
1698	Mâl-i oşr-i kovan	300
1698	Mâl-i resm-i kışlak	4500
1698	Resm-i İspence	2500
1698	Mukâta'a-i Boyahâne	300
1698	Dünderlu mukâta'ası	4500
1699	Mezra'a-i Pireçorlu	200
1699	Mezra'a-i Hereketlü	155

²⁵¹ XVIII. yüzyılda diğer eyaletler gibi kendisine Adana eyaleti tevcih edilen valiler de vezîr rütbesi taşımaktadır. Bu nedenle belgelerde Adana vâlisi vezîrim tabirine sıkça rastlamak mümkündür. Bkz. MAD 9893:24-25.

²⁵² Adana eyâleti vâlileri için genellikle vâli tabiri kullanılırken, bazan da mutasarrıf, mîrmîrân ve beylerbeyi tabirlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bkz. MAD 9912:260 “Adana vâlisine ve kâdisına hüküm ki”; 10155:256 “... Adana mutasarrıfı Seyyid Ahmed Paşa'ya i'âm ve vech-i meşrûh üzere telhîs olundukda...”; 10155:261 “...hâlâ Adana Beğlerbeğisi Seyyid Ahmed Paşa 'arz ve vech-i meşrûh üzere...”; 3956:314 “Mukâta'ât ve maktû'ât-ı mezkûrin der-eyâlet-i Adana dâhil-i iltizâm-ı mîrmîrân-ı Adana...”.

²⁵³ Özvar'ında belirttiği üzere eyâletin kendisi mâlikâne uygulamasına konu olmamıştı. Eyâletin bir bütün halinde mâlikâne olarak verilmesi tabiri ile, eyaletteki havâss-ı hümâyûn'a ait vergi kaynaklarının mâlikâneye konu olduğu kastedilmektedir. Ayrıntı için bkz. Özvar, a.g.e., s.31.

²⁵⁴ MAD 2041:s.5.

1699	Mezra'a-i Karagöl	152
1699	Mukâta'a-i tahmis-i kahve-i Adana	107/1 sülus
1699	Mezra'a-i Küçükkend	77
1699	Mukâta'a-i Şem'hâne-i Adana	0412,5
1699	Mezra'a-i Devlet Gelü	105
1699	Mezra'a-i Sakız Konağı	75
1699	Mukâta'a-i câh-ı Misis	800

Yine başka bir örnekte 15842 esedî/gurus mâli olan Adana eyâleti mukâta'âtına aşağıdaki mukâta'a ve maktû'aların da eklenerek Adana vâlisi Seyyid Mehmed Paşa'ya ilzâm edildiği görülmektedir.²⁵⁵

Tablo 7: Adana Eyâleti Mukâta'âtı

Tarih	Mukâta'a/maktû	Mâl(esedi/guruş)
1703/1704	Maktû'a-i 'avârız ve bedel-i nüzul-ı eyâlet-i Adana	5367
"	Mukâta'a-i resm-i dönüm ve gümrük-i duhan-ı Adana	3500
"	Mukâta'a-i mahsûl-i ispençe-i Adana	70
"	Maktû'a-i mahsûl-ı mabeyn zu'amâ ve erbâb-ı tımârâ-i livâ-i Tarsus	250
"	Mukâta'a-i hâss-ı mirmirân-ı Niğde ²⁵⁶	497
"	Mukâta'a-i bâc-ı 'ubûr-ı cısr	4000
"	Mukâta'a-i bahçehâ-i Adana	600
"	Mukâta'a-i resm-i kışlak	4500
"	Mukâta'a-i tahmis-i kahve-i Adana	118
"	Mukâta'a-i şem'hâne-i Adana	41,5
"	Mukâta'a-i resm-i kassarân	150

Merkezî otoritenin mukâta'aları bir bütün olarak valinin, voyvodanın ya da bir eminin iltizâmına vermesi, aslında merkezden ilzâm edilen mukâta'aların senelik vergi bedellerinin tahsilatında çekilen güçlükten kaynaklanmaktadır. Bu şekilde devlet, hem vergi tahsilindeki zorlukları ortadan kaldırmak hem de riski mültezimin üzerine

²⁵⁵ D.BŞM.d.1051:s.2-3.

²⁵⁶ Adana sancağında bulunan bazı köy ve mezra'aların, Niğde sancak beyinin hâssı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar 1110/1699 tarihinde mîrî mukâta'a haline getirilip, mâlikâne üzere Mehmed, Ömer ve İbrahim adlı şahıslara der-uhde edilmiştir. Ayrıntı için bkz. MAD 9893:24-25.

yüklemek amacıyla, mukâta'aları merkezden ilzâm etmek yerine, bir bütün halinde tek bir kişiye der-uhde etmiştir. Vâli, voyvoda ya da eminler vergi birimlerini istedikleri gibi der-uhde edebilirlerdi, yani bu yerleri mültezimlere ya da mâlikânegilere verebilirlerdi. Vâli mültezimler, der-uhde ettikleri mukâta'aların senelik vergi gelirlerini ya hazine-i âmireye ya da merkezî otoritenin belirlediği harcama alanlarına gönderirlerdi.²⁵⁷ Nihâyetinde Adana sancağında başta bir eyâlet vâlisi ya da beylerbeyi olmak üzere üst yönetici olan biri vardı. Onunla birlikte timâr ve ze'âmet sahipleri ile, havâss-ı hümâyûn'a aktarılmış yeni alanların –eski hâsların- mâlikânegileri ya da mültezimleri bulunmaktaydı. Görüldüğü üzere vâlilere bir bütün olarak ilzâm edilen ve bir üst mukâta'a alanı oluşturan Adana ve tevâbi'i mukâta'ası, iltizâm ya da mâlikâne üzere verilen alt mukâta'a alanlarını kapsamaktaydı. Başka bir deyişle, sancağın mukâta'aya bağlanan gelirlerini, Ergenç'in Anadolu eyâleti sancakları örneğinde de belirttiği üzere, klasik dönemde sancakbeylerine tahsis edilen hâslar, havâss-ı hümâyûn'a tâbi' olan yerler ve diğer yüksek mevkideki görevlilerin dirlikleri içinde yer alan vergi alanları oluşturmaktaydı.²⁵⁸

Bu bağlamda Adana sancağında tıpkı Malatya sancağı örneğinde de görüldüğü üzere, sancaklık, mâlikâne ve iltizâm uygulamalarından; XVIII. yüzyılın yaygın uygulamalarından biri olan mâlikâne ve iltizâm mevcuttu.²⁵⁹ Nitekim XVIII. yüzyılda Anadolu eyâletlerindeki sancakların çoğu, doğrudan hazîneye bağlanarak iltizâmen yönetilmekteydi. Bunlara bir de her eyâlet ve sancakta mâlikâne olarak tevcih

²⁵⁷ Özvar, *a.g.e.*, s.35-37.

²⁵⁸ MAD 10160:4, 16 Zî'l-ka'de 1129 (22 Ekim 1717), “ Memâlik-i mahrûsemde Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Mardin ve Adana ve Malatya ve 'Ayıntab ve Tokad câniblerinde vesâ'ir ba'zı mahallerde vâli ve muhassıl ve voyvodaların taht-tasarrufuna dâhil mirî mukâta'ât Mısır Kahire kâ'idesi üzere i'mâr-ı memleket ve refâh-ı ra'iyet için fâ'izlerinin tahammülüne göre bir mikdâr akçe mu'accele ile ibtidâ müzâyede olunub mâlikâne fûrûht olunmak üzere 1106 senesinde hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn-ı şeref sudûr bulub ve ba'dehu 1108 senesinde dahi bi'l-cümle Rumili ve Anadolu eyâletlerinde vâki' havâss-ı hümâyûn ve mirmîrân ve mîr-livâ dahi mâlikâne vermek üzere başka hatt-ı hümâyûn sâdir olduğu Başmuhâsebede mukayyed bulunmuşdur.....”

²⁵⁹ Özer Ergenç “ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin....”, s.375-379.

edilen çok sayıdaki büyük ve küçük mukâta'alar eklenirse, taşrada birbirinin denetimine tabi olmayan, eyâlet ve sancak paşalarının karışmadığı, doğrudan merkeze karşı sorumlu, örf mensubunun çoğunlukla da onların vekillerinin etkinlik kazandığı bir idârî görünüm vardı.

Aşağıdaki haritada Adana sancağında eski yer adlarıyla yeni yer adlarını örtüştürebildiğimiz ölçüde, bölgede mâlikâne olarak verilen büyük ve küçük ölçekte²⁶⁰ mukâta'a alanları ile timâr ve zeâmet alanları gösterilmeye çalışılmıştır. Adana vâlisinin iltizâmında olan mukâta'a alanları; çoğunlukla kent merkezinde üretime dayalı birkaç mukâta'a²⁶¹ ile mukâta'ât-ı ihtisâb, resm-i ispençe, mahsul-i kürehâ-yı âhen, mahsul-i keştihâ, hâshâ-i Kıbrıs ve Birecik, hâshâ-i mîrmîrân-ı Haleb ve resm-i kışlak-ı mabeyn-i nehreyn, bahçehâ-i Adana, Kara'ısalı ve Yüregir'de bulunan birkaç köy ve mezra'adan ibarettir.

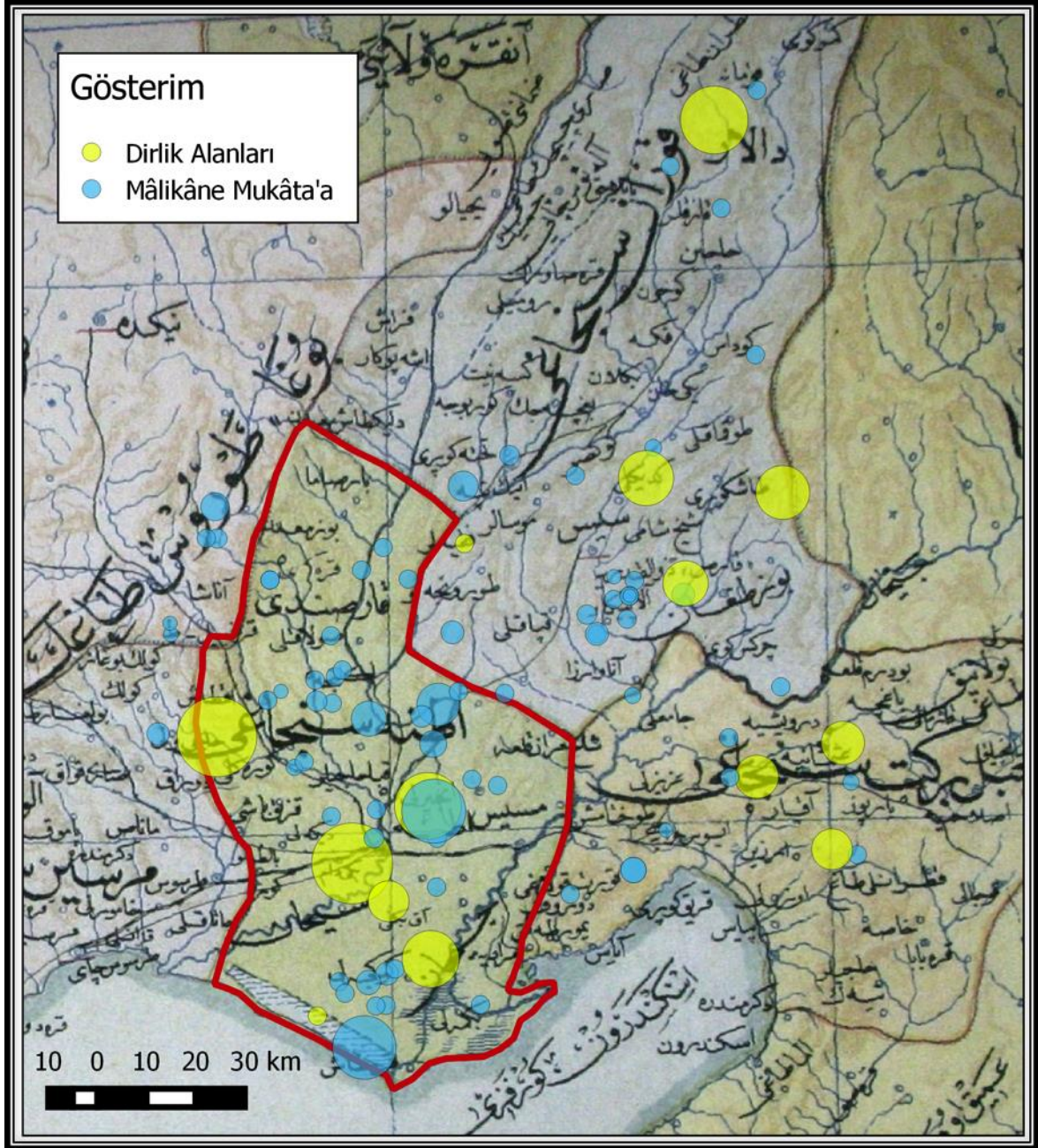
Haritada özellikle Adana kazâsı ve etrafında dirlik alanları ve mâlikâne mukâta'aların yönetiminin iç içe geçtiği görülmektedir. Bu durum üçüncü bölümde de bahsedeceğimiz üzere, zaman zaman yöneticiler arasında yetki çatışmalarına yol açmıştır.

Son olarak haritada dikkat edilecek hususlardan bir diğeri de büyük ölçekli mâlikâne mukâta'aların Yüregir, Adana ve Sarıçam kazâlarında yer almasıdır.

²⁶⁰ Haritadaki sarı ve mavi dairelerin büyüklükleri, vergi alanının yıllık gelirine göre belirlenmiştir.

²⁶¹ Mukâta'ât-ı öşr-i kovan, tahmis-i kahve, mukâta'a-i resm-i kasârân ma'a rûsûm-ı basmaciyân.

Harita 3: Adana sancağındaki dirlik ve mâlikâne alanları. *Dirlik ve mâlikâneleri gösteren yerleşim noktalarının büyüklüğü, ödenen yıllık gelirin 4. dereceden kökü alınarak gösterilmiştir.

Mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında Adana sancağında havâss-ı hümâyûn'a ve havâss-ı vüzerâya ait olan yerlerin tamamının mâlikâneye konu olmadığı görülmektedir. Öncelikle mîrîden zabt edilerek mukâta'a haline getirilen ve genellikle de düşük gelirli köy ve mezra'alar mâlikâne verilmek üzere müzâyedeye çıkarılmıştır. Buna

göre ilk üç yılda Adana sancağındaki mâlikâne mukâta'aların vergi içeriğini genellikle köy ve mezra'alar²⁶² ve dolayısıyla buralardan alınan vergiler oluşturmuştur. Aşağıdaki tabloda Adana mukâta'a alanlarından mâlikâne olarak tasarruf edilen bazı köy ve mezra'alar ve buralardan alınan mâl ve mu'accele bedelleri yer almaktadır.²⁶³

Tablo 8: Mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında Adana sancağında malikane olarak verilen vergi alanları

Tarih	Mukâta'a/maktû	Mâl	Mu'accele	Birim
1695-1705	Mezra'a-i Çoğun	350	1160	Esedî/gurus
“	Mezra'a-i Yassıviranı	275	760	“
“	Mezra'a-i Pireçorlu	300	850	“
“	Mezra'a-i Hereketlü	170	325	“
“	Mezra'a-i Küçükkend	150	150	“
“	Mezra'a-i Gökishaklu	130	350	“
“	Mezra'a-i Hurmacık	6,5	68	“
“	Mukâta'a-i Tahmis-i Kahve	350	401	“
“	Mezra'a-i Turunçlu	382	150	“
“	Mezra'a-i Hacılu	300	350	“
“	Mezra'a-i Aktaş	30	60	“
“	Mezra'a-i Derzıviranı	25		“
“	Mezra'a-i Şehrikâr	80	85	“
“	Mezra'a-i Turda	80	400	“
“	Mezra'a-i Karabük ve Yenice Kilise	200	112	“
“	Mezra'a-i Kamberî	75	45	“
“	Mezra'a-i Kenzürge ve Kamışlu	80	30	“
“	Mezra'a-i diğer Küçükkend	70	50	“
“	Mezra'a-i Kenzürge ve Kamışlu	315	350	“
“	Mezra'a-i Çöl	318	360	“
“	Mezra'a-i Gökmil	50	170	“
“	Şem'hâne-i Adana	60	160	“
“	Mezra'a-i Büyükd viranı	80	136	“
“	Mezra'a-i Kilise	120	160	“
“	Mezra'a-i Halıca (Derduz)	100	160	“
“	Mezra'a-i Kâfırkıran	100	71	“
“	Mezra'a-i Devletgelü	150	300	“”
“	Mezra'a-i Tokmak	55	85	“

²⁶² Eklerde yer alan tablo.....'da Adana sancağının kazâ/nâhiyelerinde mâlikâne üzere verilen köy ve mezra'aların listesi bulunmaktadır.

²⁶³ D.BŞM.MHF 2/14088/A; 1694-1707 tarihli başka bir defterde ise Adana eyâleti mukâta'asından mâlikâne verilen köy ve mezra'aların mâl ve mu'accele toplamının 13781,5 gurus 1 para olduğunu görmekteyiz. Bkz. D.BŞM.MHF 3/14089; Özvar, a.g.e., s.149.

“	Mezra'a-i İki Kilise Bucağı	10	150	“
“	Mezra'a-i Sandıklı	75	27	“
“	Mezra'a-i Avretgelü	68	53	“
“	Mezra'a-i Adatepe	60	66	“
“	Mezra'a-i Narlıca	110	260	“
“	Mezra'a-i Hazırlı	160	135	“
“	Mezra'a-i Meşhed Alanı	68	91	“
“	Mezra'a-i Külehâ-yı Küçük	120	230	“
“	Mezra'a-i Kervansaray	225	350	“
“	Mezra'a-i Selimköy	30	36	“
“	Mezra'a-i Dikenlucetaş	55	61	“
“	Mezra'a-i Ağcakilise	35	70	“
“	Mezra'a-i Yıldırım	130	938	“
“	Mezra'a-i Kumluköy	75	160	“
“	Mezra'a-i Kızılcaali	85	101	“
“	Mezra'a-i Bakırhan	70	60	“
“	Mezra'a-i Kösnüç	40	94	“
“	Mezra'a-i Çobanbükü	23	100	“
“	Mezra'a-i Hacılı	85	156	“
“	Mezra'a-i Pınar Mavtizli	415	320	“
“	Mezra'a-i Küpe	120	165	“
“	Mezra'a-i Eğerli	12	19	“
“	Mezra'a-i Hocakendi	260	155	“
“	Mezra'a-i Külahlı	300	240	“
“	Mezra'a-i Karakuyu	90	150	“
“	Mezra'a-i Karakuyu	60	35	“
“	Mezra'a-i Karakol	70	200	“
“	Mezra'a-i Böğri	90	125	“
“	Mezra'a-i Runguş	60	52	“
“	Mezra'a-i Narlıca	5	8	“
“	Mezra'a-i Şeker	37	100	“
“	Mezra'a-i Yadigar Işıklı	102	260	“
“	Mezra'a-i Dibazi	60	150	“
“	Mezra'a-i Sağırviran	132	130	“
“	Mezra'a-i Turluca	98	100	“
“	Mezra'a-i Ilıcak	32	100	“
“	Mezra'a-i Kamışlu	100	120	“
“	Mezra'a-i Avcı	55	55	“
“	Mezra'a-i Tuldarık	60	60	“
“	Mezra'a-i Gemerek Yınaloğlu	18	50	“
“	Mezra'a-i Değdik	50	50	“

Yukardaki tabloda görüldüğü üzere, 1695-1705 yılları arasında sancağın kazâ/nâhiyelerinde mukâta'a-i tahmis-i kahve ve şem'hâneyle birlikte yaklaşık 69 adet köy ve mezra'a mâlikâne verilmek üzere müzâyedeye çıkarılmış, toplamda 14581,5 guruş mu'accele gelirin 14020,5 guruşunu köy ve mezra'alar, 561 guruşunu da tahmis-i kahve ve şem'hâne mukâta'asının mu'accele gelirleri oluşturmuştur. Buna göre; ilk yıllarda mu'accele gelirin % 96.15'i köy ve mezra'alardaki vergi alanlarından sağlanmıştır. Yine toplamda 8713,5 guruş mâlin %95.29'unun köy ve mezra'alardan tahsil edilen vergilerden elde edildiği görülmektedir.²⁶⁴ Tezimizin üçüncü kısmında da bahsedeceğimiz üzere, yöneticilerin hem birbirleriyle hem de toplumla olan ilişkilerinde uyguladıkları “uzlaşî” kavramı çerçevesinde, maktû' şeklinde iltizâma ya da mâlikâneye konu olan yerlerde, defterde yazılı vergi bedelinin ödenemediği durumlarda, ya defterde yazılı vergi bedeli düşürülür ya da defterde yazılı vergi bedelini ödeyemeyen yerlerle, tahmil olunmuş vergileri ödeyebilen yerler, birinin fazlası diğerinin kesrine tahvil olmak üzere bir araya getirilerek, tek mukâta'a haline getirilirdi. Nitekim devletin bu şekilde mukâta'alaştırma yoluna gitmesindeki en büyük neden, vergi kaybını önlemek istemesiydi. Zirâ mâlikâneci ya da mültezim verimli yerleri tercih edip, diğerlerini dışarda bırakmaktaydı.²⁶⁵

²⁶⁴ D.BŞM.MHF 2/14088/A.

²⁶⁵ Özvar, *a.g.e.*, s. 34-35; MAD 9876:54 “...kurâ ve mezâri' bundan âkdem ba'zı kimesnelere dimosiyyet üzere defterde asl-ı mâlinden cüz'î akçe izdiyâd ile kimi asitâne ve kimi yine Adana vâlilerine teslîm eylemek şartıyla ber-vech-i te'bîd berât etdiriüb sâbıkan mutasarıf olub lakin cümlesinin berâtlarında tasrîh olunan mâl ancak 820 guruş ve Adana emînleri kendüleri tâliblerinden fûrûht eyledikde 11200 guruş hâsıl olmağla bu takdîrce bi'l-cümle memâlik-i mahrûsemde olan mîrf mukâta'ât ve tevâbi'inin birinin fazlası birinin kesrine medâr olunmak üzere ümenâya der-'uhde ve iltizâm olunageldiği kânûn-ı kadîm olub bu makûle dimosiyyet üzere hâricden âher kimesnelere kurâ ve mezâri' der-'uhde olunmak bütün mukâta'a çürüyüb bi-hâsıl olub ümenânın şart ve iltizâmına zarar ve mâl-i mîriye gadr olmasına bâ'is olmağla fimâ-ba'd ol makûle berât edenlerin kayıdları ref' ve yedlerine verilen berâtlara 'amel olunmayub Adana emînleri tarafından tâlibilerine fûrûht olunmak için emr-i şerîf ricâsına...” ; AŞS 129:111-87 20 Zî'l-hicce 1145 (3 Haziran 1733) tarihli bir belgede de Adana mukâta'ası mülhakatından olan Hacılı nâhiyesinde bulunan Barak mezra'ası ve çevresi ile Cânib-i şehîr nâhiyesindeki Bayrakçı mezra'asını “çürük ve bi-hâsıl” olduğu için kimsenin üzerine almadığı görülmektedir.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine yaklaşıldığında mâlikâne üzere verilen mukâta'a alanlarının çoğunlukla yine köy ve mezra'alardan oluştuğu aşağıdaki tablo:8'den de anlaşılmaktadır.²⁶⁶ Ayrıca tabloda yer alan iki adet mezra'anın padişah hâsları arasında yer alıyor olması, esâsen değişim sürecindeki problemleri en aza indirebilmek için, yeni uygulamaya daha çok havâss-ı hümâyûn gelirlerinden başlandığını göstermektedir. Nitekim padişah hâsları daha önce de serbestiyet üzere tasarruf edildiğinden, şimdi de aynı şekilde mâlikâne üzere verilerek, yalnızca tevcih şekli değiştirilmiştir. Zirâ sancakta timâr tasarruf eden hak sahipleri varken, mâlikâne uygulamasını bütün sancağa uygulamak sorun yaratabilirdi. Bu nedenle devletin mâlikâne uygulamasının başında temkinli davrandığı düşünülmektedir. Bu bağlamda Adana sancağında bulunan ve Niğde sancak beyinin hâssı olan ve 1800 akçe geliri olan bazı köy ve mezra'alar, 1698 tarihinde Niğde sancak beyinin üzerinden ref' edilerek Adana mukâta'asına dahil edilmiştir.²⁶⁷ Bunların 1110/1699 tarihinde mîrî mukâta'a haline getirilip, mâlikâne üzere Mehmed, Ömer ve İbrahim adlı şahıslara verildiği belgelerden anlaşılmaktadır.²⁶⁸ Yine 1698 tarihinde Kıbrıs ve Birecik beylerbeyine ait toplamda 1150 akçe mâli olan mukâta'a alanlarının da havâss-ı hümâyûn'a aktarılıp,

²⁶⁶ AŞS 39:206 Adana vâilileri tarafından zabt ve fûrûht olunan mukâta'ât.

²⁶⁷ MAD 2041:5

²⁶⁸ MAD 9893:24-25, 26 Şa'bân 1116 (24 Aralık 1704), "...Sâbıkan Adana Beğlerbeğisi Hüseyin dâme ikbâlehu D. H. 'arz gönderüb mukaddemen eyâlet-i Adana'nın hîn-i tahrîrinde Niğde beğlerine hâss kayd olunan mezârî' mürûr-ı eyyâm ile Trablus Beylerbeğisi hâssı deyu zabt olunub mezârî'-i mezbûreden mâlikâne zuhûrunda 'Ali zîde kadrihuya berât-ı 'âlişân ile mâlikâne der-'uhde olunan Narlıca mezra'ası hâric-i ez-defter olmağla bâc-ı bazar ve hakk-ı bast ve resm-i kassâbân 6000 akçe yazı ile zamm ve ilhâk olunub lakin elsine-i nâsda yol basdı deyu meşhûr olub mukaddemen Adana vâilileri tarafından bir kaç müddet zabt olunub rûsûmât-ı merkûm ber-mûceb-i defter cerid mukâta'ası emîni tarafından dahl olunmak icâb eylediği hüccet-i şer'iyye olmağla hâlâ emîn-i mezbûr tarafından müdâhale olunub yedinde olan defter ve hüccet minvâl-i muharrer üzere olduğu mîrmîrân-ı mûmâ-ileyh 'arz ve i'lâm etmeğîn hâzine-i 'âmiremde mahfûz olan defter-i hâkâniyyenin icmâl ve mufassalına mürâca'at olundukda Sarıçam nâhiyesine tâbî' bâc-ı bazar ve hakk-ı bast ve resm-i kassâbândır 2425 cem'ân ma'a gayrihi Niğde sancâğı mülhakâtından 1110 târihinde mîrî mukâta'ata ilhâk olunub ve yine nâhiye-i merkûma tâbî' senede 22000 akçe yazı ile mahsûl-ı kürehâ-yı âhen ma'a âhen-giren Adana sancâğı beği hâssı mülhakâtından iken 1108 târihinde havâss-ı hümâyûnuma ilhâk ve ber-vech-i mâlikâne Mehmed ve 'Ömer ve İbrahim'e verilmek üzere Nişancı kalemiyle tashîh olunmağın...."

Adana mukâta'asına eklendiği ve 1699 tarihinde de mâlikâne üzere verilmiştir.²⁶⁹ 1698 tarihinde 63885 akçe mâl ile Adana mukâta'asına dahil edilen hâslardan birisi de mîrmîrân-ı hâshâ-i Haleb mukâta'asıdır. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren adı geçen mukâta'aya ait olan alanlar Adana mukâta'asından ayrılarak, mâlikâne üzere verilmiştir. Örneğin 1700 tarihli bir belgeden Haleb hâssı mukâta'asına ait yıllık 300 guruş mâli olan mabeyn-i nehreyn resm-i kışlağının her yıl mâlini Adana beylerbeyine vermek üzere Mehmed'e mâlikâne üzere ilzâm edilmiştir.²⁷⁰ Yine İfrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'asının 1703 yılında hâss statüsünün kaldırılıp Adana eyâleti mukâta'asına bağlanmıştır.²⁷¹ Ancak kısa bir dönem sonra Adana mukâta'asından ayrılan İfrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'ası, tekrar 1706 tarihinde Adana beylerbeyinin ilzâmında olan Adana mukâta'atna dahil edilmiştir.²⁷² Bunun yanında 1714 tarihinde Rakka'dan iskân kayıtları kaldırılan Sakallı ve Tacirli cemâ'atlerinin, 1155/1743 tarihinde ise 4389,5 guruş mâl ile

²⁶⁹ MAD 2041:5, 750 mâl-i hâss-ı Kıbrıs
400 mâl-i hâss-ı livâ-i Birecik
1150

İlhâk-ı mâl-i mukâta'ât vâcib sene 1112

²⁷⁰ AŞS 101:211 “Adana sancâğı'nda vâki' Haleb Beğlerbeğisi hâssı olan köylerin 1500 guruş mâli ve 300 guruş resm-i kışlak ve Mabeyn-i nehreyn mukâta'asının toplamı 1800 guruş mâli olup bundan âkdem beylerbeyi hassılığından ref' ve 1110 senesinde havass-ı hümâyûnuma ilhâk ve 1800 guruş mâli ile Adana eyâleti mukâta'âtına ilhâk olunub zikr olunan köyler ve resm-i kışlâk-ı mabeyn-i nehreyn maktû'unun her sene mâli olan 1800 guruş Adana beğlerbeğine teslim eylemek üzere ber-vech-i mâlikâne Mehmed'in 'uhdesinde olub....”

²⁷¹ AŞS 3:99; Adı geçen mukâta'anın birkaç defa Adana eyâleti mukâta'asından ayrıldığı görülmektedir. Ayrıntı için bkz. Tatar, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında..., s.192.

²⁷² “Emîrül-ümerâ'il-kirâm kebîrül-küberâil-fihâm zû'l-kadri ve'l-ihritâm sâhib-i 'izzi ve'l-ihritâm el-muhtassu bî-mezîd-i 'inâyeti'l-meliki'l-alâ sâbîkân cebeci başı olan Mustafa dâme ikbâlehu tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsil olucak ma'lûm ola ki sen yarar ve emekdâr ve her vechile 'inâyet ve sezâvâr-ı 'âtıfet olduğun ecilden hâlâ hakkında mezîd-i 'inâyet-i 'aliyye-i şâhâne ve mezîd-i pâdişâhânem zuhûra getirilüb işbu sene-i semân 'aşereti ve mi'e ve elf Saferinin 14. gününden Adana beğlerbeğiliğine ifrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'âtı inzimâmıyla sana tevcîh ve 'inâyet edüb i'lâm için ta'yîn olunmuşdur.....” Bkz. AŞS 104:49; MAD 2041:6-7 “İfrâz-ı Zû'l-kadriyye hâssı mukâta'ası Adana sancağında geniş bir alana yayılmıştı ve geliri yüksek mukâta'a alanları arasında idi. 1704 tarihli bir defterden 1500 guruş mâli olan adı geçen mukâta'anın, Adana mukâta'asından ayrılarak mâlikâne üzere verildiği anlaşılmaktadır. 1704 tarihinde Adana mukâta'asından ayrılıp mâlikâne verilen 41273 guruş mukâta'a gelirleri arasında %3.63 guruşluk bir orana sahip olduğu görülmektedir.”

Ekrâd-ı Lekvânîk mukâta'ası²⁷³ hâssının, İfrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'asına eklendiği görülmektedir.²⁷⁴

Tablo 9: Adana beylerbeyinin iltizâmında olan mukâta'a alanları

Tarih	Kazâ	Mukâta'a	Mâl	Birim
1713	Yüregir ve Saruçam	Mezra'a-i diğér Küçükkend ve Narlıca	75	Esedî/guruş
“	Saruçam	Sakızviranı ve Kafırce	105	
“	Yüregir	Mezra'a-i Karayük ve Külehâ-yı Küçük	850	
“	C.şehr	Mezra'a-i Ilıcak nâm-ı diğér Şamköyü	15	
“	Yüregir	Kepir der-nezd-i Sevüklü	50	
“	Yüregir	Mezra'a-i Eskibasîr (Hisse-i Şâhî)	12,5	
“	Yüregir	.....(Hisse-i şâhî)	40	
“	Yüregir	Mezra'a-i Karibahur (der-nezd-i Dere)	31	
“	Saruçam	Mezra'a-i Kabakviranı	312	

²⁷³ XVI. yüzyılda Bozulus Türkmenleri arasında yaşayan ve daha sonra Maraş, Kayseri ve Adana taraflarına gelen **Lek** cemâ'ati ile Adana ve çevresinde yaşayan **Evânîk** cemâ'atlerinin birleşmesinden oluşan Lekvânîk cemâ'ati, yine bu dönemde oluşturulan Lekvânîk mukâta'ası dahilinde idâre edilmekteydi. Lekvânîk cemâ'atinin içinde yer alan ve önemli cemâ'atlerden biri olan Lek ekrâdına itâfen Ekrâd-ı lekvânîk olarak adlandırılmışlardır. Aslında bu mukâta'a dahilindeki diğér cemâ'atler ekrâd tâifesinden değildir. XVII. yüzyıl boyunca haseki sultanlara hâss olarak tayin edilen Ekrâd-ı Lekvânîk mukâta'a cemâ'atleri, Çukurova ve çevresinde yol açtıkları eşkiyalık hareketlerinden dolayı 1691 tarihinde Rakka'ya iskânlarına karar verilmişse de bir süre sonra burayı terk ederek tekrar Çukurova'ya gelmeye başladıkları görülmektedir. Ayrıntı için bkz. Tatar XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında..., s.245-284.

²⁷⁴ MAD 3434:88, 10 Safer 1125 (8 Mart 1713), “Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Hacı Burnaddin zîde kadrihu dîvân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl edüp İfrâz-ı Zu'l-kadriyye mukâta'ası 1125 senesinden üç sene bir tahvîl ile kendüye der-'uhde ve berât-ı 'âlîşânım verilmek bâbında 'inâyet ricâ etmeğîn hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Baş muhâsebe defterlerine nazar olundukda İfrâz-ı Zu'l-kadriyye ve tevâbi'i mukâta'ası 1124 senesi 24500 guruşa ve 1125 senesi 26000 guruşa ve 1126 senesi 27000 guruşa üç sene bir tahvîl ile sene tekmîlinde tamâmen mâlin teslim ve hesâbın görüb sene-i cedîde berât verildiği der-kenâr ve 1125 senesi 27000 guruş olub aklâmından iken mukaddemen ifrâz ve Rakka'ya ilhâk olunan Sakallı Ceridi ve Tacirli Cemâ'atleri iskânlarında durmayub perâkende ve ekseri ifrâz içinde olmalarıyla 1125 senesi Sakallı ceridi 1000 guruşa ve Tacirli cemâ'atleri 500 guruşa olmak üzere ilhâk ve mukâta'a-i mezbûrun sene-i mezbûre mâli 28500 guruşa ve 1126 senesinde Sakallı Ceridi 2000 guruşa ve Tacirli cemâ'ati 1000 guruş ki mukâta'a-i mezbûrun 1126 senesi mâli 31500 guruşa ve 1127 senesi İfrâz-ı Zu'l-kadriyye mukâta'ası mâline 1500 guruş zamm ile 30000 guruş ve Sakallı Ceridi 2500 guruş ve Tacirli cemâ'ati 1500 guruş olmak üzere zamm ile mukâta'a-i mezbûrun sene-i mezbûre mâli 34000 guruşa olmak üzere Sakallı ve Tacirli cemâ'atlerinin Rakka'dan iskân kayıtları ref' ve üç sene bir tahvîl ile merkûm el-hâcc Burhaneddin zîde kadrihuya der-'uhde ve tefvîz ve 1125 senesi için 4000 guruş peşîn alınub 'uhdesine kayd ve berât verilmek telhîs olundukda telhîsi mücibince 'uhdesine kayd ve berât vermek bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmağîn bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki dahi mûmâ-ileyh el-hâcc Burhaneddin zîde kadrihu varub 1125 senesi Martı ibtidâsından üç sene bir tahvîl ile ve senesi tekmîline değîn mâlini tamâmen teslim-i hazîne edüb ve hesâbın görüb sene-i cedîd için müceddeden berât almak şartıyla ifrâz ve Zû'l-kadriyye cemâ'atleri re'âyâların ve Rakka'dan iskân kaydı ref' ve ilhâk olunan Sakallı Ceridi ve Tacirli cemâ'atleri re'âyâların kadîmden olugeldiği üzere zabt ve rabt ve mâllerini cem' ve tahsîl eyleyüb veçen mine'l-vücûh âherden ferd dahl ve ta'arruz eylemeye ve mukâta'a-i mezbûre re'âyâları mûmâ-ileyh el-hâcc Burhaneddin zîde kadrihuyu üzerlerine zabt ve voyvoda bilüb sözünden tecâvüz eylemeyeler ve mukâta'a-i mezbûre cemâ'atlerini Ayas ma'a Berendi ve Kınık kazâlarına kadîmî yerlerine iskân ve zer' ve hirâset etdirdüb.....”

“	Saruçam	Mezra’-a-i Hallacviranı	35	
“	Saruçam	Mezra’-a-i Baldıran	23	
“	Hacılı	Mezra’-a-i Hamkorlu	13	
“	Hacılı	Mezra’-a-i Hacılı	40	
“	Hacılı	Mezra’-a-i Çöreki	30	
“	Karaisalı	Mezra’-a-i Çöreçik	203	
“		Mukâta'a-i resm-i kışlak	3076	
“		Mukâta'a-i hâshâ-i Kıbrıs ve Birecik	1500	
“		Mukâta'a-i avârız ve bedel-i nüzul	2073	

XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde ise, köy ve mezra’alardan tahsil edilen mâl ve mu’accele oranlarının mâlikâne uygulamasının ilk yıllarına göre diğer mukâta’a alanları karşısında azaldığı görülmektedir. Örneğin aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere²⁷⁵, 81076 guruş mâlin %50.27’sini “*Hashâ-i ifrâz-ı Zû'l-kadriyye ve tevâbi'hâ*” mukâta’ası oluşturmaktadır. Bunu % 8.58 ile *Adet-i ağnam nâhiye-i Dünderlu ve tevâbi'i* mukâta’ası, % 8 ile *İhtisâb-ı Adana ve tevâbi'i* mukâta’ası, %5,5 ile *Resm-i İspence* mukâta’ası, % 5,1 ile Hashâ-i mîrmirân-ı Haleb ve tevâbi'i mukâta’ası, %3,56 ile de mahsûl-i güreha-i âhen mukâta’ası takip etmektedir. Köy ve mezra’alardan tahsil edilen mâlin oranı ise toplamda %10.11’dir. Yaklaşık %8.4’lük bir oranı ise diğer mukâta’a alanlarından tahsil edilen gelirler oluşturmaktadır. (Bkz. Ek:4)

Tablo 10: Adana eyâleti'ndeki bazı mukâta'ât ve maktû'âtın mu'accelât defteri.

Tarih	Kazâ/nâhiye	Mukâta'a	Mâl	Mu'accele	Birim
1737		Maktû'a-i mahsûl-i cemâ'at nâhiye-i Kara'ısalı ve Mahsûl-ı cemâ'at-i nâhiye-i Hacılı ve Mezra'a-i...ve tevâbi'hâ	1702,5	1000	Esedî guruş
“		Maktû'a-i ihtisâb-ı Adana ve tevâbi'hâ	6500	17500	“
“	Yüregir	Mezra'a-i Büyük ve Küçük Kurd Viranı	150	430	“
“	Yüregir	Adetlü	100	850	“
“	Saruçam	Mukâta'a-i mahsûl-i güreha-i âhen	2892,5	10000	“
“	Yüregir	Mezra'a-i Yoğun Halilli	750	1280	“
“	Yüregir	Mezra'a-i İki Kilise	550	1200	“

²⁷⁵ D.BŞM.d./1361.

“	Kara’ısalu	Mezra’ a-i Garibçe	120	250	“
“	Cânib-i şehir	-	140	60	“
“	Hacılu	Mezra’ a-i Döğnüklü	15	20	“
“	Yüregir	-	-	2000	“
“	Karaisalu	-	50	80	“
“		Maktû’a-i cemâ’ati Bodalu (an ifrâz-1...)	383,5	135	“
“	Dündarlu	Şehrikâr ve tevâbi’ hâ	763	425	“
“		Mezra’ a-i Bayrak ve Bozca	47	25	“
“	Yüregir	Küle hâ-yı Küçük	180	325	“
“	Adana	Mezra’ a-i Pus ve tevâbi’ hâ	385	600	“
“		Maktû’a-i bahçehâ-i Adana	650	180	“
“	Kara’ısalu	Mezra’ a-i Pireçorlu ve tevâbi’ hâ	1433	102,5	“
“	Dündarlu	Mukâta’ a-i ‘adet-i ağnam nâhiye-i Dündarlu ve tevâbi’ hâ	6960	5440	“
“		Mukâta’ a-i hashâ-i mîrmirân-ı Haleb ve tevâbi’ hâ	4150	1575	“
“	Yüregir	Mezra’ a-i Haliç ve tevâbi’ hâ	500	5930	“
“		Dibazi ve Yıldırım	765	1400	“
“		Mezra’ a-i İki Kilise ve tevâbi’ hâ	275	586,5	“
“	Yüregir	Hacılu der-nezd-i Sandıklı	360	500	“
“	Yüregir	Mezra’ a-i Külahlı ve tevâbi’ hâ	350	300	“
“	Yüregir	Mezra’ a-i Çayırılı ev Bayırlı	320	600	“
“	Yüregir	Mezra’ a-i Ayaklı Kilise	220	540	“
“	Kara’ısalu	Küçükkend	100	350	“
“	Kara’ısalu	Mezra’ a-i Karayük ve Yenice Kilise ve gayrihi	250	320	“
“		Mukâta’ a-i rüsûm-ı cemâ’at-i Karamanlı ma’ a ‘adet-i ağnam	500	600	“
“		Mukâta’ a-i resm-i ispençe-i eyâlet-i Adana ve tevâbi’ hâ	4500	5650	“
“		Mezra’ a-i Böğri-i Küçük ve gayrihi	600	110	“
“		Mukâta’ a-i boyahâne-i Adana	550	1340	“
“	Kımık	Mezra’ a-i Çatal (Mukâta’ at-ı ifrâz-ı Zû’l-kadriyye der-livâ-i Adana)	16400	830	“
“		Mukâta’ a-i hashâ-i ifrâz-ı Zû’l-kadriyye ve tevâbi’ hâ	24364,5	20000	“
“		Mukâta’ a-i a’şâr-ı şer’iyye rüsûmât-ı tâ’ife-i Fellâhân der-livâ-i Adana ve Sis ve Tarsus sâkin ve mütemekkin-i mezbûr	600	780	“
“		Mukâta’ a-i cemâ’at-i Çataldepe	2500	4200	“

Bölgede eyâlet mukâta’atı dahilinde olup mâllerini Adana vâlilerine ödeyen mâlikâneler olduğu gibi, aynı zamanda Adana mukâta’atından ifrâz edilerek mâlikâne

verilen ve mâllerini hazîne-i âmireye gönderen ve yalnızca merkeze karşı sorumlu mukâta'alar da vardı ve sayıları da gittikçe artmaktaydı. Zirâ merkezin beklentilerinde bir daralma söz konusuydu. Vâlinin iltizâmında olan mukâta'aların, Adana mukâta'âtından ifrâz edilmesinin en önemli nedenleri arasında, vergi konusunda reâyâyâ yapılan zulm gelmekteydi. 1719 tarihli bir belgeden valilerin zulmü nedeniyle re'âyânın perâkende ve perişan olması üzerine mâlikâne sahibinin merkeze arz gönderdiği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine “111 avâriz ve bedel-i nüzul hânesinin 1200 guruş mâli olan Dündarlı ve tevâbi'i mukâta'ası ma'a avâriz ve bedel-i nüzul” Adana iltizâmından ayrılarak Dündarlı mukâta'asına bağlanmış ve mukâta'a mâli ile beraber tahsîl edilerek hazineye teslim edilmesine karar verilmiştir.²⁷⁶

20 Şa'bân 1108/ 14 Mart 1697 tarihli başka bir örnekte de Adana beylerbeyi hâssından olan Sarıçam nâhiyesinde bulunan “defter-i icmâl ve mufassalda 22000 akçe yazısı olan mahsûl-i kürehâ-yı âhen der-cebel-i giren ma'a âhen-giren” madenlerinin epey süredir işlenmediğinden Adana mukâta'âtından ifrâz edilerek “her sene mâlini Asitâne-i sa'âdet hazînesine teslim olunmak şartıyla” yapılan müzâyededeki 1696 Martı'ndan itibaren Mehmed, Ömer ve İbrahim'e mâlikâne olarak verildiği görülmektedir.²⁷⁷

²⁷⁶ AŞS 18:66 “...hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Baş muhâsebe defterlerine nazar olundukda Tarsus sancağı ve Karaisalı ve Hacılı ve Sarıçam nâhiyesinden mâ'adâ Adana eyâletinin 3687 guruş 'avâriz ve bedel-i nüzul-ı mâl olub mâlleri mukâta'alarına dâhil ve eyâlet-i mezbûre mukâta'âtı mülhakâtından olduğu ve Dündarlı nâhiyesinin 111 'avâriz ve bedel-i nüzul hânesi olub 1200 guruş mâli olduğu mevkûfâtından derkenâr ve vech-i meşrûhu üzere 1132 senesinde Adana iltizâmından ifrâz ve Dündarlı mukâta'asına zamm ve ilhâk ve mukâta'a mâli ile ma'an tahsîl ve teslim-i hazîne olmak üzere mahalle kayd ve ve emr-i şerîfîm verilme bâbında iftihârü'l-ümerâ ve'l-ekâbir bi'l-fi'il Baş defterdârım olan İbrahim dâme 'uluvvuhu telhîs etmeğın imdi telhîs mücibince mahalline kayd olunmak bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdir olmuşdur buyurdum ki hükm-işerîfîmle vardıkda bu bâbda sâdir olan emrim üzere 'amel edüb zikr olunan Dündarlı nâhiyesinin 'avâriz ve bedel-i nüzulu 1132 senesinde zabt ve senevî 1200 guruş mâli beher sene mâlikâne üzerine olan Dündarlı mukâta'asıyla ma'an hazîne-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin verüb hesabı görüb mîrî ile ibrâ-yı zimmet etdirdesin.....”

²⁷⁷ D.BŞM.ADM 8:118, 20 Şa'bân 1108 (14 Mart 1697) “Mîr-livâ-i Adana havâssından Adana sancâğında Sarıçam nâhiyesinde defter-i icmâl ve mufassalda 22000 akçe yazısı olan mahsûl-i kürehâ-yı âhen der-cebel-i giren ma'a âhen-giren mâli 2500 guruşa olmak üzere Adana mukâta'âtından ifrâz ve beher sene Asitâne-i sa'âdet hazînesine teslim olunmak şartıyla beyne'n-nâs müzâyede ve rağbât-ı münkâtı' olundukda

Adana eyâleti mukâta'asından ifrâzın nedenlerinden bir diğeri de, İstanbul'da ikâmet eden mâlikânegilerin her sene mâllerini Adana vâlilerine verirken zorlanmalarıydı. Bu nedenle mâllerini merkezî hazîneye vermek üzere Adana mukâta'asından ayrılmayı talep ediyorlardı. Örneğin 1701 tarihli bir belgede Haleb beylerbeyi hâssı mukâta'asını, her sene mâlini Adana vâlilerine vermek üzere Mehmet adlı kişinin mâlikâne olarak der-uhde ettiği görülüyor. Ancak Mehmet İstanbul'da ikâmet ettiği için hem mâlini Adana vâlilerine vermekte zorluk çekiyor hem de beylerbeyinin mukâta'anın işlerine karıştığını belirtip, reâyâsını korumak istiyor. Bu nedenle adı geçen mukâta'anın Adana mukâta'asından ifrâz edilerek, Mehmed'in daha önce hazîneye teslim ettiği 700 guruş mu'accele karşılığında her sene mâlini hazîne-i âmireye vermek üzere mâlikâne berâtı yenilenmiştir.²⁷⁸ Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, vâlilerin yetki alanlarında ciddi bir daralma olduğu anlaşılmaktadır.

Mâlikânegiler açısından suistimâle açık uygulamanın örneklerine XVIII. yüzyıl boyunca rastlanmaktadır. Örneğin 1764 tarihli bir belgede yine Adana vâlilerinin, mâlikânegiler tarafından kendilerine teslim edilen mâlden daha fazla talepte buldukları görülmektedir. Nitekim Yassıviran ve tevâbi'i mukâta'ası reâyâsının şikâyeti üzerine, adı geçen mukâta'anın Kara'isalu kâdisının merkeze gönderdiği arzın sonucunda; sancakta bulunan diğer mukâta'alar gibi Adana mukâta'âtından ifrâz edilip ve mâline 20 guruş zam yapılarak mâlini hazîne-i âmireye vermek üzere yeniden müzâyedeye çıkarıldığı anlaşılmaktadır.²⁷⁹

5200 guruş mu'accele ile karâr-dâde olmağla 1108 Martından mâlin beher sene Asitâne-i sa'âdet hazînesine edâ ve kalemiyyesin verüb hesâbın görmek üzere Mehmed ve 'Ömer ve İbrahim zîde mecdihuma sâdır olan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûmum mücebince şürûtuyla te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmak....."

²⁷⁸ AŞS 38:382.

²⁷⁹ AŞS 5:200.

Tablo 11: Aşağıdaki tabloda Adana mukâta'âtından ifrâz edilerek mâllerini hazîne-i âmireye veren mukâtalar ve mâlleri yer almaktadır.²⁸⁰

Tarih	Mukâta'a/Maktû'	Mâl/akçe
1699	'Avârız ve bedel-i nüzul-ı eyâlet-i Adana ber-vech-i maktû'	5577,5
"	Resm-i dönüm-i duhân-ı Adana	1500
"	Gümrük-i duhân-ı Adana	1500
"	Mahsûl-ı keştî-i Adana	30
"	Bâc-ı 'ubûr-ı Dülek	4000
"	Mukâta'ât-ı Anavarza	1750
"	İhtisâb ve bâc-ı bazar ve 'ubûr-ı cisir	36430
"	Maktû'-ı bağçehâ-i Adana	600
"	Mukâta'a-i oşr-i kovan	300
"	Mukâta'a-i resm-i kşlak	4500
"	Mukâta'a-i resm-i ispençe	2500
"	Mukâta'a-i resm-i sipâhizâdegân-ı Karakışla	-
"	Resm-i camus-ı Adana	-
"	Boyâhâne-i Adana	300

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere yıllık vergi gelirleri yüksek olan mukâta'alar, vâlinin iltizâmından alınarak, merkeze bağlanmıştır. Devletin bu şekilde davranmasında hem vergi kaynağını korumak istemesi hem de vâliler tarafından hazineye gönderilmesi gereken mâl hususunda yaşadığı sorunların etkili olduğu düşünülmektedir.²⁸¹ Nihâyetinde vâlilerin yetki alanında ciddi bir şekilde daralma olmuştur.

Sonuç olarak Adana sancağında mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında, öncelikle köy ve mezra'aların müzâyedeye çıkarıldığı görülmektedir. Bu bağlamda hem mu'accele hem de mâlin, tahmis-i kahve ve şem'hâne mukâta'aları dışında % 95.29'unun köy ve mezra'alardan olduğunu görmekteyiz.²⁸² Ancak uygulamanın iki ya da üçüncü

²⁸⁰ AŞS 101:146/234-35.

²⁸¹ Tezimizin üçüncü bölümünde merkez ve vâliler arasındaki sorunlar ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

²⁸² D.BŞM.MHF 2/14088/A.

yılından itibaren, farklı mukâta'a alanlarının da peyderpey müzâyede çıkarılarak mâlikâne üzere verildikleri belgelerden takip edilebilmektedir.²⁸³

II. 4. Adana Sancağında Bulunan Mukâta'a Alanlarına Dair

Yukarıda görüldüğü üzere, Adana sancağında hem tarımsal üretime dayalı vergi alanları hem de şehirdeki üretim ve ticaret, yönetim ve güvenlik ile ilgili mukâta'alar da bulunmaktaydı. Niyâbet ve ihzâriye gibi mukâta'alar yönetim ile ilgili iken, ihtisâb, gümrük, damga, mîzân-ı harîr gibi mukâta'alar da doğrudan üretim ve ticâretle ilgili olan mukâta'alardı.²⁸⁴

Tablo 12: Adana sancağında bulunan mukâta'a alanları

Adana sancağında bulunan mukâta'a alanları
Mukâta'a-i tahmis-i kahve
Mukâta'a-i şem'hâne
Mukâta'a-i boyahâne
Maktû'a-i avârız ve nüzul der-eyâlet-i Adana
Mukâta'a-i resm-i dönüm ve gümrük-i duhân-ı Adana
Mukâta'a-i resm-i İспенçe
Maktû'a-i mahsûl-i mabeyn-i zu'amâ ve erbâb-ı tımârhâ-i Livâ-i Tarsus
Mukâta'a-i hâss-ı mîrmîrân-ı Niğde
Mukâta'a-i bâc-ı ubûr-ı cîsr
Maktû'-ı bahçehâ-i Adana
Mukâta'a-i resm-i kışlak-ı Adana ve mabeyn-i nehreyn
Mukâta'a-i resm-i kassarân ve basmaciyân
Mukâta'a-i öşr-i kovan-ı Adana
Mukâta'a-i ihtisâb-ı Adana
Mukâta'a-i Dünderlu ve Koyuncular
Mukâta'a-i nâhiye-i Kara'ısalu
Mukâta'a-i mahsûl-i nâhiye-i Yüregir
Maktû'a-i kürehâ-yı âhen
Mukâta'a-i İfrâz-ı Zû'l-kadriyye
Mukâta'a-i hashâ-i rûsûm-ı Türkmenân
Mukâta'a-i hâshâ-i mîrmîrân-ı Haleb ve tevâbi'hâ
Mukâta'a-i hâss-ı Kıbrıs ve Birecik

²⁸³ MAD 2041:s.10-12.

²⁸⁴ Taş, a.g.e, s.47-48; Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında...,s.221.

Mukâta'a-i memlehâ-i Akçadeniz ve Gülmelik ve tevâbi'hâ
Mukâta'a-i Yörügân
Mukâta'a-i a'sâr-ı şer'iyye rüsûmât-ı tâ'ife-i Fellâhân der-livâ-i Adana ve Sis ve Tarsus sâkin ve mütemekkin-i mezbûr
Mukâta'a-i 'adet-i ağnam nâhiye-i Dünderlu ve tevâbi'hâ
Mukâta'a-i mîzân-ı harîr
Maktû'a-i keştîhâ
Mukâta'a-i câh-ı Misis
Mukâta'a-i enhâr-ı hisse-i çeltik ve bedel-i güherçile
Kara'îsalu ve tevâbi'i mukâta'ası
Mukâta'a-i ekrâd-ı Lekvanik
Pisikoposluk mukâta'ası
Mukâta'a-i Harameyn-i şerîfeyn
Mukâta'a-i sipâhîzâdegân (bazan da cemâ'at-i sipâhîzâdegân-ı Hacılı olarak geçiyor)

II. 4. 1. Adana sancağında Üretime ve Ticârete Dayalı Mukâta'alar

II. 4. 1. 1. Mîzân-ı Harîr Mukâta'ası

Şehirdeki üretime dayalı vergilerden birisi olan mîzân-ı harîr ipekten alınan bir vergi idi. Mîzâna ipek getiren kişi, orada vergisini ödemekle yükümlüydü. Bu vergi aynı zamanda ipeği alandan da talep edilmekteydi.²⁸⁵

22 Zî'l-ka'de 1135/24 Ağustos 1723 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere, Adana ve Kars-ı Zû'l-kadriyye ve Sis ile Tarsus ve tevâbi'i sancâklarında bulunan ve 300 guruş mâli olan mîzân-ı harîr mukâta'ası, Hatice Sultân'ın hâssından olup, 1135 senesi Martından itibaren, senesi tamamına değin Hasan Ağa'ya der-'uhde ve iltizâm edilmiştir. Belgede hass-ı mezbûrun "*mefrûzü'l-kalem maktû'ü'l-kalem min-küllil-vücûh serbestiyyet*" olduğu için rüsûm-ı serbestiyyesine müdâhale edilmemesi emredilmektedir.²⁸⁶ Adana sancağında mîzân-ı harîrle ilgili belgeler takip edildiğinde,

²⁸⁵ Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında...*, s.224.

²⁸⁶ AŞS 13:129/288, "Devletlü ve 'ismetlü efendimiz Hadice sultân hazretlerinin mutasarrıfe oldukları havâss-ı 'aliyyelerinden Adana ve Kars-ı Zû'l-kadriyye ve Sis ve Tarsus ve tevâbi'i sancâklarında vâki mîzân-ı harîr mukâta'ası hâsırlarının İnşallahu te'âlâ 1135 senesi Martı ibtidâsından senesi tamamına değin zabt eylemek üzere işbu bâ'isü't-temessük Hasan Ağa'ya der-'uhde ve tefvîz ve iltizâm etdirilüb ol dahi iltizâmı kabul eylemeğın sene-i mezbûrede vâki' olan harîrin resm-i mîzânını küllî ve cüz'î mâ-tasarrufdan

1161-1162 (1748-1749) tarihleri arasında Tersâne emîni Mustafa Ağa'nın, 1163-1170 (1750-1757) tarihleri arasında el-hâcc Behram Ağa'nın ve 1161-1170 (1748-1757) tarihlerinde de Hasan Ağa'nın nısf hisseye mâlikâne üzere sahip oldukları görülmektedir.²⁸⁷ Ancak ortaklardan Behram Ağa'nın mâl-i mîrîyi hazîneye düzenli olarak göndermediği, zimmetinde kaldığı anlaşılmaktadır.²⁸⁸

II. 4. 1. 2. İhtisâb mukâta'ası

Çarşı ve pazarlardaki işlemlerde kanun ve şer'e aykırı davranışta bulunanlardan, yani verilen narhtan fazla fiyata satan, kanunlarda belirtilen ve esnâf arasındaki mu'tâd geleneklere aykırı nitelikte üretimde bulunan üreticilerden alınan cerimelere, çarşı ve pazara gelen ve perâkende olarak satılan maddelere konan vergilere ihtisâb rüsûmu adı verilmekteydi. Bu vergiyi toplayan kişiye de muhtesib denilirdi.²⁸⁹

---

bu ana gelince ne minvâl üzere âhz ve kabz ve zabt ve rabt ve tasarruf olunagelmış ise mûmâ-ileyh dahi o minvâl üzere âhz ve kabz ve zabt ve rabt ve tasarruf eyleye hass-ı mezbûr mefrûzü'l-kalem maktû'u'l-kadem min-küllî'l-vücûh serbestiyet olmağla rüsûm-ı serbestiyyesine taraf-ı âherden hiç ferd mâni' ve müzâhim olmayalar tahrîren....”

²⁸⁷ D.BŞM.D.2636:s.5, Adana'da mâlikâne olarak verilen mukâta'aları gösteren defter.

²⁸⁸ MAD 10201:322, 29 Zî'l-ka'de 1173 (13 Temmuz 1760); C.Mâliye 177:7529, 4 Safer 1194 (10 Şubat 1780), "...Mukâta'ât-ı mîriyyeden mîzân-ı harîr-i Adana mukâta'asının nısf hissesinin mukayyed olan 300 guruş mâlini beher sene hazîne-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin verüb hesâbın görmek şartıyla Misis sâkinlerinden Behram zîde kadrihunun mâlikâne 'uhdesinde olub şürût-ı mezkûr olan mâl-i mu'ayyenini beher sene vakt ü zamânıyla edâ ve teslîm eylemesi lâzıme-i hâlden iken hazîne-i 'âmirem defterleri mantukunca 1189 senesinden 1194 senesi gâyetine varınca senevî 300 guruşdan 6 senede müctemi' olan 1800 guruş mâlinden gayr-i ez havâlât el-yevm 1200 guruş zimmet-i sahihası olub mezkûr bu def'a dîvân-ı müşeyyidi'l-erkân-ı mülûkânemde ihrâc olunacak kapum kulları mevâcibine tertîb kılınmaktan nâşî seri'ân ve 'acâleten tahsîl ve etslîm-i hazîne-i 'âmirem olunmak fermânım olmağın hassaten işbu emr-i celîli'l-kadrim isdâr ve ile irsâl olunmuşdur imdi vusûlünde sen ki vezîr-i müşârün-ileyhsin ber-vech-i muharrer mîzân-ı harîr-i Adana mukâta'asının nısf hissesi senevî 300 guruş mâl ile merkûm Behrâm'ın mâlikâne mâlikâne vechle berât-ı 'âlîşân 'uhdesinde olub 1189 senesinden 1194 senesi gâyetine değin altı seneden müctemi' üzere 1800 guruşdan gayr-i ez havâlât 200 guruş deyn-i sahiha ve zimmet-i sarîhası olub kat'ân gadr ve 'illet iktizâ etmemekle....”

²⁸⁹ Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında...*, s.230; İhtisâb ağası veya İhtisâb emini denilen muhtesib devletin kuruluşuyla beraber ortaya çıkmıştır. Kâdı tayin edilen her yerde üstlendiği sorumluluklarla onun yardımcısı durumunda olan bir de muhtesib bulunmaktaydı. Bağlı buldukları kâdının emirlerini yerine getiren ihtisâb ağası, şehirde dolaşır, narhlarla ilgilenir, esnafın kanunlara uyup uymadığını denetler, halk ve esnaf arasındaki ilişkileri düzenleyerek ekonomik ve sosyal hayatın önemli bir fonksiyonunu yerine getirirdi. Özellikle iktisâdî konularda kâdının yardımcısı olarak görev yapan muhtesibin, esnafı denetlerken aynı zamanda onların loncalarını ve bütün haklarını da koruması sebebiyle üzerlerinde büyük bir nüfuzu vardı. İhtisâb ağasının başka bir görevi de şehirlerde asayîşi sağlamak ve halka iaşe temin etmektir. Ziya Kazıcı, "Hisbe", *TDV*, C.18, Ankara 1998, s.143-144; Hülya Taş, "İhtisâb Mukâta'ası Verilerinin Şehir Ekonomisi

Görüldüğü üzere kamu düzenini sağlamakla görevli olan muhtesib, bir yönüyle mâliye görevlisi iken, diğer yönüyle de şehrin yönetici kesimi arasında yer alıyordu.²⁹⁰

Adana sancağında ihtisâb mukâta'asının diğer mukâta'alarla birleştirilerek iltizâma verildiği görülmektedir. İhtisâb mukâta'ası belgelerde, "*Mukâta'a-i İhtisâb-ı Adana ve tevâbihâ*" ya da "*İhtisâb-ı Adana, bâc-ı bazar ve damga, resm-i 'ubûr-ı cizr, mahsûl-ı bazar, rişte-i penbe ve resm-i penbe ve tevâbi'i mukâta'ası olarak*" kaydedilmiştir.²⁹¹ Yıllık 5000 guruş mâli olan mukâta'a-i ihtisâb ve tevâbihâ 1705 tarihinde Adana mukâta'âtından ifrâz edilerek ve mâline 308 guruş zam ile Çavuş Ahmed Ağa'ya mâlikâne üzere verilmiştir.²⁹² Ancak 15 Ramâzân 1119/10 Aralık 1707 bir belgeden Adana beyberbeyinin, mukâta'ayı tekrar kendi iltizâmına almak için, mukâta'anın işlerine müdâhale ettiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki; beylerbeyi mâlikâne mutasarrıfının subaşısı Kürekçi Mustafa'yı her zaman muhâlefet üzere olduğu iddiasıyla yakalayıp hapsediriyor. Bunun üzerine Ahmed Ağa'nın, mukâta'aya yapılan müdâhalenin önlenmesi için merkeze dilekçe göndermesine rağmen, Adana beyberbeyinin merkezden gelen hükme uymadığı ve mukâta'anın işlerine karışmaya devam ettiği görülmektedir.²⁹³

Açısından Anlamı: Ankara Örneği", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:8, Sayı:13, 2007/2.

²⁹⁰ Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, s.56.

²⁹¹ MAD 2041:5; AŞS 31:118/161, 5 Rebî'ül-âhir 1170 (28 Aralık 1756), "Ber-vech-i mâlikâne berât-ı 'âlîşân ile mutasarrıf olduğumuz Adana İhtisâbı ve bâc-ı bazarı ve damga ve resm-i 'ubur-ı cizr ve mahsûl-ı bazar ve rişte-i penbe ve resm-i penbe ve sâ'ir tevâbi'i ve levâhıkı mukâta'ası ve mukâta'a-i mezkûre ile ma'an zabt oluna gelüb Adana kolları 1168 senesi Martı ibtidâsından bir sene tamâmına değin sinîn-i sâbıkası üzere ber-vech-i iltizâm zabtı 'izzetlü Yiğitbaşı Mehmed Ağa'ya müstakilen ilzâm ve tefvîz olunmakla işbu zabt temessüğü tahrîr olunmuştur. İnşallahu te'âlâ sene-i merkûme martı ibtidâsından bir sene tamâmına değin mukâta'a-i merkûme şürût-ı hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn mücibince serbestiyyet üzere Ağa-yı mûmâ-ileyhe müstakilen zabtı vâki' olan mahsûlât ve rûsûmâtı sinîn-i sâbıkada olageldiği üzere cem' ve tahsîl âhz ve kabz edib taraf-ı âherden müdâhele olunmaya"

²⁹² MAD 2041:s.10-11.

²⁹³ AŞS 104:103/144, "Emîrül-ümerâ'il-kirâm kebîrül-küberâ'il-fihâm zu'l-kadri ve'l-ihtrâm sâhib-i 'izzi ve'l-ihtrâm el-muhtassu bî-mezîd-i 'inâyeti'l-meliki'l-alâ Adana beğlerbeğisi dâme ikbâlehu ve kıdvetül-emâcid ve'l-ekârim ma'denül-fazl ve'l-kelem mevlânâ Adana kâdısı zîde fazlihu ve kıdvetül-emâsil ve'l-akrân Adana'da ihtisâb voyvodası zîde kadrihu tevkî'i refi'i hümayûn vâsil olucak ma'lûm ola ki kıdvetül-emâsil ve'l-a'yân sâbıkan çavuş el-hâcc Ahmed zîde mecdihü D.H. 'arz-ı hâl edüb Adana ihtisâbı ber-vech-i mâlikâne bunun 'uhdesinde olub dahl etmek [icâb] etmez iken sen ki mîrmirân-ı mûmâ-ileyhsin mukâta'a-i mezbûreyi kendü tarafından zabt üzere bundan âkdem 'arz edüb mûmâ-ileyhin tarafından olan subaşısı herbâr te'addî ve rencîdeden hâli olmadığından gayri mukâta'ai mezbûr mülhakâtları subaşısı Kürekçi

Genel güvenlik ve yönetim hizmetleriyle alakalı olan vergilerin de 1698 tarihinde Adana sancak beyi hâssından ref⁷ edilerek ihtisâb mukâta'asına bağlandığı görülmektedir.²⁹⁴ Böylece bu gelirlerin bütünü bir vergi birimini oluşturmuştur. 1713 tarihinde muhtemelen Adana vâlilerinin baskısından dolayı, “*mahsûl-ı nisf-ı bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i arûsâne-i livâ-i Adana*”nın XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde ihtisâb mukâta'asından ref⁷ edilerek, vâliler tarafından zabt edilen Adana mukâta'âtına bağlandığı anlaşılmaktadır.²⁹⁵ Ancak kısa bir süre sonra adı geçen vergiler, mâlikâne mutasarrıfı el-hâcc Ahmed'in arzı üzerine, tekrar İhtisâb mukâta'asına kayd edilmiştir. Zirâ adı geçen vergilerin mukâta'anın üzerinden kaldırılması, mukâta'anın yıllık gelirinin azalmasına neden olduğu el-hâcc Ahmed'in arzında belirtilmektedir.²⁹⁶

Mustafa nâm kimesneyi dahi Adana eşirrâsının ilkâsıyla âhz ve habs ve der-dest edüb bundan âkdem itlâk için fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmuşken yine katl eylerim deyu itlâk etmeyüb hâlâ der-zencir olmağla ta'yîn olunan Çavuş mübâşertiyle mezbûr...Asitâne-i sa'âdete ihzâr ve bir dürlü ---var ise D. H.'da mürâfa'a olunmak için havâle olunmak bâbında emr-i şerîfim verilmek ricâsına istid'â-yı 'inâyet eylediği ecilden imdi mezbûr Mustafa'yı mübâşire koşub D.H. ihzâr etdirdesin deyu fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmuşdur buyurdum ki hükm-i şerîfimle dergâh-ı mu'allâm çavuşlarından kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân el-hâcc Mehmed Çavuş zîde kadrihu vardıkda mezbûr Mustafa ol tarafda âhz ve habs olunub itlâk için fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmuşken itlâk eylemeyüb itlâkı fermân olunmuş ise ol takdîrce işbu emr-i şerîfim vardığı gibi mezbûr Mustafa'yı tayîn olunan mübâşire koşub....”

²⁹⁴ AŞS 36:39/66, 5 Zî'l-ka'de 1178 (26 Nisan 1765) “Düstürü'l-mükerrrem müşîr-i mufahham nizâmü'l-'âlem müdebbiri umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb mütemmimu mehâmi'l-enâm bi'r-re'yî's-sâ'ib mümehhidu bünyâni'd-devlet ve'l-ikbâl müşeyyidu erkânî's-sa'âdet ve'l-iclâl el-mahfûfu bi-sunuf-ı 'avâtîfi'l-meliki'l-'alâ hâlâ Adana vâlisi vezîrim Paşa edâme Allahu te'âlâ iclâlehu ve kıdvetü'l-kuzâti ve'l-hükkâm ma'denü'l-fazlı ve'l-keâm Mevlânâ Adana kâdısı zîde fazlihu tevkî'i refi'i hümâyûn vâsil olucak ma'lûm ola ki kıdvetü'l-emâcîd ve'l-a'yân Mehmed Sa'id zîde mecdihu Dîvân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl edüb Adana sancâğında garâr-ı hashâ-i hümâyûn ve timârâ-i serbestiyet mahsûl-ı nisf-ı bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet resm-i 'arûsâne ve gayrihi ve yine livâ-i mezkûrun garâr-ı hass-ı hümâyûn resm-i otlak ve sınır-ı şehir ve gayrihi bundan âkdem 1110 târihinde mîr-livâ havâssından terfî'i kalemiyle mîrî mukâta'a tashîh olunan Adana ihtisâbı ve tevâbi'i mukâta'asına başka başka yazılar ile defâtir-i hâkânide hâsıl-ı kayd....”

²⁹⁵ MAD 2041: s.8-9.

²⁹⁶ MAD 3434:94, 15 Safer 1125 (13 Mart 1713) “D.H. 'da bi'l-fi'l Çavuşbaşı olan iftihârü'l-emâcîd ve'l-ekârim el-Hâc Ahmed dâme mecdihu D.H. 'arz-ı hâl edüb mutasarrıf olduğu Adana ihtisâbı mukâta'ası aklâmından mahsûl-ı nisf-ı bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i 'arûsâne-i livâ-i Adana gayr-i ez hâss-ı hümâyûn ve ze'âmethâ 500 gurusu yazı ile ihtisâb-ı mezbûr mukâta'ası berâtına dâhil ilken 'askerî tâ'ifesinin şekâvetlerinden vâliler zabt etmek üzere iltimâsıyla 1124 senesinden iltizâmından ifrâz ve ihtisâb mukâta'asından mâl-i mezbûr fûrû-nihâde ve Adana mukâta'âtı iltizâmına idhâl olunmak üzere 1123 Zî'l-ka'desinde emr-i şerîfim verildiği der-kenâr ve vech-i meşrûh üzere mevâdd-ı mezkûrenin ihtisâb mukâta'ası tarafından zabt olunmadığı halde ihtisâbın mâli külliyyen tedennî bulmasına sebep oldular 1125 senesinden yine berâtına ilhâk ricâ eylediği telhîs olundukda mücibince ilhâk ve emr-i şerîf tahrîr olunmak bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf yazılmak için tezkire verildi.”

Yine 1129/1716 tarihli bir belgeden Cânib-i şehri subaşılığının da ihtisâb mukâta'ası aklâmından olduğu ve 1716 senesi Martından itibaren Abdullah Çavuş'a iltizâmen verildiği için, adı geçen nâhiyedeki “*deve otağı ve kaçgun ve cürm-i cinâyet cüz'î ve küllî subaşılık tarafına aid olub*” müdâhale olunmaması emredilmektedir.²⁹⁷

Adana vâlilerinden Hüseyin Paşa'nın merkeze gönderdiği arzda, Adana mukâta'atından ifrâz edilen gelirler yüzünden, neredeyse savaş masraflarını karşılayamamak duruma geldiklerine dairdir. Bu nedenle Hüseyin Paşa arzında, gelirlerin savaş başlamadan bir an önce mültezimlerin üzerinden kaldırılarak, tekrar vâlilerin iltizâmına bağlanmalarını talep etmektedir. Nitekim vâlinin bu isteği kabul edilerek, ifrâz edilen gelirler tekrar vâlilere bağlanmıştır. Bu bağlamda 5308 guruş mâli olan İhtisâb mukâtası da vâlilerin iltizâmına dahil edilmiştir.²⁹⁸ Görüldüğü üzere merkez,

²⁹⁷ AŞS 21:68, “İşbu 1129 senesine mahsûb olmak üzere ber-vech-i iştirâk der-'uhde ve iltizâmımızda olan ihtisâb-ı Adana ve tevâbi'i mukâta'âtı aklâmından Cânibü's-şehr subaşılığı sene-i mezbûre Martı ibtidâsından zabt olunmak mu'tâd-ı kadîm olmağla be-hasbe'l-kânûn nâhiye-i mezbûrda deve otağı ve kaçgun ve cürm-i cinâyet cüz'î ve küllî subaşılık tarafına 'â'id ve râci olub her ne ise zabt ve rabt eylemek üzere kıdvetül-emâsil ve'l-akrân 'Abdu'l-lah Çavuş zide kadrihuya iltizâmen verilüb ol-dahi iltizâmı kabûl ve mâlini evvel be evvel taraflarımıza edâ ve teslîm eylemek şartıyla zabt için işbu tezkire tahrîr ve yedine itâ olunmuşdur ve İnşallahu te'âlâ vech-i meşrûh üzere merkûm varub nâhiye-i merkûm subaşılığını kânûn ve kadîm ve olugeldikleri minvâl üzere zabt ve rabt eyleyüb taraf-ı âherden bir ferd mâni' ve dâfi' olmaya” Mâlikâne mutasarrıfları; Mehmed Ağa Hacı Mustafa Ağa Hüseyin Ağa.

²⁹⁸ AŞS 21:76, Evâhir-i Safer 1129 (Ocak/Şubat 1717) “...hâlâ Adana Beğlerbeğisi Hüseyin Paşa dâme me'âliyehü dîvân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl edüb mutasarrıf olduğu Adana eyâletinde vâki' kışlak ve ihtisâb ve ispençe ve 'öşr-i Adana ve Dündarlı ve Tarsus mukâta'aları kadîmden berü Adana eyâleti ile ma'an zabt olunur iken ifrâz ve başka fûrûht olunub vâlilerin zabtında kalanların fâ'izi şey'-i kalîl ve mesârif-i seferiyyelerine vefâ etmemekle zıkr olan mukâta'aların mâlleri taraf-ı mîriye tamâmen edâ ve fâ'izleri ile sefer-i hümâyûnuma gelmek üzere yed-i vâhiddin zabt olunmak üzere 'uhdesine kayd ve berât verilmek bâbında 'inâyet ricâ eylemeğin hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan başmuhâsebe defterlerine nazar olundukda Adana eyâletinde vâki' vâlilerin iltizâmında olan mukâta'ât ve kurâ ve mezâri'in senevî mâlleri 23312 guruş olub ber-vech-i tahmîn 300 guruş vezâ'if ihrâc olundukda 23312 guruş irsâliyesi ve zamân-ı zabtı Mart ibtidâsından olub 1129 senesi Martından henüz kimesneye der-'uhde olunmadığı mukaddemen Adana eyâletinden ifrâz olunub her sene âhere der-'uhde olunagelen a'sâr-ı şer'iyye hass-ı livâ-i Tarsus ve ihtisâb ve mahsûl-ı mâbeyn-i Tarsus ve bâc-ı 'ubûr-ı Dölek mukâta'ası 'avâriz, nüzul ve resm-i kışlak-ı Tarsus mukâta'alarının 3633 guruş mâli olub 3500 guruşu Dölek Dölek menzili mesârif-i için ber-vech-i tahmîn aşağı vardıkda 10133 guruş irsâliyesi olub 1129 Martından zabt eylemek üzere Adana sâkinlerinden Arpacıoğlu Hüseyin nâm kimesneye 2500 guruş peşin ile der-'uhde olunduğu ve ihtisâb dahi Adana bâc-ı bazar ve tevâbi'i mukâta'asının 5308 ve sülus guruş ve resm-i 'adet-i ağnâm-ı Dündarlı ve tevâbi'i mukâta'asının 6513 guruş ve resm-i ispençe-i Adana mukâta'asının dahi 4500 guruş mâli olub 5700 guruş peşin ile 1129 Martından zabt eylemek üzere Hacı Ahmed nâm kimesneye der-'uhde ve berât verildiği ve Adana eyâletinde vâki' mukaddemen ifrâz olunan güreâ-yı âhen ve vesâ'ir mukâta'ât ve kurâ ve mezâri'in dahi 11246,5 guruş mâlleri olub zıkr olunan mukâta'ât ve kurâ ve mezâri'in mâllerinden 933 guruş menzil mesârif-i ve kal'a neferâtı mevâcib ocaklığı olub 10313,5 guruş irsâliye-i hazîne olmağla 1129 Martından

İhtisâb mukâta'asının en büyük gelirini ise, bâc-ı ubûr oluşturmaktaydı. Ancak Adana köprüsünü kullanan tüccârlar, vergi vermemek için bazı grupların arasına girerek köprüden gizlice geçmişlerdir.²⁹⁹ Aynı zamanda mültezimlerin de mâl-i mîrileri zamanında ödememeleri ya da ödeyememeleri gösteriyor ki, hem savaş yıllarının getirmiş olduğu ekonomik sıkıntılar hem de XVIII. yüzyılda mâlikâne uygulaması içinde de var olan mültezim profili, adı geçen mukâta'anın gelirlerinin düşük kalmasına neden olmuştur.

Sonuç olarak Ergenç ve Taş'ın da belirttiği üzere, üretime dayalı İhtisâb mukâta'asının zaman zaman diğer mukâta'alarla birleşmesine rağmen, XVIII. yüzyıl boyunca yıllık gelirinin yalnızca %6 oranında artması, iktisâdî boyutunun belli bir düzeyde kaldığını göstermektedir. Yani üretime dayalı bir mukâta'aya göre düşük gelirli olduğunu söylemek doğru olacaktır.³⁰⁰

---

zabt eylemek üzere 5658 guruş peşin ile her biri başka başka kimeslere der-'uhde ve berâtları verildiği der-kenâr ve zikr olan mukâta'ât ve kurâ ve mezâri' dahi eyâlet-i mezbûr ile ma'an yed-i vâhiden zabt olunmak üzere paşa-yı mûmâ-ileyhe der-'uhde olunmadıkça mukâta'ât-ı sâ'ireden hâsıl olacak fâ'izi kapuhalkı mesârifine vefâ etmeyüb muzâyakasına bâ'is olduğun i'lâm etmekle üzere bi'l-cümle eyâlet-i mezbûrda vâki' mukâta'ât kurâ ve mezâri'in 64512,5 ve sülus guruş mâlleri kalemiyesiyle ma'an tamâmen edâ eylemek üzere ve bu def'a ıstabl-ı 'âmirem için beher katırı mükemmel üçer yüz guruşa 20 güzide deve mübâya'a ve sefer-i hümâyûnum hareketinden mukaddem bir gün evvel irsâl ve teslîm ve ıstabl-ı 'âmirem etdirdüb ba'dehu hesâba mahsûb olunmak şartıyla ve mukaddem iltizâm edenlerin verdikleri 13650 guruş peşin dahi mahalline vardığı gibi tedârik ve evvel be evvel irsâl ve teslîm-i hazîne etdirmek üzere 1129 senesi Martı ibtidâsından bi'l-cümle mültezimleri def' ve yed-i vâhiden zabt eylemek üzere paşa-yı mûmâ-ileyhin müte'ahhid olduğu üzere 'uhdesine kayd ve şürûtuyla berât verilmek bâbında....

²⁹⁹ AŞS 134:205, 20 Safer 1153 (17 Mayıs 1740) "...Adana kâdısı zîde fazlıhu tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân el-hâcc 'Ali ve Salih zîde mecdihumâ D.H. 'arz-ı hâl edüb 1152 senesine mahsûb olmak üzere Adana ihtisâbı ve tevâbi'i mukâta'ası ber-vech-i iltizâm 'uhdesinde olub mukâta'a-i mezbûrun hâsılının ekserî cîsr-i Adana'dan mürûr eden tüccâr yüklerinden alınan bâc-ı 'ubûrdan hâsıl ve bir dürlü nizâ' olunageldiği yok iken tüccâr tha'ifesinin ba'zıları...sülûk ve şürûtu berât üzere alınagelen bâc-ı 'ubûrların vermemek için Şam ve Halep ve Kudus-i şerîf mollaları ve saka başları ve surre emînleri mürûr eyledikde derûnlarına tahsîn edüb hafiyyeTen mürûr ve ol vechile mâl-ı mîriye gadr eylediklerin bildirüb şürût-ı berât sene-i sâbık ve kadîmden olugeldiği üzere rûsumât-ı mîrî âhz ve kabz ve cem' ve tahsîl etdirilüb hilâf-ı şer' ve kânûn ol-makûle hafiyyeten mürûr eden tüccârın zararlı men' ve def' olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ eylediği ecîlden hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan baş muhâsebe defterlerine nazar olundukda zamân-ı zabtı Mart evvelinde olub senede 5308 guruş bir sülus mâli olan ihtisâb-ı Adana ve bâc-ı bazar-ı cîsr ve mahsûl-i bazar ve rişte ve penbe-i nefis-i Adana ve mahsûl-i penbe ve harâc-ı bahçehâ-i der-Adana ve tevâbi'i mukâta'ası Mustafa ve Süleyman Efendi zâde Mustafa ve İsmail zîde mecdihumun iştirâken ber-vech-i mâlikâne 'uhdelerinde olduğu der-kenâr olundukda imdi şürûtu mücebince 'amel olunmak fermân-ı 'âlîşânım sâdir olmuştur...."

³⁰⁰ Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında...*, s.232; Taş, *a.g.e.*, s.60.

II. 4. 1. 3. Mukâta'a-i Tahmis-i Kahve, Şem'hâne, Boyahâne ve Diğer Mukâta'alar

Ticarete dayalı gelirler içinde, tahmis-i kahve, şem'hâne ve boyahâne özellikle devletin mâliyesinin içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından son derece önemlidir. Bunlardan rüsûm-ı tahmis-i kahve ve şem'hânenin mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında köy ve mezra'alarla birlikte müzâyedeye çıkarıldığı bilinmektedir.³⁰¹ Daha sonra adı geçen mukâta'aların bazan tek olarak bazan da birleştirilerek iltizâm edildikleri görülmektedir. Şöyle ki; 150 guruş mâli olan tahmis-i kahve 60 guruş mâli olan şem'hâne ile birlikte, mâlini Adana vâlilerine vermek üzere, mâlikâne uygulamasına dahil edilmişlerdir.³⁰² Rüsûm-ı tahmis-i kahve'nin mâli, mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında 107 guruş iken³⁰³ 1710 tarihine gelindiğinde 150 guruşa çıkarılmış³⁰⁴, XVIII. yüzyıl boyunca da istikrarlı kalmıştır.³⁰⁵ Şem'hâne mukâta'asının mâli ise uygulamanın ilk yıllarında 412,5 guruş iken³⁰⁶ 1710 tarihinde 60 guruşa düşürülerek, artırma ya da azaltma olmadan bu şekilde alınmaya devam edilmiştir.³⁰⁷ Aynı zamanda bu iki mukâta'anın, XVIII. yüzyıl boyunca Adana eyâleti mukâta'âtına tabi oldukları ve mâllerini Adana vâlilerine verdikleri görülmektedir. Muhtemelen düşük gelirli oldukları için, Adana mukâta'âtından ifrâz edilip merkezî hazîneye bağlanmadıklarını düşünmek yerinde olacaktır.

Adana sancağı mutasarrıflarının havâssından olan Boyahâne maktû'unun 1704 tarihinde havâss-ı hümâyûna aktarılarak ve mâline yapılan 200 guruş zam ile, mâl

³⁰¹ D.BŞM.MLK: 2/14088/A.

³⁰² AŞS 39:205, 1124-5 (1713) "Sûret-i defter-i mukâta'ât ve maktû'ât ve kurâ ve mezâri' mâlikânehâ-i der-'uhde-i merkûmîn tâbi'-i mukâta'ât-ı eyâlet-i Adana, "Mukâta'ât-ı tahmis-i kahve-i Adana ve Mukâta'a-i Şem'hâne-i nâhiye-i Adana der-'uhde-i Mustafa mâl esedi / guruş 210"

³⁰³ MAD 2041:s.5.

³⁰⁴ MAD 10154:248.

³⁰⁵ MAD 10171:250; MAD 10180:308.

³⁰⁶ MAD 2041:s.5.

³⁰⁷ MAD 2041:s.5; AŞS 17:325, 1155-56 (1743).

ve kalemiyyesini her sene hazîne-i âmireye verilmek üzere el-hâcc Mehmed, Hazînedâr Mehmed ve Subaşı Mehmed'e mâlikâne olarak verildiği görülmektedir.³⁰⁸

En fazla gelir getiren mukâta'aların şehirdeki vergilere dayalı olduğu düşünüldüğünde, boyahânenin de tıpkı rüsûm-ı tahmis-i kahve ve şem'hâne gibi, yıllık gelirinin düşük olduğu görülmektedir. Muhtemelen Adana dışında açılan boyahâneler de Adana'da bulunan mîrî boyahânenin yıllık gelirini olumsuz etkilemiştir. Nitekim boyahânenin mâlikâne mutasarrıfı Ali, bu konuda merkeze dilekçe göndererek Misis'de açılan boyahânenin kapatılmasını istemiş ve bunun üzerine Adana vâlisi ile kâdısına gönderilen fermânda Misis'deki boyahânenin, mîrî boyahânenin gelirine zarar verdiği için kapatırılması emredilmiştir.³⁰⁹

Boyânenin gelirlerinin ise genellikle, sınır kalelerindeki yeniçerilerin maaşlarına ayrıldığı görülmektedir.³¹⁰

³⁰⁸ MAD 2041:s.10-11.

³⁰⁹ AŞŞ 103:40/154, 1133 (1720-21), “....Adana kâdısı zîde fazlıhu tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki kıdvetül-emâsil ve'l-akrân 'Ali zîde kadrihu der-sa'âdetime 'arz-ı hâl edüb Adana'da vâki' Boyahâne mukâta'ası berât-ı 'âlîşânım ile ber-vech-i mâlikâne 'uhdesinde olub Misis'de bu ana değin boyahâne yok iken kasaba-i mezbûrda müceddeden boyahâne ihdâs olunmağla Adana'da nesc olunan bizler dahi Misis'e götürülüb ol-vechle Adana mîrî boyahânesinin ibtâlîne sebep olmağla men'i için 'inâyet ricâ etmeğın hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Başmuhâsebe defterlerine nazar olundukda Adana boyahâne mukâta'ası senevî 550 guruş mâlini beher sene âsîtâne-i sa'âdetim hazînesine vermek üzere mûmâ-ileyh 'Ali zîde kadrihunun mâlikâne 'uhdesinde olduğu der-kenâr ve vech-i meşrûh üzere müceddeden Boyahâne ihdâsı mîrî mukâta'anın nizâmı ihtilâli ile kesrine sebep olmağla zikr olunan boyahâne kapatdırılıb işletdirilmemek üzere emr-i şerîfim vermek bâbında iftihârü'l-ümerâi'l-ekâbir bi'l-fi'il Başdefterdârım el-hâcc İbrahim dâme 'uluvvuhu 'arz ve telhîs eylemeğın imdi telhîsi mücebince 'amel olunmak bâbında fermânım sâdir olmuşdur buyurdum ki hükmi-i şerîfim vardıkda bu bâdda sâdir oldukda emrim üzere 'amel olunub vech-i meşrûh üzere müceddeden boyahâne ihdâsı mîrî mukâta'anın nizâmı ihtilâli ile kesrine sebep olmağla zikr olunan boyahâne kapatdırılıb....”

³¹⁰ AŞŞ 31:135/181,1169-70 (1756), “Dârü'l-bahreyn ve Bağdad muhafazasında olan yeniçerilerin 1168 senesi mevâciblerinin 1169 senesine mahsûben Adana mukâta'âtından ödeneceği bildirildiği halde mukâta'ât mültezimleri yüzünden geçikmenin yaşandığı ve bu durumun ortadan kaldırılması husûsunda”

Tablo 13: XVIII. yüzyılda Adana boyahâne mukâta'asının gelirleri

Tarih	Mâlikâneci	Mültezim	Mâl (esedi-gurş)
1704 ³¹¹	El-hâcc Mehmed, Hazînedâr Mehmed ve Subaşı Mehmed	-	300
1714 ³¹²	El-hâcc Mehmed, Hazînedâr Mehmed ve Subaşı Mehmed	Boyacı Mikail	500
1728 ³¹³	Ali Ağa (nisf hisse)	Astarcı Masruf ve Kirkor	251,5
1735 ³¹⁴	Ali Ağa	Astarcı Masruf	550
1743 ³¹⁵	Hasan Ağa		500
1760 ³¹⁶		Bedrus	500
1779 ³¹⁷	Seyyid Bekir Ağa		570

Adana sancağında yıllık geliri yüksek mukâta'alardan birisi de demir üretimiydi. Bilindiği üzere maden mukâta'ası devletin en önemli gelirleri arasında yer almaktaydı. Maden mukâta'aları her ne şekilde işletilirse işletilsin, başında bütün maden işlerinden sorumlu ve devlete karşı hesap vermeye mecbur, “*Emin veya Nâzır*” ile birlikte bir “*Kâtip*” bulunurdu. Bundan başka maden çıkarılan bölgelerin kâdı ve naiblerinin de esas görevlerinden birisi maden işleriyle yakından ilgilenmeleri idi. Bu nedenle madenler hakkında yazılan hükümlerin çoğunluğunda maden amiriyle birlikte o yerin kâdısına da hitap edilirdi.³¹⁸

³¹¹ MAD 2041:s.6-7.

³¹² MAD 2041:s.10-11.

³¹³ MAD 4149: s.8.

³¹⁴ MAD 15838:13.

³¹⁵ AŞS 17:167.

³¹⁶ AŞS 1.:s.111.

³¹⁷ D.BŞM.ADM 12/62.

³¹⁸ Osmanlı devletinde maden işletme hukuku, zaman ve mekâna göre değişmiş, yani devletin her yerinde ve her döneminde aynı işletme tarzı uygulanmamıştır. Madenin çeşidi, işletilmesindeki amaç, mahallî zaruretlere ve devletin menfaatleri gözönüne alınarak farklı işletme tarzları uygulanmıştır. Anadoludakiler için, Ergani, Keban, Gümüşhane, Rumelidekileri için Siderekapsa, Kratovo, Novobrd gibi eski madenlerin nizamları örnek alınmıştır. Bu bağlamda maden mukâta'aları şu üç tipte işletilmiştir. Birincisi; doğrudan doğruya devlet tarafından idâre ve işletme tarzı, ikincisi; devlet yardımı ve nezâreti altında madenciler tarafından idâre ve işletme, üçüncüsü; iltizâm ya da mâlikâne üzere işletme tarzıydı. Bkz. Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku”, *AÜDTCF*, C.II, S.I, Ankara 1943, s.122-126; MAD 3134:401, 1 Zî'l-ka'de 1112 (9 Nisan 1701), “ Adana kâdısı ve Sarıçam kâdısı zîde 'ilmihuya hüküm ki Muhammed Ragıb dîvân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl sunub Adana'da Sarıçam nâhiyesinde vâki' ber-vech-i mâlikâne hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn şürûtu üzere bâ-berât-ı 'âlîşân mutasarrıf iken ma'den-i cedid

Adana sancağının Sarıçam kazâsına bağlı Pus mezra'asında bulunan ve Adana beylerbeyinin hâssından olan “*defter-i icmâl ve mufassalda 22000 akçe yazısı olan mahsûl-i kürehâ-yı âhen der-cebel-i giren ma'a âhen-giren*” yani demir madenlerinin epey süredir işlenmediğinden Adana mukâta'âtından ifrâz edilerek “*her sene mâlini Asitâne-i sa'âdet hazînesine teslîm olunmak şartıyla*” 1696 Martından itibaren Mehmed, Ömer ve İbrahim'e mâlikâne olarak verilmiştir.³¹⁹

Mâlikâne sahiplerinin bazan demir imâl edenlerden mâl-i mîriyi tamamen tahsil edemedikleri görülmektedir. Ayrıca demir madenin gelirinden 2000 guruşun mevâciblere ayrıldığı ve bir an önce merkeze ulaştırılması tenbihlendiği halde, eksiksiz tahsil edilememesi, mukâta'anın işleyişinde bir sorun olduğunu göstermektedir.³²⁰ Örneğin 1 Zî'l-ka'de 1133/24 Ağustos 1721 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere, Seyyid Derviş Mehmed'in mâlikâne üzere tasarrufunda olan Kürehâ-yı âhen mukâta'asının voyvodası Seyyid Bektaş, fırın ustalarından 2330 guruş mâl-i mîrî toplamaları gerekirken, sadece 1080 guruş toplayabilmiş, 1250 guruş ise ustaların zimmetinde kalmıştır.³²¹

---

mukâta'ası serbestiyet üzere zabt olugelüb Adana mutasarrıfları bâc-ı bazar kul ve câriye müjdegânesine ve demir fırını tevakkufa gelen re'âyâ fukarâsına ve rençberin kâr ü kisbine mâni' olub ve geçüb benimdir deyu bâc-ı bazara kâr ü kisb için gelen re'âyâ fukarâsını rencide ve yaylaklarına gelen, gelüb geçen kimesneleri saklayub ve havâss-ı hümâyûnuma küllî gadr etmeleriyle mîrî olan hâss-ı hümâyûn serbestiyet ve kimesnenin 'alâkası olmayub min-küllî'l-vücûh serbestiyet olmağla cüz'î ve küllî her ne hâsıl olur ise cem' ve tahsiline me'mûr oluna âhz ve kabz etdirdüb âherden bir ferdi dahl ve ta'arruz etdirmemek bâbında....”

³¹⁹ D.BŞM.ADM 8:118, 20 Şa'bân 1108 (14 Mart 1697).

³²⁰ MAD 9908:334.

³²¹ MAD 9908:354, “...Seyyid Bektaş zîde siyâdetehu dîvân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl edüb Adana sancâğında vâki' Kürehâ-yı âhen giren mukâta'ası 1131 senesi mukâta'a-i mezbûrede demir i'mâl edenlerden ve Kavurgalı cemâ'ati ustalarının (sıvacı) dokuz 'aded büyük fırınlarının ve beş 'aded sagîr fırınlarının hums mâlinden ma'rîfet-i şer'le nasb olunan nâzırların ma'rîfetleriyle beher yevm âhz olunan 'avâneleri beher fırınlarından yevmiyye 45'er para mîrilerine hâsıl olmağın 6'şar aylık büyük fırınlarından ve 3'er aylık sagîr fırınlarından mîrî için humsundan hâsıl olan cem'ân 2330 guruş edüb evvelde mümâna'at üzere olduklarından bundan âkdem Adana vâlisi tarafından mübâşir ta'yîn ve cemâ'at-i mezbûreden Oruç oğlu Musa ve Mansûr oğlu Mansûr ihzâr olundukda 1080 guruş Musa yedinden teslîm ve 1250 guruş zimmetlerinde bâkî kalub edâda ta'allül üzere olmalarıyla kendüye küllî gadr olduğun bildirüb cemâ'at-i mezbûrun ustalarına vekîl olan Oruç oğlu Musa ve Mansûr oğlu Mansûr'un zimmetlerinde bâkî kalan 1250 guruş mâl-ı mîrî tahsîl olunmak üzere 'inâyet ricâ etmeğın...”

Osmanlı devleti madenlere büyük önem vermiş ve madenlerle maden reâyâsının³²² korunmasında son derece hassas davranmıştır. Genellikle yerleşim bölgelerinden uzak olan maden ocaklarında üretimin aksamadan devam etmesi için gerekli önlemleri almıştır. Şöyle ki, 1140/1727-28 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere, maden mukâta'asına bağlı olmayan yeni demir madenlerinin de mâllerinin hesaplandıktan sonra, kürehâ-yı âhen mukâta'asına ilhâk edilmesi için, Sarıçam kâdısına emr-i şerif gönderilmiştir.³²³ Nitekim devlet bu şekilde kaçak işletmelerin önünü keserek, mukâta'anın yıllık gelirini korumaya çalışmıştır. Yine evâsıt-ı Zî'l-hicce 1173/Ağustos 1760 tarihli bir belgede, eşkiyâ tâifesinden Develi oğlu Ahmed ve beraberindekilerin maden mukaâta'asının işçilerini öldürdükleri ve bu yüzden adı geçen mukâta'anın işlerinin durmasına neden olduklarından bahsedilmektedir. Bunun üzerine mâlikâne sahibi Şükrü Mustafa'nın merkeze yazdığı arz üzerine; Adana beğlerbeğine gönderilen emr-i şerifte madene ve madenciyân tâifesine yapılan müdahalenin önlenmesi emredilmektedir.³²⁴ Ancak Adana sancağında bilhassa konar-göçer halkın madenlere yaptıkları saldırılar, madenlerin sağlıklı olarak işlemesine engel olmuş devleti maddî zararlara uğratmıştır.

³²² Bilindiği üzere Osmanlılar idarelerindeki reâyâyı, buldukları bölgenin sosyo-ekonomik şartlarına göre tasnif ederek çeşitli alanlarda istihdam etmişlerdir. Bu amaçla onlara yönelik bir muafiyet sistemi geliştirerek, devlet kontrolü altında muhtelif hizmetleri yerine getirmekle mükellef kılmışlardır. Bu bağlamda madenciyân tâifesi olarak belirlenen reâyânın seçiminde de eskiden beri bu işle uğraşmaları ve bu sektöre yatkın olmaları tercih edilmiştir. Madenci reâyâ normal reâyâdan ayrı tutularak, bütün işleri devlet tarafından atanan maden emini tarafından yürütülmesi öngörülmüş, diğer sivil ve askerî görevlilerin adı geçen reâyâyâ karışmaları kanunen yasaklanmıştır. Bkz. Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik, *Türkler*, Cilt:10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.791-801.

³²³ MAD 3956:314-315.

³²⁴ AŞS 1:s.132, "...mukâta'a-i mezbûr senevî 2892,5 guruş mâl ile mûmâ-ileyhin ber-vechh-i iştirâk mâlikâne 'uhdesinde olduğu Başmuhâsebede mukayyed ve merkûm Develüoğlu Ahmed şekâvet ile meşhûr olub havadarlarıyla dâ'imâ kendü hallerinde olmadıklarından mukaddemen haklarında ahkâm-ı şerife sâdir olmuşken şakî-i merkûm bir dürlü ele girmeyüb firar ve Kozanoğlu Osman'ın yanına varub haseki ta'yîn olundukda yine firâr edüp üzerlerine ta'yîn olanlar bir vechle âhz edemeyüb ba'dehu geldikde hüsn-i hâle il'lâm edin yahud sizleri bilâ-amân katl ederim deyu cebren hüsn-i hâline il'lâm olub itlâk oldukda mütenebbih olmayub 'ırlarıyla mukayyed ba'zı kimesneleri katl bir hânesin basub 'ıyâlin çıkarub mezadd ederek satub bunun emsâli zulm ve te'addîsinin nihâyeti olmadığın ba'de'l-il'lâm hısımlarıyla terâfu'-ı şer' ve ihkâk-ı hakk olunmak için 1172 senesi evâhir-i Şevvâlinde hakkında emr-i şerîfim sâdir olduğu dîvân-ı hümâyûnumda mukayyed ve mukâta'a-i mezbûr külliyyetlü mâl ile mukayyed vâridât-ı mîriyyeden olmakdan nâşî..."

Demir madeni mukâta'asından başka tuz mukâta'aları³²⁵ da Adana sancağında tarım üretimi dışındaki etkinlik alanlarından olup, sancağın geliri yüksek mukâta'aları arasında yer almaktadır. Muhtemelen Adana beylerbeyinin hâssından olan memleha mukâta'asının, 1679/1680 tarihinde Adana beylerbeyi İsmail Paşa'nın mütesellimi Hızır tarafından iltizâm edildiği görülmektedir.³²⁶ 10 Rebî'ü'l-âhir 1133/9 Ocak 1721 tarihli belgeden ise “Akçadeniz ve Gölmelik (Gülmelik/Külmelik) ve tevâbi'i memleha mukâta'ası”nın kimsenin mâlikâne uhdesinde olmadığı ve aynı zamanda İfrâz-ı Zû'l-kadriyye voyvodalarının “Belli memlehası mülhakatındandır” bahanesiyle mukâta'aya müdahale edip, mîriye zarar verdikleri anlaşılmaktadır. Bunun üzerine adı geçen mukâta'a 1720 senesi Martında 100.000 akçe mâl ile her sene mâlini asitâne-i sa'âdete vermek şartıyla Mustafa'ya mâlikâne olarak verilmiştir.³²⁷

³²⁵ Ayrıntı için bkz. Lütfi Güçer, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisârı ve Tuzlaların İşletme Nizâmı, *İÜİFM*, C. XXIII, S. 1-2 (Ekim 1963), s.97-143; Saim Savaş, “Osmanlı Döneminde Sivas'ta Tuz Üretimine Dair Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XX, İstanbul 2000, s.223-245.

³²⁶ MAD 9855:76, 27 Cemâziyye'l-evvel 1090 (6 Temmuz 1679) “..Bundan akdem Adana Beğlerbeğisi olan İsmail Paşa'nın mütesellimi olan Hızır zîde kadrihu Adana mukâta'âtından memleha mukâta'asını 1090 senesi 3000 esedi guruşa olmak üzere sâbıkan Adana serdârı olan 'Ömer çavuşa der-'uhde ve iltizâm edüb meblağ-ı mezbûrun 1000 esedi gurusunu teslim edüb 2000 gurusu mezbûr 'Ömer Çavuş'un zimmetinde kalmağla meblağ-ı mezbûru paşa-yı müşârün-ileyhin mîriye olan deyni için memhûr temessüğü mücibince bi't-tamâm taleb ve tahsil ettirmek üzere....”

³²⁷ AŞS 22:60 “Binâ'en 'al'a-zalîk Adana sancağında vâki' Yüregir nâhiyesinde mahsûl-ı memleha-i Ağçadeniz ve Gülmelik ve tevâbi'i maktû'u kimesnenin mâlikâne 'uhdesinde olmayub hâric-i ez-defter iken İfrâz-ı Zu'l-kadriyye voyvodaları Belli memlehası mülhakatındandır deyu hilâf-ı defter zabt ve mîriye gadr etmeleriyle defteri mücebince İfrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'ası mülhakatı olan Belli memlehası hudûdundan hâric ve Adana'nın dahi 'alâka ve medhali olmamağla 1133 senesi Martından bir yük akçe mâliyle müceddeden kayd ve sâdır olan fermân-ı 'âlîşânım mücebince bundan âkdem beyne'n-nâs def'atiyle müzâyede ve rağbâtı inkitâ'ından sonra 2000 gurusu mu'accele ile işbu râfi'u tevkî-i refiû's-şân-ı hâkânî meserret-'ünvân-ı cihân-bânî kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Mustafa zîde kadrihu üzerine karâr tâlib-i âheri keff-i yed etmekle beher sene mâlin Asitâne hazînesine edâ ve kalemiyyesin verüb hesâbın görmek üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum mücebince 1133 senesinden mâlikâne 'uhdesine kayd ve şürûtu ile berât-ı celîlî'l-'ünvânım verilmek bâbında telhîs mücebince fermân-ı 'âlîşânım sâdır ve mu'accesesi olan meblağ-ı mezbûru teslim ve hazîne-i 'âmirem eylediğine sûret-i rûz-namçe-i hümâyûnum verilmeğın hakkında mezîd-i 'inâyet-i pâdişâhâne ve mezîd-i rafet-i seniyye-i mülûkânem zuhûra götürüb 1133 senesi Rebî'ü'l-evvelinin yirmi sekizinci gününden bu berât-ı hümâyûn-ı meserret-makrûnu verdim ve buyurdum ki ve merkûm Mustafa zîde kadrihu maktû'-ı mezbûru hazîne-i 'âmireme teslim eylediği mu'accele mukâbelesinde 1133 senesi Martı ibtidâsından hayâtda oldukça te'bîden mâlikâne zabt ve senevî bir yük akçe mâlin beher sene hazîne-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin edâ ve kalemiyyesin hesâbın gördükden sonra.....”

Tuz mukâta'sının 1737 tarihinde ise 100.000 guruş mâl ile mühürdâr Mustafa Ağa'nın uhdesinde mâlikâne olarak kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır.³²⁸

Tablo 14: Adana memleha mukâta'sının mâlikâneci ve mültezimleri

Tarih	Mâlikâneci	Mültezim	Mâl (akçe)
1720 ³²⁹	Mustafa Ağa		100.000 (833 guruş)
1727 ³³⁰	Mustafa ve el-hâcc Süleyman Ağa	el-hâcc Beşir Ağa ve el-hâcc Veli Ağa	
1731 ³³¹	“		
1737 ³³²	“		100.000 (833 guruş)
1744 ³³³	Mustafa	Ali Ağa (Şehir kethüdâsı)	
1753 ³³⁴	İbrahim Ağa	Fazlullah Efendi	101.400 (845 guruş)
1782 ³³⁵	Vezîr Zihni Paşa		104.200 (868 guruş)

Yukarıdaki tabloda mâlikâne sahiplerinin, adı geçen mukâta'ayı mültezimlere devrettikleri görülmektedir. Mukâta'anın yüzyıl boyunca yıllık gelirinde önemli bir artışın olmayışı, savaş yıllarındaki ekonomik sıkıntılarla ilgili olacağı gibi, aynı zamanda çevredeki aşiretlerin muhalif hareketlerine de bağlanabilir. Şöyle ki; 1 Zî'l-hicce 1194/28 aldıkları tuzun ücretini bazı eşkiya taifesiyle birlikte hareket ederek ödemedikleri, bu yüzden işletmeye ve mâl-i mîriye zarar verdikleri anlaşılmaktadır.³³⁶

Sonuç olarak; Adana sancağında tarıma dayalı mukâta'a alanları dışında üretime ve ticarete dayalı mukâta'a alanları da bulunmaktaydı. Ancak bu tür

³²⁸ D.BŞM.d.1361:s.9.

³²⁹ AŞS 22:60.

³³⁰ AŞS 126: s.123/85-87, s.122/88-89.

³³¹ D.BŞM.d.:1375.

³³² D.BŞM.d.1361:s.9

³³³ AŞS 17:94.

³³⁴ Bâb-ı Defterî Baş Muhâsabe :3008.

³³⁵ C.ML. 649:26590.

³³⁶ D.BŞM.ADM 12/108 “Der-devlet mekîne 'arz-ı dâ'î-i kemîne budur ki 1194 senesine mahsûben medîne-i Adana'da Yüregir nâhiyesinde memleha-i Akçadeniz ve Gülmelik mukâta'ası mültezimleri bâ'is-i 'arz-ı 'ubüdiyyet Yunuszâde Ahmed Ağa ve Tanrıverdi oğlu Hüseyin kulları meclis-i şer'de şöyle takrîr-i kelâm ederler ki harameyn-i şerîfeyn re'âyâlarından olub Tarsus civârında sâkin Kulak 'aşireti ve Çağırkanlı 'aşiretinden 'Ali mahallesi ihtiyârı Hâcı oğlu 'Osman ve mahallesi ahâlileriyle memleha-i mezbûra gelüb mârrü'z-zıkr Kulak 'aşireti 1000 deve ve 300 bargir yükü ve mezbûr Hâcı oğlu 'Osmân mahallesi ahâlileriyle 1200 deve ve 250 bargir ve 100 merkeb yük tuzumuzu âhz edüb ve nizâm-ı kadîmi olan devenin beher yükü 32'şer para ve bargir yükü 22'şer para ve merkeb yükü 12'şer paraya olmak üzere Kulak 'aşiretinin 950 guruş....”

mukâta'aların yıllık gelirlerinde neredeyse XVIII. yüzyıl boyunca önemli bir artışın olmayışı, yukarıda da belirttiğimiz üzere, dönemin sosyo-ekonomik şartlarıyla ilintili olduğu düşünülmektedir.

III. BÖLÜM: MALİKANE UYGULAMASININ YENİ YÖNETİCİLERİ:

DEVLET-TOPLUM İLİŞKİSİNE YANSIMASI

III. 1. Klasik Dönemde Yönetici Kavramı: Devlete Kul Olmak

Osmanlı devletinde yönetici kavramını açıklarken, hem Alman sosyolog Weber'in bürokrasi kavramı hem de devletin kendine özgü geleneksel yapısından yola çıkmıştır. Weber, egemenlik ve meşrûluk hakkındaki fikirleri çerçevesinde geliştirdiği bürokrasi kavramını, bir örgütlenme ve yönetim biçimi olarak ele almaktadır. Nitekim egemenlik ilişkisinde kişilerin, otorite sahibinin emirlerine uymalarını; ya onların egemen olanın yani otorite sahibinin meşrûluğuna olan inançlarına ya görev bilme ve alışkanlık haline getirmelerine ya da kendi çıkarlarına uygun bulmalarına bağlamaktadır.

Weber'in otorite tiplerinden biri olan ve Osmanlı modeline de uyan geleneksel otoritesinde, yönetilenler yönetenlerin emirlerine, geleneklerin uygunluk ölçüsüne ve geleneklerin kutsallığına inançlarından dolayı inanırlar. Burada otorite sahibinin emirlerini yürüten bir yönetim kadrosu vardır. Ancak zamanla otorite sahibinin egemenlik alanı genişledikçe, merkezden yönetim zorlaşacak ve otorite sahibi, yerel yöneticilere bazı yetkilerini devretmek zorunda kalacaktır. Bu da gittikçe güçlenen yerel yöneticilerle iktidar arasında kaçınılmaz bir otorite çatışmasını doğuracaktır. Bu bağlamda Weber'in geleneksel otorite tiplmesi ile Osmanlı devletinin klasik dönemdeki yönetim anlayışı birbiriyle uyumaktadır. Şöyle ki; Osmanlı devletinde XVI. sonlarına kadar geleneksel bir yönetim anlayışının hakim olduğu, ancak XVIII. yüzyıla gelindiğinde iç ve dış etkenlerden dolayı, devletin artık yapısal özelliklerini kaybettiği ve

taşıradada yerel hanedandan gelen yeni yöneticilerin, yönetimde bir karmaşıya ve otorite çatışması yarattıkları görölmektedir.³³⁷

Osmanlı devletinin geleneksel yönetim anlayışı çerçevesinde toplum; askerî ve reâyâ ya da başka bir söylemle yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki grup şeklinde klasik dönemin geleneksel düşünce sistemine göre örgütlenmişti. Bu nedenle klasik dönemde reâyâ ve yönetici kavramlarının ne anlama geldiğini açıklamakta fayda var.

Reaya kavramı ile, mümkün olduğu kadar gruplar halinde belli mekanlarda yaşayan, devlete vergi veren ancak yönetime katılmayan gruplar ifade edilmekteydi. Devlet, reâyâyâ kanunlara uygun davranış kazandırmayı amaçlamıştı. Orta-Doğu devlet anlayışına göre ideal devlet yapısında, sosyal sınıflar arasında hareketlilik kabul edilemezdi. Zirâ bu durum toplumsal barışın da temeli sayılmaktaydı. Yani “*re’âyâ oğlu re’âyâ, kul oğlu kul*” düşüncesi vardı. Nitekim Platon’un da “*Devlet*” adlı eserinde, yönetenlere ve yönetilenlere dair söylediği masalında, her sınıfın kendi içinde görevine bağlı kalması vurgulanmaktadır.³³⁸ Buna göre;

“Bu toplumun birer parçası olan sizler, diyeceğim, birbirinizin kardeşisiniz.

Ama size yaratan tanrı, aranızdan önder olarak yarattıklarının mayasına altın katmıştır.

³³⁷ Weber’in merkezileşme, hiyerarşik yapı, tarafsızlık, kırtasiyecilik gibi konulardaki varsayımları, Osmanlıların uygulamaları ile benzerlik göstermektedir. Ayrıntı için bkz. Gönül Budak-Solakoğlu, “Osmanlı Devlet Örgütü ve Weber Bürokrasisi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 3, Eylül 1994, s.93; Davut Dursun, “Bürokrasi Teorisi ve Yönetim”, Sosyal Siyaset Konferansları, 37-38. Kitaplar, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992, s.134-140; Barkey, Merkezileşme ve bürokratikleşme farklı dönemlerde farklı şekillerde işlediler. Topraklar genişledikçe alt birimler tek bir birim oluşturacak şekilde bir araya getirildi, daha sonları bu alt birimler tamamen kaldırıldı. Güvenilen merkezi görevlilerin bu mevkilere atanması kısa vadede, merkez-çevre ilişkilerini güçlendiriyor. Ancak uzun vadede, bir kaç zengin ve güçlü beylerbeyinin tüm denetimi ele geçirmesi için fırsat yaratıyordu. Beylerbeyinin de atandıkları yerlere gitmeyip vekillerini göndermeye başlaması, yerel hanedanların vekillik yoluyla askerî sınıfın içine dahil olmalarına yol açmıştır. Bkz. Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet...*, s.85.

³³⁸ Platon devlet adlı eserinde, koruyucu sınıfın devletin yararı ve merkezî düzenin bozulmaması için iyi yetiştirilmesi gerektiğinden bahseder. O’na göre devlet içinde herkes kendi bildiği işi yapacak, bunun dışına çıkmayacaktır. Şöyle ki “Araç, bileninin elinde işe yarar elbet. Koruyucuların gördükleri iş önemli olduğuna göre, onların da yalnız büyük bir özen ve sanat isteyen kendi işleriyle uğraşmaları gerekir.” Ayrıntı için bkz. Platon, *Devlet, İkinci Kitap 374e/Üçüncü Kitap 414a-415d*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu-M.Ali Cimcoz, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 61-62/110-111.

Onlar baş tacı olurları yardımcı olarak yarattıklarının mayasına gümüş, çiftçilerin ve öbür işçilerin mayasına da demir ve tunç katmıştır. ....mayasında demir, ya da tunç katışık olanların önderlik edeceği gün şehrin yok olacağını Tanrı buyurmuştur.”

Yönetim örgütlenmesinde ise, merkezde kul sistemi, taşrada ise timâr sistemini uygulanarak, padişâhın otoritesini merkezden, devletin her köşesine kadar ulaştırılmaktaydı.³³⁹ Osmanlı devlet idâresinin esas kurumlarından biri kul sistemiydi ki, kullardan oluşan kapıkulları sayesinde, devletin ilk dönemlerinde merkezî otorite kurulabilmişti. Zirâ bu sistemle devlete mutlak sadakat duyan ve bütünüyle devlete bağlı adamların yetiştirilmesi amaçlanıyordu. Kul sistemi içinde eğitilenler, kendilerine en uygun düşecek göreve getirilmeden önce, uzun ve disiplinli bir eğitim ve uyum sürecinin ardından, sultana yani sistemin kurucusunun amaçlarına uyumlu davranan bir kişilik tipi oluyorlardı.³⁴⁰

Kul sisteminin, merkeziyetçi bir devlet kurmak isteyen I. Bayezid döneminde gelişme gösterdiği, yalnızca yüksek idârî-askerî makamların değil, timârların da kullara verildiği bilinmektedir. Zirâ kul sistemi, taşra idârî-askerî teşkilatınının kaynağını oluşturmaktaydı. II. Murad döneminde eyâletlerde sancak beyliği ve beylerbeyliği ile beraber zeâmet ve timârlar da padişah kulları ile bey kullarına verilmekteydi. Devlet böylece kendine kul yaptığı ve kaderleri kendisine bağlı bu yönetici tiplmesiyle, merkezî otoritesini sağlamlaştırmış oluyordu.³⁴¹

³³⁹ Latif Armağan, “Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Anlayışına Dair Bazı Düşünceler”, *Akademik Bakış*, Cilt 5, Sayı 9, Kış 2011, s.144.

³⁴⁰ Haj, *Modern Devletin Doğası...*, s. 20; Aynı zamanda ilk dönemlerde büyüme süreci olan devlet, sisteme dahil olanlara zenginlik ve güç kaynağı sunmaktaydı. İşte bu bağlamda devşirme sistemiyle gelenler de her yönden padişaha bağımlıydılar. Bkz. Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s.156-157.

³⁴¹ Osmanlı devletinde üretim yapan sınıflar, köylü, sanatkâr, tüccâr reâyâ sınıfını oluşturmaktaydı. Reâyâ mâl, servet üretir, devlete vergi verirdi. Klasik devlet düzeninin temel ilkesi şu şekilde formüle edilmişti; “hükümdarın başlıca görevi, reâyâyı adâletle idâre etmek, memurların zulmünden korumaktır.” Nitekim, üretim yapan, vergi veren reâyâ adil bir şekilde yönetilirse, devlet hazinesi dolar, hükümdar ordudunu kurar ve güçlü olurdu. İnalcık, *Devlet-i ‘Aliyye...*, s.7-10.

Devlet, yönetenlere kendi mantığını, kendi düşüncesini, kendi hukuk normlarını aktarırken, onları kendi değerlerini aktaran zümreler olarak düşünüyordu. Bu çerçevede birinci planda; değişmezliği öngörüyordu. Askerî sınıf içine reâyâdan katılımları mümkün olduğu kadar kısıtlamıştı. Bu temel ayrımın nedeni, devleti ayakta tutan geleneğin bozulmamasıydı. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, devletin klasik dönemde oluşturduğu yönetici kavramından gittikçe uzaklaşmaktaydı. Taşrada kul sisteminden gelmeyenler, demografik koşullar ve savaş teknolojisindeki gelişmeler sonucu paşaların kapılarına –*sarıca sekban, levend-* adları altında girerek, bu sayede idârî-askerî sistem içinde yer almaya başlamıştı. Eskiden askerî sınıflar arasına katılmak, ancak askerî sınıfların maliyeyi ilgilendiren görevlerini üstlenmekle olabilirdi. Örneğin ihtisâb mültezimi olmak, muhtesib olmaya giden yoldu.

XVI. yüzyılın sonlarında devletin genişlemesinin duraklamasıyla da ilintili olarak devşirme sistemindeki gerileme sonucu kapıkullarına daha az ihtiyaç ve bağımlılık duyulmaya başlandı. Zirâ kul sisteminin yerini alacak yeni bir seçeneğin temelleri atılmıştı. Hem Müslüman hem de kullardan oluşan bir kuvvete sahip olan vezir ve paşa kapılarından yetişenler, taşra yönetiminde yüksek makamlara getirildi. Nihâyetinde mâlî ve askerî alanlarda eğitim gören ve kul sisteminin aksine, esnek bir karaktere sahip olan bu kuvvetler, vezir ve paşaların mâlî kaynaklarının yöneticisi olup, onların çıkarları için çalışan sadık adamlarıydı. XVII. yüzyılın sonlarında artık merkez ve taşra idaresindeki önemli makamların çoğunluğunda vezir ve paşa kapılarından yükselen kişiler vardı.³⁴² Nitekim XVIII. yüzyıla gelindiğinde, daha XVI. yüzyılın ortalarında başlayan Osmanlı yönetim kavramındaki değişim, vezir ve paşaların hane halkına doğru evrilmiye

---

³⁴² El-Haj, 1703 *İsyam*...., s.19-21.

başlamıştı. Sonuç olarak padişahın icra yetkilerini, yalnızca kapıkullarının temsil etmesi prensibi terkedilmiş oldu.

XVII. yüzyılda Hıristiyan zimmî tebaa arasında devşirme uygulamasının gittikçe güçleşmesiyle, eski enderun mensupları ve ricâl-i devlet, kendi çocuklarını enderundaki odalara yerleştirme olanağı buldular. Nihâyetinde XVII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla girerken, merkez ve taşra yöneticilerinde seyfiyye yerine kalemiyyenin öne çıkması ve taşra idaresinde a'yânların hakim olması, kul sisteminin dinamiklerinde meydana gelen değişimlerle bağlantılıdır.³⁴³

Görüldüğü üzere klasik dönemde geliştirilen yönetim şemasındaki birbirine bağlı halkalar, XVIII. yüzyıla gelindiğinde artık birbirinden kopmaya başlamıştır. Bilhassa vekillik yoluyla askerî sistemin içine dahil olan yerel seçkinler, devletin taşradaki idârî dönüşümünün en belirgin örneklerinden birisidir. Bilindiği üzere, a'yân ve eşrâf denilen bu seçkinler grubu, toplumun mekân organizasyonu içinde şehir ve kasabaların dikkate değer parçalarından birisiydi. Bu grup zaman içerisinde, devletin askerî-idârî yapısının dayandığı kul ve timâr sisteminin içine sızarak, padişahın icrâ gücünü temsil etmeye başladı. Şöyle ki; iltizâmen vâlilerin yönetimine verilen sancaklar ve sancaklarda mâlikâne olarak verilen mukâta'alar gözönüne alındığında; taşrada birbirinin denetimine tabi olmayan, doğrudan merkeze karşı sorumlu yeni örf yetkilileri ya da çoğunlukla onların vekilleri etkinlik kazandılar. Genellikle yerel ailelerden olan bu

---

³⁴³ Orta-Doğu İslam devletlerden gelen bir gelenek olan kul sisteminde, sarayda ve devlet hizmetinde kullanılmak üzere kölelerden gençler yetiştirilmesi öngörülmekteydi. XV. yüzyılda fethedilen bölgelerde yüksek sınıfa mensup beyzâdeler, Osmanlılar tarafından saraya alınmakta ve ayrıcalıklı bir muameleden sonra, sarayda göreve *çıkma* zamanı çoğu kez *bey* ünvanıyla önemli mevkilere getirilmekteydiler. Kulların kaynağını başlangıçta savaş esirleri oluşturmaktaydı. Büyük şehirlerde esir pazarlarından da en iyi esirler padişah için satın alınırdı. I. Bayezid döneminden itibaren kullara devşirmeden gelen çocuklar katılmıştır. Bunlardan saraya ayrılmış olanlarına içoğlanı, yeniçeri olacıklara ise acemioğlanı denirdi. İçoğlanları eriştikleri son merteye, eyâlerde timâr teşkilâtındaki askerî hizmetti. Kul sisteminden gelenlere yalnızca askerî mevkilerin verildiği, mâliye ve yazı işleri idaresine ise genellikle ilmiyye sınıfından Türk-Müslüman unsurlar getirilmiştir. İncalcık, *Devlet-i Aliyye II...*, s.205-217.

vekiller, yetki alanlarındaki mukâta'alar sayesinde taşra idâresinin yeni fiili yöneticileri olarak karşımıza çıktılar.³⁴⁴

Bilindiği üzere yerel hanedanların, mütesellim, mültezim ya da mâlikâneci olabilmek için aralarında sıkça mücadeleler yaşanmaktaydı. Zirâ kudret ve zenginliklerini artırmanın yollarından birisi de bu görevlere sahip olmaktı. Nitekim bu görevleri elde etmek için a'yân-ı vilâyetten bazılarının, mütegalibeliğe başvurarak nihâyetinde devletle anlaşma yoluna gittikleri görülmektedir.³⁴⁵

Devlet, bu gruplarla problem çözerken farklı yöntemler uygulamıştır. Onları, sürgün veya hapis cezasıyla caydırıcı olmaya zorlarken bazan da rütbe tevcih ederek anlaşma yoluna gitmeyi denemiştir. Nitekim dördüncü bölümde bahsedeceğimiz üzere yerel seçkinler, kazandıkları iltizâm haklarının ardından, beylerbeyilik makamına kadar ulaşarak, taşra idâresinin en üstünde yer alabilmişlerdir. Örneğin Adana sancağının yerel seçkinlerinden biri olan, Karşızâde ailesinin de mültezimlikten başlayıp beylerbeyi olma serüveni, devlet ve toplum uzlaşmasının en belirgin örneklerden birisidir.

Görüldüğü üzere, XVIII. yüzyılda siyasal iktidarda yaşanan dönüşüm, taşrada a'yân ailelerinin etkinliğini merkezî devletin aleyhine gittikçe güçlendirmiştir. Taşrada idârî-mâlî güç kazanan bu a'yân ailelerinin kökenleri birkaç gruba dayandırılabilir. Birincisini; taşraya merkezden görevli olarak atanıp, o bölgede kök salan kişilerin

³⁴⁴ Taşrada a'yân ve eşrâf olarak adlandırılan yerel seçkinlerin, yönetici kadrolarının içine girdikleri ve çeşitli sosyal ve ekonomik roller üstlendikleri bilinmektedir. XVI. yüzyılda a'yân ve eşraftan, Osmanlı şehir toplumunda devlet ve re'âyâ arasında ilişkileri düzenlemeye yardımcı bir grup olarak bahsedilmektedir. Şehrin ileri gelenleri olarak da tanınan bu gruba, zengin tüccârlar, esnaf, ulemâ, imâm, hatîb, seyyid, hâce gibi tanınmış kişiler oluşturmuştur. Bkz. Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki A'yân ve Eşrâf Üzerine Bazı Bilgiler", *Şehir, Toplum, Devlet...*, s.383-395; Ergenç, "A'yân ve Eşrâf" Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rolü Üzerine", *Şehir, Toplum, Devlet...*, s.396-397; A'yânların taşra idâresinde etkin olmalarını, gerek timâr sisteminde ve mirî mukâta'alarda meydana gelen değişikliklerde gerekse 1683'te başlayan ve çok uzun süren Avusturya savaşları ile XVIII. yüzyıl boyunca yapılan kısa aralıklı savaşlar sonucu Anadolu'da ortaya çıkan asayişsizliklerde ve mütegalibelik hareketlerinde aramak gerekmektedir. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, s.60-61.

³⁴⁵ Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, s.63-64.

soyundan gelenler oluşturmaktadır ki, bu grub yukarıda da bahsettiğimiz üzere, XVIII. yüzyılda yeniçeri ocağının kimliğinde yaşanan başkalaşımın iyice belirginleşmiştir. Nitekim kaynağı artık devşirmeden gelmeyen ve mâlî sıkıntılarla birlikte kent ekonomisiyle bütünleşmek zorunda kalan yeniçeriler, kentte seçkinler zümresinin bir parçasını oluşturmuşlar ve seçkinlik statüsü onlar kanalıyla başkalarına da geçmeye başlamıştır. Nihâyetinde merkezden atanan görevlilerin XVI. ve XVII. yüzyıllarda görev yerlerinde kalma sürelerinin kısa olmasına rağmen, XVIII. yüzyılda bu sürenin uzadığı ve bunların taşrada giderek kökleştikleri görülmektedir. Taşradaki yerel seçkinlerin ikinci grubunu ise, Osmanlı dönemi öncesinde bölgede var olan ve evlilik yoluyla da güçlerini artıran yerel ileri gelenler oluşturmuştur.

Taşradaki bu yeni güç sahipleri, merkezî devlet teorisine aykırı bir grup olsalar dahi, aynı zamanda devlet ile birbirlerine bağımlıydılar. Şöyle ki, yerel seçkinlerin bölgede hem meşruiyet kazanmak hem de servetlerini artırmak için merkezî devlete ihtiyaçları olduğu gibi devlet de mâlikâne uygulamasının içine çektiği bu yerel güçler sayesinde, taşradaki merkezî gücünü sağlamlaştırma düşüncesindeydi. Burada şunu da belirtmekte fayda var, devlet bu gruba verdiği mâlî ayrıcalığa son verebilme yetkisine sahip olduğu için, onlar üzerinde kontrol sahibiydi. Bu nedenle a'yân zümresi, mâlikânesini ya da iltizâm hakkını kaybedebileceğini bildiği için, genellikle devlete boyun eğmek zorundaydı.³⁴⁶ Nihâyetinde merkezin, a'yânın nakit parasına, askerî gücüne ve diğer hizmetlerine, a'yânın da özellikle iltizâm yoluyla elde ettiği hakları kaybetmemek ve taşrada meşrû bir güç olabilmek için devlete ihtiyacı vardı.

Taşrada yerel hanedanlıkların iltizâm sistemi kapsamında yönetime dahil olma süreçleri, iki farklı coğrafyadan verilen örnekler üzerinden daha iyi anlaşılacaktır.

---

³⁴⁶ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s.85-89.

Bu bağlamda ilk örnek, Kudüs sancağıdır. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı topraklarına katılmasının hemen ardından, bölgede devletin merkezî yönetimi hemen örgütlenmişti. Ancak celâlî isyanları ve Anadolu'nun doğusundaki paşaların ayaklanmaları, merkezle Arap eyâletleri arasındaki iletişimi güçleştirdiği gibi bir de buna kul sistemindeki kuvvet değişimleri eklenince, yerel güçlerin merkezî yönetimi sarsıcı davranışlarda bulunmasına uygun bir ortam hazırlanmıştır.³⁴⁷

Kudüs'de zengin ve nüfuslu yerel aileler, hem yerel Osmanlı elitiyle³⁴⁸ hem de Anadolu'dan göçle gelen gruplar ile genellikle evlilik yoluyla karışmaya başlamışlardır. Bunlar farklı bir gruba ait olmakla birlikte, kendilerini sancakbeyi ya da onun vekiliyle eşit hatta daha yüksek konumda görmüşlerdir. Nitekim bu aileler, zamanla sosyal ve ekonomik şartlarını yükselterek, yönetici sınıfa dahil olmak için büyük bir çaba gösterdiler. Şöyle ki; XVII. yüzyılda Kudüs'ün zengin tüccâr ailelerinden biri olan Asalilerin, şahitlik yapmak üzere sıkça mahkemeye çağrılmaları, aileyi sosyal statüde diğer tüccarların bir basamak önüne geçirmişti. Nihayetinde yüzyılın sonlarına gelindiğinde mahkeme kayıtlarında yer alan “*kıdvetü'l-emâcid ve'l-ayân*” ibaresiyle Asali ailesinin resmî bir ünvan kazandığı anlaşılmaktadır. Bu ailenin sosyal ve ekonomik statüsünü yükseltmesindeki etkenlerden birisi de iltizâm sisteminin içine dahil

³⁴⁷ Dror Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Çev:Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.40-41.

³⁴⁸ XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, genellikle ümerâ denilen yöneticiler ve yüksek dereceli memurların kendi oğullarının ve himâye ettikleri kişilerin yönetici olmalarında ısrarcı davranıyorlardı. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli ümerâ hanedanlarının Filistin sancaklarındaki yönetici mevkileri ellerine geçirmişler ve bu mevkilerin kendi oğullarına veya himayelerindeki kişilere verilmesi için ısrarcı davranmışlar ve merkeze baskı yapmışlardır. Bunun sonucunda, burada politikasıyla ve kendi algılayışıyla Osmanlı, yine de aile bağları, mal varlığı ve kendine özgü kültür tarzıyla eyâlete derin köklerle bağlı bir yönetici sınıf ortaya çıktı. Bunlar merkezin denetiminden tamamen kopma çabasına girmiyorlar, ancak aynı zamanda oluşturdukları yerel iktidar tabanında kendi özerliğini artırmaya çabalıyorlardı. Ayrıntı için bkz. Ze'evi, *a.g.e.*, s.42, s.70-71.

olmalarıdır. Nitekim XVII. yüzyılın sonuna gelindiğinde birçok eşrâf ailesi, buldukları bölgede bu sayede ekonomik ve siyasî nüfuz kazanmışlardır.³⁴⁹

Yerel hanedanların yönetici sınıfına dahil olmalarına ikinci bir örnek ise, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Saruhan sancağı yönetiminin mütesellimlik yoluyla yerel hanedandan Karaosmanoğullarına verilmesidir ki bunlar, elde ettikleri iltizâm hakkı sayesinde bölgenin en zengin ve güçlü ailesi olmuşlardır.³⁵⁰ Sonuç olarak taşra yönetiminde, klasik dönemde devlet eliyle yaratılmış görevlilerin yerini, yerel güçlü hanedanların almaya başladıkları görülmektedir.

Bu çerçevede, Osmanlı devletinde XVIII. yüzyılda, devlet ve toplum ilişkileri, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren geleneksel sisteme bağlı toplumsal yapının çözülüşünden yola çıkılarak, devletin geleneksel yapısı içinde yetişen yönetici tipinin mâlikâne uygulamasıyla birlikte uğradığı kimlik değişimi ve bunun taşra idâresindeki dönüşümü, yani eyâlet ve sancaklardaki yetki alanlarının farklılaşması kapsamında değerlendirilecektir.

Nitekim değişim sürecinde yeni özellikler kazanmış yeni grupların üyesi olan bireylerin, klasik sonrası dönemin belge tipolojisinde de yerlerini aldıkları ve dönemin koşullarından dolayı, uygulamanın taşra boyutunun ağırlık kazandığı görülmektedir. Yatay ve dikey hareketliliğin arttığı bu dönemde, taşra uygulamasında bir yandan padişahın beratını taşıyan, fakat klasik dönemin timâr ve kul sisteminden gelen bireylerden farklı olan, başka bir deyişle reâyâ kökenli yöneticilerin sayısı artmış ve taşranın yeni yöneticileri ve merkez arasında yeni ilişkiler ağı oluşmuştur. Klasik sonrası

³⁴⁹ Anadolu'dan göçle gelenlere, sekbanlar, eski yeniçeriler ve hatta ulemadan bazı kişiler de dahildi. Bunlar, bölgeye yönetici elitin kültüründen farklı bir alt kültür getirmişlerdir. Ayrıntı için bkz. Ze'evi, *a.g.e.*, s.87-95.

³⁵⁰ Saruhan sancağının XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren İstanbul'da oturan paşalara "*ber-vech-i arpalık*" olarak verilmesiyle artık mütesellimler tarafından idâre edilmeye başlandığı ve bunların yerel ileri gelen kişilerden atandığı görülmektedir. Nagata, *Tarihte Ayânlar...*, s.23; Kara Osmanoğlu bir sipahi emeklisidir ve ailesine kazandırdığı servet ve itibar ile Saruhan bölgesinin ayânlığını Kara Osmanoğulları'na kazandırmıştır. Bkz. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda A'yânlık*, s.7-8.

dönemin belgelerine bu açıdan bakıldığında, toplumun hareketlilik ve değişim süreçlerini yansıttıkları farkedilir.³⁵¹

Devlet ve toplum ilişkileri kapsamında, grupların birbirleriyle uzlaşma eğilimleri, mücadeleleri ve aynı zamanda devletin XVIII. yüzyılda taşra yönetimindeki adem-i merkeziyetçi eğiliminden kendini kurtarma ve denetim çabaları, başka bir deyişle yönetim sorunlarına çözüm arayışları ile devlet ve toplum ilişkilerinin teorik alt yapısı ile pratikteki geçerliliği, klasik sonrası dönemin belge tipolojisi etrafında değerlendirilecektir. *Devlet-mâlikâneci-mültezim ve reâyâ* arasındaki ilişkiler mukâta'a boyutunda ele alınarak, taşranın idârî, askerî ve mâlî sistemde birbirine bağlı olarak meydana gelen değişimlerin, devlet ve toplum ilişkilerine nasıl bir boyut kazandırdığı ve devletin bu dönemde denediği farklı idârî ve mâlî uygulamalarla bir taraftan toplumla uyum çabalarını diğer taraftan da merkezileşme çabalarını nasıl bir arada yürütmeye çalıştığı sorularına bu bölümde cevap aranmaya çalışılacaktır. Başka bir deyişle Osmanlı mâliyesindeki yeni uygulamaların kuramsal çerçevesi ile uygulama alanının ne derecede örtüştüğü sorunsalı konuyla ilgili arşiv belgeleri üzerinden analiz edilecektir.

III. 2. Yeni Yönetici Tipolojisi ile Birlikte Değişen İlişkiler

XVI. yüzyıldan itibaren hem dünya sisteminde³⁵² hem de devletin iç dinamiklerinde meydana gelen değişikliklerin, Osmanlı devletini de adı geçen yüzyılın sonlarına doğru bir değişim sürecinin içine attığı bilinmektedir. Nitekim XVIII. yüzyılda etkisini iyice hissettiren bu süreç, taşrada devlet ve toplum ilişkilerinde klasik dönemden

³⁵¹ Ergenç, "Üretim Süreçleri İçinde...", s.463-464.

³⁵² Avrupa merkezli "*Kapitalist Dünya Ekonomisi*" Avrupa'da geliştikten sonra dünyadaki diğer bölgeleri ne biçimde dönüştürdü-değiştirdi?" temel sorununa odaklanan ve dünyanın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan dönüşüm biçimlerini inceleyen "*Merkez*", "*Çevre*" ve "*Yarı Çevre*" olarak isimlendiren "*Dünya Sistemi Perspektifi*" görüşü Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili tarih araştırmalarında da teorik çerçeve ve analiz önerileri ortaya koymaktadır. Ayrıntı için bkz. Huricihan İslâmoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1991, s.24-25.

farklı uygulamaları beraberinde getirmiştir. XVIII. yüzyılın önemli özelliklerinden birisi de karmaşık bir idârî, ekonomik ve sosyal ilişki ağının görülmesidir. Bu bağlamda taşrada klasik dönemin beylerbeyi yerine daha kapsamlı askerî, idârî ve mâlî yetkiye sahip olan ve merkezin temsilcileri olarak devlet mukâta'alarına sahip çıkan valiler, taşradaki askerî ve idârî yetkilerini bir de ekonomik güçle birleştirerek yeni bir güç olarak ortaya çıkmışlardır.³⁵³ İşte tezimizin bu bölümünde klasik düzenin dışında görülen idârî ve mâlî uygulamalardaki değişimlerin devlet ve toplum ilişkilerini nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır. Zirâ klasik sonrası dönemde devletin merkezî/mutlak yapısının kuramsal temellerinde herhangi bir köklü değişiklik olmamasına rağmen, yeni uygulamaların devlet ve toplum yapısını desantralize ettiği görülmektedir.³⁵⁴ Özellikle iltizâm sistemi içinde gelişen uygulamaların idârî yapıda ne gibi değişiklikler yarattığı ve yeni idâreci tipolojisi ile birlikte değişen ilişkiler ağında en üst düzeydeki örf görevlisinden en alt düzeydeki örf görevlisine kadar yönetenlerin hem birbirleriyle hem de toplumla olan ilişkileri sorgulanacaktır. Nitekim Ergenç'in de belirttiği üzere devlet, toplum ve birey arasındaki ilişkiler ağının temelinde vergi hususu belirleyici bir unsurdur.³⁵⁵

Osmanlı klasik kurumlarının işlevini yitirmeye başlaması yani timâr ve kul sisteminde meydana gelen bozulmalar, taşra yönetiminde yönetici tipolojisinde de bir takım değişimlere yol açmış, taşra yöneticilerinin kimliklerinde ve görevlendirilme biçimlerinde tamamen klasik düzeninin dışında, yeni uygulamalar ortaya çıkarmıştır.

³⁵³ Evgeniy Radoshev, "XVII. XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Rejimi ve Osmanlı Askerî Nizâmı", *CİEPO VII. Sempozyumu Peç: 7-11 Eylül 1986*, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 301-304.

³⁵⁴ Özer Ergenç, "Osmanlı Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar" *Şehir, Toplum*, s.342.

³⁵⁵ Osmanlı arşiv belgelerinin çoğu resmî belge niteliğinde olup, devletin ideolojisine ve dayandığı hukuksal temele bağlı olduklarından toplumun dolayısıyla bireyin tarihine ilişkin veri çıkarmak oldukça güçtür. Ancak devletin meşruiyetinin zeminini oluşturan adâlet kavramı, bu resmî belgelere yansdığından belgelerde devletin yanısıra toplum ve bireyi de görebilmek mümkündür. Devlet, toplum ve birey arasındaki ilişki ağını görebilmemiz için arşiv belgelerinin satır aralarını anlamak ve doğru bir şekilde yorumlamak gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz, Ergenç, "Osmanlı Arşiv Belgelerinin..." s.67-69.

Bilhassa bu dönemde görülen en önemli değişikliklerden birisi, XVI. yüzyılda başlayan timâr alanlarının havâss-ı hümâyûna aktarılması işleminin geniş sahalara yayılması sürecinin hız kazanmasıdır. Timâr alanlarının, özellikle beylerbeyi ve sancakbeyi hâsalarının malikane olarak verilmesi, iltizâm usûlünün boyutlarını genişlettiği gibi aynı zamanda taşra yöneticilerinin kimliklerinde ve dolayısıyla taşra idârî yapısında birtakım değişikliklere yol açmıştır.³⁵⁶ Zirâ bu durum klasik taşra askerî, idârî ve mâlî sisteminde yeni uygulamaları da beraberinde getirmiş, taşra idârî sisteminde eyâlet ve sancakların hukûkî sahibi ile fiilî sahibini farklılaştırmıştır. Bilindiği üzere merkezde kapıkulu sayısındaki artış, vezîr ve paşa rütbesini taşıyan yüksek dereceli örf mensuplarının artmasına neden olmuştur. Bunlara hâss bulmak ve bir mansaba atamak zorlaştığı gibi, sancak beylerinin savaşlar ya da merkezdeki görevleri nedeniyle görevlerinin başında bulunmaları da güçleşmişti. Nitekim bu dönemde birçok sancak ve eyâlet İstanbul'da bulunan yüksek rütbeli görevlilere veya sınırlardaki kalelerin komutanlarına tevcih edilmeye başlandı.³⁵⁷ XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise, vezir sayısındaki artışla birlikte, her eyâletin valisinin bir vezir rütbesinde olduğu ve bunların görevlerinin başında fiilen bulunmak yerine, yerlerine *müsellim* ya da *mütesellim* adı verilen, bizâtihi kendi yetkilerini temsil eden vekiller göndermeye başladıkları görülür. Hatta vâlilerin bu hususta zaman zaman uyarıldıkları da olmuştur.³⁵⁸ Başlangıçta kul sistemi içinden yetişen mütesellimlerin, XVIII. yüzyıla gelindiğinde kimlik değiştirmeye ve diğer koşulların etkisiyle güç kazanmaya başlayan yerel hanedan arasından seçilmeye başladıkları görülmektedir. Zirâ bu hususta, yerelden atanan kişilerin dışarıdan atananlara

³⁵⁶ Taş, *a.g.e.*, s.62; Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında...*, s.42-45.

³⁵⁷ Adana vilâyetine vâli tayin edilen Niş muhâfızı vezir el-hâcc Hüseyin Paşa ile Hemedân muhâfızı Mehmet Paşa bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bkz. AŞS 21:126; AŞS 30:275.

³⁵⁸ Rişvanzâde Mehmed'in vâli olarak tayin edildiği Adana eyâletine uzun süredir yerine gitmediği tespit edildiğinden bir an önce görev yerine gitmesi hususunda uyarıldığı görülmektedir. Bkz. İ.E.Dahiliyye:3040, Evâsıt-ı Rebî'ü'l-evvel 1141/19 Ekim1728.

nazaran bölgeyi daha iyi tanımaları ve dolayısıyla vergileri daha düzenli bir şekilde tahsil edebilecekleri düşüncesinin de etkili olduğu aşikârdır.

Görüldüğü üzere vezir rütbesiyle taşrada görevlendirilenlerin bir kısmının merkezde oturması bir kısmının sefere katılması³⁵⁹, uhdelerinde başka görevler olması veyahut da kendilerine pek çok sancağın arpalık³⁶⁰ olarak verilmesi, daha önceki dönemlerde de var olan mütesellimlerin kimliklerinde büyük bir değişime yol açmış ve ayân mütesellimler yavaş yavaş taşra yönetiminde ön plana çıkmaya başlamışlardır. Kapılarına çok sayıda sarıca, sekban yani yeni şartların doğurduğu düzensiz silahlı grupları da toplayan bu yeni taşra yöneticileri, özellikle XVIII. yüzyılda taşra idaresinin bütün birimlerine nüfûz ederek, devletin klasik idârî düzenine desantralize bir nitelik kazandırmışlardır.³⁶¹ Esâsen mütesellim klasik dönemin “bey”inin karşılığı gibidir. Ama çoğunlukla reayadan gelmiştir.

Ayân ve eşrâf olarak adlandırılan ve toplumun ileri gelen kişileri olan bu grup, Orta-Doğu devletlerinde ortaçağlardan beri devlet ile reâyâ arasında aracı olarak kabul edilmiştir. Nitekim XVI. yüzyılın sonlarından itibaren devletin taşradaki otoritesini tekrar sağlamaya çalışması bu kesimin daha da önem kazanmasına neden olmuş, XVIII. yüzyıla gelindiğinde, hem vergi kaynaklarını hem de reâyâyı korumak kaygısıyla,

³⁵⁹ Adana vâlisi Ömer Paşa'nın Şark seferine görevlendirildiği görülmektedir. AŞS 30:238.

³⁶⁰ XVI. yüzyıldan itibaren sayıları gittikçe artan vezirlere gelirleri yetmediğinden, geçim kaynağı olarak arpalık adıyla sancaklar vermeye başlandı. XVII. yüzyılın sonlarında arpalık olarak verilen sancakların sayısı gittikçe arttı ve artık XVIII. yüzyılda pek çok sancak arpalık olarak verildi. Bkz. Yücel Özkaya, “Osmanlı Devlet Yapısının Zayıflamasının Sonuçları: Ayânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar”, *Osmanlı*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.167.

³⁶¹ XVIII. yüzyılın ilk yarısında artık resmî olarak yönetim kadrolarına giren ayân zümresi, taşrada idârî ve mâlf fonksiyonlara sahip olmuştur. Zirâ devlet, ihtiyaçlarının yerinden karşılanabilmesi için, vilâyet ayânı arasından en güçlü olanları sancakbeyi olarak atadı. Böylece hem mültezimlikleri hem de mütesellimlikleri ellerine geçiren ayânlar, buldukları bölgede gittikçe kuvvet kazanmaya başladılar. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda A'yânlık*, s.99; Ergenç, “XVIII. yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin...”, s.87-96; Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 101; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s.11-23; Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren yayıncılık, İstanbul 2001, s.43.

kendilerine geniş yetkiler tanınması, bu grubun taşra yönetiminde en üst yöneticiden en alta kadar geniş bir sahaya nüfûz etmesine neden olmuştur.³⁶²

Devletin klasik dönemden beri bu gruplarla, hem kendi hem de toplumun yararı için mutabakat yoluna gittiği bilinmektedir. Nitekim XVIII. yüzyıla gelinceye kadar padişahın adına taşrada yetkilendirdiği en üstteki beylerbeyi ile en altdaki timâr sahibi, yetkilerini dönemin koşullarının zorunlu kıldığı uzlaşmaya dikkat ederek kullanmak zorundaydı. Aksi takdirde mutabakat, yani uzlaşma sağlanamaz ise, toplumda çatışmalar ortaya çıkabilirdi.³⁶³ Bu ilişki ağı çerçevesinde verginin toplanması ve merkeze aktarılması her zaman kolay olmadığından taraflar arasında anlaşmazlıklar ve bir takım zorluklar yaşanıyordu. Bu çerçevede devlet ve diğer aracılardan vergi gelirlerinin paylaşımı konusunda uzlaşma içine girmeleri gerekiyordu. Zirâ devlet, elde edeceği mu'acceleyi buna göre belirliyordu. Ancak çoklu devlet görevlisinin olduğu yerde uzlaşının sağlanması her zaman kolay olmuyordu. Ortaya çıkan sorunların çözümünde mevcut kurallar yetersiz ise, taraflar arasında uzlaşma yolu olarak *evlâ ve enfâ*' kuralı devreye giriyordu.³⁶⁴

Belgelerde sıkça rastlanılan, yöneten ve yönetilenler arasında bir uzlaşma yöntemi olan *evlâ ve enfâ*' uygulaması gibi uzlaşma eğilimleri sayesinde, devlet ve toplum ilişkilerinde ortak bir çözüme gidilebildiği ve devletin bu kavram çerçevesinde yönetim sorunlarına çare bulabildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca geniş çerçeveden bakıldığında, bu şekilde taşradaki örf mensuplarını kontrol altında tutabilmeyi amaçlayan devletin, merkeziyetçi yapısını da korumaya çalıştığı algılanabilir.

³⁶² İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye II...*, s.333-334.

³⁶³ Ergenç, "Osmanlı Arşiv Belgelerinin..."s.72-73; Abdullah Buluş, "Vergi Toplamının Özerkleştirilmesinin Vergi Toplamının Etkinliğine Katkısı: İltizam Sistemi İle Bir Mukayese", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (19) 2010 / 1, s.81-120.

³⁶⁴ Ergenç, "Osmanlı'da "Enfâ" Kuralının Devlet ve Reâyâ Arasındaki Mali İlişkiler Açısından Anlamı", *Şehir, Toplum...*, s.433-434.

Devlet ve toplum ilişkilerinde uzlaşmanın ilk boyutu *padişah ile yönetenler*, ikinci boyutu ise *yönetenler ile yönetilenler* arasındaydı. Bu gruplar arasındaki ilişkinin esasını ise yukarıda belirttiğimiz üzere vergi oluşturmaktaydı. Uzlaşma, devletin en üst biriminden en alt birimine kadar geniş bir alanda uygulanıyordu. Uzlaşma kavramında esas olan, çözümün her iki tarafın da yararına olmasıydı. Nitekim taraflar arasında mutabakatın sağlanabilmesi için, karşılıklı olarak bir takım isteklerden vazgeçilmesi gerekiyordu. Nihâyetinde taraflar arasında sağlanan anlaşmanın ardından ulaşılan çözüm, resmî makamlar tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe giriyordu. Görüldüğü üzere devletin hem merkezî iktidarını zedeleyen güçlerle anlaşma çabaları hem de vergi toplama konusunda esnek, pragmatik ve uzlaşmacı tutumu sayesinde, toplumun ve devletin yeniden örgütlenmesi yoluna gidebilmişti.³⁶⁵

Osmanlı mâliyesinde mâlikâne uygulaması da *evlâ ve enfâ* anlayışının bir sonucu idi. Yani bu uygulamanın hem hazîne, hem vergi toplayıcıları hem de reâyâ açısından faydalı olacağı düşünülmüştü. Zirâ devlet, hazineye para akışının aksamaması için vergi kaynağını, dolayısıyla reâyâyı korumakla yükümlü idi. Bu nedenle devletin, vergilendirme yöntemlerinde zaman zaman değişikliklere gittiğine ve bunu da devlet ve toplum menfaatleri için yaptığının dair ibarelere belgelerde sıkça rastlamak mümkündür. Örneğin 2 Cemâziyye'l-evvel 1106/19 Aralık 1694 tarihli bir Nişân-ı şerîf'de mîrî mukâta'aların mâlikâne olarak verilmesinin devlet, ehl-i örf görevlileri ve reâyâ açısından *evlâ ve enfâ* olacağı belirtilmektedir. Belgede, sık sık el değiştiren mukâta'a reâyâsının, tohum ve benzeri ihtiyaçları için yardım alamadığı ve bu nedenle faizcilerin eline düştüğünden bahsedilmektedir. Ancak yüksek faizle aldığı akçeyi geri ödemekte zorlanan

³⁶⁵ Evlâ ve enfâ' terimleri ile yürürlükte olan kurallar çerçevesinde taraflar arasında çözülemeyen sorunların, her iki tarafın da çıkarlarına uygun bir şekilde çözümü kastedilmektedir. Bu şekilde taraflar arasında uzlaşma sonucu ulaşılan çözümün meşrulaştırılması amaçlanmıştır. Bkz. Özer Ergenç, Osmanlı'da "Enfâ" Kuralının...", *Şehir, Toplum*, s.1; Ergenç, Osmanlı Arşiv Belgelerinin...", s. 70-71; Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi...*, s.3-18.

reâyânın, hazîneye de ödeme yapamayacağı aşikârdır. Fermânda buna çözüm olarak hem reâyânın hem de hazîneye gönderilecek mâlin zarar görmemesi için mîrî mukâta'aların mâlikâne olarak verilmesi öngörülmektedir.³⁶⁶ Bu çerçevede devletin vergide sürekliliği sağlamak amacıyla, karşılıklı anlaşma zemini etrafında vergi kaynağını koruma yoluna gittiği görülmektedir.

Devlet ve toplum arasındaki mutâbakat hususunda belgelerde görülen ifâdelerden birisi de “*cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr*” şeklinde tanımlanan ve toplumun tümüne ait taleplerin açıklanma kanalıydı. Buna göre “*Ahâli-i belde*” olarak da adlandırılan bu kişiler, yönetim, güvenlik veya vergi sorunlarıyla ilgili yani devletin temel görevlerini yerine getirmesiyle ilgili taleplerinin merkeze iletilmesi için mahkemeye başvurabilirlerdi.³⁶⁷ 1721 tarihli belgede, *ahâli-i beldenin* mahkemeye

³⁶⁶ A.E.I.II.AHMED, Gömlek No: 173, “Memâlik-i mahrûsede Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Mardin ve Adana ve Malatya ve 'Ayıntâb ve Tokad câniblerinde vesâ'ir ba'zı mahallerde vâli ve muhassıl ve voyvodaların taht-ı iltizâmına dâhil mîrî mukâta'âtın ekser kurâsı ricâl-i devlet ve a'yân-ı vilâyetden ba'zı kimesnelerin 'uhdesinde olub beher sene mâl-i maktû'ların ve mu'tâd üzere kalemiyyelerin ba'zıları câmi'ül-emvâl olanlara ve ba'zısı Asitâne-i sa'âdet hazînesine verüb mutasarrıflardır ve lakin der-'uhde edenlerin üzerlerinde müstakır olmayub her biri bir tarikle bir senede bir kaç ademe der-'uhde olduğundan re'âyâ fukarâsı gözedilemeyüb ve vakt ü zamânıyla der-'uhde edenler kuvvetleri için tohum ve sâ'ir ihtiyâçları olan malzemelerine i'ânet etmemekle bi'z-zarûrede mürâbahacıardan za'fî ile akçe aldıklarından her sene ziyâde bulan istirbâhın edâsına zirâ'at ve hırâsetleri ve bağ ve bahçe vesâ'ir kâr ü kesblerinin hâsılı vefâ etmediğinden der-'uhde edenler dahî zabt edeceğim bir sene yahud iki senedir deyu bi'l-cümle hâsılların almak için cevri ü eziyet eylediklerinden ekserî perâkende ve perîşân ve hâlî ve harab ve bakiyye kalanlar dahi kuvvet-i yevmiyyeye muhtâc ve ahvâlleri diğeri gün olmağla mâl-ı mîrî tedennî ve tenezzül bulub beytül-mâl-i maktû'un ve kalemiyyesin verdikten sonra bir tarîk ile âhere verilmemek üzere ber-vech-i te'bîd huyûtda oldukça mâlikâne mutasarrıf olmak şartıyla fâ'izlerinin tahammülüne göre birer mikdâr akçe mu'accele ile fûrûht olunmak fermân buyurulduğı.....bu nizâm 'imâr-ı memleket ve 'ibâdu'l-laha evlâ ve enfa' olduğun.....”; BOA İbnü'l-Mâliye Dosya No:6624; AŞS 38:160 “.....Mukâta'a-i mezbûrun reâyâları, Adana sâkinlerinden mürâbahacı tâifesinden yüksek faizle akçe aldıklarından, mukâta'a mâlinden umûr-ı mühimme için akçe havâle etmeden mürâbahacı tâifesi, üzerlerine varıp mâl-i mîrinin kesrine neden olduklarından mâl-i mîriyi edâ eylemeden mürâbahacıların reâyâyâ zulm etmemeleri.....”

³⁶⁷ Bu ifade yerine zaman zaman ahâl-i belde veya ahâli-i vilâyet sözcüklerinin de kullanıldığı görülmektedir. Sözlük anlamı olarak, çok sayıda kalabalığı ifade eden terim, aslında toplumda bir ilişki ağına işaret etmektedir. Bir bölgede önemli bir olay ortaya çıktığı zaman o bölgede yaşayanların temsilcisi olan gruplar, Dîvân-ı hümâyûn'a iletilmesi için kâdının huzuruna çıkarlardı. Bunlardan askerî taifeden olanlar birer devlet görevlisiydiler ve bu yönleri ile temsil yetkileri de resmî idi. Diğer taraftan buldukları mahallin cem'atıydiler. Özellikle XVI. yüzyılın sonların itibaren askerîlerin taşra *toplumunun* önemli unsurlarından bir haline geldiği bilinmektedir. Taşra toplumunda temsil yetkisi olan diğer bir grup da eşrâf ve a'yân denilen, askerîlerin dışında kalanlardır. Toplumun üyeleri arasında davranışlarıyla, sözleriyle güven kazanmış, “sıkat” ve “mu'temed” olarak adlandırılan ancak görevli olarak önde görülmeyen diğer bir grubun da toplumu temsil etme yetkisi vardı. *Cemm-i gafîr ve cemm-i kesîr* terimi ise bu unsurların tümünü kapsamaktaydı. Ayrıntı için bkz. Ergenç, “Toplumsal Düşünce Açıklama Kanalı

başvurarak, “Eğribucak ve Kozağacı cânibinde olan ve eskiden beri Yüregir nâhiyesinde bulunan mahsûl-ı memleha-i Akçadeniz mukâta’ası” tevâbi’inden olan Talyan ve tevâbi’ mezra’asına Adana vâlilerinin haksız yere müdahale ettiğini bildirdikleri görülmektedir. Bunun üzerine Başmuhâsebe kayıtlarında yapılan araştırmada, Talyan ve tevâbi’ mezra’asının el-hâcc Balaban adlı kişinin mâlikâne olarak üzerinde olduğu, ancak Balaban’ın ölmesiyle muhtemelen geliri düşük olduğu için mukâta’ayı kimsenin üzerine almadığı anlaşılmaktadır. Nihâyetinde ahâlî-i beldenin de ifâdesine dayanılarak, Talyan ve tevâbi’ mezra’asının mahsûl-ı memlehâ-i Akçadeniz mukâta’asına bağlandığı ve bu durumda Adana vâlilerinin adı geçen mezra’aya müdahale etmemeleri gerektiği belirtilerek, adı geçen mukâta’anın, emini Mustafa tarafından tasarruf edilmesine karar verilmiştir.³⁶⁸ Belgeden de anlaşıldığı üzere devlet, *ahâli-i belde* ifâdesiyle bir uzlaşma alanı yaratarak vergi gelirlerinin düşmemesi için çaba harcamıştır.

Mâlikâne uygulamasının ilk dönemlerinde, köy ve mezra’aların yıllık vergi gelirlerinde uzlaşma yoluna gidildiği ve bunun için de defterde yazılı vergi hâsılatlarına bakıldığı anlaşılmaktadır.³⁶⁹ Devlet ve toplum ilişkilerinde uygulanan uzlaşmaya bir başka örnek ise, *ber-vech-i maktû’* kavramı idi. Bu bağlamda yöneticilerin hem birbirleriyle hem de toplumla olan ilişkilerinde uyguladıkları “uzlaşma” kavramı çerçevesinde, maktû’ şeklinde iltizâma ya da mâlikâneye konu olan yerlerde, defterde yazılı vergi bedelinin ödenemediği durumlarda, ya defterdeki yazılı vergi bedeli düşürülür ya da defterde yazılı vergi bedelini ödeyemeyen yerlerle, ödeyebilen yerler, birinin fazlası diğerinin kesrine havale edilmek suretiyle bir mukâta’a haline getirilirdi. Nitekim devletin bu şekilde

---

Olarak “Cemm-i gafir ve Cem’-i kesir”; Hülya Taş, “Osmanlı Kâdı Mahkemesindeki Şühûdü’l-Hâl Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilig*, 44 (2008), s.25-44.

³⁶⁸ AŞS 103:31-109.

³⁶⁹ 1699 tarihli bir belgeden Kara’isalu kazâsında bulunan Adatepe mezra’asının el-hâcc Ahmed ve Ali’ye 37 akçe mâl ve 350 esedi-guruş mu’accele ile mâlikâne üzere verildiği ve “Kurâ fûrûhtuna me’mûr Şükrü Hüseyin’in ilâmı üzerine her sene mâl-i maktû’ ve kalemiyyesin” Adana vâlilerine vermeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıntı için bkz. MAD 3423:541.

mukâta'alaştırma yoluna gitmesindeki en büyük neden, vergi kaybını önlemek istemesiydi. Zirâ mâlikâneci ya da mültezim ma'mûr yerleri tercih ederek, diğerlerini dışarda bırakmaktaydı.³⁷⁰ Örneğin 20 Zî'l-hicce 1145 /3 Haziran 1733 tarihli bir belgeden Adana mukâta'asından Hacılı nâhiyesinde bulunan Baraklı mezra'ası ve çevresi ile Cânib-i şehîr nâhiyesindeki Bayrakçı mezra'asını “*çürük ve bî-hâsıl*” olduğu için kimsenin berâtına dahil ettirmediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle iki mezra'a birleştirilerek 25 esedî-guruş mu'accele ile devlet ricâlinden el-hâcc İbrahim'e mâlikâne üzere verilmiştir.³⁷¹ Görüldüğü üzere devlet, bu şekilde bir çözüm yoluna giderek, vergi kayıplarını en aza indirmeye çabalamıştır.

Taşrada idârî alanda yeni görünümünün ortaya çıkmasında şüphesiz ki XVII. yüzyılın sonlarından itibaren iltizâm sisteminin boyutlarının genişlemesi etkili olmuştur. Bu yüzden yönetim mekanizmasına eklenen halkalar, yani mâlikâne uygulaması içerisinde yer alan “*mâlikâneci-mültezim-pâre mültezim-der-uhdeci*”nin her biri, kendi birimlerinde idârî ve mâlî yetkili olup, taşradaki örf alanlarını oluşturmaktaydı. Bu zincirleme yetki devrinde, devlet ve devlet adına yetkiyi kullananlar ile reâyâ arasında

³⁷⁰ Özvar, *a.g.e.*, s. 34-35; MAD 9876:54 “...kurâ ve mezâri' bundan âkdem ba'zı kimesneler dimosiyyet üzere defterde asl-ı mâlinden cüz'î akçe izdiyâd ile kimi asitâne ve kimi yine Adana vâlilerine teslîm eylemek şartıyla ber-vech-i te'bîd berât etdiriüb sâbıkan mutasarrıf olub lakin cümlesinin berâtlarında tasrîh olunan mâl ancak 820 guruş ve Adana emînleri kendüleri tâliblerinden fûrûht eyledikde 11200 guruş hâsıl olmağla bu takdîrce bi'l-cümle memâlik-i mahrûsemde olan mîrî mukâta'at ve tevâbi'inin birinin fazlası birinin kesrine medâr olunmak üzere ümenâya der-'uhde ve iltizâm olunageldiği kânûn-ı kadîm olub bu makûle dimosiyyet üzere hâricden âher kimesnelere kurâ ve mezâri' der-'uhde olunmak bütün mukâta'a çürüyüp bî-hâsıl olub ümenânın şart ve iltizâmına zarar ve mâl-i mîriye gadr olmasına bâ'is olmağla fîmâ-ba'd ol makûle berât edenlerin kayıdları ref' ve yedlerine verilen berâtlara 'amel olunmayub Adana emînleri tarafından tâlibilerine fûrûht olunmak için emr-i şerîf ricâsına....”

³⁷¹ AŞS 129:111-87 “.....binâ'en 'alâ zâlik Adana mukâta'atı mülhakâtından Hacılı Nâhiyesi'nde Baraklı ve tevâbi'i ve Cânibi'sh-Şehr Nâhiyesinde Bayrakçı mezra'alan harâb ve bî-hâsıl olub kimesnenin kayd ve berâtına dâhil olmamağla şen ve abâdân eylemek şartıyla karâr eden mu'acceleliyle mâlikâne verilmek için istid'â olunmağın hazîne-i 'âmirende mahfûz bâş muhasebe defterlerine nazar olundukda Adana mukâta'atına tâbi' Hâcılı Nâhiyesi'nde Baraklı ma'a mezra'a-i ---- Kürecideve virâni Kûribölük mezra'asının senevî 30 ve Cânibi'sh-Şehr Nahiyesine tâbi' Bayrakçı der-nezd-i Eğribük mezra'asının 17 guruş mîrîleri olub Adana mutasarrıflan tarafından zabt ve fûrûht olugeldiği der-kenâr ve vech-i meşrûh üzere mâlleri fermanım olmağın beyne'n-nâs müzâyede ve ragbât-ı inkitâ'ından sonra 25 guruş mu'accele ile iş bu râfi'-i tevkî'-i refi'i'sh-şân hâkânî kıdvetü'l-emâcîd ve'l-a'yân el-Hâc İbrâhîm zîde mecdihu üzerinde karar etmeğın ve tâlib-i âheri zuhûr etmemekle beher sene mâlin hazîne-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin verüb hesabın görmek üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn şevket-makrûnum mücebince mâlikâne 'uhdesine kayd....”

karmaşık bir ilişki ağı vardı. Bu girift ilişkiler ağında verginin toplanması ve merkeze aktarılması her zaman kolay olmadığından taraflar arasında anlaşmazlıklar ve bir takım zorluklar yaşanıyor ve bundan en fazla etkilenen de bu yönetim zincirinin her halkasıyla karşı karşıya kalan reâyâ oluyordu.³⁷²

Bu kapsamda aşağıda devlet ve toplum ilişkilerine dair ilk olarak, yönetici sınıf ve reâyâ arasındaki ilişkinin boyutu, mâlikâne uygulaması üzerinden değerlendirilecektir.

III. 2. 1. Yönetici-Reâyâ Arasındaki İlişki

XVII. yüzyıla gelindiğinde devlet ile reâyâ arasındaki bağların gittikçe zayıfladığı, iltizâm sisteminin yanısıra timâr sisteminde de meydana gelen değişimlerin, hem devletin gelirlerini azalttığı hem de reâyânın mekânsal hareketliliğini hızlandırdığı görülmektedir. Nitekim Koçi Bey'in risâlesinde, padişah hâslarından hazineye giren gelirlerin iyice azaldığından bahsedilerek, masrafları çoğalan devletin reâyânın üzerine ağır vergiler yüklediği ve bu nedenle reâyânın perişan olup, yerlerini terk ettikleri belirtilir.³⁷³

Devletin, sayısını artırdığı merkezî ordusunun masraflarını karşılayabilmek için vergilendirme uygulamalarında değişiklikler yapmak zorunda kalması ve aynı zamanda taşra idâresine çözüm arayışları, reâyâyı sayısı gittikçe artan yeni örf yetkilileriyle karşı karşıya getirmiştir. Klasik dönemdeki uygulamaların dışına çıkıldığı XVIII. yüzyılda, taşrada mâlî yapıyla eş zamanlı olarak yönetimde de değişimler

³⁷² Ergenç, "Osmanlı Tarihinin Kaynakları...", *Şehir, Toplum*, s.4-5; Taş, *a.g.e.*, s. 49; MAD 10193, Adana ve Kara'ısalu mukâta'alarının mâlikâne mutasarrıfı adı geçen mukâta'aları 1753 senesine mahsûben Bucak Oğlu'na iltizâma verdiği .....; AŞS 22:23 Belge No:23, 7 Muharrem 1126, İşbu 1126 Martı ibtidâsından 1127 senesi Martı ibtidâsına varınca ber-vech-i mâlikâne mutasarrıf olduğumuz Adana ve tevâbi'i İспенç mukâta'asının bir sene zabt etmek üzere işbu dârende-i temessük Adana sâkinlerinden Kara Hasan Ağa'ya karındaşı Süleyman'ın ve Seyyid Ahmed Ağa'nın kefâletleri ile yalnız 8000 guruşa der-'uhde ve iltizâm olunub işbu zabt temessüğü tahrîr ve yedlerine verildi.

³⁷³ *Koçi Bey Risâlesi*, s.60-62.

başlamış ve bu çerçevede mâlikâneciler, tasarruflarındaki mukâta'aların vergi toplama hakkına sahip oldukları gibi aynı zamanda klasik dönemdeki sancakbeyi ve beylerbeyinin fonksiyonlarını üstlenmişlerdir. Bilindiği üzere klasik dönemde devlet ve toplum arasındaki ilişki ağının denge içinde olabilmesi için adâlet kavramının iyi işlemesi gerekirdi. Nitekim Osmanlı devletinin temel iktisat felsefesinde toplumun yararını kendi çıkarından üstün tutmak esastı. Bu nedenle sultan “*adaletli davranmalı, hasıl olan serveti toplumun refahı, düzeni ve devletin bekâsı*” için harcamalıydı. Görüldüğü üzere Osmanlı devletinde hakimiyetin tanımında reâyâyâ yani yönetilenlere adâletli davranılması sözkonusuydu. Zirâ Orta-Asya Türk devlet geleneği, İran devlet anlayışı³⁷⁴ ve İslamî prensiplere göre şekillenen devletin siyasi düşüncesinin temellerinde, tebaasını adaletle yöneten padişah, *Vedâyi’-i Hâlik-i Kibriyâ’ya* yani Yüce Allah’ın emâneti olarak adlandırılan reâyâyâ karşı sorumlu idi.³⁷⁵ *Dâire-i adâlet* olarak adlandırılan bu yönetim teorisini Halil İnalçık şu şekilde açıklamaktadır.³⁷⁶

”Bu devlet teorisinde adâlet, tebaanın, otoriteyi temsil edenlerin suistimâllerine, özellikle de kanun dışı vergilendirilmelerine karşı korunması anlamına gelir. Bu korunmayı sağlamak hükümdarın en önemli görevidir. Sarayın otoritesi tüm toplumsal yapının temel direği olarak görüldüğü için, bu politika ile hükümdarın gücü ve otoritesi sürdürülmeye ve artırılmaya çalışılıyordu.”

Görülüyor ki yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkide reâyânın her türlü zulümden korunması ve adaletin sağlanması öngörülüyordu. Esâsen devlet yine kendi iyiliği için toplumu adalet üzere yönetmek ve onun ihtiyaçlarına cevap vermek

³⁷⁴ “Eskilerin kitaplarında okumuştum. İran hükümdarlarının çoğu yüksek bir mahfe yaptırır. Sonra mahfeyi atın sırtına koyup, mahfeyi çıkarlardı. Böylece kırsal alana toplanmış bütün şikâyetçileri görürler, herkesin hakkını verirlerdi. Böyle yapmalarının sebebi vardı. Padişahı oturduğu yerde dergâh, set, perde, koridor gibi engeller olunca kötü niyetliler ve zalimler şikâyetçiyi engeller, padişahın huzuruna çıkartmazlardı” Bkz. Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*, Çev. Mehmet Kanar, Say yayınları, İstanbul 2015, s.71.

³⁷⁵ Devlet reâyâyâ ne verdi ise bu padişahın bir lütfu olarak görülmüştür. Belgelerde “*sadaka ettim buyurdum ki*” tabiri hakimiyetin tanımı ile ilgilidir. Ergenç, “İdeal İnsan Tipi” Üzerinden Osmanlı Toplumunun Evrimi Hakkında Bir Tahlil Denemesi”, *Şehir, Toplum...*, s. 424; İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh yayınları, 4. Basım, İstanbul 2005, s.574; Açıkgoz, *a.g.e.*, s.113.

³⁷⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik...*, s.71-75.

zorundaydı. Yani devlet ve toplum ilişkilerinde devletin çıkarları her zaman ön plandaydı. Nitekim Platon'un organik devlet kuramına göre; devletin en küçük parçasında görülen aksaklık dahi, O'nun olumsuz yönde etkilenmesine neden olacağından, yine kendi iyiliğini düşünerek, bütün parçalarına özen göstermesi ve onların iyiliği için çalışması gerekiyordu.³⁷⁷

Osmanlı devletinde re'âyânın devletin teminatı altında olmasına dair en iyi örneklerden birisi de adâletnâmelerdir.³⁷⁸ Taşra idâresinde, merkezî otoritenin temsilcilerinin reâyâ ile olan ilişkilerinde adaletli davranmalarını sağlayan yetkili ise kâdiydi. Bilindiği üzere kâdi hariç hiçbir devlet görevlisi, serbestiyet üzere yönetilen mukâta'anın işlerine karışamıyordu. Kâdi, taşradaki örf yetkilisi ile reâyâ arasında bir aracı konumundaydı. Zirâ reâyâyâ yöneticilerin reâyâyâ karşı haksız davranışların karşısında adâlete sığınma hakkı tanınmıştı. Reâyâ bulunduğu toprakların yönetiminden sorumlu olan yöneticiyi kâdiya şikâyet edebilirdi. Bunun örneklerine bütün XVIII. yüzyıl boyunca rastlamak mümkündür. Örneğin 1764 tarihli bir belgeden Kara'isalu kazâsında bulunan Yassıviran ve tevâbi'i mezra'ası reâyâlarının, kendilerinden fazla mâl talebinde bulunan Adana vâlilerini Kara'isalı kâdisına şikâyet ettikleri görülmektedir.³⁷⁹ Ancak şu hususa da değinmek gerekir ki; Taş'ın da eserinde belirttiği gibi, re'âyânın her hangi bir sorununda en üst düzeydeki görevlilere ulaşma hakkı varken bu o kadar da kolay değildi,

³⁷⁷ "Hele devlet bir tek insan gibi olursa! Örneğin, bir insan parmağından yaralansa, canı ve bedeni onları yöneten başla birlikte bu yaranın acısını duymaz, parçanın derdi bütünün derdi olmaz mı? İnsanın parmağının ağrması bu demek değil midir? Ne kadar küçük bir parçamız olsa, onun derdiyle dertli, onun keyfiyle keyifli olmuyor muyuz? O iyi olunca, iyileştik demiyor muyuz?.. Onun için de tek bir insana benzeyen devlet, en iyi yönetilen devlettir diyebiliriz. Böyle bir devlette de yurttaşların başına iyi kötü ne gelirse gelsin, devlet bunu kendi başına gelmiş sayacak, onunla sevinecek, onunla dertlenecektir." Bkz. Platon, *Devlet*, 462 c-e.

³⁷⁸ Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", *TTK Belgeler*, C.II, Sayı:3-4 (1965), s.49-145.

³⁷⁹ AŞS 5:200 "Yassıviranı ve tevâbi'i mukâta'ası zirâ'atçilerinin şikâyeti üzerine Kara'isalu kâdisının merkeze gönderdiği arzda; Adana vâlilerinin mâlikâne mutasarrıfları tarafından kendilerine teslim edilen mâlden daha ziyâde talepte bulduklarını, vermeye tahammüllerinin olmadığını belirterek, diğer mukâta'alar gibi Adana mukâta'âtından ifrâz ve mâlini hazîne-i âmireye teslim etmeyi talep etmişler ve bunun üzerine adı geçen mukâta'anın mâline 20 guruş zamm yapılarak Adana mukâta'âtından ifrâz ve mâlini hazîne-i âmireye vermek üzere mâlikâne verilmiştir."

hatta şikayetleri için sancak yöneticisine kadar bile ulaşamıyorlar, sorunları daha çok alt düzeydeki görevlilerle halletmek zorunda kalıyorlardı. Yani re'âyâ üst düzey görevlilerden ziyâde alt düzey görevlilerle ilişki kurabiliyordu.³⁸⁰

Daha önce de belirttiğimiz gibi, devlet ile reâyâ arasındaki ilişkinin merkezinde verginin olması, devletin reâyâ ile daimâ uzlaşma içinde olmasını öngörmüştü. Bu bağlamda yöneticiler, merkezî devletin kurumsal yapısını belirleyen hukûkî ve idârî kurallar çerçevesinde hareket etmek zorundaydılar.³⁸¹ Nitekim devletin klasik dönemde, hem iktisâdî hem idârî hem de askerî örgütlenmesinin bağlı olduğu timâr sisteminin ve ona bağlı unsurların değişime uğramaması ve uzlaşma düzeninin bozulmaması için devlet, sipahi ve reâyâ üzerinde sıkı bir denetim uyguluyordu. Ancak XVIII. yüzyıla gelindiğinde klasik düzendeki bu uzlaşma düzeninin iltizâm sisteminin geniş bir alana yayılmasıyla çözülmeye başladığı ve devletin, taşrada farklı idârî ve mâlî uygulamalar sonucu ortaya çıkan yeni yönetici tipolojisinin çıkarları ile toplumdaki diğer sınıfların çıkarlarını uzlaştırmak için büyük bir çaba içine girdiği görülmektedir.³⁸² Üstelik taşradaki vekil yöneticilerin çoğunlukla yerel a'yân arasından gelmesi, esâsen devletin ve reâyâyın işini kolaylaştıracağı halde, karışıklıklar daha da artmıştır. Mütesellimlerin veya mültezimlerin kanuna aykırı davranışları, reâyânın perişan olmasına dolayısıyla devletin hazinesine girecek gelirin azalmasına neden olmuştur.³⁸³

Yine gurre-i Zî'l-hicce 1161/22 Kasım 1748 tarihli başka bir örnekte ise, bu sefer

³⁸⁰ Taş, *a.g.e.*, s. 85.

³⁸¹ İslamoğlu-İnan, *a.g.e.*, s. 33-34.

³⁸² Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu...*, s. 259.

³⁸³ MAD 9909:143, 22 Zî'l-hicce 1133 (14 Ekim 1721) "...Adana mukâta'âtı mülhakâtından Yüregir nâhiyesinde Kürehâ ve Güllhavir-i Küçük ve Kamışlı ve tevâbi'i mezra'aları mâl ve kalemiyyeleri Asitâne-i sa'âdetim hazînesine vermek üzere ber-vech-i mâlikâne D. H. 'da mâliye tezkirecisi İbrahim ile oğlu Mehmed zîde mecdihimânın ber-vech-i mâlikâne 'uhdelerinde olduğu hazîne-i 'âmirem defterlerinde mukayyed olub mezra'a-i mezbûrların kadîmden bu ana değin zabt ve zirâ'at ve hırâset olunugelen arâzinin hudûd ve sınırına âherden kat'ân müdâhale ve mu'ârâza olunugelmiş değil iken hâlâ Adana sâkinlerinden olub mütegalibeden olduğu mütevâtır olan 'Abdü'l-'azîz ve Hamza nâm kimesneler mücerred cerr ü nefleri için kadîmden bu ana değin bilâ nizâ' zabt ve zirâ'at ve hırâset olunugelen arâzilerinde hâsıl olan mahsûllere ta'aruz..."

reâyânın mütegalibe mültezimlerle birleşerek mâl-i mîrîye zarar verdikleri görülmektedir.³⁸⁴

Devlet, mâlikâne uygulamasıyla aynı zamanda taşradaki yönetim sorunlarına çözüm bulabileceğini ve böylece devlet ve toplum ilişkilerini sorunsuz bir şekilde yürütebileceğini düşünmüş olsa da reâyâ yine kâr peşinde koşan kısa süreli mültezimlerin zulmünden kurtulamamıştı. Nitekim iltizâm sistemindeki mültezim profilinin buraya da taşındığı ve alt yöneticilerin sayısında büyük bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Mâlikâne sahibi, yetki ve görevlerini bir veya birden fazla alt mültezimlere devredince reâyâ, mültezim ve onun adamlarıyla karşı karşıya kalmış, üst yöneticilere ulaşması gittikçe zorlaşmıştır. Örneğin 10 Şa'bân 1160/17 Ağustos 1747 tarihli bir belgeden Hacılı mezra'ası mukâta'asının, mâlikâne mutasarrıfı tarafından Adana sâkinlerinden Bozoğlu el-hâcc Hasan ve Hüseyin Efendi'ye bir yıllığına iltizâma verildiği anlaşılmaktadır.³⁸⁵ Yine 8 Cemâziyye'l-âhir 1168/22 Mart 1755 tarihli başka bir örnekte ise, alt mültezimlerin de uhdelerine aldıkları mukâta'aların yıllık vergisini toplama yetkisini bir başka alt mültezime daha devrettikleri görülmektedir. Şöyle ki, el-hâcc Ebubekir Ağa ve Yiğitbâşı Mehmed Ağa'nın mâlikâne olarak ortaklaşa tasarruf ettikleri "*Mahsûl-ı cemâ'at-i kazâ-i Kara'isâlu ma'a Sipâhîzâdegân ve mahsûl-i cemâ'at-i nâhiye-i Hâcılı ve yine kazâ-i mezbûre tâbi' mezra'a-i Mengen ve mezraa-i Kamuşlu ve Kervansaray ve Bayramluca ve sâ'ir mezra'a mukâta'ası ve her iki kazânın da avârız ve nüzul bedelleri*" mukâta'ası Veli adlı kişiye iltizâma verilmiş ancak Veli de kendisine verilen bu hakkı

³⁸⁴ MAD 10191:323 "...Adana mukâta'asına tâbi' 'öşr-i kovan eyâlet-i Adana mukâta'ası 500 guruş mâl ile mukayyed olub mukâta'a-i merkûmun nısfı Hasan ve Mehmed Emin nâm kimesnelerin ve nısf-ı âheri 'Ömer nâm kimesne yedinden 1153 senesinden Adana vâlileri taraflarından zabt olunmak üzere emr-i şerîf verilüb Adana eyâletinde vâki' Tarsus ve Sis sancâkları ve Adana sancâğında Sarıçam kazâsında giren reâyâsı a'yân-ı vilâyetden ba'zı mütegalibelere istinâd ile 1150 senesinden berü 'öşr-i kovanlarından bir akçe ve bir habbe vermemeleriyle...."

³⁸⁵ MAD 10190:263.

başkalarına devretmiştir.³⁸⁶ Görüldüğü üzere taşra idârî mekânizması içerisinde gittikçe çoğalan halkalar, reâyâyı devletten bir adım daha uzaklaştırmış, nihâyetinde reâyâ, vergi kaynağının yeni koruyucusu mâlikâne sahibini göremediği gibi onun mültezimiyle bile karşılaşmamıştır. Diğer taraftan devlet ise, yönetim sorunlarına mâlikâne uygulaması çerçevesinde bir çözüm ararken, merkezî yapısından giderek uzaklaşmaya başlamıştır.

Reâyâyı yönetici sınıfın kanun dışı davranışlarından korumanın bir yolu da, pâre mültezimi ya da pâre voyvodası adı verilen kişilere *ber vech-i maktû'* veya *maktû'an* vergi toplama hakkının verilmesiydi.³⁸⁷ Mâlikâne uygulamasının içinde *maktû'* vergilendirme yönteminin yaygınlık kazanması aynı zamanda toplumdaki ilişkileri de etkilemişti. Zirâ bu dönemin koşulları karşısında mültezimler, *ber vech-i maktû'* kavramı çerçevesinde reâyâ ile vergi ödeme hususunda bir uzlaşma alanı oluşturabilmişlerdi. Bu uygulamada her iki tarafın da birbirinden karşılıklı istekleri söz konusuydu. Nitekim bu yöntem ile hem vergi gelirlerinin garanti altına alınması hem de reâyânın mültezimlerin kanun dışı davranışlarından korunması öngörülüyordu.³⁸⁸ Örneğin Adana, Tarsus ve Sis sancaklarındaki Yörügân cemâ'atleri ile *ber-vech-i maktû'* kavramı çerçevesinde bir uzlaşma alanı sağlandığı görülmektedir. Buna göre, cemâ'atlerin vergilerini, tahrir olunan

³⁸⁶AŞS 133:157-158; AŞS 1:113 “İşbu 1173 senesine mahsûb Adana ve duhan gümrüğü mukâta'asının *ber-vech-i mâlikâne mutasarrıfları hâlâ Asitâne-i 'aliyyede Mehmed Sa'id Ağa ve Süleyman Efendi ve Ahmed Bey taraflarından bâ-fermân-ı 'âlî Adana a'yânından ser-turna 'izzetlü Mehmed Ağa'nın ber-vech-i iltizâm 'uhdesinde olmakla ağa-yı merkûm dahi mukâta'a-i mezkûrun iştirâken nısf hissesini sana ilzâm ve sen dahi kabûl ve bedel-i iltizâmî ağa-yı merkûma teslim ve yedine i'tâ eylediği memhûr ve ma'mûl-bih temessüğü sicil-i mahfûza ba'de'l-kayd zabt için kıbel-i şer'den işbu mürâsele tahrîr olundu gerekdir ki mukâta'a-i mezkûru ber-vech-i iştirâk nısf hissesine mutasarrıf olub âheri müdâhele etdirmeyüb müceb-i mürâsele ile 'amel edesiz”*

³⁸⁷ Ergenç, “Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine...”, *Şehir, Toplum*, s.2-3.

³⁸⁸ Ergenç, “Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine...”, s.4-5; *Maktû'* yöntemi, bir bölgenin vergi geliri için yerel topluluğun temsilcileri ile mâliye arasında belli bir miktâr (*maktû'*) üzerinde anlaşmaya varılmasıdır. Önceden çok seyrek olarak uygulanan bu yöntem, XVIII. yüzyılda gittikçe devletin merkezî yapısını sarsıcı nitelikte bir yayılma gösterdi.” Ayrıntı için bkz. Halil İnalçık, “18. Yüzyılda Merkezîyetçiliğin Zayıflaması, “*Ayân-ı Vilâyet*”, *Devlet-i 'Aliyye.....*,s.336.

koyun, deve ve mücerredlerine göre değil *kanun üzere tahammüllerine göre* alınması hususunda karşılıklı bir anlaşma yoluna gidilmiştir.³⁸⁹

Ancak taraflar arasında bir anlaşma zemini oluşturulmaya çalışılsa da örneklerden de anlaşıldığı üzere, uzlaşma kuralları çoğunlukla ihlal edilmiştir. Zirâ mültezimlerin yetki sürelerinin belirli olmaması onları, hem vergi kaynağını daha fazla meblağ ödeyen rakibine kaptırmamak hem de ödedikleri iltizâm bedelini bir an önce çıkarabilmek için bir takım suistimaller yapmaya yöneltmiştir. Örneğin 24 Zî'l-ka'de 1151 /4 Nisan 1739 tarihli bir belgeden “*âdet-i ağnâm-ı nâhiye-i Dünderlu ve Koyuncular ve tevâbi'hâ ma'a 'avârız ve bedel-i nüzul*” mukâta'asının 1736 senesi mültezimi Adana sâkinlerinden Musa Bâli oğlu Hasan'ın, reâyâdan alması gerekenden daha fazla vergi topladığı görülmektedir. Devlet bu tür davranışların önüne geçebilmek için, mültezimlere bazı yaptırımlarda bulunmuştur. Buna göre devletin, öncelikle mültezimi fazladan aldığı meblağı ödemesi hususunda uyardığı, uyarıyı dikkate almayanları ise hapis cezasıyla tehdit ettiği belgelerden anlaşılmaktadır.³⁹⁰ 6 Muharrem 1169/12 Ekim 1755 tarihli başka bir örnekte ise, yine mültezimlerin zulmünden dolayı reâyâ, yerlerini terketmek zorunda kalmıştır. Şöyle ki; Dünderlu ve Koyuncular nâhiyesinde “*Adet-i ağnâm-ı nâhiye-i Dünderlu ve Koyuncular ma'a 'avârız ve bedel-i nüzul*” mukâta'asının ortaklarından biri olan Seyyid Mehmed Emin'in reâyâyâ zulmetmesi nedeniyle, reâyânın bir kısmı yerlerini terketmek zorunda kalmış, geri kalan kısmı ise, mâl-i mîrîyi ödeyemez hale gelmiştir. Bu duruma çözüm olarak, adı geçen mukâta'ayı ortaklardan el-hâcc Ali'nin tek başına tasarruf etmesine ve re'âyânın da tekrar

³⁸⁹ C. Timâr 164:8165.

³⁹⁰ MAD 3865:321.

eski yerlerine getirilmesine karar verilmiştir. Zirâ mukâta'anın gelirinin azalması hazineye para girişini de etkileyecekti.³⁹¹

Görüldüğü üzere XVIII. yüzyıl boyunca reâyânın şikayetlerine mültezimlerin alacaklarından fazla tahsil ettikleri vergiler konu olmuştur. Zirâ mültezimler kârlarını artırabilmek için her türlü suistimale başvurmuşlardır. Diğer taraftan devlet de reâyâyı dolayısıyla vergi kaynağını koruyabilmek için, taşradaki ehl-i örf mensuplarını merkezden gönderdiği yazılarla sık sık uyarılmış hatta yaptırım gücünü bunlara uygulayacağı cezanın ağırlığını artırarak göstermiştir. Bu bağlamda reâyânın şikayetlerini dikkate alarak, zulm yapan ehl-i örf yetkililerini görevden alarak ya haps ettirmiş ya da sürgüne göndermiştir.³⁹² 26 Zî'l-ka'de 1125/17 Aralık 1713 tarihli bir belgeden 22780,5 guruş mâli olan Adana mukâta'âtı mütesellimi Abdurrahman'ın hem yıllık vergi olan 22780,5 guruşu hazineye teslim etmediği hem de ahâlinin kendisinden şikayetçi olması üzerine görevden alınarak *kal'a-bend* cezası verildiği anlaşılmaktadır.³⁹³

Ancak taraflar arasında klasik dönemden beri oluşturulmaya çalışılan uzlaşma alanının bozulduğu, tarafların zaman zaman buna uymadıkları görülmektedir. Örneğin Evâhir-i Ramâzân 1173/6 Mayıs 1760 tarihli belgeden mültezimlerin, gelirleri harameyn vakıflarına ait olan mukâta'a reâyâsına zulm yaptıkları anlaşılmaktadır. Bunun üzerine harameyn reâyâsının korunması düşüncesiyle, mukâta'anın devlet ricâlinden bazılarında mâlikâne olarak verilmesine karar verilmiştir. Diğer taraftan harameyn mukâta'alarının mâlikâne üzere verilmesinin harameynlikten çıkması anlamına gelmediği belirtilerek,

³⁹¹ MAD 10198:379.

³⁹² 22 Zî'l-ka'de 1133/14 Eylül 1721 tarihli başka bir örnekte de "Adana mukâta'âtından Yüregir nâhiyesinde Kürehâ, Gülhavir-i Küçük ve Kamışlı ve tevâbi'i mezra'aları"nın mâl ve kalemiyelerini hazine-i âmireye vermek üzere mâlikâne olarak Dîvân-ı Hümâyû'nda mâliye tezkirecisi olan İbrahim ile oğlu Mehmed'e verildiği görülmektedir. Ancak Adana sâkinlerinden ve mütegalibeden olduğu bilinen Abdülazîz ve Hamza adlı kişiler, mukâta'a reâyâsına ve Kamışlı mezra'asının sınırlarına müdâhalede bulunarak haksız yere vergi talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Adana kâdısına gönderilen emr-i şerifte, zirâtçilerden haksız yere aldıkları vergiyi geri ödenmeleri aksi takdirde sürgüne gönderilecekleri belirtilmektedir. Bkz.MAD 9909:143.

³⁹³ MAD 3434:424.

ehl-i örf yetkilileri mukâta'a reâyâsından vergi talebinde bulunmamaları ve mukâta'anın işlerine karışmamaları konusunda uyarılmışlardır.³⁹⁴

Bilindiği üzere bu dönemin önemli sorunlarından biri de eşkiya tâifesiydi. Nitekim devletin merkezileşme sürecindeki uygulamaları, onların toplumu daha çok desantralize etmesine olanak sağlamıştı. XVIII. yüzyılda bölgede hem bireysel hem de çoğunlukla aşiret gruplarının eşkiyalık hareketlerine sıkça rastlamak mümkündür. Örneğin evâsıt-ı Zi'l-hicce 1173/3 Ağustos 1760 tarihli bir belgeden, eşkiyâ tâifesinden Develioğlu Ahmed ve beraberindekilerin “*mukâta'a-i mahsûl-ı kürehâ-yı âhen-giren*” ve etraftaki diğer mukâta'aların işlerine karıştıkları ve madende çalışan işçileri öldürüp, madenin kapanmasına yol açtıkları, ayrıca bu konunun halledilmesi için Adana beylerbeyine emr-i şerîf gönderilmesine rağmen, sorunun hala devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu tür olaylar, mukâta'anın gelirinin düşmesine yol açtığı için, mâlikâne mutasarrıfı Şükrü Mustafa, merkeze tekrar bir arz göndererek mukâta'aya yapılan müdahalenin engellenmesini istemiştir. Bunun üzerine Adana beylerbeyine gönderilen emr-i şerifte, merkezden bu iş için görevlendirilen mübâşire yörügânların da yardımıyla, eşkiyanın gasb ettiği *mâl-i mîrî, eşyâ ve hubûbâtın* mâlikâne mutasarrıfına teslim edilerek eşkiyanın cezalandırılması tenbihlenmiştir.³⁹⁵ Görüldüğü üzere devlet,

³⁹⁴ AŞS 1:153 “.....mukâta'ât-ı mîriyye misillü mukâta'ât-ı hameynin mâlikânelik vechile zabt etdirilmeleri nezd-i mülûkânemde istisvâb ve istihsân olduğuna binâ'en serbestiyet-i kadîmlerine kat'ân hâle ve noksân gelmemek ve mâlikâne verilmezden evvel verile gelmeyen mezâlîme kasdı olunmamak şartıyla hameyn mukâta'âtının dahi ricâl-i devlet-i 'aliyyemden ba'zı kimesneleri mâlikânelik üzere 'inâyet ve ihsânın olub binâ'en-'aleyh serbestiyetliklerine mürâ'ât ile hameyn re'âyâsı fîmâ-ba'd dahi ezmine-i sâbıkadan ziyâde asûde-nişîn rahat ve refâh olub himâyet ve sıyânetleri ve serbestiyet-i kadîmleri iltizâm ve ra'iyet olunması lâzım ve mühimm iken bu hulûlden hameyn mukâta'alarının mâlikâne oldu deyu hameynden çıktı ve serbestiyet kayıtlarına i'tibâr kalmadı deyu ba'zı edâcısını ve ekâzîb işâ'asıyla vüzerâ ve mîrmîrân ve mütesellimler ve sâ'ir hükkâm ve zâbitân taraflarından kadîme mugâyir mukâta'ât olanlar re'âyâsını hameyne müdâhale ve fukarâsına teşvikiyye ve kudûmiyye ve 'akl ve fikre gelmez tekâlif-i şakka tarhına ve ihzâr ile âhz ve habs ve tecrime ve ağâz olduğu bi'z-zât sem'-i hümâyûnuma vâsıl olmağla hameyn mukâta'âtının mâlikânelik üzere zabt etdirilmekten maksûd ve murâd-ı hümâyûnum mukâta'ât-ı mîriyye misillü mâlikânelik ve dest-i mutasarrıf olanlar re'âyâsını mezâlemeden himâyet ve sıyânet edüb.....”

³⁹⁵ Devlet, ayrıca konar-göçer grupları eşkiyalık olaylarını bastırmak amacıyla da yardımcı kuvvet olarak kullanmaktaydı. Nitekim eşkiyalık olaylarını bunlardan yararlanma yoluna da gittiği görülmektedir. Şöyle

önemli gelir kaynaklarından biri olan maden mukâta'asının gelirlerini düşürmemek için gerektiğinde diğer gruplarla da uzlaşma yoluna gitmekteydi. Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere devlet, re'âyâyı yöneticilerin ve eşkiyaların zulmünden korumak için çaba harcarken bir yandan da aşağıda örneklerle açıklamaya çalışacağımız üzere, toplumun yapısal dinamiklerinden biri olan aşiret gruplarına bağlı re'âyânın hareketlerini kontrol altına almaya çalışmıştır. Zirâ konar-göçer gruplar, XVII. yüzyılın sonlarında iskâna tabi tutulup, yerleşik hayata geçirilmelerine rağmen, her dönemde devlet düzenini desantralize eden gruplar olarak algılanmışlardır.

Bu bağlamda devleti uğraştıran konulardan bir tanesi de aşiretlere bağlı reâyâların yerli halka verdikleri zararın önlenmesi idi. Bu nedenle devlet, aşiretleri iskân ettirerek onları kontrol altında tutmayı amaçlamıştır. Nitekim devletin, uzlaşmacı tutumuyla merkezî otoritesini sarsacak grupları kendisine bağlamaya çalıştığı görülür. Bu kapsamda konar-göçer cemâ'atlerin, iskân için ya Rakka, Humus ve Hama'ya gönderildiği ya boşalan tarım arazilerine yerleştirilerek üretimin, dolayısıyla gelirlerin artırılma yoluna gidildiği ya da bazı menzillerin koruyuculuğunun verildiği ve bazan da askerî güç olarak kullanıldıkları görülmektedir. Nitekim bu süreçte aşiret gruplarından bir kısmı Adana sancağında bulunan Misis, Kurtkulağı gibi geçiş güzergâhlarının güvenliğini

---

ki; “ .....mukâta'a-i mezbûr senevî 2892,5 guruş mâl ile mûmâ-ileyhin ber-vechh-i iştirâk mâlikâne 'uhdesinde olduğu Başmuhâsebede mukayyed ve merkûm Develü oğlu Ahmed şekâvet ile meşhûr olub havadarlarıyla dâ'imâ kendü hallerinde olmadıklarından mukaddemen haklarında ahkâm-ı şerîfe sâdir olmuşken şakî-i merkûm bir dürlü ele girmeyüb firar ve Kozan oğlu Osman'ın yanına varub haseki ta'yîn olundukda yine firâr edüp üzerlerine ta'yîn olanlar bir vechle âhz edemeyüb ba'dehu ---geldikde --ve hüsn-i hâle i'lâm edin yahud sizleri bilâ-amân katl ederim deyu cebren hüsn-i hâline i'lâm olub itlâk oldukda mütenebbih olmayub 'ırlarıyla mukayyed ba'zı kimesneleri katl ve hânesin basub 'ıyâlin çıkarub mezadd ederek satub bunun emsâli zulm ve te'addisinin nihâyeti olmadığın ba'de'l-i'lâm hısımlarıyla terâfu'-ı şer' ve ihkâk-ı hakk olunmak için 1172 senesi evâhir-i Şevvâlinde hakkında emr-i şerîfim sâdir olduğu Dîvân-ı hümâyûnumda mukayyed ve mukâta'a-i mezbûr külliyyetlü mâl ile mukayyed vâridât-ı mîriyyeden olmakdan nâşî ol-makûle tasallut eden eşkiyânın bilâd ve 'ibâd üzerlerinden şerr ve mazarratlarının ---ve mukâta'anın şen ve abâdân ve rehîn-i 'ümran olması zâbit-i kaviyyeye rabt ve tevşîk ve tanzim ve tensib olunmasından lâye idiğü ma'lûm olmakla sen ki Adana beğlerbeğisi mîrmirân-ı mûmâ-ileyhsin ma'rifetinle ve hademe-i devlet-i 'aliyyemdem bir kâr-ı güzârın mübâşeret-i ve mârrü'z-zikr Yörügân ve dağlı ma'iyyetleriyle eşkiyâ-yı mezbûrenin üzerlerine varılıb gasb ve ihlâs eyledikleri mâl-ı mîri ve eşyâ ve hubûbât kendülerinden 'alâ-eyyü hâl tahsil ve tekmil ve mâlikâne ashâbı taraflarına redd ve teslim.....” Bkz. AŞS 1:132.

sağlamak amacıyla bu bölgelere yerleştirilmişlerdir. Özellikle bu amaçla Ayas, Berendi ve Kınık bölgelerine yerleştirilen İfrâz-ı Zû'l-kadriyye ve tevâbi'i mukâta'asına bağlı cemâ'atlerin, zaman zaman yerlerini terkederek başka yerlere gittikleri görülmektedir ki³⁹⁶ bu nedenle hem Adana beylerbeyine hem de gittikleri yerlerin yöneticilerine fermanlar gönderilerek, bunların tekrar eski yerlerine geri getirilmeleri istenmiştir. 1125/1713-1714 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere İfrâz-ı Zû'l-kadriyye cemâ'atlerinin Maraş, Ayıntâb ve Yenihân taraflarına firar ettikleri anlaşılmaktadır.³⁹⁷ Bu cemâ'atlerin yerlerini terketmelerinde cemâ'at içindeki bazı grupların itaatsizliği³⁹⁸ ve diğer aşiret gruplarına mensup cemâ'atlerin müdahaleleri de etkili olmuştur. Yeniil ve Türkmenân-ı Halep mukâta'asına bağlı *Çekdilü, Bahrilü, İmanlu, Akçakoyunlu, Gökçelü, Büyük ve Küçük Çöplü ve Şam Bayadi* cemâ'atleri bunlar arasındadır.³⁹⁹ Adana sancağında yerli aşiretlerin dışında, iskân edilen farklı aşiret grupları da XVIII. yüzyılda bölgede görülen eşkiyalık hareketleri içinde yoğun bir şekilde yer almışlardır.⁴⁰⁰ Rakka, Humus ve Hama'ya iskân edilen bazı ekrad ve Türkmen aşiretleri firarilerinin Adana eyâletine yerleştirilen konar-göçer cemâ'atlerin arasına girerek eşkiyalık olaylarına karıştıkları bilinmektedir.⁴⁰¹ Örneğin 1756 tarihli bir belgeden Rakka'da iskân olunan *Kürt ve*

³⁹⁶ MAD 3598:193 "...İfrâz-ı Zû'l-kadriyye ve tevâbi'i mukâta'ası senede 25690 guruş mâl ile mâlikâne el-hâcc Kalender ve Hasan üzerlerinde olduğu mukayyed Küçük Yaylaklı ve Küçük Yılanlı cemâ'atleri mukâta'a-i mezbûra tâbi' cemâ'âtlerden olub ve mukâta'a-i mezbûr re'âyâsı kadîmî yerlerin terk ve diyâr-ı âhere firâr etdiklerinde zamân-ı i'tibâr olunmamak üzere mahall-i iskânları olan Çukurova'ya nakl ve iskân-ı kadîmilerinde cemâ'atleri içine irsâl etdirilmek için..." 27 Zî'l-hicce 1136.

³⁹⁷ MAD 3434:92 "...hâss-ı mezbûr mutasarrıfları dergâh-ı mu'allâm kapucu başlarından Yusuf zîde mecdihuya kadîmî yerlerine nakl ve iskân olanlar için emr-i şerîf-i 'âlîşân verilmekle hâss-ı mezbûrun re'âyâsı dağılıb perişân olmağla zıkr olunan havâlilerde tavattun eden İfrâz-ı Zû'l-kadriyye re'âyâların ol mahallerden kaldırılıb kadîmî yerlerine nakl ve iskân etdirilmek bâbında 'inâyet ricâ etmeğın..."

³⁹⁸ MAD 3598:193 "İfrâz-ı Zû'l-kadriyye ve tevâbi'i mukâta'ası cemâ'atlerinden Küçük Yaylaklı ve Küçük Yılanlı cemâ'atleri yerlerini terkedip, Sis taraflarına gittiklerinden tekrar iskân oldukları Kınık ve Berendi kazâlarına geri getirilmeleri için Adana eyâleti mutasarrıfına, Sis kâdısına ve İfrâz-ı Zû'l-kadriyye voyvodasına ferman gönderilmiştir."

³⁹⁹ AŞS 22:

⁴⁰⁰ Tezimiz II. Bölümünde İfrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'ası, Yeniil ve Halep hâssı mukâta'ası, Ekrâd-ı Lekvânîk mukâta'ası ve Yörügân mukâta'asına bağlı aşiretlerin kökenlerinden bahsedilmiştir.

⁴⁰¹ AŞS30:60 "...Adana beğlerbeğisi Ebûbekir dâme ikbâlehu ve mefâhirü'l-kuzât ve'l-hükkâm me'âdeni'l-fezâ'il ve'l-kelâm eyâlet-i mezbûrede vâki' olan kâdılar zîde fazlihüm tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olucak

Türkmen taifesine tabi Afşar ve Cerid ve Musacalu ve Bayındır ve Kabaglı Dokuzu ve Hacı İvazoğlu ve Barak ve Tacirli ve Beğdili ve Kirişli ve Çeçeli, Kabahayme ve İlbeğlü ve Harbendeli ve Batılı ve Mudanlı ve Mamavi ve Lekvanik ve Kızılkoyunlu ve Cihanbeğlü ve bunlara bağlı cemâatlerin yerlerinden kalkıp Anadolu ve diğer eyâletlerdeki ekrâd ve Türkmen aşiretleri ile birleştikleri ve yaz kış yer değiştirirken gitmiş oldukları yerlerin reâyâsına zarar verdikleri görülmektedir. Nitekim harameyn defterleri incelendiğinde *Afşar, Musacalu, Bayındır ve Hacı İvazoğlu, Yağlı dokuzu ve Yılan ve Keçeli ve Kaba Keçeli* cemâatlerinin Üsküdar'da Valide Sultân vakfı olan Yeniil hâslarına tâbi iken Rakka'ya iskân olundukları ve sonra da Beğdili aşiretinin eşkiyalık hareketlerinden dolayı iskân yerlerini terkettikleri görülmektedir. Adı geçen cemaatlerin hem kendilerinin perişân olması hem de gittikleri yerde reâyâyâ zarar vermeleri yüzünden iskân yerlerine gönderilmeleri emredilmiştir.⁴⁰² Aynı zamanda bu gruplar çoğu zaman a'yân ve mütegalibelerle birlikte hareket ederek, onların varlıklarını da kuvvetlendirmiş oluyorlardı.⁴⁰³ Evâ'il-i Zî'l-hicce 1137/20 Ağustos 1725 tarihli başka bir belgede Yeniil hâssına tâbi Lekvanik ekrâdı mukâta'ası aşiretinden Düdük oğulları ve Kırmıtlı ekrâdının yerlerine geri gönderilmeleri emredilmektedir. Zirâ bu aşiretlerin,

---

ma'lûm ola ki, bundan âkdem Rakka havâlisine iskân olunan ekrâd ve türkmen tâ'ifesinin yerlerine istikrâr-ı devlet-i 'aliyye' me lâzümü'l-ihimâm olan mühimmâtdan iken zıkr olunan tavâ'if-i iskândan Afşar ve Cerid ve Mûsacalu ve Bayındır ve Çağzağanlı ve Dokuz ve Hacı'ivazoğlu ve Barak ve Tâcirli ve Beğdili ve Kirişli ve Çeçeli ma'a Kabahayme ve İlbeğlü ve Harneblelü ve Batılı ve Modatlı ve Mamosi ve Lekvanik ve Kızılkoyunlu ve Cihanbeğlü ve tevâbi'i cemâ'atleri birer takarrüble mahall-i iskânlarından firâr ve Anadolu ve eyâlet-i sâ'ire ve iskâna me'mûr olmayan ekrâd ve türkmen 'aşâ'iri arasına ve havâss ve evkâf karyeleri içine girüb ve taraf taraf gezüb bilâd ve 'ibâda îsâl-ı mazarrat ve nice dürlü fesâd ve şekâvete cesâret etdikleri istimâ olunmağla....”

⁴⁰² AŞS 30:60 “.....sen ki Adana Beğlerbeğisi mûmâ-ileyhsin Adana'nın dahi Rakka'ya fi'l-cümle kurb-ı mesâfesi olmağla sen dahi vech-i meşrûh üzere bu husûs için me'mûr olmuşsundur İmdi Rakka vâlisi vezîr-i müşârün-ileyh tarafından sana her ne vechile haber varır ise mükemmel ve müretteb kapun halkı ve 'umûmen Adana Eyâleti'nin alaybeğleri ve zü'emâ ve erbâb-ı tîmârı ve darb ve harbe kâdir zî-kudretleriyle vezîr-i müşârün-ileyhin re'y ve savâb-dîdi üzere hareket ve iskân husûsunda iktizâ eden hîdemât-ı 'aliyyemle bezl ü sa'y ve kudret eylesesin Zıkr olunan tavâ'if-i iskânın fermânım olduğu üzere yerlerine ircâ'ı ve âsâr-ı mazarratlarının gezdikleri yerlerden inkıtâ' ve indifâ'ı aksâ-yı murâd-ı hümâyûnun olmağla bu husûsda bir dürlü bahâneden ve tekâsülden be-gâyet ihtirâz edüb me'mûr olduğun üzere Rakka vâlisi vezîr-i müşârün-ileyhin re'y-i savâb-dîdeleriyle bu husûsun itmâmına dikkat-i tâm eylemek bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdir olmuşdur.....”

⁴⁰³ Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda A'yânlık*, s.80-81.

geçtikleri yerlerin ehl-i örf mensupları ile işbirliği yaparak, reâyâyâya zulm ettikleri görülmektedir.⁴⁰⁴

Yöneticilerin konar-göçer reâyâyâ ile yaşadıkları diğer bir sorun da vergilerin zamanında toplanamamasıydı. Bilindiği üzere ekonomik bakımdan hayvancılıkla uğraşan göçebeler, hayvancılığa bağlı hayatlarını devam ettirebilmek için, yaylak ve kışlak mahalleri arasında mevsimden mevsime yer değiştirmekte idiler.⁴⁰⁵ Bu bağlamda göçebelere en yaygın olarak yüklenen vergi, otlak ve meralar için alınan vergi ile âdet-i ağnam denilen koyun vergisiydi. Bu gruplar, bazı özel vergiler ödemek zorunda olmalarına karşın, vergi yükleri yerli halkın yükümlülüklerinden daha azdı. Bunun farkında olan göçebeler, kendilerine kanuna aykırı vergi yüklemek isteyen görevlileri şikayet ederek, kendilerinin reâyâyâ olmadıklarını, devlete yaptıkları hizmetlerden dolayı özel statüde olduklarını belirtmişlerdir.⁴⁰⁶

Ayrıca şartlı olarak menzillere yerleştirilen cemâ'atlerin, yaz aylarının çok sıcak olmasını bahane ederek yaylağa gitmek istemeleri mâl-ı mîrinin toplanma zamanına rastladığında mültezimler ile aralarında anlaşmazlıklar ortaya çıkıyordu. 14 Safer 1125/12 Mart 1713 tarihli bir belgeden de anlaşıldığı üzere, İfrâz-ı Zû'l-kadriyye hâssı voyvodası el-hâcc Burhaneddin'in, reâyânın mâl-ı mîrilerin toplanma vaktinde yaylağa gitmelerinden şikayetçi olduğu görülür. Bunun üzerine kendilerine yerleşik konuma geçtikleri ve buldukları bölgedeki yolları korumaları gerektiği hatırlatılarak, mâl-ı

⁴⁰⁴ AŞS 30:96-158 “....Lekvânik Ekrâdı 'Aşîreti'nden Düdük oğulları ve Kırmıtlı Ekrâd'ından otuz neferden mütecâviz eşkiyâ Ankara kurbunda Tekye demekle ma'rûf mahalde ebnâ-i sebîlin yollarına inüb kat'-ı tarîk ile katl-i nüfûs ve Kayseriyye ve cevâ'ir-i sâ'ireden mürûr-ı 'ubûr eden 'ibâdu'llâhın dahî emvâl ve eşyâların nehb ü gâret eyledikleri mukaddemen dîvân-ı 'âlîye 'arz-ı hâl olundukda sen ki mütesellim-i mûmâ-ileyhsin ma'rifetinle zıkr olunan eşkiyâ her ne mahalde bulunur ise tecessüs ve tefahhus ile be-eyyü hâl ele getirilüb âhz olunmak için emr-i şerîfim.....”

⁴⁰⁵ İlhan Şahin, “Göçebeler”, *Osmanlı*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.132.

⁴⁰⁶ Göçebeler de yerli halk gibi resm-i arus, denilen evlilik vergisi öderlerdi. Ayrıca vergi değeri belirlenirken kişinin varlıklı olup olmadığı, bekâr ya da evli olarak yaşadığı dikkate alınır. Bkz. Kasaba, *a.g.e.*, s.35.

mîrilerini zamanında voyvodalarına teslim etmeleri tenbihlenmiştir.⁴⁰⁷ Ancak gönderilen fermanlara rağmen, reâyâ mâl-ı mîriyi vermemek için yaylağa kaçmayı alışkanlık haline getirmiştir. Buna çözüm olarak ise mâl-ı mîrilerini verdiklerine dair ellerinde belgesi olmayanlara izin verilmemesi için bölge yöneticilerinin uyarıldıkları görülmektedir.⁴⁰⁸ Zirâ bu grupların yerlerini terkedip başka yerlere gitmeleri mâl-i mîrinin azalmasına yol açtığı gibi aynı zamanda geride kalan reâyânın da fazla vergi yüzünden perişan olmasına neden olmaktaydı. Nitekim 28 Ramâzân 1128/15 Eylül 1716 tarihli bir belgeden Yeniil Türkmenân voyvodası Mustafa'nın geride kalan reâyânın perişan olmaması için yerlerinden ayrılan reâyânın bir an önce geri getirilmesi hususunda merkeze arz gönderdiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ MAD 3434:89 “...Kıdvetü'l-emâsil ve'l-a'yân Burhaneddin zîde mecdihu 'arz-ı hâl edüb 1125 senesi İfrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'ası 'uhdesinde olub ve lakin tahsîli vakti mürûr edüb cemâ'atleri yaylaklara çıktıklarında mâl-i mîrinin tahsîli 'usret olmağla lâzım gelen mâl-i mîrilerin verüb yedlerinde edâ tezkirelerin olmadıkça yaylaklarına gitmemek ve bir ferdi geçirmemek üzere sizler yolları üzerinde olmağla sedd olmanız için emr-i şerîfîm verilmek ricâsına hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Başmuhâsebe defterlerine nazar olundukda ifrâz-ı Zû'l-kadriyye re'âyâsı konup göçmekden fâriğ ve yaylağım çıkmayub iskân oldukları mahallere zirâ'at edüb me'mûr oldukları yolları muhâfaza ve mâl-i mîriye kesr ve noksân götürülmek üzere hüccet-i şer'iyye vermeleriyle verdikleri hüccet-i şer'iyye mücibince yolları hıfz ve hırâset ve müte'ahhid oldukları mâl-i mîrilerin ve vakt-i zamânıyla voyvodalarına edâ edüb hilâf-ı şürût vaz' ve hareket etmemeleri için....”; Tatar, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında..., s.180-181.

⁴⁰⁸ C.ML.480:19570 “...İfrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'ası cemâ'atinden Karalu ve Tacirli cemâ'atleri külliyyetli cemâ'at ve mîrileri sâ'ir cemâ'atlerden ezyed ve ekser olub lakin ahâlileri ez-kadîm-i 'âdet müstemmireleri üzere 'adem-i itâ'at ve envâ' hıyânet ve mefsedete cesâret üzere olduklarına binâ'en kendülere mübâşir-i mezkûr gönderildikde yaylaklarına 'azîmetlerinin vakti karîb olmakdan nâşî edâda muhâlefet ve tarîk-i hileyeye sülûk ile gâh üç ay istimhâl ve gâh mâl ve eşyâmızı fûrûht edüb tedricî edâ ederiz deyu iğfâl ile....”

⁴⁰⁹ AŞS 21:59 “.....edâsı lâzım gelen mâl-ı mîrilerin edâ etmeyüb sâ'irlerinin üzerlerine tahmîl olanlar dahi perâkende ve perişân ve mâl-ı mîrilerinin ta'tiline bâ'is oldukların bildirüb ol-makûle cemâ'at ve 'aşîretlerin bırakıb âher mahallere giden re'âyâ kadîmî yerlerine nakl ve iskântetdirilüb ve üzerlerine edâsı lâzım gelen mâl-ı mîrilerin tahsîl olunmak bâbında emr-i şerîfîm ricâ eyledikleri ecilden hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Başmuhâsebe defterlerine nazar olundukda Yeniil ve Türkmenân-ı Haleb re'âyâlarından âher mahallere perâkende olanları kadîmî oldukları mahallerde cemâ'atleri içine iskân etdirilmek için bundan âkdem evâmîr-i şerîfe verildiği der-kenâr olundukda imdi der-kenârı ve mukaddemen verilen fermân-ı 'âlîşânım mücibince kânûn üzere iskân etdirilmek bâbında fermânım olmuşdur buyurdum ki hükm-i şerîfîmle vardıkda bu bâbda sâdır olan emrim üzere 'amel edüb dahi göresin i'lâm olunduğu üzere cemâ'at-i mezbûr re'âyâları kadîmî cemâ'atlerin içine bırakıb varub âher mahallerde tavattun eylemişler ise ol-makûle cemâ'at-i mezbûr re'âyâları olanlar vardıkları yerlerde hâne-i 'avârıza kayd olunmuş olmayub ve 10 sene mürûr etmiş değıller ise ol-takdîrce cemâ'at-i mezbûr re'âyâların zâbitleri ma'rifetiyle ve ma'rifet-i şer'le kaldırub kânûn üzere kadîmî sâkin oldukları mahallerde cemâ'atleri içine nakl ve iskân etdirilmek....”

Reâyâ aşağıdaki örneklerde de görüldüğü üzere vergi vermemek için seyyidlik⁴¹⁰, askerîlik ve kuşçuluk gibi iddialarda bulunarak, vergiden kaçmaya çalışmıştır. Örneğin Dünderlı mukâta'ası reâyâlarından seyyidlik iddiasında bulunanların “*sahîhü'n-neseb Seyyid olduklarına dâ'ir İstanbul nakîbü'l-eşrâfından belgeleri olmadıkça kendilerine itibâr edilmemesi, rüsûm-ı ra'iyetlerin ve diğer tekâlîflerin alınması*” için Adana beylerbeyi ile Adana ve Dünderlı kâdılarına emr-i şerîf gönderilmiştir.⁴¹¹ Ancak 5 Cemâziyye'l-âhir 115/27 Temmuz 1743 tarihli belgede Dünderlı mukâta'ası reâyâlarının yine seyyidlik, askerîlik-kuşçuluk gibi iddialarla “*hilâf-ı kânûn ve defter üzerlerine edâsı lâzım gelen rüsûm-ı ra'iyetlerin edâda ta'allül ve muhâlefet*” etmeye devam ettikleri açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim bu tür iddialarda bulunan reâyânın durumu defter-i hakânîde incelendiğinde askerîlik, kuşçuluk ve seyyidlik gibi kayıtlarının olmadığı, mâl-i mîrilerini her sene hazîne-i âmireye teslim etmeleri gerektiği anlaşılmaktadır.⁴¹²

Reâyânın rüsûm-ı ra'iyetlerini vermemek için başvurdukları diğer bir yol da kendilerini ayân-ı vilâyetin yanında hizmetkâr olarak göstermeleridir. Ancak bunun merkez tarafından kabul edilmediği, hizmet nedeniyle ayân yanında olsalar bile rüsûm-ı

⁴¹⁰ Anadolu'da seyyidlerin başına İstanbul'daki nakîbü'l-eşraf tarafından bir kaymakam atanırdı. Kaymakam taşradaki seyyidlerin işlerini görürdü. Seyyidler, avârız-ı divâniyye ve tekâlîf-i şakka ve rüsûm-ı ra'iyet ödemezlerdi. Ancak gittikçe sayıları artan ve sahte seyyidlik belgesi alanların devlete zararı dokunmaktaydı. Bu nedenle yalancı seyyidlerin çoğalmasını önlemek için devlet sürekli tedbir almak zorunda kalmıştır. Bkz. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, s.25.

⁴¹¹ MAD 2827:5 27 Şa'bân 1141 (28 Mart 1729) “...hilâf-ı şer' seyyidât iddi'âsında olanların berâtında İstanbul nakîbü'l-eşrâfından sahîhü'n-neseb sadât-ı kirâm olanlarına hüccet-i şer'iyeleri olmayanların hilâf-ı şer' olan seyyidât iddi'âları istimâ' edilmeyüb kânûn ve defter mücebince üzerlerine lâzım gelen rüsûm-ı ra'iyet vesâ'ir emr-i şerîfimle vâki' olan tekâlîf hisselerine isâbet ma'rifet-i şer'-i şerîf kimesneye ta'allül ve muhâlefet etdirilmemek bâbında emr-i şerîfim ricâ eylemeğin kânûn ve defter mücebince 'amel olunmak bâbında fermân-ı şerîf sâdir olmuştur....”

⁴¹² MAD 9947:242, Kıdvetü's-sâdâti'l-kirâm es-Seyyid el-Hâc Mehmed Emin zîde şerefefu Seyyidât divân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl edib ber-vech-i mâlikâne 'uhdesinde olan Dünderlı mukâta'asının yedinde olan sûret-i defter-i cedîd-i hâkânîde mukayyed ra'iyet ve ra'iyeti oğullarından ba'zıları 'askerîlik ve kuşçuluk ve iddi'âsıyla hilâf-ı kânûn ve defter üzerlerine edâsı lâzım gelen rüsûm-ı ra'iyetlerin edâda ta'allül ve muhâlefet etmeleriyle mahallinde şer'le görülüb yedinde olan sûret-i defter-i hâkânîye nazar bu makûle seyyidât ve 'askerîlik ve kuşçulukda 'ulûfeleri olmayub defterde mukayyed mukâta'a-i mezbûrun ra'iyet ve ra'iyeti oğulları oldukları....”

raiiyyetlerinin talep edildiği belgelerde yer almaktadır.⁴¹³ Buna rağmen reâyânın yine de vergilerini vermek istemediklerine belgelerde sıkça şahit olunuyor. Bu bağlamda hem bölgedeki Türkmen taifesinden ve hem de başka yerlerden gelip kışlayanlardan alınan ve “*hâshâ-i mîrmîrân-ı eyâlet-i Haleb ve mabeyn-i nehreyn*” mukâta’asına kaydolunan resm-i kışlağını mukâta’a reâyâsından bazılarının “*biz yeniçeri ve sipahi ademiyiz ba’zıları da mîrmîrân re’âyâsıyız*” diyerek zorluk çıkardıkları görülmektedir.⁴¹⁴

Yukarıdaki verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, yönetici sınıf ve reâyâ arasında uzlaşma kavramının kuramda kaldığı pratikte ise bu uygulamanın varlığından çok ihlâlinin söz konusu olduğu görülmektedir.

III. 2. 2. Mâlikâneci-Alt Yönetici Arasındaki İlişki

Bilindiği üzere mâlikâne uygulamasıyla, iltizâm sistemindeki araçların ortadan kaldırılması ve vergi kaynağının aşırı sömürülmesinin engellenerek bu şekilde vergide devamlılığın sağlanması öngörülmüştü. Ancak mâlikânecinin yatırdığı mu’acceleyi kaybetme riski, iltizâm sistemindeki mültezim profilini buraya da taşıdı.

Nitekim mâlikâneci, vergi kaynağını işletme hakkını yine mültezimlere devrederek,

⁴¹³ MAD 2827:9 “....ber-vech-i mâlikâne ‘uhdelerinde olan Dünderlu mukâta’asının defterde mukayyed ra’iyyet ve ra’iyyeti oğullarından olanlar kânûn ve defter mücebince üzerlerine edâsı lâzım gelen rûsûm-ı ra’iyyetlerin tahsiline me’ûmra edâ eylemeleri lâzım iken edâ eylemeyüb ve ba’zıları dahi rûsûm-ı ra’iyyetlerin vermemek için a’yân-ı vilâyet yanlarında hıdmet-kâr ve a’yân dahi bu ra’iyyetler bizim hıdmet-kârımızdır rûsûm-ı ra’iyyet vermezler deyu re’âyâyı himâye ve mâl-ı mîrinin kesrine bâ’is oldukların bildirüb mukâta’a-i mezbûrun ol-makûle defterlü re’âyâlarının kânûn ve defter mücebince lâzım gelen rûsûm-ı ra’iyyetlerin îcâb edenlerden cem’ ve tahsîl ve a’yân yanlarında olub hıdmet tarîkiyle himâye eyledikleri re’âyânın dahi rûsûm-ı ra’iyyetlerin tamâmen tahsîl olunub bir dürlü ta’allül ve muhâlefet etdirilmemek....”

⁴¹⁴ MAD 9909:260, 25 Cemâziyye’l-evvel 1134 (13 Mart 1722) “....Kıdvetü’l-emâcid ve’l-a’yân hâlâ dergâh-ı mu’allâm Çavuşbaşı Ebubekir ve Murtazâ zîde mecdihimâ D.H. ‘arz-ı hâl edüb Adana sancâğında Yüregir kazâsında vâki’ mâbeyn-i nehreyn kışlağı ber-vech-i mâlikâne ‘uhdelerinde olub Türkmenân ve gerek gayriden gelüb kışlayanlardan resm-i kışlak mukâta’aya hâsıl-ı kayd olunub defter-i hâkânî mücibince resmî kışlakları taleb eylediklerinde ba’zıları Yeniçeri ve sipâh ademisi ve ba’zıları dahi mîrmîrân re’âyâsıyız deyu resm-i kışlakların vermeyüb cânib-i mîriye gadr-ı küllî eylediklerin bildirüb ol-vechle kışlayanların resm-i kışlakları emr-i defter mücibince tahsîli için emr-i şerîfim verilmek bâbında istid’â eyledikleri ecilden hazîne-i ‘âmirimde mahfûz olan Başmuhâsebe defterlerine nazar olundukda hâshâ-i mîrmîrân-ı eyâlet-i Haleb ve resm-i kışlak-ı mâbeyn-i nehreyn ve tevâbi’i mukâta’asının senevî 4066,5 gurusu iki sülus mâli olub beher sene mâlin hazîne-i ‘âmirime edâ ve kalemiyyesin verüb hesâbların görmek üzere mûmâ-ileyhimâ Ebubekir ve Murtazâ zîde mecdihimânın mâlikâne üzerlerinde olduğu der-kenâr ve vech-i meşrûh üzere.....”

üstlenmiş olduğu riski, mültezimlerle paylaşmaya başladı.⁴¹⁵ Belgelerde sıkça rastlanıldığı gibi, “*bir sene tamâmına değin mahsûlât ve rûsûmâtı tahsîl etmesi için*” ibâresi ile mâlikâne mukâta’aların çoğunluğu birer yıllığına iltizâma verildi.

Mâlikâne uygulaması içerisinde yer alan ve özellikle yerel a’yân arasından seçilen alt yönetici ya da mültezimlerin⁴¹⁶ süresinin son derece kısa olması onları, hem mâlikâne sahipleri hem rakipleri hem de kendisini merkeze şikayet eden reâyâ ile karşı karşıya getirdi.⁴¹⁷ Nitekim iltizâm hakkını elde eden mültezim, başta mâlikâne sahipleri olmak üzere bir çok kişiyle iyi geçinmek zorundaydı. Aslında farklı bir açıdan bakıldığında zavallı olarak da nitelendirilebilen bu grup, merkezde çok kuvvetli devlet adamları ile karşı karşıya bulunuyordu. Zirâ mâlikâneciler genellikle yönetici sınıftan veya saray mensubu kişilerdi.⁴¹⁸

Mâlikâne sahibi tarafından belirlenen mukâta’anın yeni yöneticisine ne mâlikâne sahibi ne de diğer örf mensupları karşıbiliyordu. Mültezim sözleşmesinin bitimine kadar mukâta’a sınırları içinde hem mâlî hem de idârî örf yetkilisiydi. Kuramda böyle olmakla birlikte uygulamada her zaman zorluklar yaşanabiliyordu. Nitekim mâlikânecilerin mültezimlere vergi tahsilinde zorluk çıkarmaları sıkça yaşanan problemler arasındaydı. Örneğin Yüregir nâhiyesinde bulunan Kâfırkıran ve Hazırlı mezra’aları maktû’unun öşr ve resmi, mukâta’a mültezimleri tarafından tahsil edilmesi gerekirken, mâlikâne sahiplerinin mültezimin idârî ve mâlî işlerine karıştıkları görülmektedir.⁴¹⁹ Ayrıca vergi kaynağını hem korumakla yükümlü hem de menfaatleri bu

⁴¹⁵ Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı’da İş Ortaklıkları...*, s.145-148.

⁴¹⁶ Dördüncü bölümde Adana sancağında yerel ayanlar arasından seçilen mültezimler tablo:25’de gösterilmiştir.

⁴¹⁷ Keyder ve Tabak, *a.g.e.*, s.48.

⁴¹⁸ AŞS 38:4173; AŞS127:7; AŞS 14:126.

⁴¹⁹ MAD 10194:331 “...mukâta'a-i mezbûr mültezimleri temessüğü olub hilâf-ı şer'e ve kânûna müdâhale icâb etmez iken mukaddemen emr-i şerîf verilmişken ve bu def'a aldıkları i'lâm ile mukâta'a mültezimini ta'şîrden men' ve 1163 senesi mahsûlüne vaz'ü'l-yed etdirmeyüb iltizâm temessüğü gerüye gelüb gadr etmeleriyle kadîmden berü 'öşr ve resmi mukâta'a-i mezbûre tarafından alınugelen mezârî' arâzisine bî-vech

kaynağa bağlı olan mâlikâne sahipleri, mültezimlerin işlerine sıkça karışabiliyorlar, hatta onları istedikleri zaman değiştirerek yerlerine bir başkasını atayabiliyorlardı. Bu da tahvil sistemindeki mültezim profilinin tekrar ortaya çıkması anlamını taşımaktaydı.⁴²⁰

Mâlikâne mutasarrıfları ile mültezimler arasındaki en büyük sorunlardan bir tanesi de gelirlerin zamanında toplanamamasıydı. Özellikle aracı kalemlerin çokluğu nedeniyle tahsil edilemeyen vergiler, zimmet ve bakâyâ adı altında bekletilerek merkeze bir türlü ulaştırılamıyordu. Bu şekilde taşrada diğer bir örf alanını oluşturan pâre mültezimler ile mâlikâneciler arasında birtakım sorunlar ortaya çıkmaktaydı. Nitekim mâl ya da iltizâm bedelinin tahsilinde mâlikânecilerin sorun yaşadıklarına belgelerde sıkça şahit oluyoruz. Örneğin 27 Zî'l-hicce 1138/26 Ağustos 1726 tarihli bir belgeden Çayırılı ve Bayurlu mezra'alarının mâlikânecisi Ebubekir Paşa'nın adı geçen mezra'aları 500 guruşa Adana sâkinlerinden Arapoğlu İsmail'e iltizâma verdiği ancak İsmâil'in ölümü üzerine iltizâm bedelini alamadığı görülmektedir.⁴²¹ 3 Zî'l-hicce 1142/30 Mayıs 1730 tarihli başka bir örnekte ise, Yüregir nâhiyesine tabi Kamışlı ve Gürhay mezra'ası mukâta'asını mâlikâne olarak üzerine alan Mehmed'in mültezimi Adana serdârı Serdengeçti Ağası Musâ'dan iltizâm bedelini alamadığı anlaşılmaktadır.⁴²²

---

mü'eddâdır deyu a'sâr ve mahsûlüne ta'arruz etdirilmeyüb...."; AŞS 23:105 "Yine 21 Cemâziyye'l-âhir 1154/3 Eylül 1741 tarihli başka bir örnekte, mâlikâne sahibi kethüdâ-yı sadr-ı âli Mehmed tarafından mâlini her sene Adana vâlilerine teslim etmek üzere "1741 Martı ibtidâsından Şubatı gâyetine dek Karabet oğlu'na iltizâm edildiğinden Mukâta'a-i mezkûrdan hâsıl olan mahsûlât ve rûsûmâtın âhz ve kabzına" ne mâlikâne mutasarrıfı ne de başka bir taraftan müdahale olunmaması belirtilmektedir."

⁴²⁰ Nagata, *Tarihte Ayânlar...*, s.69.

⁴²¹ MAD 9916:124 "...Adana sancâğında Yüregir nâhiyesinde vâki' Çayırılı ve Bayurlu ve tevâbi'i mukâta'ası 1136 senesinde mahsûb olmak üzere vezîrim Ebubekir Paşa edâme Allahu te'âlâ iclâlehunun mâlikâne 'uhdesinde olub mahall-i mezbûru ber-vech-i iltizâm Adana sâkinlerinden 'Arap oğlu İsmail nâm kimesne 500 guruşa iltizâm edüb ve bedel-i iltizâmını edâ eylemeden mezbûr 'Arab oğlu İsmâ'il fevt olmağla sâ'ir dâyinleri eşyâ ve emlâkını deyni mukâbili zabt etmek murâd etmeleriyle meblağ-ı mezbûr mâl-ı mirî olub edâsı cümleden âkdem olmağın bedel-i iltizâmı olan meblağ-ı mezbûru tamâmen edâ ve teslim olunmadıkça sâ'ir dâyinlerine terekesinden bir akçe ve bir habbe verilmemek için emr-i şerîfim verilmek bâbında...."

⁴²² MAD 3956:330 "Belgenin 29 Cemâziye'l-evvel 1143/10 Aralık 1730 tarihli ekinde ise, Musâ'nın 300 guruşu ödediği ancak 350 guruşun hala zimmetinde kaldığı "meblağ-ı mezbûr merkûmdan temessüğü mücebince alâ eyyi hâlin tahsîl edâda muhâlefet eder ise" yakalanıp habsedileceği, borcunu ödeyene kadar da serbest bırakılmayacağı belirtilmektedir."

Ancak XVIII. yüzyıl boyunca yapılan tüm uyarılara rağmen, zimmet ve bakâya sorununa çözüm bulunamadığı belgelerden açıkça izlenebilmektedir. Şöyle ki; 19 Rebî'ü'l-âhir 1195/14 Nisan 1781 tarihli bir belgeden Tuldarık ve Runguş mezra'alarının mâlikâne sahibi Efendizâde Abdülkâdir Ağa'nın, mültezimi Hüseyin'den iki yıldır iltizâm bedelini alamadığı için, Adana beylerbeyine emr-i şerif gönderilerek iltizâm bedelinin mâlikâne sahibinin vekili Yeşilbaşzâde Seyyid Mehmed Ağa'ya “*mukâta'ât-ı mîriyyenin a'şâr ve rûsûmâtından mültezimîn ve sâ'ir ba'zı kesân zimmetlerinde olan meblağın bir akçesi geriye kalmaksızın tahsîl edilerek*” teslim edilmesi belirtilmiştir.⁴²³

Mâlikâneci-mültezim anlaşmazlığında diğer bir konu da mukâta'anın mültezim tarafından tekrar iltizâma verilmesiydi. Zirâ bu durum yönetim zincirine yeni bir halka daha ekliyor ve mâlikâne sahibinin güç durumunda kalmasına neden oluyordu. Örneğin 8 Cemâziyye'l-âhir 1168/22 Mart 1755 tarihli belgede Kara'isalu nâhiyesinde bulunan “*mahsûl-ı cemâ'at-ı kazâ-i Kara'isâlu ma'a Sipâhîzâdegân ve mahsûl-ı cemâ'at-ı nâhiye-i Hâcılı ve yine kazâ-i mezbûre tâbi' mezra'a-i Mengen ve mezraa-i Kamuşlu ve Kervansaray ve Bayramluca ve sâ'ir mezra'a mukâta'ası ve her iki kazânın da avâriz ve nüzul bedelleri*” mukâta'asının el-hâcc Ebubekir Ağa ve Yiğitbâşı Mehmed Ağa'ya mâlikâne üzere verildiği görülmektedir. Nitekim onların da adı geçen mukâta'ayı 1755 senesinde bir yıllığına Veli'ye iltizâma verdikleri ancak Veli'nin de iltizâmı, mâlikâne

⁴²³ D.BŞM.ADM. 13:40 “...müteveffâ Vâsık oğlu 'Ali Efendi zâde 'Abdü'l-kâdir Ağa kullârının işbu 'arz-ı hâli mefhûmunda Adana'da vâki' müstakilen ve iştirâken mâlikâne 'uhdesinde olan mezra'a-i Tuldarık ve mezra'a-i Runguş ve tevâbi'i mukâta'alarının gerek 1193 ve 94 senelerine mahsûben zabt ve ta'şîri ve gerek ba'zı zimemâtıyla çiftleri hâsîlâtının yerlü yerinden cem' ve tahsîli ve sâ'ir umûr ve husûslarının tanzîm ve temşîti için tarafından ta'yîn eylediği çukâdârı dârendevî Hüseyin nâm kimesneyi mahalline irsâl edeli iki seneyi tecâvüz etmişken çukâdâr-ı merkûm tama'-i hâmindan nâşî ilâ-heze'l-ân şey'-i kalîl irsâl-birle gadr sevdasında olduğuna binâ'en hasbe'l-iktizâ mevâdd-i mezkûreye Yeşilbaşzâde Seyyid Mehmed Ağa nâm kimesneyi tevkîl eylediğinden bahs ile ba'dezîn çukâdâr-ı merkûmun mahallinde ma'rifet-i şer'le hesabı ru'yet ve zimmetinde mütehakkık olan meblağ her ne ise zabtında olan çiftleriyle ma'ân tamâmen tahsîl ve vekîl-i merkûma edâ ve teslim etdirilmek üzere...”

sahiplerinin izni ve rızası olmayan üçüncü kişilere devrettiği için iltizâm hakkını kaybettiği anlaşılmaktadır.⁴²⁴

Diğer taraftan mâlikânegilerden kaynaklanan sorunlar da yaşanabiliyordu. Mâlikâne sahipleri bazan iltizâm süresi bitmeden çeşitli bahanelerle vergi kaynağını tekrar satışa çıkarıp, yeniden alacakları iltizâm bedeli ile kâr etmeyi amaçlıyorlardı. Bu durum karşısında, henüz iltizâm süresi bitmeyen mültezim ise zarar etmiş oluyordu. 13 Zî'l-ka'de 1133/5 Eylül 1721 tarihli belgeden de anlaşıldığı üzere Saruçam nâhiyesine bağlı Ziyaret, Yıldırım ve Çölmekçiler mezra'ası, mâlikâne sahibi tarafından 1720 senesinde bir yıllığına iltizâma verilmiş olmasına rağmen, henüz bu süre tamamlanmadan iltizâm sözleşmesi iptal edilerek bir başkasına iltizâma verilmiştir.⁴²⁵

Görüldüğü üzere genellikle merkezde oturan ve askerî sınıfa mensup mâlikânegiler ile taşrada ayân ve eşrâf arasından seçilen mültezimleri arasında yaşanan idârî ve mâlî problemlere şahit oluyoruz. Zirâ mültezimin tahvil sisteminde olduğu gibi yine iltizâm süresinin belirsizliği, mâlikâneginin ise mâl adı verilen yıllık ödemelerini yapmadığı zaman vergi birimini dolayısıyla yüklü miktardaki mu'accesini kaybetme korkusu, her iki tarafı da karşı karşıya getiriyordu.

III. 2. 3. Merkez-Üst Yönetici ve Mâlikânegi Arasındaki İlişkiler

XVIII. yüzyılda mâlikâne uygulamasıyla birlikte sancak beyinin nüfuz ve kuvveti azalırken, valiler ya da diğer taşra idârecilerinin yani mütesellim, voyvoda ve

⁴²⁴ AŞS 133:157-158.

⁴²⁵ MAD 9908:593 "...Sâbikan Baş Defterdârî müteveffâ Mehmed zîde mecdihunun eytâmı D.H. 'arz-ı hâl edüb Adana'da vâki' Ziyâret ve Yıldırım ve Çölmekçiler mukâta'ası ber-vech-i mâlikâne 'uhdelerinde olub ve 1133 senesi Koca Ağa nâm kimesneye ihrâc ve mâlini tamâmen âhz ve kabz ve mâl-ı mîrîsi ve kalemîyyesin bi't-tamâm taraf-ı mîrîye edâ ve teslîm ve hesâbın görölüb yedine sûret-i kalemîyyesin dahi verilmeğîn sâhibi fevt eyledi deyu muzırta kimesneler zabtına mâni'...."

mültezimlerininki yükselişe geçmişti.⁴²⁶ Nitekim hem vâlilerin hem de diğer görevlilerin vekillerinin yerel kişiler arasından seçilmesi⁴²⁷, taşrada yerel güçlere dayalı idârî bir görünüm ortaya çıkarmıştı. Devletin, klasik dönemden beri var olan bu grubların XVIII. yüzyılda farklı bir niteliğe bürünerek yol açtıkları adem-i merkezîyetçi görünüm karşısında, merkezileşme hedeflerini gerçekleştirmek için bu güçlerle anlaşma ya da başka bir deyimle uzlaşma yolunu seçerek onların üzerinde hakimiyet sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda devlet, taşrada ortaya çıkan bu yeni unsurları, iltizâm sistemi kapsamında kendi bünyesine dahil ederek sistemle bütünleştirmeye çalışmıştır. Nitekim kendilerine taşra idârî-mâlî teşkilatında yer bulan bu kişilerin, elde ettikleri iltizâm hakkına dayanarak hem bölge halkı üzerinde etkili oldukları hem de devlet ile doğrudan ilişki kurabildikleri anlaşılmaktadır.⁴²⁸ Aynı zamanda bu yeni taşra idârecilerinin etrafındaki fiilî kuvvetleri olan kapı halklarının da gücü yasal bir çerçeve içine alınmış, artık bütün sınır bölgelerinin savunulmasının yanı sıra, eyâletlerdeki asayişiyi temini de bunlara bırakılmıştır. Bu kapsamda aşağıda merkezin taşradaki güç ve otorite sahipleri ile ilişkileri mâlikâne uygulaması çerçevesinde değerlendirilecektir.

Merkezden taşraya ehl-i örf mensuplarına gönderilen fermanların dikkatli bir şekilde incelenmesi, merkez-taşra ilişkilerine dair ipuçları sunmaktadır. İncelenen emr-i şeriflerde ilk göze çarpan husus, söz konusu problemin ayrıntılı bir şekilde araştırılması

⁴²⁶ Uluçay, XVIII. Yüzyılda Saruhan'da..., s.12; Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *Osmanlı Askerî Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s.193.

⁴²⁷ XVIII. yüzyılda Adana eyaletinde vâli ya da beylerbeyinin vekili olan mütesellimler çoğunlukla bölgenin ileri gelen kişilerindendi. Örneğin Abdülaziz adlı kişi Adana a'yânındandı. Bkz. AŞS 18:119, 1132/1718“...Düstûr-ı mükerrerem müşir-i mufahham nizâmü'l-'âlem müdebbiru umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb mütemmimu mehâmi'l-enâm bi'l-fikri's-sâ'ib mümeħhidu bünyâni'd-devlet ve'l-ikbâl müşeyyidu erkâni's-sa'âdet ve'l-iclâl el-mahfûfu bi-sunûf-ı 'avâtıfı'l-meliki'l-a'lâ Adana vâlisi vezirim Osman Paşa edâme Allahu Te'âlâ iclâlehu tevkî-i refi'-i hümâyûnun vâsıl olucak ma'lûm ola ki Adana eyâleti mukâta'âtı 1129 senesi İbşir Hüseyin Paşa tarafından mütesellimi 'Abdü'l-aziz senesi tamâmına değin zabt ve mâli mîrîlerin tamâmen tahsil edüb ve a'şâr ve vesâ'ir rüsûmât ve bad-ı hevâsın cem' ve âhz ve kabz ve iltizâmına dahil olan kışlak rüsûmâtlarını dahi mâl-ı mu'ayyen müfrez-i izdiyadları ile cem' ve tahsil ve âhz ve kabz.....”

⁴²⁸ Nagata, *Tarihte Ayânlar...*, s.59-60.

ve ondan sonra çözüm yollarının üretilmesidir.⁴²⁹ Buna göre, merkez ve taşra yöneticileri arasındaki ilişkinin odak noktasını vergi gelirlerinin zamanında tahsil edilmesi, merkeze ya da merkezin belirlediği ilgili yerlere ulaştırılması oluşturmaktadır. Ancak farklı nedenlerden dolayı bu her zaman çok kolay olmamış, ortaya birtakım sorunlar çıkmıştır. Örneğin vâlilerin sık sık değişmesi bu sorunlardan bir tanesidir. Zirâ valilerin görev süreleri bir ilâ iki yıl arasında değişmekteydi. Nitekim 1698-1701 tarihleri arasında Adana eyâletine Kürd Bayramoğlu Mehmed Paşa⁴³⁰, Hüseyin Paşa⁴³¹ ve Mustafa Paşa'nın arka arkaya vali olarak atandığını görülmektedir.⁴³² Vâlilerden çoğunluğu da daha görev yerine gelmeden değiştiğinden, XVIII. yüzyılda paşa sancağı olan Adana'da vâlilerden çok onların mütesellimlerine rastlanılmaktadır. Bu nedenle hesapların kapatılması hususunda halef ve selef arasında sürekli karışıklıklar yaşandığı belgelerden takip edilebilmektedir.⁴³³

Adana sancağında sancak yöneticileri ile mâlini Adana vâlisine teslim eden mâlikâneciler arasındaki ilişki, yalnızca yıllık ödenen mâl ile ilgiliydi. Eyâlet ve sancak beylerine tâbi' olmayan, yalnızca merkeze karşı sorumlu olan mâlikâneci ise, kendi tasarruf bölgesinde kâdı denetiminde örf yetkisini kullanıyordu. Adana mukâta'asından valiye teslim edilen mukâta'a/maktû'aların mâli⁴³⁴, yine vali tarafından merkezin talebine

⁴²⁹ “taht-ı nizâ'nın üzerine varılıb vukûfu olan müslimînden zikr olunan Çoğun mezra'asının hudûd ve sınırı şer'le su'âl olundukda” veya “hazîne-i 'âmirende mahfûz olan baş muhâsebe defterlerine nazar olundukda”, “Dîvân-ı Hümâyûnum defterleri kuyûdâtına mürâca'at olundukda” gibi ifadelerle problem üzerinde geniş çaplı bir araştırma yapılmaktaydı. Ayrıntı için bkz. MAD 9912:16,336,337; MAD 9947:67.

⁴³⁰ MAD 2041:5 “1698 senesinde Kürd Bayram Oğlu Mehmed Paşa'ya tevcîh olunub...”.

⁴³¹ MAD 4473:5 “Mâl-i mukâta'ât-ı kurâ ve mezârî-i eyâlet-i Adana der-'uhde-i Hüseyin Paşa mîrmîrân-ı Adana”.

⁴³² AŞS 101:211 “1701 tarihinde ise Mustafa Paşa Adana vâlisidir.”

⁴³³ AŞS 21:126 “Önceden Adana eyâletine mutasarrıf olup, şu anda Niş muhâfızı vezîr el-hâcc Hüseyin Paşa 1716 senesi Adana eyâleti mukâta'âtı ve 1714 tarihinde uhdesinde olan Diyarbekir voyvodalığı mâlinden zimmetinde kalan meblağ ile geçen sene Niş sahrasında hazîne-i âmireden aldığı borcu ödemediğinden merkezden gönderilen mübaşire teslim etmediği için Adana beğlerbeği mütesellimine ve kâdısına gönderilen emr-i şerîf”

⁴³⁴ MAD 3423:539 “...Şeyhzâde Mehmed varub mukaddemen teslim eylediği mu'accelesinde mezra'a-i mezbûru bâ-berât mâlikâne zabt ve beher sene mâl-i maktû' ve mu'tâd üzere kalemiyyesin beher sene

göre ya hazineye ya da merkez tarafından belirlenen harcama kalemlerine gönderiliyordu. Bilhassa devletin harcamaları için acil nakde ihtiyaç duyması, yıllık vergilerin tahsilinde her zaman özen gösterilmesini gerektiriyordu. Nitekim devlet, taşraya gönderdiği emr-i şeriflerle bunu yöneticilere sık sık hatırlatıyor ve bu konuda herhangi bir bahaneyi kabul etmiyordu.⁴³⁵ Örneğin 19 Cemâziyye'l-evvel 1112/1 Kasım 1700 tarihli bir fermanda bazı kalelerde görevli askerlerin maaşları ve yeniçeri odalarının tamiri için gerekli nakdin Adana vâlisi Mehmed Paşa'nın iltizâmında olan Adana mukâta'asından karşılanacağı hatırlatılıp, Mehmet Paşa'dan "*zimmetimde akçe kalmadı*" diyerek tamamını vermediği meblağın geri kalanını da acilen merkeze göndermesi istenilmekteydi.⁴³⁶

Merkezi, taşrada en çok uğraştıran sorunlardan birisi de defalarca yapılan uyarılara rağmen, Adana valilerinin mâlikâne mukâta'alara müdahale etmeleridir. Arşiv belgelerinde bu konuyla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Henüz mâlikâne uygulamasının ilk senelerinden itibaren başlayan bu tür sorunların XVIII. yüzyıl boyunca devam ettiği görülmektedir. Nitekim taşrada örf mensupları arasındaki anlaşmazlığın en büyük nedeni vergi hususunda idi. Ergenç'in de belirttiği gibi, timâr sistemi içinde bey ve sîpâhilere havâle edilen gelir kaynaklarının mîrî mukâta'a haline getirilmesinin ağırlık kazanması, vâli ya da beylerbeyilerini zor durumda bıraktığı için mâlikâneciler ile valiler arasında sorunlar yaşanıyor, özellikle valiler ve sancak beyleri, mâlikânecilerin vergi alanlarına sık sık müdâhale ediyorlardı.⁴³⁷ Örneğin 1698 senesinde Adana eyâleti mukâta'asından 1360 guruş mâli olan *ihtisâb ve bâc-ı bazar ve 'ubûr-ı cısr mukâta'asına*, diğer havâss-ı hümâyûn ve mîr-livâ havâssından 3640 guruş mâlin eklendiği ve bir süre

---

Adana vâlilerine edâ ve teslim ve temessük olunduktan sonra âherden bir ferd ta'aruz ve te'addî olunmaya...."

⁴³⁵ MAD 3134:211"... mâlikâne verilenlerin mutasarrıflarından yedlerinde olan berât-ı şürûtu üzere mâllerin tahsîl ve mâ'âdâsı kendin zabt ve ta'sîr ve iltizâmın tekâmîl eyleyüb min-ba'd bu makûle i'zâz-ı îrâdı ile sene-i mezbûre havâlâtının edâda tekâsül ve nehâvet eylemekden ihtirâz ve ictinâb eyleyesin..."

⁴³⁶ MAD 3134:226.

⁴³⁷ Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin...", s.379.

sonra da eklenen mâlin mukâta'adan ayrılarak Dergâh-ı âlî çavuşbaşısı Ahmed'e mâlikâne üzere verildiği görülmektedir. Ancak mâlikâne mukâta'a alanına vâlilerin müdahalesi söz konusu olduğundan, 1360 guruş mâl Adana mukâta'asından ayrılarak, mâlikânecinin berâtına eklenmiştir.⁴³⁸ Başka bir örnekte ise, 5 Ramâzân 1116/1 Ocak 1705 senesinde Adana mukâta'asından ifrâz edilerek her sene mâlini hazineye vermek üzere Divân-ı hümâyun'da çavuşbaşı olan Ahmed'e mâlikâne olarak verilen *Dündarlu ve Koyuncular nâhiyeleri adet-i ağnâm mukâta'ası*'nın mâline valilerinin müdahalede ettiği görülmektedir. Bunun üzerine merkezden Adana beylerbeyine gönderilen hükümde, adı geçen mukâta'anın önceden Adana beylerbeyinin hâssı olduğu, ancak 1698 tarihinde mîriye aktararak, Adana mukâta'asına bağlandığı, 1704 tarihinde ise Adana mukâta'asından ayrılarak mâlikâne olarak verildiği belirtilerek, 5000 guruş mâlin her yıl mâlikâne sahipleri tarafından tahsil edilmesi ve hazineye gönderilmesi tenbihlenmiştir.⁴³⁹ Görüldüğü üzere Adana vâlisi kendisine merkezden yapılan bir hatırlatma yoluyla uyarılmıştır. Zirâ merkezin kaygısı mâlin eksiksiz ve bir an önce hazîneye ulaştırılmasıdır. Ancak yapılan uyarıların ve verilen cezâların caydırıcı olmadığı belgelerden takip edilebiliyor. Örneğin 5 Ramâzân 1119/30 Kasım 1707 tarihli bir belgeden Adana beylerbeyinin mâlikâne üzere yönetilen İhtisâb mukâta'asına müdahalede bulunduğu anlaşılıyor. Şöyle ki; beylerbeyi, mukâta'anın yönetimini ele geçirmek için, mukâta'anın mültezimi subaşı Kürekçi Mustafa'yı her zaman muhalefet üzere olduğu bahanesiyle merkeze şikayet edip ardından da yakalayıp hapsediriyor. Bunun üzerine mâlikâne sahibi el-hâcc Ahmed, beylerbeyini merkeze şikayet ederek, adı geçen mukâta'anın serbestiyet üzere olduğunu bu nedenle mültezimi subaşı Kürekçi Mustafa'nın serbest bırakılmasını

⁴³⁸ MAD 9893:111.

⁴³⁹ MAD 2940:116 “Ayrıca adı geçen mukâta'anın reâyâlarından bazıları da “ *sipahi, imam ve hatip oğullarıyız*” diyerek resm-i ra'iyetlerini vermek istemiyorlardı. Adana vâlileri de “*bunlar imam, hatip ve sipahi zâdelerdir resm-i ra'iyetleri tarafımızdan tahsil olunur*” diyerek kanuna aykırı davranışlarda bulunmaktaydılar.”

talep ediyor. Nitekim bu konuda daha önce de merkez tarafından uyarıldığı anlaşılan beylerbeyi, bir kez daha mukâta'anın yönetimine karışmaması için uyarılıyor.⁴⁴⁰

Yukarıda da görüldüğü üzere yetki alanları gittikçe daralan bölge idârecilerinin gelirleri de iyice azalmaktaydı. Zirâ denetimlerinde olan mîrî mukâta'a gelirlerinden finanse ettikleri kapı halklarını artık besleyemiyorlardı.⁴⁴¹ Mâlikâne sahipleri ya da onların mültezimleriyle anlaşmazlıklarının temel nedeni esâsen buydu. Bu nedenle gelirlerinin azalmasını ve masraflarına yetmemesini sürekli şikayet ediyorlardı.⁴⁴² Zirâ vâliler, Adana eyâletinden ifrâz edilen mukâta'alardan dolayı yaklaşık %50 oranında bir vergi kaybına uğramışlar, gelirlerinin büyük bir kısmını mâlikâne uygulamasıyla taşrada sayıları artan diğer örf mensuplarına kaptırmışlardı.⁴⁴³ Örneğin evâhir-i Safer 1129/ 1716 tarihli bir belgeden Adana vâlisi Hüseyin Paşa'nın merkeze gönderdiği arzda, vâlilerin zabtındaki mukâta'aların azaldığından ve savaş masraflarına yetmediğinden bahsedilmekte ve bunun nedeni olarak da Adana mukâta'asından ifrâz edilip mâlikâne olarak verilen mukâta'alar gösterilmektedir. Bu nedenle Hüseyin Paşa, Adana mukâta'asından ifrâz edilen kışlak, ihtisâb, ispençe, öşr-i Adana, Dünderlı ve Tarsus mukâta'alarının yine tek elden zabt olunması için üzerine kaydedilmesini, aksi takdirde diğer mukâta'a gelirlerinin kapıkulu masraflarına yetmeyeceğini bildirmektedir. Bu bağlamda adı geçen mukâta'aların, sefer başlamadan mâlikâne kayıtları kaldırılarak tekrar Hüseyin Paşa'ya der-uhde edildiği görülmektedir.⁴⁴⁴

XVIII. yüzyıl ortalarına gelindiğinde vâliler ile mâlikâne sahipleri arasındaki idârî ve mâlî sorunların merkezden yapılan uyarılara rağmen devam ettiği görülmektedir.

⁴⁴⁰ AŞS 104:103-144. 1707.

⁴⁴¹ Mesut ve Erickson, *a.g.e.*, s.214.

⁴⁴² MAD 10155:261.

⁴⁴³ D.BŞM.d. 1051:s.2-3 “XVII. yüzyılın sonlarında Adana mukâta'âtından 102.830 akçe mâlin Adana vâlisi Kürd Bayramoğlu'na tevcih edildiği görülmektedir.” AŞS 101:146/234-35. “ 102.830 guruş mâlin 52.907 guruşunun hazineye verilmek üzere Adana mukâta'âtından ifrâz edildiği anlaşılmaktadır.”

⁴⁴⁴ AŞS 21:76 “Adana vâlisinin sahip olduğu mukâta'aların 23312 guruş, ifrâz edilip mâlikâne verilen mukâta'aların ise yaklaşık 36900 guruş mâli bulunmaktadır.”

Yine gurre-i Zî'l-hicce 1158/ 25 Aralık 1745 tarihli bir belgeden Adana mütesellimi Ali'nin, Kara'isalı kazâsının menzil kaydı olmamasına rağmen, mukâta'a reâyâsından menzil imdâdiyyesi adı altında her sene 750 guruş tahsil ederek, reâyâyâya zulm yaptığı anlaşılıyor. Bunun üzerine mütesellimin Kara'isalı kazâsından bir daha menzil imdâdiyyesi talep etmemesi ve şimdiye kadar aldıklarını da sahiplerine geri vermesi için merkezden gönderilen bir fermânla uyarıldığı görülmektedir.⁴⁴⁵ 24 Zî'l-hicce 1173/1759 tarihli bir örnekte ise, merkezde oturan mâlikânegilerin, yerel hanedandan olan ortaklarıyla birtakım sorunlar yaşadıklarına şahit oluyoruz. Şöyle ki; Sarıçam nâhiyesine tâbi Şehrikâr mezra'asının rub' hissesine mutasarrıf olan defterdâr el-hâcc Ahmed'in kisedârı Hüseyin, hissesini merkezden bir adamını gönderip zabt ettirmek istemiş, ancak a'yândan olan ortağı Karşlıoğlu Hasan'ın tahrikiyle, Adana vâlisi bir başka kişiyi atamıştır. Bunun üzerine Hüseyin'in, vâliyi merkeze şikayeti üzerine gönderilen fermânda; adı geçen mukâta'anın Adana mukâta'asına ait olmadığı, mâlinin hazîne-i 'âmireye gönderilmek üzere Adana mukâta'âtından ifrâz edildiği hatırlatılarak, Hüseyin'in adamına müdahale edilmemesi emredilmiştir.⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ AŞS 4:58-59 "...Adana menzilin 11 re's bargiri olup gayr-i ez ücret senevî lâzım gelen 797,5 guruş bargir bahâsı nizâm-ı kadîmi üzere her sene Adana kazâsı ahâlileri taraflarından menzilât hâneleri mukâbili verilmek üzere mukayyed ve Kara'isalı kazâsından imdâdiyye ta'yîn kaydı bulunmayub ve menzil-i mezburun ru'yet-i umûru için nefis-i Adana kazâsının hânelerinden 1073 ve 1107 târihlerinde 25 hâne tenzîl olmuş olup kazâ-i müstakill olan Kara'isalı kazâsından 35 hâne 'avârızı mukâta'asına mülhakk olup bu takdîrde müstakill kazâ olan Kara'isalı kazâsında Adana menzili için imdâdiyye kaydı bulunmayub...."

⁴⁴⁶ MAD 10201:333 "Senevî 763 guruş mâlin hazîne-i 'âmireme teslim olunmak üzere mukayyed olan mukâta'ât-ı mîriyyeden eyâlet-i Adana'da vâki' Şehr-i kâr mukâta'asının rub' hissesine mutasarrıf olan Dede oğlu Mehmed fevt oldukda mahlûlünden karâr eden mu'accesiyile iftihârü'l-ümerâ'i ve'l-ekâbir bi'l-fi'l Baş defterdârım el-hâcc Ahmed dâme 'uluvvuhunun kisedârı Hüseyin zîde mecdihunun 'uhdesine 1172 senesi Martı ibtidâsından kayd ve tevcih ve yedine verilen berât-ı şerîfim mücebince zikr olunan rub' hisseyi sene-i sâbıkada zabt ve rabt ve bu sene-i mübârekeye mahsûben dahi mukaddem 'uhdesinde olan nısf hissesiyle ma'ân zabtı için mûmâ-ileyh tarafından gönderilen ademisi Mehmed zabtını murâd eyledikde ba'zı müfsid a'yânların ve Karşlı Oğlu Hasan'ın tahrikiyle mukâta'a-i mezburun rub' hissesi mahlûldür deyu sen ki mîrmîrân-ı mûmâ-ileyhsin merkûm Mehmed'e zabt ettirmeyüb tarafından zabtına adem ta'yîn eylediğin inhâ olunmağla mukâta'a-i mezbur eyâlet-i Adana mukâta'ası tevâbi'inden olmayub mâli hazîne-i 'âmireme irsâliye olup ve hâlâ üç rub' hissesi mûmâ-ileyh Hasan zîde mecdihunun 'uhdesinde olmağla sonradan aldığı rub' hissesinin berât-ı şerîfim sûreti ihrâc ve tarafına irsâl olunmağla mukâta'a-i merkûmun üç rub' hissesini mûmâ-ileyhin ademisi Mehmed'e zabt ettirmek fermân olmağın....."

Devlet aynı zamanda kayd-ı hayat şartıyla mukâta'aların yönetimini verdiği mâlikâne sahiplerini de sıkı bir denetim altında tutuyor, onları vergi kaynağını korumaları hususunda uyarıyordu. Ancak yükümlülüklerini bütün uyarı ve tehditlere rağmen yerine getirmemekte ısrar ederlerse, mâlikâne berâtları ellerinden alınıyor ve vergi birimleri yeniden müzâyedeye çıkarılarak, mu'acceleleri merkezî hazinede kalan mâlikâneçiler büyük bir zarara uğrattılıyordu. Yani mâlikâne sahibinin “*nasıl olsa benim, devlet artık beni değiştiremez*” gibi bir düşüncesi olamazdı. Bu bağlamda mültezimlerin reâyâyâ yaptıkları olumsuz davranışlardan bile mâlikâne sahipleri sorumlu tutuluyordu. Şöyle ki, 10 Safer 1127/15 Şubat 1715 tarihli bir belgede mâlikâne sahibinin iltizâma verdiği maktû'un reâyâları, mültezimin kendilerinden fazla akçe aldığını ve bu yüzden perişan olduklarını merkeze şikayet etmeleri üzerine, mâlikâneçinin mâlikâne şartlarına uygun davranmadığından yani reâyâyâ mültezimin zulmünden koruyamadığı için mâlikâne beratının elinden alındığı görülmektedir.⁴⁴⁷ Yine başka bir örnekte *Adet-i ağnâm-ı Dündarlu ve tevâbi'i mukâta'asının* mâlikâne ortaklarından Seyyid el-hâcc Mehmed Emin'in mukâta'anın mâlini zimmetine geçirip hazineye zarar verdiği için mâlikâne beratının iptal edildiği ve ortağı el-hâcc Ali 'ye devredildiği görülmektedir.⁴⁴⁸

Ancak merkez ve taşradaki örf mensupları arasında yaşanan problemlerin çözümü için merkezden arka arkaya ferman gönderilmesine ve bu fermanlarda uyarılmalarına rağmen yine de usulsüz davranışlara devam ettikleri görülmektedir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ MAD 10157/296.”... mâlikâne mutasarrıfı maktû'-ı mezbûru on altışar keseye iki seneden berü iltizâma verüb ve mültezim olanlar herbirimizden 220 akçe....dahi ol-mikdâr akçe alub zulm ve te'addîlerinin...olmayub çekmeye kudretimiz yokdur deyu şâkî fimâ-ba'd mahallinde ma'rifet-i şer'le görüleb kânûn-ı kadîme muhâlif olanları mahallinde şer'le görüleb hilâf-ı emr-i defter ve kadîme mugâyir izdiyâd talebiyle rencide etdirilmemek üzere emr-i şerîf tahrîri telhîs olundukda telhîsi mücebince hilâf-ı emr ü defter aldığı şer'le ashâbına redd ve teslim etdirilüb ve mâlikâne şürûtuna mugâyir zulm ve te'addî etmekle mâlikânesi ref' ve mezâda verile deyu fermân-ı 'âlî sâdır olmağın emr-i şerîf verilmişdir.”

⁴⁴⁸ AŞS 31:119-120.

⁴⁴⁹ C.ML.720:29476.“Mukâta'ât-ı mîriyyeden mâlikâne mutasarrıflarının senesi âhirinde mîrî ile hesabının rû'yet ve hakk-ı muhâsebelerin âhz eylemeleri şürût-ı câriye-i mer'iyeden iken mugâyir-i şürût-birle ekserî muhâsebelerin rû'yete 'adem-i rağbet etmekle o makûle hesabların görmeyenlerin muhâsebelerin rû'yet ve

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, yaptırım cezaları en son aşamada verildiği için, reâyâ zaten bu ana gelinceye kadar perişan olmaktaydı. Nitekim devlet, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren uygulamaya koyduğu mâlî politikasıyla idârî-mâlî sorunlarına bir çözüm bulmaya çabalamış olsa da devlet ve toplum ilişkisinde bir kopukluk yaşandığı aşikârdır.

Görülüyor ki, hem mâlî hem de idârî sorunlara çözüm bulmak için iltizâm sisteminin boyutlarının genişletilmesi, taşrada birbirinden farklı örf alanlarının çoğalmasına ve başta mâlikâneci olmak üzere geniş bir alana yayılan bu örf yetkililerinin ya da vekillerinin birbirlerinin yetki alanlarına sık sık müdâhale ederek, merkezî otoriteyi sarsıcı davranışlarda bulunmalarına neden olmuştur. Ayrıca devletin, araçların eline bıraktığı vergi kaynaklarının denetiminde çıkmaza girmesi, devlet ve toplum ilişkilerindeki mutabakatı olumsuz etkilemiştir.

Nihâyetinde devletin, hem meşruiyetinin kaynağını geri kazanmak hem de merkezî hazineye nakit sağlamak amacıyla taşradaki güçleri, mâlikâne uygulamasının içine çekerek kendisine bağlamaya çalıştığı görülmektedir. Bu nedenle XVIII. yüzyıl boyunca hem toplumla hem de yöneticilerle uzlaşma arayışları ve çelişkileri yaşayan devlet, mâlikâne uygulamasıyla bir taraftan idârî ve mâlî sorunlarına çözüm üretmeye çalışırken diğer taraftan da yeni uygulamaların getirdiği güvenlik ve asayiş sorunlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır.

---

zimemleri tahsîl olunmak bâbında şeref-yafta-i sudûr olan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum bundan âkdem fermân-ı 'âlî sâdir olmuşken mukâta'ât ashâbının henüz rû'yet-i hesâba mübâşeret eylemedikleri ihbâr olunmağla bundan sonra her kim hesâbını rû'yetde te'hîr ve tevâliye gösterirler ise şürût-ı mâlikâne üzere mukâta'aları mezâda verilmek fermân-ı hümayûnum olduğuna binâ'en.....”

IV. BÖLÜM: ADANA SANCAĞINDAKİ MALİKANE SAHİPLERİNİN

KİMLİKLERİ

IV. 1. Adana sancağında mâlikâne olarak verilen mukâta'alara dair bazı sayısal analizler

Adana sancağında mâlikâne uygulamasını incelemek üzere kullandığımız belgeler, hem mâlikâneci profilini çıkarabilecek hem de sermaye sahipleri ile bedeller arasındaki ilişkilerin ortaya koyulması açısından önemli veriler içermektedir. Nitekim bu veriler, sermaye sahiplerinin yani mâlikânecilerin çoğunlukla askerî sınıfa mensup olduklarını göstermektedir. Bilindiği üzere başlangıçtan beri iltizâm sisteminin içinde olan askerî zümre, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren özellikle maaşlarını tam ve zamanında alabilmeyi garantilemek amacıyla, sistemin içine hızla nüfuz etmeye başlamıştır. Bu sürecin XVII. yüzyılda yüksek bir ivme kazandığı ve nihayetinde XVIII. yüzyıla gelindiğinde devletin, bütçe açıklarının yüksek boyutlara ulaşması ve nakde olan ihtiyacının gittikçe artması, zaten başlangıçtan bu yana sisteme dahil olan askerî zümreyi mâlikâne uygulamasının içine daha da çekmiş olduğu görülmektedir.⁴⁵⁰

XVIII. yüzyılda Adana sancağında ortalama 302 adet mukâta'a/maktû' alanı ortalama 432 kişiye mâlikâne olarak verilmiştir. Ancak Adana sancağı üzerinden mâlikâne uygulamasını izleyebilmek için, giriş bölümünde de bahsedildiği üzere, Maliyeden Müdevver defterler arasında Adana eyâletinin müstakil bir mukâta'a defterine rastlanılmadığından, yine Mâliyeden Müdevver defterler içinde yer alan tasniflerden yararlanılmıştır. Bunlardan en önemlisi mukâta'a defterleri ile tezâkir-i ahkâm ve berâvât defterleridir. Ayrıca Başmuhâsebe defterleri ile Şer'iyeye sicillerinden de sistemin işleyişi hakkında analiz yapmamıza olanak sağlayacak veriler elde edilmiştir.

⁴⁵⁰ Genç, "İltizam" , s.156-157; Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları...*, s.144.

Bu bağlamda Adana sancağında 1107/1695 tarihinde mahallinden yapılan mâlikâne müzâyedelerinde merkezden bir görevlinin bulunduğu görülmektedir. Adana eyâletindeki müzâyedeler için görevlendirilen Şükrü Hüseyin adlı kişinin müzâyedelere nezâret ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁵¹

Adana sancağında en fazla gelir sağlayan mukâta'alar genellikle şehirdeki üretim, ticaret, genel güvenlik ve yönetimle ilgili vergilerle alakalı olanlardı. Bunlar; *“mukâta'a-i ihtisâb, mukâta'a-i resm-i ispençe, mukâta'a-i resm-i kasârân, mukâta'a-i boyahâne, mukâta'a-i resm-i dönüm-i duhan ve gümrük”* idi. Ayrıca tarım ve havyancılığa dayalı bir gelir olan *“mukâta'a-i adet-i ağnâm ve mukâta'a-i resm-i kışlak”* ile *mukâta'a-i hâshâ-i Haleb, mukâta'a-i Yörügân, mukâta'a-i ma'den ve mukâta'a-i memleha* da sancakta en fazla gelire sahip olan mukâta'alardı. Örneğin evâ'il-i Zî'l-hicce 1173/Ağustos'un ilk günleri 1760 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere, Sarıçam kazâsında bulunan ma'den mukâta'ası hazinenin önemli gelirleri arasından sayıldığı için, mukâta'anın işleyişine müdâhale ederek hem mâline hem de reâyâsına zarar verenlerin yakalanıp cezalandırılması emredilmektedir.⁴⁵² Yine 25 Cemâziyye'l-âhir 1165/10 Mayıs

⁴⁵¹ MAD 3423:541. “Adana sancğağında Karaisalı nâhiyesinde vâki' defterhâne-i 'âmiremde 2400 akçe yazısı olan mezra'a-i Ada Depe der-nezd-i Tacigörek ma'rifet-i şer'le beyne'n-nâs müzâyede ve rağbâtı münkatı' olduktan sonra el-hâcc Ahmed ve 'Ali üzerlerinde 350 guruş mu'accele ile karâr ve mu'accele-i mezbûru kabz edüb mahallinde her ne mikdâr akçeye fûrûht olunagelmiş ise ol-minvâl üzere verilegelen mâlin beher sene tamâmen Adana vâlilerine edâ ve teslim etmek üzere kurâ fûrûhtuna me'mûr Şükrü Hüseyin'in memhûr temessüğü mücibince mukaddemen berât-ı 'âlîşânım verilmişdi ma'rifet-i şer'le ve a'yân ve ahâli ma'rifetleriyle 2040 akçe ziyâde ile 4440 akçe olmak üzere 37 guruş mâlin takdîr olunduğu üzere ve mûmâ-ileyh Şükrü Hüseyin i'lâm ve mücibince ve mâl-i maktû' ve mu'tâd üzere kalemiyyesin beher sene Adana vâlilerine vermek üzere.....”24 Zî'l-ka'de 1108 (14 Haziran 1697).

⁴⁵² MAD AŞS 1:s.132 “...mukâta'a-i mezbûr senevî 2892,5 guruş mâl ile mûmâ-ileyhin ber-vech-i iştirâk mâlikâne 'uhdesinde olduğu Başmuhâsebede mukayyed ve merkûm Develü oğlu Ahmed şekâvet ile meşhûr olub havadarlarıyla dâ'imâ kendü hallerinde olmadıklarından mukaddemen haklarında ahkâm-ı şerîfe sâdır olmuşken şakî-i merkûm bir dürlü ele girmeyüb firar ve Kozan oğlu Osman'ın yanına varub haseki ta'yîn olundukda yine firâr edüb üzerlerine ta'yîn olanlar bir vechile âhz edemeyüb ba'dehu geldikde hüsn-i hâle i'lâm edin yahud sizleri bilâ-amân katl ederim deyu cebren hüsn-i hâline i'lâm olub itlâk oldukda mütenebbih olmayub 'rzlarıyla mukayyed ba'zı kimesneleri katl br hânesin basub 'yâlin çıkarub mezadd ederek satub bunun emsâli zulm ve te'addisinin nihâyeti olmadığın ba'de'l-i'lâm hısımlarıyla terâfu'-ı şer' ve ihkâk-ı hakk olunmak için 1172 senesi evâhir-i Şevvâlinde hakkında emr-i şerîfim sâdır olduğu dîvân-ı hümayûnumda mukayyed ve mukâta'a-i mezbûr külliyyetlü mâl ile mukayyed vâridât-ı mîriyyeden olmakdan nâşî ol-makûle tasallut eden eşkiyânın bilâd ve 'ibâd üzerlerinden şerr ve muzırratlarının...ve mukâta'anın şen ve abâdân ve rehîn-i 'ümrân olması zâbit-i kaviyyeye rabt ve tevşîk ve tanzîm ve tensîb

1752 tarihli bir başka belgeden de adet-i ağnâm mukâta'asının “*külliyetli mâl ile mîrînin mukâta'ât-ı cesîmesinden*” olduğu belirtilerek, mukâta'aya ait işlemlerin yalnızca mâlikâne sahibi tarafından yapılması belirtilmektedir.⁴⁵³ Belgelerden de anlaşılacağı üzere devlet, yüksek gelirlî mukâta'a alanlarından hazîneye girecek olan gelirin azalmaması için gerekli önlemleri almaya çalışmıştır.

Aşağıdaki tablolarda XVIII. yüzyılda Adana sancağında mâlikâne uygulamasıyla ilgili sayısal veriler yer almaktadır. Buna göre; sancaktaki mâlikâneci ve mukâta'a sayıları, ortaklıklar, mu'accele ve mâl bedelleri yaklaşık olarak belirlenerek, yüzyıl boyunca sistemin işleyişi takip edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 15: Mâlikâneci başına düşen mâl ve mu'accele bedelleri

Tarih	Mâlikâneci Sayısı	Mukâta'a Sayısı	Mukâta'a başına düşen mâlikâneci sayısı	Mâlikâneci başına düşen mu'accele bedeli (esedî gurus)	Mâlikâneci başına düşen yıllık mâl bedeli (akçe)
1695-1705 ⁴⁵⁴	113	69	2	117	78
1713 ⁴⁵⁵	38	23	1	-	219
1736-1737 ⁴⁵⁶	60	38	2	145	-
1748-57 ⁴⁵⁷	66	31	2	-	400
1767 ⁴⁵⁸	42	34	2	176	94

olunmasından lâye idiğü ma'lûm olmakla sen ki Adana beğlerbeğisi mîrmîrân-ı mûmâ-ileyhsin ma'rifetinle ve hademe-i devlet-i 'aliyyemdem bir kâr-ı güzârın mübâşeretini ve mârrû'z-zıkr Yörügân ve dağlı ma'iyetleriyle eşkiyâ-yı mezbûrenin üzerlerine varılıb gasb ve ihlâs eyledikleri mâl-ı mîri ve eşyâ ve hubûbât kendülerinden 'alâ-eyyü hâl tahsîl ve tekmlî ve mâlikâne ashâbı taraflarına redd ve teslim....”

⁴⁵³ MAD 10195:327 “.....bir vâhîdden zabt olunmak vechiyle iştirâken mâlikâne mutasarrıfı mûmâ-ileyh el-hâcc 'Ali zîde mecdihuya 'ale'l-istiklâl tefvîz olduğunu mutazammın şürût ve kuyûd ile mukaddemen bir kıt'a ve ba'dehu umûr-ı mukâta'aya ve re'âyâsına müdâhale edenlerin men'leri ve mâl kalemiyyesi mîriye ve mahallerine ve müşteriklerinin iktizâ eden hisse-i fâ'izleri dahi bilâ-kusûr kendülere verilmek ve sinîn-i sâbıkı bakâyâsıyla işbu 1165 senesinin mâl-i mîrisi yerli yerinden 'ale't-ta'cîl tamâmen kâmilin tahsîl olundukça bir vâhîdden hâsîlât olunması sebeb-i tahrîr ahkâmı ile olan havâlât ashâbına edâ ve teslim edüb kimesneye ta'allül ve muhâlefet ve hiç ferde mu'araza ve muhâlefet etdirilmemek şartıyla mukâta'a-i merkûmenin tamâmı ba'de-ezîn dahi kemâkân mûmâ-ileyh el-hâcc 'Ali tarafından bir vâhîdden müstakilen zabt olunmak üzere....”

⁴⁵⁴ D.BŞM.MLK. 2/14088/A.

⁴⁵⁵ AŞS 39:205-206.

⁴⁵⁶ D.BŞM.d1361.

⁴⁵⁷ D.BŞM.d 2636:4-12.

⁴⁵⁸ D.BŞM.d 3877:s.2-3.

Tablo 16: Ortaklık üzere der-uhde edilen mukâta'alar

Tarih	Mukâta'a sayısı	Mâlikâ neci sayısı	Tek olarak der-uhde edilen mukâta'a	%	İki ortaklık üzere der-uhde edilen mukâta'a sayısı	%	Üç ortaklık üzere der-uhde edilen mukâta'a sayısı	%	Dört ortaklık üzere der-uhde edilen mukâta'a sayısı	%
1695-1705	69	113	40	%58	20	%30	6	%9	2	%3
1703 ⁴⁵⁹	106	173	44	%42	56	%53	6	%6	-	-
1713 ⁴⁶⁰	23	38	14	%61	5	%22	2	%9	2	%9
1728 ⁴⁶¹	23	28	18	%78	5	%22	-	-	-	-
1735 ⁴⁶²	35	53	22	%63	7	%20	6	%17	-	-
1736-1737 ⁴⁶³	38	60	23	%61	10	%26	2	%5	3	%8
1748-1757 ⁴⁶⁴	31	66	13	%42	7	%23	5	%16	6	%19
1753 ⁴⁶⁵	24	48	11	%46	8	%33	1	%4	4	%17
1767 ⁴⁶⁶	34	42	4	%22	7	%39	5	%28	2	%11

Tablo 17: Tek ve ortaklık üzere der-uhde edilen mukâta'a/maktû'ların mu'accele oranları

Tarih	Toplam mu'accele bedeli (esedî gurus)	Tek başına der-uhde eden mâlikâ necilerin ödediği mu'accele bedeli (esedî gurus)	%	Ortak olarak der-uhde eden mâlikâ necilerin ödediği mu'accele bedeli (esedî gurus)	%
1695-1705	13.232,5	8.567,5	%65	4.665	%35
1735 ⁴⁶⁷	82.021,5	63.863,5	%78	18.158	%22
1737 ⁴⁶⁸	87.514	48.382,5	%55	39.131,5	%45

⁴⁵⁹ MAD:4473:s.6-13.⁴⁶⁰ AŞS 39:205-206.⁴⁶¹ MAD:4149:s.8-9.⁴⁶² MAD:15838:s.13-14.⁴⁶³ D.BŞM.d:1361, s.10-12.⁴⁶⁴ D.BŞM.D:2636/s.4-12.⁴⁶⁵ Bâb-ı Defterî Baş Muhâsebe:3008.⁴⁶⁶ D.BŞM.d 3877:2-3.⁴⁶⁷ MAD:15838:s.13-14.

1753 ⁴⁶⁹	36.124	29.188	%81	6.936	%19
1767 ⁴⁷⁰	7.397,5	392	%5	7.005,5	%95

Tablo 18: Adana sancağında ilk yıllarda ortaklık üzere der-uhde edilen mukâta'alar

Tarih	Mukâta'a	Mâlikâneci	Mâl (akçe)	Mu'accele (esedî gurus)
1695-1705	Mezra'a-i Küçükkend	Seyyid Mehmed ve Seyyid Yusuf	150	150
“	Mezra'a-i Hurmacık	Ali ve Hasan ve el-hâcc Mehmed	6,5	68
“	Tahmisi-i kahve	Hasan ve Abdurrahman	350	401
“	Mezra'a-i Aktaş	Ali ve Mehmed ve Seyyid Ahmed	30	60
“	Mezra'a-i Kamberî	El-hâcc Mehmed ve Mehmed Paşa	75	45
“	Mezra'a-i Büyükdviranı	Ahmed ve Mehmed	80	136
“	Mezra'a-i Halıca (Derdüz)	Mehmed Paşa ve Mehmed ve Hüseyin Efendi	100	160
“	-	Mehmed ve Hüseyin Efendi	60	105
“	Mezra'a-i Devletgelü	Halil ve Mehmed	150	300
“	Mezra'a-i Tokmak	Ahmed ve Hacı Hasan	55	85
“	Mezra'a-i Avretgelü	Ömer ve Nasuh ve Ahmed	68	53
“	Mezra'a-i Adatepe	El-hâcc Ali ve Ahmed	60	66
“	Kervansaray	Ali ve Abdülaziz	225	350
“	-	Ahmed ve Abdullah ve Hasan	63	100
“	Akçakilise	Abdulhalim ve Hasan	35	70
“	Yıldırım	Mehmed, İsmail, Süleyman ve Mustafa	130	938

Yukardaki tablolardan da anlaşıldığı üzere, uygulamanın ilk yıllarında, müzâyedeye çıkarılan mukâta'aların, mâl ve mu'accele bedelleri diğer yıllara oranla daha düşük tutulmuştur. Zirâ devlet, geniş bir kitleyi mâlikâne uygulamasının içine çekebilme

⁴⁶⁸ D.BŞM.d:1361, s.10-12.

⁴⁶⁹ Bâb-1 Defterî Baş Muhâsebe:3008.

⁴⁷⁰ D.BŞM.d.:3877:s.2-3.

için, kâr oranı düşük vergi birimlerine ödenecek mu'accele miktarının da daha az olması düşüncesiyle ilk yıllarda düşük gelirli mukâta'aları müzâyedeye çıkarmış ve mu'accelelerin tek başına ödenemediği durumlarda, mukâta'aların hisselerine bölünerek birkaç kişinin almasına izin vermiştir. Ayrıca reâyânın da mâlikâne sahibi olması, sistemin içine daha çok kişiyi çekebilmek bağlamında değerlendirilebilir.⁴⁷¹

Devletin, artan savaş masraflarını acil olarak karşılayabilmek için geniş bir alıcı kitlesini hedeflediği ve bu bağlamda da öncelikle düşük gelirli mukâta'aları müzâyedeye çıkardığı görülmektedir. Zirâ Osmanlı devletinin XVII. yüzyılın ikinci yarısında çoğunlukla batıda birbirini izleyen savaşlara girdiği bilinmektedir. Bu dönem Avrupa'da kutsal ittifak denilen birliklerin kurulduğu ve uzun savaş mücadelelerinin başladığı bir dönemdir. Ayrıca yeni savaş taktiği olarak savunma savaşlarının ön plana çıkması, ordunun büyük bir bölümünü kalelere yöneltmiştir. Nitekim belgelerde de görüldüğü üzere sınır boylarındaki kale neferâtının mevâcibi ve diğer masrafları mukâta'a mâllerinden karşılanmıştır.⁴⁷² Zirâ devlet, XVIII. yüzyıla girerken büyük bir savaş organizasyonunun içinden çıkmış ve savaş alanlarında artık başarısız olmaya ve toprak kaybetmeye başlamıştır. Bu nedenle hem askerî teknolojisini geliştiren batı karşısında başarılı olabilmek hem de taşrada vergi toplama ve bu vergilerin merkeze aktarılması sürecinde ortaya çıkan güçlükleri ortadan kaldırabilmek için iltizâm sisteminin uygulama alanını genişleterek, mâlikâne uygulaması kapsamında elde ettiği gelirlerle bütçe açıklarını gidermeyi düşünmüştür.⁴⁷³

⁴⁷¹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.107.

⁴⁷² 9947/165, 1156/1743 "...Adana eyâleti ispençe resmi ve Dünderli ve Koyunculu nâhiyeleri ve a'det-i ağnamı ve Çam alanı nâhiyesinde vâki' Üç Kapulu yaylağı rüsûmu mukâta'alarının 1156 senesi mâllerinden serhadd-i mezbûremden Ahıska kal'ası muhâfazasında me'mûr dergâh-ı mu'allâm yeniçerilerinin müstahakk oldukları 1155 senesi mevâciblerinin ödenmesi...."

⁴⁷³ Mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında hedefine ulaştığı, gelir ve giderler arasındaki farkları ortadan kaldırdığı görülmektedir. Bkz. Tablo: 1

Tablolarda rastlanılan diğer husus ise, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde ortak sayısındaki azalmaya işaret etmektedir. Bu azalmanın nedeni devletin mâlikânenin ortaklarını sınırlı sayıda tutma politikasından ileri gelmektedir. Zirâ mukata'a alanlarını ve işletmecileri kontrol etmek isteyen devlet, merkezî otoritesini sağlayabilmek için, karşısında daha az kişiyle muhâtab olmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda 1713 tarihinde çıkarılan bir fermanla hem ortakların sayısı iki ya da en fazla üçle sınırlandırılmış hem de mâlikâne uygulamasının mukâta'aya bağlı reâyânın korunması için ihdas edildiği bu nedenle reâyâ kökenli olanların bu görevi yerine getirecek kadar kuvvetlerinin olmadığı öngörülerek mâlikâneci olmaları yasaklanmıştır. Fermânda mukâta'aların reâyâdan kimliği belirsiz kişilere verilmesi eleştirilmiş ve bu yüzden mukâta'aların mahlûliyet dönemlerinin takip edilemediği dolayısıyla mâl-i mîrînin tahsilinde zorluk çekildiği belirtilmiştir. Görüldüğü üzere devlet, mâlikâne uygulamasının kuruluş amaçlarını zedeleyen aksaklıkları ortadan kaldırarak, hazîneye girecek miktarın azalmaması için çaba harcamıştır.⁴⁷⁴

Mâlikâne kayıtlarının tutulduğu defterlerde dikkatimizi çeken bir başka husus, XVIII. yüzyılın yaklaşık ilk çeyreğine gelindiğinde mâlikâne kayıtlarının seyrekleşmesidir. Bunun nedeni, vergi kaynağının ve dolayısıyla reâyâyının korunmasını hedefleyen mâlikâne uygulamasından istenilen sonucun alınmadığı gerekçesiyle, uygulamanın geçici bir süreyle kaldırılmasıdır. 22 Muharrem 1128 /17 Ocak 1716 tarihli

⁴⁷⁴ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.107; Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları...*, s.150-151; KK 5040:s.13 “...ta'mîr-i bilâd ve refâh-ı hâl-i 'ibâd için binyüzaltı senesinde memalik-i mahrûsemde vâki' mukâta'ât mâlikâne verilüb şürût-ı mâlikâne vech-i müstahsene üzere mukayyed olduğu vakitte rûsûm-ı ra'îyyet verir re'âyâyâ mâlikâne verilmemek üzere tasrih olunmamakla mukaddemen mahallerinde mukâta'ât fûrûhtuna me'mûr mübâşirler rûsûm-ı ra'îyyet verir ba'zı re'âyâyâ verdiklerinden kuvvet vermeğe 'adem-i iktidâr ve dest-i tetâvül-i zalemeden sıyânete medârları olmayub ve bundan mâ'adâ zâtları mechûl müte'addid eşhâsa verilmekle vâki' olan mahlûlleri dahi nâ-ma'lûm kaldığından kat'-ı nazar mâl-ı mirîleri tahsilinde 'usret-i küllî ve gadr-ı mîrî zâhir ve nümâyân olub mâlikâne nizâmının ihtilâlîne bâ'is olur keyfiyyâtdan olduğu ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda fîmâ-ba'd mâlikâne verildikde zâtı ve mekânı ve şöhet ve intisâbı ma'lûm ve müte'ayyen ademlere verilüb rûsûm-ı ra'îyyet verir re'âyâyâ verilmeye ber-vech-i iştirâk mutasarrıf olanlar fîmâ-ba'd iki müşterikden ziyâde olmayub.....”15 Zi'l-ka'de 1125 (3 Aralık 1713).

bir belgede görüldüğü üzere, Şam, Diyarbakır ve Halep dışındaki yerlerin mâlikâne kayıtları 1717 tarihine kadar lağv edilmiştir. Sistemin kaldırılmasında esâsında açıklanan sebepler etkili olmuşsa da asıl neden, artan savaş masrafların karşılanabilmesidir. Bu bağlamda mukâta'aların sabit halde bulunan yıllık mâl bedelleri arttırıldıktan sonra, 1717 tarihinde eski sahiplerine daha önce yatırmış oldukları mu'accelenin yarısını yatırarak aynı mukâta'aları tekrar alabilecekleri bildirilmiştir.⁴⁷⁵ Zirâ mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında elde edilen gelirlerin, 1683'te başlayan ve çok uzun süren Avusturya ile yapılan savaşların masrafları için kullanılmış olması ve yeni bir savaş organizasyonunda nakde olan ihtiyacın artması, devleti yeni çareler aramaya yöneltmiştir. Özellikle 1710-11 Prut savaşından sonra bütçe tekrar açıkları vermeye başlayınca⁴⁷⁶, mukâta'aların mâlikâne kayıtları kaldırılıp, yıllık vergileri arttırıldıktan sonra, tekrar müzâyedeye çıkarılmıştır. Bu süreçte Adana sancağındaki Boyahane mukâta'asının 1704⁴⁷⁷ tarihinde 300 akçe olan mâlinin, 1717 tarihine geldiğinde 500 akçe⁴⁷⁸ olduğu görülmektedir. Yine Çayırılı ve Bayırlı mezra'asının 1704 tarihinde 107 akçe⁴⁷⁹ olan mâlinin 1737 tarihinde 320 akçeye⁴⁸⁰, resm-i dönüm-i duhânın 1698 tarihinde 1500 akçe⁴⁸¹ olan mâlinin ise 3500 akçeye⁴⁸² çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

Ancak tablo:16'dan da anlaşıldığı üzere, devletin mâlikâne ortaklıklarını azaltmak için 1713 tarihinde ferman yayınlaması, bir süreliğine etkili olmuş, yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ortak sayısı tekrar yükselişe geçmiştir. Bu bağlamda artan

⁴⁷⁵ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s.113; Özvar, *a.g.e.*, s.25; MAD 6549:s.32-33 “ ..... Haleb, Şam ve Diyarbekir eyâletlerinde olanlardan mâ'adâ bi'l-cümle mâlikâneler yüzyirmi sekiz senesinde ref olunmak bâbında sudûr bulan Hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum mücebince karye-i mezbûrun mâlikâne kayıtları ref olunmağın .....”;

⁴⁷⁶ Tabakoğlu, “XVII. ve XVIII. Yüzyıl...”, s.398.

⁴⁷⁷ MAD 2041:s.8-9.

⁴⁷⁸ MAD 2041:s.10-11.

⁴⁷⁹ D.BŞM.d./1051 s.4.

⁴⁸⁰ D.BŞM.d./1361:s.11.

⁴⁸¹ MAD 2041:s.5.

⁴⁸² D.BŞM.d.1051:s.2.

savaş masraflarının, ortak sayısındaki artışla ilgisi olduğu düşünülmektedir. Zirâ devlet, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Rusya, Avusturya ve onların müttefikleriyle, kısa süreli kesintiler haricinde neredeyse sürekli savaş halinde olduğu için acil nakde ihtiyaç duymuştur. Bu bağlamda mukâta'aların ortaklaşa tasarruf edilmesine izin vermiş olması muhtemeldir.⁴⁸³

Mukâta'a defterlerinden ortaklık yoluyla der-uhde edilen mâlikâne mukâta'alar incelendiğinde, mâlikâne sahiplerinin farklı mukâta'aları ayrı ayrı ortaklıklarla aldığı görülmektedir. Mukâta'anın kâr ve zarar dengesini gözetken mâlikâneci, yıllık geliri fazla olan bir mukâta'anın mu'accesini tek başına üstlenerek talip olabildiği gibi, eğer mukâta'anın gelir getirme düzeyi az ise, farklı mukâta'aları ayrı ayrı ortaklıklarla üzerine almıştır. Örneğin aşağıdaki tabloda Mehmed Paşa'nın farklı mekânlarda mâlikâne ortaklığı bulunmaktadır. Aynı zamanda 1737 tarihli bir belgeden de Mehmed Paşa'nın yıllık mâli 2500 akçe ve mu'accesi 4200 guruş olan Cemâ'at-i Çataltepe mukâta'asını tek başına mâlikâne üzere tasarruf ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁸⁴

Tablo 19: Mehmed Paşa'nın ortaklık üzere tasarruf ettiği mukâta'alar

Tarih	Mukâta'a	Mâlikâneci	Mâl	Mu'accele
1703 ⁴⁸⁵	Kâfirkıran	Mehmed Paşa ve Resul Efendi	100	400
1703 ⁴⁸⁶	Mezra'a	Mehmed Paşa ve Mehmed	-	2046

⁴⁸³ XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devleti, Rusya ve Avusturya ile olan savaşlarda önemli toprak kayıpları yaşadılar. 1699 tarihinde Balkan topraklarındaki hâkimiyetleri zedelenen Osmanlılar, 1710-1711 tarihlerinde Rusların karşısında başarı kazanarak, Azak'ı kurtarabilmelerine rağmen, 1718 tarihinde Bgradı, Sırbistan'ın yarısını ve Eflak'ı kaybettiler. Doğu cephesinde 1723-1736 arasında yapılan bir diz savaşta da Azerbaycan'ı ve İran- Osmanlı sınırındaki birtakım toprakları kaybettiler. Osmanlı devletinin XVIII. yüzyılda yaşadığı yenilgiler ve toprak kayıplarının büyük boyutlara ulaşması, Batı, Doğu ve Orta Avrupa devletleri arasındaki çatışmalardan dolayı bir parça olsa da engellendi. Nitekim XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlıların savaşla ve diplomatik becerileriyle kazandıkları başarılar da mevcuttur. Bkz. Bruce McGowen, "Ayanlar Çağı", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Editör. Halil İnalçık ve Donald Quataert, C.2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s.764-766; Donalt Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s.74-76.

⁴⁸⁴ D.BŞM.d 1361:s.12.

⁴⁸⁵ MAD 4473:s.8.

1703 ⁴⁸⁷	Bademlüce	Mehmed Paşa ve diğer Mehmed	50	440
1712 ⁴⁸⁸	Maktû'a-i Boyahâne-i Adana	Mehmed Paşa, Hazînedâr Mehmed ve Subaşı Mehmed	500	1000

Sonuç olarak, tablolarda mâlikâne tasarruflarının ilk yıllarda düşük gelirli mukâta'a alanlarını kapsadığı, ancak ilerleyen yıllarda geliri yüksek olan mukâta'aların da sisteme dahil edildikleri görülmektedir. Zirâ mukâta'a alanlarının mâlikâne uygulamasının içine çekilmesinin arkasından, devletin XVII. yüzyılın sonlarından itibaren girdiği ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden savaşların yol açtığı masrafların bulunduğu tahmin edilmektedir.

IV. 2. Adana Sancağı'nda Mukâta'aları İltizâm Eden Mâlikâneci Profili

IV. 2. 1. Kimlikleri Açısından Mâlikâneciler

Bu bölümde Adana sancağındaki mâlikâne sahipleri, hem dahil oldukları sınıfa göre yani devlet görevlisi olanlar ve reâyâ kökenli olup mâlikâneci ya da mültezimlik yoluyla devlet görevlisi konumuna gelenler hem de ikâmet yerlerine göre tanımlanmıştır. Müzâyedeler ise, merkezden ve mahallinden olmak üzere iki katagoride değerlendirilmiştir.

Adana sancağındaki mukâta'a alanlarını mâlikâne olarak üzerlerine alan zümrenin kimlik tespiti yapılırken, Maliyeden Müdevver defterler yanında Başmuhâsebe Kalemî defterleri ile Adana Şer'iyye sicillerinden elde edilen veriler, bizi birtakım ipuçlarına ulaştırmıştır. Nitekim belgelerde devlet görevlisi olanların çoğunun vazifeleri açıkça ifade edilmediğinden, Özvar'ın da eserinde belirttiği gibi elkâb ya da du'â cümleciklerinden yola çıkılarak bu kişilerin hangi sınıfa mensup oldukları saptanmaya

⁴⁸⁶ MAD 4473:s.8.

⁴⁸⁷ MAD 4473:s.12.

⁴⁸⁸ MAD 10155:s.264.

çalışılmıştır.⁴⁸⁹ Yine mâlikâne sahiplerinin isimlerinin sonunda bulunan *efendi, beğ, ağa ve beşe* gibi ünvanlar da askerî zümrenin tesbiti açısından belirleyici olmuştur.

Reâyâ ve devlet görevlisi kökenli olan mâlikânegilerin belirlenmesinde farklı defter tasniflerinden yapılan karşılaştırmalardan da faydalanılmıştır. Zirâ farklı defter tasnifleri karşılaştırıldığında, mâlikâneginin kökenine dair bilgilere ulaşılabilmektedir. Örneğin Maliyeden Müdevver defterler ile Başmuhâsebe defterlerinde *Abdülaziz* adlı kişinin kimliğine dair delil yokken, Şer'îye sicillerinde *Abdülaziz*'in 1716 tarihinde Adana vâlisi olan İbşir Hüseyin Paşa'nın mütesellimi olduğu tesbit edilmiştir.⁴⁹⁰ Buna göre Adana sâkinlerinden olan *Abdülaziz Ağa*⁴⁹¹, muhtemelen merkezden taşraya görevli olarak atanıp, orada kökleşen bir aileden gelmektedir.

Reâyâ kökenli mâlikânegi tabiri ise, herhangi bir devlet vazifesi bulunmayanlar için kullanılmıştır. Yine Özvar'ın belirttiği üzere, devlet görevlisi olduğuna dair hiç bir delilin bulunmadığı mâlikânegiler, reâyâ kökenli olarak sınıflandırılmıştır.⁴⁹²

Nihâyetinde Adana sancağındaki mâlikânegi profilini, çoğunlukla merkezde bulunan devlet görevlileri ve bunlar içinde de kalemiyye mensupları olmak üzere yerel askerî sınıfın oluşturduğu görülmektedir. Yerel seçkinler grubu olarak adlandırılan a'yân ve eşraftan gelenlerin ise sistemin içine daha çok mültezim olarak dahil oldukları anlaşılmaktadır.

⁴⁸⁹ Özvar, *a.g.e.*, s.59.

⁴⁹⁰ AŞS 18:119,1132/1719-1720 “....Adana vâlisi vezîrim Osman Paşa edâme Allahu Te'âlâ iclâlehu tevkî'i refî'i hümayûnun vâsıl olucak ma'lûm ola ki Adana eyâleti mukâta'âtı 1129 senesi İbşir Hüseyin Paşa tarafından mütesellimi 'Abdü'l-aziz senesi tamâmına değin zabt ve mâl-i mirîlerin tamâmen tahsil edüb ve a'şâr ve vesâ'ir rüsûmât ve bad-ı hevâsın cem' ve âhz ve kabz ve iltizâmına dahil olan kışlak rüsûmâtlarını dahi mâl-ı mu'ayyen müfrez-i izdiyadları ile cem' ve tahsil ve âhz ve kabz eylemiş iken....”.

⁴⁹¹ AŞS 21:78, 5 Zî'l-ka'de 1129 (11 Ekim 1717), “..... Adana mukâta'âtı mülhakâtından ihtisâb-ı Adana ve resm-i ispençe ve resm-i 'âdet-i ağnâm nâhiye-i Dünderlı ve tevâbi'i mukâta'aları işbu 1129 senesinde vâki' Mart ibtidâsından ancak bir sene tamâmına değin zabt ve iltizâmından ziyâdeye tâlibler zuhûr eder ise âhere verilmek şartıyla bundan evvel Asitâne-i sa'âdetde Adana sâkinlerinden Abdü'l'aziz Ağa'ya der-'uhde ve iltizâm olunmuşdu....”

⁴⁹² Özvar eserinde reâyâ tabiri yerini sivil tabirini kullanmıştır. Bkz. Özvar, *a.g.e.*, s.58-59.

IV. 2. 2. Devlet Görevlisi Olan Mâlikâneciler

Adana sancağındaki mukâta'a/maktû' vergi alanlarının mâlikâne sahiplerinin çoğunlukla devlet görevlisi, özellikle de yerel askerî sınıfa mensup oldukları anlaşılmaktadır. Elimizdeki verilere göre XVIII. yüzyılda yaklaşık 432 mâlikânecinin 302'si devlet görevlisidir.⁴⁹³ Buna göre XVIII. yüzyılda yaklaşık devlet görevlisi olanların yüzdesi %70 iken, reâyâ kökenli olanların ise % 30'dur.⁴⁹⁴ Nitekim mâlikâne uygulamasının başından beri zaten sistem içinde çoğunluğu oluşturan bu sınıf, üstünlüğünü XVIII. yüzyıl boyunca da sürdürmüştür. Zirâ mâlikâne uygulaması, ellerindeki sermaye birikimini kullanacakları en kârlı yatırım şekliydi.

Maliyeden Müdevver defterler içerisinde yer alan mukâta'a defterlerindeki verilerden çıkarılan sonuçlara göre; askerî sınıfa mensup olanlardan yaklaşık %39 *Ağa*, %20 *Efendi*, %17 *Seyyid*, %11 *el-hâcc*, %1 *Şeyh*, % 1.6 *Beğ*, %2.6 *Çavuş*, %2.9 *Paşa* ünvanlı %3,3' ünün de diğer gruplara⁴⁹⁵ ait olduğu görülmektedir.

Başmuhâsebe defterlerine göre yapılan diğer bir tasnifte ise, yaklaşık 358 adet mâlikânecinin %70.3'ünün askerî sınıfa mensup olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan %46'sının *Ağa*, % 20'sinin *Efendi*, %13.8'inin *Seyyid*, % 8.7'sinin *el-hâcc*, %4.7'sinin *Paşa*, %5.5'inin ise diğer askerî sınıfa mensup olanlardan meydana geldiği tesbit edilmiştir.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Ancak Özvar'ın da belirttiği gibi, mâlikâne sahiplerinin elkâb ve ünvanlarına dayanarak askerî personelin ne ölçüde sisteme dahil olduklarını söylemek zor görünmektedir. Bkz. Özvar, a.g.e., s.58-59.

⁴⁹⁴ MAD 3423:539-541; MAD 4473:6-20; MAD 2940:50; MAD 2041:10-12; MAD 10154:248:249; MAD 10154:247-253; MAD 10155:256-265; MAD 3439:155,378; MAD 7836:187; MAD 9908:170; MAD 3598:31; MAD 9912:160-161; MAD 9944:63; MAD 9916:159; MAD 3956:314-330; MAD 10171:250-258; MAD 4149: 8-9; MAD 2827:9; MAD 15838:13-15; MAD 10180:308-320; MAD 9947:165; MAD 3477:1,55, 130, 136-137, 146, 184, 242, 252, 276; MAD 10190:255; MAD 10194:335; MAD 10201:322-323; MAD 3120: 466-519; MAD 3392:14, 223, 225, 227-228, 231, 246.

⁴⁹⁵ Diğer grup tabiri ile "*Hâcı, Molla, Hatib, Müftü ve Çelebi*" ünvanlı askerî sınıf mensupları kastedilmektedir.

⁴⁹⁶ D.BŞM.MHF:2/14088/A; D.BŞM.d:1087; D.BŞM.ADM:5/32; D.BŞM.D:1798; D.BŞM.D:1876; D.BŞM.d:1375/2-3;10-21; D.BŞM.d.:1361/8-12; D.BŞM.d.:1954/5,17-19; Bâb-ı Defterî Baş muhâsebe:2879; D.BŞM.D:2626/4-12; Bâb-ı Defterî Baş Muhâsebe:3008; D.BŞM.d: 3877; D.BŞM.ADM: 8/47; D.BŞM.ADM: 8/110; D.BŞM.ADM: 8/118; D.BŞM.ADM: 9/90.

Bu bağlamda aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere, devlet görevlisi olan mâlikâncilerin hem sayısı hem de yatırdıkları mu'accele bedeli, bilhassa XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğine yaklaşıldığında reâyâ kökenlilere göre daha fazladır.

Tablo 20: Devlet görevlisi ile re'âyâ kökenli olanların yatırdıkları mu'accele bedellerinin oranları

Tarih	Mâlikânci sayısı	Devlet görevlisi olanlar	%	Reâyâ kökenli olanlar %	Mu'accele bedeli	Devlet görevlisi olanların yatırdıkları mu'accele bedeli	%	Reâyâ kökenli olanların yatırdıkları mu'accele bedeli %
1713 ⁴⁹⁷	38	22	%58	%42	-	-	-	-
1728 ⁴⁹⁸	28	28	%100	-	-	-	-	-
1736-1737	60	54	%90	%10	87.514	83.475	%95	%5
1742 ⁴⁹⁹	33	21	%64	%36	-	-	-	-
1753	48	44	%92	%8	36.124	35.453	%98	%2
1767	42	29	%69	%31	7.397,5	4.457,5	%60	%40

Aynı zamanda devlet görevlisi mâlikâncilerin, çoğunlukla geliri yüksek olan mukâta'a alanlarını der-uhde ettikleri aşağıdaki tablodan izlenebilmektedir.

Tablo 21: Devlet görevlisi olan mâlikâncilerin verdikleri yıllık mâl bedelleri

Tarih	Mukâta'a/maktû	Mâlikânci	Görevi	Mâl (akçe)
1703 ⁵⁰⁰	Dündarlu ve Koyunculu nâhiyesini resm-i 'âdet-i ağnâm mukâta'ası	el-hâcc Mehmed (sâbikan Rakka beğlerbeğisi) ve Ahmed Ağa (çavuşbaşı)		5000
1721 ⁵⁰¹	Hâshâ-i mîrmîrân-ı eyâlet-i Haleb ve mabeyn-i nehreyn resm-i kışlağı	Ebubekir ve Murtazâ	Dergâh-ı mu'allâ çavuşbaşısı (Ebubekir), Kıbrıs muhassılı (Murtazâ)	4066,5
1728 ⁵⁰²	Ma'den mukâta'ası	Mehmed Ağa	Silahdârî-i hazret-i sadr-ı âlî	2892,5

⁴⁹⁷ AŞS:39/205-206.

⁴⁹⁸ MAD:4149: s.8-9.

⁴⁹⁹ AŞS 24:50.

⁵⁰⁰ AŞS 105:192.

⁵⁰¹ MAD 9909:260.

⁵⁰² MAD 10170:340.

1732 ⁵⁰³	Mukâta'a-i resm-i ispençe	Salih Ağa	Ayasofya-yı kebîr mütevellisi	4500
1715 ⁵⁰⁴	Mukâta'a-i ihtisâb-ı Adana ve bâc-ı bazar	Ahmed Ağa	Çavuşbaşı	5308
1736 ⁵⁰⁵	Mukâta'a-i hashâ-i ifrâz-ı Zû'l-Kadriyye ve tevâbi'hâ	el-hâc Bayram Ağa ve Mustafa Ağa		1762,5
1753 ⁵⁰⁶	Mukâta'a-i memleha-i Akçadeniz ve tevâbi'hâ	İbrahim Ağa		10140

IV. 2. 3. Reâyâ Kökenli Mâlikâne Sahipleri

Yukarıda da görüldüğü üzere, XVIII. yüzyılda ortalama 432 mâlikânecinin %30'luk dilimini reâyâ kökenli olanlar oluşturmaktadır. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi, askerî sınıfa dahil olduğuna dair herhangi bir ipucuna rastlanamayan mâlikâneciler, reâyâ kökenli olarak tasnif edilmiştir. Re'âyâ sınıfından olan mâlikâneciler, çoğunlukla yerel seçkinler arasından gelmektedirler. Muhtemelen mültezimlik yoluyla belli bir sermaye birikimi sağlayan bu sınıf, mukâta'aları mâlikâne olarak üzerlerine alabilmişlerdir.

XVIII. yüzyılın başlarına ait bir mukâta'a defterinde, mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında sisteme dahil reâyânın oranının diğer yıllara göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin bu defterde 170 adet köy ve mezra'ayı mâlikâne olarak üzerlerine alan mâlikânecilerin %47'sinin reâyâ sınıfına dahil oldukları görülmektedir.⁵⁰⁷ Yukarıda da belirtildiği üzere ilk yıllarda, hazineye acil nakit sağlayabilmek amacıyla genellikle düşük gelirli mukâta'alar müzâyedeye çıkarılmıştı. Bu nedenle uygulamaya dahil edilen reâyâ kökenli mâlikânecilerin ilk dönemlerde sayılarının fazla olması düşük mu'accele bedelleriyle ilişkilendirilebilir. Ancak Osmanlı mâliyesinde etkinliğin bireyden çok devlette toplanması, girişimci ruha sahip olmayan, devletin korumasına muhtaç, pasif

⁵⁰³ MAD 10173:353.

⁵⁰⁴ MAD 2041:s.10-11.

⁵⁰⁵ D.BŞM.d.1954: s.5.

⁵⁰⁶ Bâb-ı Defterî Baş Muhâsabe:300.

⁵⁰⁷ MAD 4473: s.6-13.

bir bireyi ortaya çıkardığı bilinmektedir. Bu düşünceden yola çıkılarak, mâlikânegilerin tespitinde askerî sınıfa mensup olduklarına dair hiç bir ipucuna rastlamadığımız kişilerin, reâyâ kökenli olarak değerlendirilmiş olması, ilk yıllara ait %47'lik oranın aslında daha alt yüzdelerle dilimlerde olabileceğini düşündürmektedir.⁵⁰⁸ Örneğin bazı kayıtlarda Ebubekir ve Murtazâ adlı kişilerin isimlerinin karşısında bir ünvan ya da elkâb bulunmaması, adı geçen kişilerin reâyâ kökenli olarak algılanmasına yol açmaktadır. Ancak kayıtların tamamı incelendiğinde, ünvan ve elkâbın düzenli bir şekilde kullanılmadığı görülmüştür. Mâlikâneginin kimliği hakkında, defterin birinde devlet görevlisi olduğuna dair bilgi yok iken, diğer bir defterde ipucuna rastlanılabilmektedir. Aynı zamanda kimlik belirlenirken, yıllık geliri ve mu'accesi daha fazla olan mukâta'ların, özellikle merkezdeki devlet görevlileri tarafından tasarruf edildiği de unutulmamalıdır. Başka bir deyişle, Özvar'ın da belirttiği üzere, mâlikâne sahiplerinin reâyâ ya da askerî kökenli olup-olmadıklarının tesbit edilmesinde yanılgılar olabilmektedir.⁵⁰⁹

Mâlikâne uygulamasının ilk dönemlerinde ortalama %30'luk bir orana sahip olan reâyâ kökenli mâlikânegilerin sayısının, XVIII. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde oldukça azaldığı görülmektedir. Bunun nedeni daha önce açıkladığımız gibi, 1713 yılında yayınlanan bir fermanla reâyâ kökenli olanların, mâlikâne sahibi olmalarının yasaklanmasıydı. Örneğin 1728 tarihli bir mukâta'a defterinde 23 adet mukâta'anın, mâlikâne sahipleri arasında reâyâ sınıfına rastlanmamıştır.⁵¹⁰ 1735 tarihli başka bir örnekte yine benzer bir durum söz konusudur. Bu bağlamda 36 adet mukâta'anın mâlikâne sahiplerinden yalnızca Cânib-i şehir nâhiyesinde bulunan Küçükkend

⁵⁰⁸ Özvar, *a.g.e.*, s.59. "Özvar'a göre, reâyâ sınıfının ödedikleri mu'accele bedelleri incelendiğinde, bir kısmının reâyâ kökenli olanları zorladığını belirtmektedir."

⁵⁰⁹ Özvar, *a.g.e.*, s.59.

⁵¹⁰ MAD 4149: sf. 8-9.

mezra'asının mâlikâne sahibi olarak reâyâ sınıfından olduğu tahmin edilen Mustafa bin Süleyman tesbit edilmiştir.⁵¹¹ 1767 tarihli bir Başmuhâsebe defterine göre ise, 21 adet mukâta'a/maktû'un mâlikâne sahiplerinden yalnızca 6 kişinin reâyâ kökenli olduğu tahmin edilmektedir.⁵¹²

Tablo 22: Re'âyâ kökenli mâlikânegilerin yıllara göre oranları

Tarih	Mâlikânegi sayısı	Reâyâ kökenli	%
1695-1705 ⁵¹³	113	30	%28
1713-1718 ⁵¹⁴	67	20	%29
1736-1737 ⁵¹⁵	101	4	%3.95
1748-1757 ⁵¹⁶	69	9	%13
1767 ⁵¹⁷	42	11	%26

Reâyâ sınıfından olan mâlikânegilerin tasarruf ettikleri vergi birimlerine bakıldığında çoğunlukla köy ve mezra'aların yani düşük gelirli yerlerin olduğu görülmektedir. Örneğin XVIII. yüzyılın ilk yıllarına ait bir defterde 306.508 guruş mu'accele bedelinin yaklaşık %38'ini reâyâ sınıfına dahil mâlikânegilerin ödediği anlaşılmaktadır.⁵¹⁸ Yukarıda reâyâ kökenli mâlikâne sahiplerinin yıllara göre dağılımından da anlaşıldığı üzere, XVIII. yüzyıl boyunca mu'accele bedelinin çoğunluğunun askerî kökenli mâlikânegiler tarafından karşılandığı söylenebilir.

IV. 3. İkâmet Yerleri Açısından Mâlikâne Sahipleri

Mâlikânegilerin ikâmet yerleri belirlenirken daha çok görev tanımlamalarından yola çıkılmıştır. Bazan da belgelerde ikâmet yerlerinin bulunması kimlik tesbitinde bize yardımcı olmuştur. Ancak bu tür verilere belgelerde sıkça

⁵¹¹ MAD 15838 :s.13-15.

⁵¹² D.BŞM.d:3877.

⁵¹³ D.BŞM.MHF: 2/14088/A.

⁵¹⁴ AŞS 39:205; AŞS 21:49-135; AŞS 22:18-23; AŞS 18:23/ s.119.

⁵¹⁵ D.BŞM.d.:1954, s.5-19; D.BŞM.d.:1361/ s.10-12.

⁵¹⁶ D.BŞM.d: 2636/sf.4-12.

⁵¹⁷ D.BŞM.d.:3877.

⁵¹⁸ MAD 4473:s.8-9.

rastlanılmadığından, çoğu mâlikânecinin ikâmet yeri hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olmamıştır. Bu nedenle Özvar'ın çalışması örnek alınarak, mâlikânecilerin ikâmet yerleri köy, nâhiye ve kazâ ölçeğinde değil, sancak bazında değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Adana sancağındaki mâlikâne sahiplerinin çoğunluğunu, merkezdeki görevliler ile bölgedeki yerel askerî sınıf mensuplarının oluşturduğu gözönüne alınarak, mâlikânecilerin hem merkezde hem de mahallinde ikâmet edenler olmak üzere iki katagoride incelenmesi gerekmektedir.

IV. 3. 1. Merkezde İkâmet Eden Mâlikâneciler

Adana sancağındaki mâlikânecilerin ikâmet yerleri hakkında verilerin yetersiz olması nedeniyle tamamının tesbit edilmesi mümkün olamamıştır. Ancak merkezden yapılan mâlikâne müzâyelerinde, çoğunlukla merkezde oturan devlet görevlilerinin müzâyedeye katıldıkları düşünülmektedir. Ayrıca merkezde ikâmet eden askerî sınıfın akraba ya da çocuklarının da mâlikâne sahibi olduklarına dair örnekler rastlanılmaktadır. Örneğin 1703 tarihli bir belgeden Yüregir kazâsında bulunan Çayırılı ve Bayırılı mezra'alarını vezir Mustafa Paşa'nın oğlu İsmail'in mâlikâne olarak üzerine aldığı görülmektedir.⁵¹⁹ Yine 1720 tarihli bir belgeden de Başdefterdâr Mehmed'in oğullarının Saruçam kazâsında bulunan Ziyâret, Çölmekçiler ve Kaldırım mezra'alarının mâlikânecileri olduğu anlaşılmaktadır.⁵²⁰ Ayrıca mâlikânecilerin görev tanımlamalarından da yola çıkılarak, buldukları mekân belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre hazırlanan aşağıdaki tabloda, merkezde ikâmet eden mâlikânecilere dair örnekler bulunmaktadır.

Tablo 23: Merkezde ya da farklı yerlerde ikamet eden mâlikâneler

⁵¹⁹ MAD 4473:20.

⁵²⁰ MAD 9908:293.

Tarih	Kazâ/Nâhiye	Mukâta'a	Mâlikâneci	Kimliği	İkâmet yeri
1701	Dündarlu	Pınartozu	Mehmed Ağa	Telhîsî	Merkez
1713	Yüregir	Ölüklü	Hasan Ağa	Ser-bezirgân-ı hâssa	“
1713 ⁵²¹		Maktû'a-i Boyahâne-i Adana	Ali ve İbrahim	Dergâh-ı mualla kapucubaşısı	“
1734 ⁵²²		Mukâta'a-i dönüm-i duhân ve resm-i duhân	El-hâcc Halil Efendi	Defterdâr	“
1714 ⁵²³		Mukâta'a-i Boyahâne-i Adana	El-hâcc Mehmed Paşa	Hazinedâr	“
1721 ⁵²⁴	Yüregir	Mezra'a-i Kürehâ, Gülhavir-i Küçük ve Kamışlı	İbrahim ve oğlu Mehmed	Divân-ı Hümâyûn mâliye tezkirecisi	“
1731 ⁵²⁵		Adana boyahâne mukâta'ası	Ali Ağa	Mora muhassılı	“
1726 ⁵²⁶	Yüregir	Yoğun Halilli ve tevâbi'i mukâta'ası	Murtazâ	Kıbrıs muhassılı	“
1747 ⁵²⁷		Tahmis-i kahve	Hasan	Silâhdâr-i hazret-i şehriyârî	“
1748 ⁵²⁸	Dündarlu	Mezra'a-i Kilisecik (Küpe)	Es-seyyid Mehmed Emin		“
1755 ⁵²⁹		Kızılcaali ve tevâbi'hâ	Ağazâde Mehmed Efendi	Ser-küttâb	“
1759 ⁵³⁰		Öyüklü	Hasan	Harameyn-i şerîfeyn muhâsebecisi	“
1765 ⁵³¹	Yüregir	Mezra'a-i Dibazi	İbrahim Beğ Efendi.	Kâdi'asker-i Rumili	“
1768 ⁵³²	Adana ve Karai'salu	İhtisâb-ı Adana ve Kara'salu	Ahmet Beğ ve Selim	Enderûn-ı hümâyûnda rikâbdâr, kiler kethüdâsı	“

Merkezde ikâmet eden mâlikânecilere bakıldığında kalemiyye mensuplarının çoğunlukta olduğu görülmektedir.⁵³³ Bunu ulema ve seyfiyye mensupları izlemektedir.

⁵²¹ MAD 10156:289.

⁵²² AŞS 38:41/73.

⁵²³ MAD 2041:s.10-11.

⁵²⁴ MAD 9909:143.

⁵²⁵ AŞS 38:119-207.

⁵²⁶ MAD 9916:193.

⁵²⁷ MAD 3477:1.

⁵²⁸ MAD 3477:276.

⁵²⁹ AŞS 31:75-113

⁵³⁰ AŞS 1:159.

⁵³¹ MAD 3392:228.

⁵³² C.ML 523:21361.

IV. 3. 2. Mahallinde İkâmet Eden Mâlikânegiler

Bilindiği üzere mâlikâne uygulamasının başladığı dönemlerde Adana eyâletinde bulunan havâss-ı hümâyûn'a ait mukâta'a alanları bir bütün olarak vâliye ilzâm edilmişti ve vâli bunları isterse iltizâmen isterse de mâlikâne olarak tasarrufa verebilirdi. Mâlikâne uygulamasıyla birlikte genellikle geliri düşük olan köy ve mezra'aların, yıllık geliri vâlilere ödemek şartıyla mahallinde müzâyedeye çıkarıldığı görölmektedir. Mahallinde ikâmet eden mâlikânegileri, ya yerel askerî sınıf mensupları ve yakınları ya da bölgenin diğer ileri gelen grupları oluşturmaktaydı. Bu durum çoğunlukla köy ve mezra'alardan oluşan mukâta'a alanlarının düşük gelirli olmaları nedeniyle merkezdeki görevliler arasında cazip bir yatırım alanı olarak düşünölmemektedir.

Tablo:24'de göröldüğu üzere, bölgede Seyyid ve el-hâcc ünvanlı mâlikâne sahipleri çoğunlukta olup, onu Efendi ve Molla ünvanlı olanlar takip etmektedir. Ancak kayıtlarda bazan isimlerin önüne ünvanların koyulmadığı düşünölrse, Seyyid el-hâcc ve Ağa ve Efendi ünvanlı olan mâlikânegilerin daha yoğun olduğu söylenebilir. Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz gibi, mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında geliri düşük mukâta'a alanlarının özellikle de köy ve mezra'alardaki vergi gelirlerinin müzâyedeye çıkarılması, merkezdeki yüksek rütbeli askerî sınıfı cezbetmemiştir.

⁵³³ Bilindiği üzere XVII. yüzyıl başlarında Avrupa'da (1618-1648) 30 yıl savaşları vardı. Önceleri mezhepler yüzünden savaşılırken daha sonra siyasî nedenler ön plana çıkmıştır. Bu nedenle 1740-1748 ile 1756-1763 tarihlerinde 7 yıl savaşları olmuştur. Bu savaşlar sürecinde Avrupa'da birden bire diplomasi önem kazandı. Bu dönemlerde Osmanlı devleti ise, 1699 tarihinde Karlofça yenilgisinin ardından 1718'de Pasarofça yenilgisiyle Balkanlardan çekildi ve 1768'e kadar barış siyaseti uyguladı. XVIII. yüzyılda diplomasi önem kazanınca Osmanlı devletin de seyfiyyenin yanında kalemiyyenin ön plana çıkmasına sebep oldu. Bu dönemin en tipik örneği Koca Ragıp Paşa'dır. Ayrıntı için bkz. Mesut Aydınar, *Koca Ragıp Paşa ve Dönemi 1699-1763*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

Tablo 24: Mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında mahallinde ikâmet eden mâlikâneciler ve yatırdıkları mu'accele bedelleri

Tarih	Mukâta'a/maktû	Mâlikâneci	Mâl (akçe)	Mu'accele bedeli (esedî guruş)
1695-1705	Mezra'a-i Çoğun	Mustafa	350	1160
“	Mezra'a-i Yassıviranı	El-hâcc Hüseyin	275	760
“	Mezra'a-i Pireçorlu	İbrahim	300	850
“	Mezra'a-i Küçükkend	Seyyid Mehmed ve Seyyid Yusuf	150	150
“	Mezra'a-i Gökishaklu		130	350
“	Mezra'a-i Hurmacık	Ali, Hasan ve el-hâcc Mehmed	6,5	68
“	Mukâta'a-i Tahmis-i Kahve	Hasan ve Abdurrahman	350	401
“	Mezra'a-i Turunçlu	Abbas, Ali ve Sübhan	382	150
“	Mezra'a-i Aktaş	Ali ve Mehmed ve Seyyid Ahmed	30	60
“	Mezra'a-i Derzıviranı	Seyyid Mehmed	25	
“	Mezra'a-i Şehrikâr	Seyyid Yusuf	80	85
“	Mezra'a-i Turda	Ali	80	400
“	Mezra'a-i Karabük ve Yenice Kilise	Ali	200	112
“	Mezra'a-i Kamberî	El-hâcc Mehmed ve Mehmed Paşa	75	45
“	Mezra'a-i Kenzüрге ve Kamışlu	Hüseyin ve Hasan	315	30
“	Mezra'a-i diğer Küçükkend	Abdurrahman	70	50
“	Mezra'a-i Çöl	İbrahim ve Hüseyin	318	360
“	Mezra'a-i Gökmil	El-hâcc Halil	-	170
“	Şem'hâne-i Adana	Seyyid Fazlullah	60	160
“	Mezra'a-i Büyükurd viranı	Ahmed ve Mehmed	80	136
“	Mezra'a-i Kilise	Mehmed ve Yusuf	120	160
“	Mezra'a-i Halıca (Derdüz)	Mehmed Paşa, Mehmed ve Hüseyin Efendi	100	160
“	Mezra'a-i Devletgelü	El-hâcc Halil ve Mehmed	150	300
“	Mezra'a-i Tokmak	Ahmed ve el-hâcc Hasan	55	85
“	Mezra'a-i İki Kilise Bucağı	Abdullah	10	150
“	Mezra'a-i Sandıklı	El-hâcc Hasan	75	27
“	Mezra'a-i Avretgelü	Ömer, Nasuh ve Ahmed	68	53
“	Mezra'a-i Adatepe	El-hâcc Ali ve Ahmed	60	66
“	Mezra'a-i Narlıca	İsmail	110	260
“	Mezra'a-i Hazırlı	Seyyid Halil	160	135
“	Mezra'a-i Meşhed Alanı	El-hâcc Ali	68	91

“	Mezra’ a-i K�lelh�-yı Küçük	Abd�lhalil	120	230
“	Mezra’ a-i Kervansaray	Ali ve Abdülaziz	225	350
“	Mezra’ a-i Selimk�y	İbrahim	30	36
“	Mezra’ a-i Dikenl�cetaŐ	İbrahim	55	61
“	Mezra’ a-i AĞcakilise	Abdülhalim ve Hasan	35	70
“	Mezra’ a-i Yıldırım	Mehmed, İsmail, Süleyman ve Mustafa	130	938
“	Mezra’ a-i....	Seyyid Yusuf	88	92
“	Mezra’ a-i Kumluk�y	El-h�cc Hasan	75	160
“	Mezra’ a-i Bakırhan	Abdurrahman	70	60
“	Mezra’ a-i K�sn�c	Seyyid Mehmed	40	94
“	Mezra’ a-i �obanb�k�	Ali ve Abd�laziz	23	100
“	Mezra’ a-i Hacılı	Ahmed ve �mer	85	156
“	Mezra’ a-i Pınar Mavtizli	Mehmed Beğ veled-i Fazıl Paşa ve el-h�cc Halil	415	320
“	Mezra’ a-i EĞerli	Mustafa	12	19
“	Mezra’ a-i Hocakendi	Mehmed, İsmail, Mustafa ve S�leyman	260	155
“	Mezra’ a-i K�lahlı	El-h�cc Halil ve Resul Efendi	300	240
“	Mezra’ a-i Karakuyu	Ali	90	150
“	Mezra’ a-i Garibçe	S�leyman	90	125
“	Mezra’ a-i Runguş	Seyyid Mustafa	60	52
“	Mezra’ a-i Narlıca	El-h�cc İbrahim ve Yusuf	5	8
“	Mezra’ a-i Şeker	Mehmed	37	100
“	Mezra’ a-i Yadigar IŞıklı	Mehmed, Abd�nnebi ve Molla Mehmed	102	260
“	Mezra’ a-i Dibazi	Şahin	60	150
“	Mezra’ a-i Sağırviran	Ali ve Abdülaziz	132	130
“	Mezra’ a-i Turluca	Seyyid İsmail ve İbrahim	98	100
“	Mezra’ a-i Ilıcak	Ahmed	32	100
“	Mezra’ a-i Kamışlu	Ali ve Abdülaziz	100	120
“	Mezra’ a-i Avcı	Ahmed	55	55
“	Mezra’ a-i Tuldarık	Abdülaziz	60	60
“	Mezra’ a-i Gemerek Yınaloğlu	Őaban	18	50
“	Mezra’ a-i Değdik	İbrahim	50	50

IV. 4. Kimlikleri Açısından Mültezimler

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, Osmanlı klasik döneminde yaratılan “*ideal insan tipi*”nin⁵³⁴ değişimiyle birlikte toplumdaki evrilmeye şahit oluyoruz. Nitekim XVII. ve XVIII. yüzyıllar, ideal insan tipinin şeklen değişmediği, ancak bu tipi besleyen kaynaklarda bir gevşemenin görüldüğü dönemdir. Nitekim toplumun durağanlığını isteyen bu sistemde yavaş yavaş hareketli bir yapı oluşmaya başladı ve “*nizâm-ı âlem*”i olabildiğince durağan bir toplum olarak tanımlayan düşüncüyü de büyük ölçüde değiştirdi. Osmanlı’da bu düşüncüyü değiştiren, temel sistemlerin -kul ve timâr- dış dinamiklerle değişime uğramasıdır. Bu değişimlere istinâden toplumda yatay ve dikey hareketliliğin⁵³⁵ hızlandığı görülmektedir. Toplumda ilk değişen, alt gruplardaki

⁵³⁴ Bilindiği üzere Osmanlı klasik sisteminde ideal insan tipi “*mütedeyyin, ulû’l-emre itaatkâr, dünyanın geleceğinden ve düzeninden kendisini sorumlu tutmayan, nizâm-ı âlem-i sorgulamayan ve bu yüzden de ne mekân değiştirmeye ne de tavır değiştirmeye hevesli olan*” bir tiptir. Birey ve toplumun hepsi, egemenliği sultâna bağışlayan Allah’ın emânetleridir. Osmanlı’nın reâyâyâya iyi bir yaşam sunabilmek için geliştirdiği kurumlar, bireyi mekâna ve ait olduğu gruba bağlamıştır. Bu yapı, grup bireylerinin ortak yanlarını ortaya çıkaran bir örgütlenme biçimidir ve birbirine benzeyen bireyler aynı zamanda birbirlerinin müteselsilen kefilidir. Bu tip insan modelinin edindiği bilgi, formel bilgi olmayıp, yaşamın içinde edinilen bilgidir. Osmanlı’da formel bilgiye sahip tek grup ulema’dır. Ulemâyâ bu bilgiyi aktaran “medrese” nin tanımladığı bilginin adı da “ulûm-ı nakliyye” ve “ulûm-ı akliyye” dir. Bu bilgi gruplarından her biri de dinî bilgiler içerir. Bu bakımdan üretilen değil, şerh edilen yani açıklanan bilgilerdir. Bu bilgilerin yayılma ve yerleşme hızı son derece yavaştır. Bunların başka bir özelliği de, hüner cinsinden olmasıdır. Yani esnâf örgütü içinde aktarılan bilgi, bu türdendir ve ustalar aracılığıyla olur. Bu nedenle hüner cinsinden bilgi, bir yönüyle gizlenen ve sorgulamaya açık olmayan bir bilgi türüdür. Bu bağlamda formel bilgi olarak kabul edilen medrese bilgisi ile hüner cinsi bilgi, aynı özelliğe sahiptir. Nihâyetinde ister formel bilgi olsun ister hüner cinsinden olsun isterse edinme ve aktarma yolu olarak edinilen derûnî bilgi olsun, hepsinde bireyin bir otoriteye ihtiyacı vardır. Bkz. Özer Ergenç, ““İdeal İnsan Tipi” Üzerinden...”, *Şehir, Toplum, Devlet...*, s.423-428.

⁵³⁵ Ergenç XVI. yüzyılda Bursa örneğinde nüfus hareketleri bağlamında yatay ve dikey hareketlilikten bahsetmektedir. Özellikle tahrir defterleri üzerinden yaptığı incelemede kentin hemen hemen her mahallesinde kiracı olarak kaydedilen nüfusun yoğunluğuna bakarak, mekan içindeki ya da başka bir söylemle yatay hareketliliğe dikkat çeker. Dikey hareketlilik ise, bir beldenin yerleşiklerinin zaman içerisinde kazandıkları itibar sayesinde bir üst grubun üyeleri arasında yer almalarıdır. Osmanlı devletinde sosyal itibar sağlayan kaynaklardan biri, devlet otoritesini temsil etmek diğer ise, dinle alakalı bilimlerde eğitim ve öğretim görmüş olmaktır. Bu iki kaynağa mensup olan kişilerin, bu şekilde maddi ve manevi itibar kazanırlar. Osmanlı devletinde de dikey hareketlilik söz konusu edilince reâyâdan birinin, herhangi bir yolla askerîler arasına katılması veya onlara yakınlaşmasıdır. Aynı zamanda Osmanlıda tüccar sınıfı da elde ettiği zenginlikle, toplumda itibar kazanmış ve bu nedenle askerî sınıf mensupları ile birlikte yüksek tabakadan sayılmıştır. Bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında...*, s.112-114 ; Yörük’ün eserinde ise, XVIII. yüzyılda Adana’nın hemen hemen her mahallesinde bulunan kiracıların, şehir nüfusunun dinamikliği ve yatay hareketliliği açısından önemli rol oynadıkları belirtilmektedir. Yazar, sicil, tahrir ve tereke defterlerinden elde ettiği veriler sayesinde Adana’daki yatay nüfus hareketliliği hakkında önemli

geçişin kendi içinde hız kazanmasıdır. Bu da toplumda dikey hareketliliği hızlandırmıştır. XVII. ve XVIII. yüzyıl'lardaki bu hareketlilik büyük şehirlere ve İstanbul'a yönelmiştir. Devlet bilhassa İstanbul'a göçü önlemek için taşra yöneticilerine fermanlar göndermiş, İstanbul'a bir maslahat için gelenlerin sıraya koyularak biri gelmeden diğerinin gönderilmemesi buyurulmuştur. Bu önlemler, Osmanlı devletinin eski klasik düzenini korumak istediğinin bir göstergesidir. Bütün bunlara rağmen hem dikey *-zümreler arası-* hem de yatay *-mekânda-* hareketlilik artmış, örf mensuplarının niteliği değişmiştir. Artık idârî/askerî yönetici sınıfın dahil oldukları gerçeklik değişmiş, devşirme sistemi kaynak olmaktan çıkarak, kaynak referans sistemine kaymıştır. Bu bakımdan a'yânlık olgusunun Ergenç'in de belirttiği gibi, sivillileşmekten çok reâyânın kul kadrolarına geçiş sürecinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda ileride bahsedeceğimiz Adana sancağının a'yân ve eşrâfindan olan Karslızâdelere mensub Hasan ve Hüseyin adlı kişilerin kul sistemine dahil olma süreçleri ve taşra yönetiminin hemen hemen her kademesinde yer alma hikâyeleri, daha anlaşılır olacaktır.

Daha öncede belirttiğimiz üzere devlet, timâr sistemi ve bu sistemin içine yerleştirdiği kurumlarla bireyi bir mekâna ve bir gruba bağlamış ve bunu belgelerde "defterlü" terimiyle ifade etmiştir. Nihâyetinde mekânı düzenleyen ve kontrol eden timâr sisteminin fonksiyonu değişince, mekânın kontrolü zorlaşmaya başlamıştır. Devletin vergi alacağı reâyâyı defterin içinde tutamaması, reâyânın mekândaki hareketliliğini hızlandırmıştır. Bilindiği gibi reâyânın askerî sınıf içine katılması⁵³⁶, taşrada reâyâ kökenli yöneticileri ön plana çıkarmıştır.

---

bilgiler vermektedir. Aynı zamanda Adana'nın dîni, ticârî ve jeopolitik konumunun birçok kişiyi bir şekilde buraya uğramak zorunda bıraktığına dikkat çekmektedir. Ayrıntı İçin Bkz. Yörük, *a.g.e.*, s.117-157.

⁵³⁶ ".....Bu tarik ile ecnebi fırsat bulub Osman Paşa eyülerine vermişiken andan sonra gelenler kâr budur deyü eyü, kem demeyüb münâsebeti olmayan ve aslında ve cinsinde dirlik tasarruf etmeyen şehir oğlanı ve re'âyâ kısmından bir alay fûru-mâye ki bir şey'e yaramaz. Ol makûle eşhâsa ibtidâ emirlerin raygân edüb ze'âmet ve tîmâr murâd edenler bir günde yüz bin akçe tîmâra istihkâk hâsıl eder oldular ve mahlûlât dahi

Merkezde ikâmet eden mâlikâneciler, mukâta'alarını genellikle iltizâmen yönetmekteydiler. Mukâta'a alanlarını mâlikâneciden iltizâma alan mültezimlerin ise, çoğunlukla yerel a'yân arasından oldukları görülmektedir.⁵³⁷ Nitekim *a'yân ve eşraf ya da vücûh-ı memleket* olarak adlandırılan bu yerel seçkin grubun, eskiden beri toplumun içinde var olduğu ve bir takım özel fonksiyonlarıyla, devlet ve toplum ilişkilerinde önemli roller üstlendiği bilinmektedir. Bu nedenle a'yânlar arasında hem re'is-i a'yân hem de mütesellim olabilmek için sıkça mücadeleler yaşanmıştır. Örneğin bir sipahi emeklisi olan Kara Osmanoğlu, kazandığı servet ve itibar ile Saruhan bölgesinin a'yânlığını Kara Osmanoğulları'na kazandırmıştır. Nitekim XVIII. yüzyılda devlet ve toplum yapısındaki değişim ve dönüşüm, yerel seçkinleri daha belirgin bir duruma getirmiş ve özellikle mültezimlik, mütesellimlik ve voyvodalık yoluyla, devletin idârî ve mâlî örgütlenmesinde kendilerine yer bularak, eyâlet ve sancakların fiilî yöneticisi haline gelmişlerdir.⁵³⁸

XV. ve XVI. yüzyıllardan beri a'yân ve eşraf sınıfı sosyal ve iktisâdî bozulmaların etkisiyle nüfuzlarını iyice artırmaya başlamışlardı. A'yân sınıfını oluşturanlar, asker ve ulema sınıfından olup; kapıkulları, yeniçeri serdarları, sipahi, kethüdâ yerleri, mültezimler, mukâta'a eminleri, azledilmiş veya emekli olmuş

---

kânûn-ı kadîmin gayri Asitâne-i Sa'âdet tarafından verilmeğe başlayub erkân ve vükelâ düşen mahlûlü tevâbi' ve müte'allikâtına verüb memâlik-i İslâmiyyede vâki' olan timâr ve ze'âmetin güzîdeleri hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugâyir-i kânûn-ı münîf kimin paşmaklık ve kimin arpalık ve kimin havâss-ı hümâyûna ilhâk edüb ve kimini temlik ve vakf ve kimini bedeni sıhhatde olan nice kimesnelere tekâ'üdlük üzere verüb bi'l-cümle ze'âmet ve timâr ekâbir me'keli oldu. Bu tağyîrât ve ihlâlât devletin en şeci' ü tûvâna ve şân ü şevkete sebeb olan 'askerinin harabına bâ'is oldu...' Bkz. *Koçi Bey Risâlesi*, s.47-48.

⁵³⁷ Nagata, *Tarihte Ayânlar...*, s.80.

⁵³⁸ Ergenç, "A'yân ve Eşraf" Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rolü Üzerine", *Şehir, Toplum...*, s.396-397; Yücel Özkaya, XVIII. yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da A'yânlık İddiâları, *AÜDTCF*, 34 (1966), s.195-231; Aynı yazar; *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*s.7-8.; XVI. ve XVIII. yüzyıllarda bölgedeki, ulemâ ve kapıkulu mensupları, mazul ve emeklilileri, esnaf ve tüccarın önde gelenleri ayândan sayılır ve ayân-ı belde, ayân-ı memleket, ayân-ı vilâyet veya ayân ve eşraf olarak adlandırılırdı. XVIII. yüzyılda halk ile devlet arasındaki işleri yürüten, merkezî hükümete karşı halkın halka karşı da hükümetin temsilcisi konumundaki ve vilayet ayânlarının reisi durumundaki ayân için baş-a'yân, re'is-i a'yân, aynü'l-a'yân gibi terimler kullanılırdı. Bkz. Özcan Mert, "Osmanlı Devleti Tarihinde Ayanlık Dönemi" *Osmanlı*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.174-175.

beylerbeyleri, sancakbeyleri, kâdılar, müderrisler, müftüler vb. ile bunların çocuklarından ibaretti. Görüldüğü üzere taşranın ileri gelenleri asker ve ulemâ sınıfına mensup idi. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise bunlar, nüfuz ve servetlerini oğullarına aktarmışlardı. Ayrıca paşaların çocukları da babalarının sağladıkları imkanlar sayesinde şehirlere yerleşerek, müteferrika ya da çavuş olmaktaydılar. Bunların dışında yerliden olup, sonradan zenginleşenler de bu zümreye katıldılar. Bu zümrenin taşrada ehl-i örfün aksine kuvvetlenmesinde ve zenginleşmesinde, timâr ve ze'âmetleri iltizâmla üzerlerine alabilmeleri etkili olmuştu. Bunlar aynı zamanda, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir para sıkıntısı içinde olan ve artan vergileri ödeyemeyen reâyâyâ faizle borç vermeye başlamışlardı. Nihâyetinde Koçi Bey'in de risâlesinde belirttiği gibi, timâr düzeni bozulduğu⁵³⁹ için, timâr ve ze'âmetler a'yân ve eşrafın eline geçmeye başlamış ve toprağını terkeden reâyânın çiftliğini ucuz fiyatlarla ellerine geçirerek, servetlerini artırmaya başlamışlardır. II. Viyana savaşından sonra, taşrada yeniçeriler azalmış ve onların yerini ve başka bir deyişle görevini, savaş dolayısıyla serdengeçti yazılan ve sonraları da ocağa kaydolan yerli serdengeçti ağaları almışlardır. Bunlar, mukâta'aları iltizâm ediyorlar, şehir işlerine karışıyorlar; birinci sınıf a'yân statüsüne kadar yükselebiliyorlardı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise, mîrî mukâta'aları üzerlerine mâlikâne olarak alacak kadar bir servet edinmişlerdir.⁵⁴⁰

XVIII. yüzyılda yerel seçkinlerin, devlet ve toplum üzerinde etkileyici bir rol oynadıkları görülmektedir. Örneğin 26 Zi'l-hicce 1125 (13 Ocak 1714) belgeden ahâlinin mütesellimden şikayetçi olması üzerine görevden alındığı ve onun yerine Adana a'yânından kethüdâ Ahmed ve şehir kethüdâsı Hasan'ın işaret ettiği Mustafa'nın tayin

---

⁵⁴⁰ Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda A'yânlık*, s.7-11; Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisâdî Vaziyeti", *Belleten*, C. XIII, S. 51, Ankara 1949, s.497-571; Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan...*, s.4-16; Aynı yazar, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, s.147-159.

edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁴¹ Bu aileler henüz resmî a'yân statüsünde değillerken bile, devlet bunlardan eşkiya takibi, asker temini, zahire tedariki ve menzil düzeni hususlarında sık sık yardım istemek zorunda kalmıştır. Bu durum onların gittikçe kuvvetlenip, taşra idâresinde ön plana çıkmalarını çabuklaştırmıştır. Ayrıca XVIII. yüzyılda bu ailelerin mütegalibelik hareketlerinin arttığı ve aynı zamanda kanuna aykırı davranan diğer grupları da himayelerine aldıkları görülmektedir. Bu sayede kapı halklarını da arttırarak, devlet ve toplum yapısını desantralize edecek bir güce ulaşmışlardır. A'yânların gücünün farkında olan devlet, bunlar hakkında merkeze yapılan pek çok şikayet karşısında, onları ya uyarılmış ya da sürgün ve hapis cezası vermiştir.⁵⁴² Ancak ileride bahsedeceğimiz üzere, a'yân zümresinin bu uyarı ve cezalara rağmen bir şekilde eski görevlerine ya da bir üst mevkiye çıktıklarına şahit olunmaktadır. Zirâ devletin, a'yânların hem mâlî hem de askerî desteğine ihtiyaç duyması bunun en önemli nedenleri arasındadır. Şöyle ki fermânlarda resmi görevliler yanında a'yân-ı vilâyete de hitap edilmeye başlanmıştır.⁵⁴³

⁵⁴¹ MAD 3434:424 “Mâlin asitâne-i sa'âdet hazînesine teslîm üzere ifrâz olub mâlikâne verilen mukâta'ât ve mezârî'den Adana eyâletinde vâki' mukâta'ât kurâ ve mezârî'den mâ'adâ Adana beğlerbeğileri yediyle zabt olunan Adana mukâta'âtının 22780,5 mâli olub 1125 senesine mahsûb olmak üzere emirü'l-ümerâi'l-kirâm Seyyid Ahmed dâme ikbâlehu ve mütesellimi tarafından bir akçe teslîm-i hazîne olunmayub ve mîrmîrân-ı mûmâ-ileyh tarafından Adana mütesellimi olan 'Abdu'r-rahman'ın hâlerinden ahâlisi müştekî ve 'arz ve mahzar ile i'lâm eylemeleriyle paşa-yı mûmâ-ileyh mütesellim-i merkûmu ref' ve eyâlet-i mezbûre zabtına tarafından Mustafa zîde kadrihuyu mütesellim nasb ve ta'yîn eylemekle şimdiye değin mütesellim Abdu'r-rahman'ın mukâta'ât mâlinden ve rûsûmât-ı sâ'ireden lede's-şer' zâhir olan makbûz ki ve senden tahsîl olunmak üzere kal'a-bend olunub ve hâlâ mütesellim nasb olunan Mustafa zîde kadrihunun zamân-ı tahsîline kalan a'sâr mâli ve kışlak rûsûmu ve rûsûmât-ı sâ'ire bir akçesi itlâf olunmayub tamâmen teslîm-i hazîne edeceği kapukethüdâsı Mehmed zîde mecdihu ve Adana a'yânından kethüdâ yeri Ahmed ve Şehir kethüdâsı Hasan'ın temessük vermeleriyle vech-i meşrûh üzere 1126 senesi Martına varınca taraflarından zabt olunmak üzere telhîs olundukda telhîsi mûcibince mütesellim-i merkûm kal'a-bend olunub....”

⁵⁴² Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda A'yânlık*, s.125-127.

⁵⁴³ Ergenç, ““A'yân ve Eşrâf” Diye Anılan Seçkinler Grubunun...” *Şehir, Toplum...*, s.410; AŞS 5:s.160, 25 Zî'l-ka'de 1183 (22 Mart 1770), “Düstürü'l-mükerrrem müşîr-i mufahham nizâmü'l-'âlem müdebbiru umûri'l-cumhur bi'l-fikri's-sâkıb mütemmimu mehâmi'l-enâm bi'r-re'yi's-sâ'ib mûmehhidu bünyâni'd-devlet ve'l-ikbâl müşeyyidu erkâni's-sa'âdet ve'l-iclâl el-mahfûfu bi-sunûf-ı 'avâtıfı'l-meliki'l-'alâ hâlâ Adana vâlisi vezîrim Paşa edâme Allahu te'âlâ iclâlehu ve kıdvetü'l-kuzâti ve'l-hükkâm ma'denü'l-fazlı ve'l-keâm Mevlânâ Adana kâdısı zîde fazlihu ve kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Kethüdâ erleri ve Yeniçeri serdârları ve a'yân-ı vilâyet ve iş erleri zîde kadrihum tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki...”

Nihâyetinde taşrada, yerel a'yânlar arasından gelen mültezimlerin ya da mâlikânegilerin oluşturduğu düşük, orta ve yüksek ölçekli mukâta'a sahipleri, edindikleri servet ve sermaye birikimiyle buldukları bölgenin siyâsî güçlerinden biri haline geldiler. Ancak yerelde bu yeni mâlî ve idârî güçlerin, devletten çok karışıklık çıkaran gruplarla birlikte hareket ettikleri ya da bizâtihi karışıklığa neden oldukları görülmektedir. Nitekim mevkilerini kişisel varlıklarını arttırmak için kullanmaları, mütegalibeliklerinin arkasında yatan en büyük nedendi.⁵⁴⁴ Örneğin 2 Zî'l-hicce 1172/27 Temmuz 1759 tarihli belgede Mîzân-ı harîr mukâta'asının yarı hissesine sahip ve mütegalibeden olduğu bilinen Mustafa'nın ölümünden sonra hissesi tekrar müzâyede'ye çıkarılıp, 1749 tarihinde Behram adlı kişiye verilmişti. Ancak Behram'ın 1749'dan 1758 tarihine kadar mâl-i mîrisini vermediği ve kendisinden talep edildiğinde ise, aslında Mustafa'nın ölmediğini ve mâl-i mîriyi zimmetine geçirdiğini itiraf ediyordu. Yine 29 Zî'l-ka'de 1173/13 Temmuz 1760 tarihli bir belgede de Adana a'yânından olan mütegalibelerin mukâta'aların mâl-i mîrîlerini zimmetlerine geçirmeye çalışmaları, servet artırma çabalarına bir diğer örnektir.⁵⁴⁵

Adana sancağının yerel seçkinleri de, çoğunlukla ehl-i örf ve ulemâ sınıfına mensup olup, büyük bir ihtimalle görev sürelerinin bitiminde yerlerinde kalan ve buradaki yerli ailelerle evlilikler yapan kişilerden oluşmaktaydı. Aşağıdaki tabloda Adana sancağındaki mukâta'aları der-uhde eden ve genellikle de yerel seçkinlerden olduğu düşünülen mültezimlere dair bilgiler bulunmaktadır.⁵⁴⁶

⁵⁴⁴ Khoury, *a.g.e.*, s.117.

⁵⁴⁵ MAD 10201:322 "Mîzân-ı harîr ve tevâbi'i mukâta'asının nisf hissesine ber-vech-i mâlikâne mutasarrıf olan mütegalibeden Mustafa nâm kimesnenin hîlesinden nâşî hisse-i mezbûresi fevt oldu deyu 1163 târîhinde mezâdd kâ'imesi verilüb ba'de'l-müzâyede mahlûlünden Behrâm zîde kadrihunun 'uhdesine kayd ve yedine berât-ı 'âlîşânım i'tâ olunub lakin hisse-i mezkûrenin sene-i mezkûreden 1172 senesine gelince henüz senelik mâl-i mîrisi mutâlebe olundukda merkûm hisse-i mezkûru bana zabt etdirmeyüb mütegalibeden olmak hasebiyle kendüsü zabt edüb mâl-i mîrî zimmetindedir deyu cevâb vermekle..."

⁵⁴⁶ MAD 3926/353, 10198/381, 10205/315, 10201/323, AŞS 18/201, 1/108, 1/113, 127/113, 4/74, 133/264, C.ML. 412/16833.

Tablo 25: Adana sancağındaki yerel mültezimlere örnekler

Mukâta'a	Mâlikâne mutasarrıfı	Görevi	Mültezim	İltizâm bedeli/guruş
Mukâta'a-i mezra'a-i Mengen ve Kamışlı	İbrahim Ağa	Defterdâr-ı sâbık	Perçem oğlu Davud	-
Mukâta'a-i resm-i ispençe	-	-	Yeğen Paşa Mehmed ve Hacı Ebubekir	7500
Mukâta'a-i hâshâ-i mîrmîrân-ı Haleb ve resm-i kışlak-ı mabeyn-i nehreyn	Süleyman Ağa	-	Seyyid Hasan (rub' hisse)	1500
Mukâta'a-i mezra'a-i Şehr-i kâr	Hasan	-	Abdülkeriba ve Seyyid Abid (rub' hisse)	
Resm-i ispençe mukâta'ası	Salih		Abdü'l-azîz Ağa	
Mukâta'a-i hâshâ-i mîrmîrân-ı Haleb mabeyn-i nehreyn ve nehr-i kışlak ve tevâbi'i	Mustafa		Yiğitbaşı Mehmed	
Mukâta'a-i duhân gümürüğü	Mehmed Said Ağa, Süleyman Efendi ve Ahmed Beğ		Ser-turna Ahmed Ağa	
Mukâta'a-i resm-i kassârân ve basmaciyân ve mahsûl-i bâciye-i Yüregir	Mehmed	Sadr-ı a'zam kethüdâsı	Ömer Ağa	
Mukâta'a-i resm-i ispençe	Hasan	Tersâne Emîni	Kara Hasan Ağa	8000
Resm-i kassarân ve basmaciyan ve mahsûl-ı nâhiye-i Yüregir ve tevâbi'i mukâta'ası	Mehmed	Sadr-ı a'zamın kethüdâsı	Molla Mehmed	126
Mukâta'a-i Fellahân	el-hâcc Mehmed		El-hâcc Ahmed ve Hasan Ağa	600
Mukâta'a-i resm-i ispençe	Ahmed	Ser-bevvâbîn	Çopuroğlu el-hâcc Mehmed Ağa	2750
Dündarlı ve Koyuncular'da bulunan adet-i ağnâm mukâta'ası ma'a avârız ve nüzul bedeli	el-hâcc Halil Efendi, Çavuşzâde Mustafa Efendi ve el-hâcc Ali Ağa		Musâ Balioğlu Hasan	
Hacılı mezra'ası ⁵⁴⁷	Mehmed Efendi		Yoroğlu el-hâcc Hasan ve Hüseyin Efendi	
Mezra'a-i İki Kilise, Adacık ve Sarıcada ⁵⁴⁸	İbrahim		Ali ve Mehmed	

⁵⁴⁷ MAD 10190:263.⁵⁴⁸ MAD 3477:133.

İhtisâb Mukâta'ası ⁵⁴⁹	Haşim Mehmed Efendi		Küçük Mehmed	1110
Mezra'a-i Karayük ⁵⁵⁰	Seyyid Hasan		Bozoğlu Mehmed	525
İhtisâb ve Kara'ısalu mukâta'ası ⁵⁵¹	Mehmed Haşim Efendi		Bucakoğlu	3000
Adet-i ağnâm-ı nâhiye-i Dünderlu ve Koyuncular ve tevâbi'i mukâta'ası ⁵⁵²	Seyyid Mehmed Emin		Dede Abdullah	5000
Mukâta'a-i resm-i İspence-i Adana ⁵⁵³	Salih Ağa		El-hâcc Ali	
Öşr-i Kovan-ı Adana	İsmail Üç rub' hisse		Ebubekir	
Adana ihtisâb Mukâta'ası ⁵⁵⁴	Süleyman (hulefâ-yı muhâsebe-i evvel), diğ er Süleyman (eski serkahve emini)		Mustafa Ağa	
Mukâta'a-i mahsûl-ı Akçadeniz, Gülmelik ve tevâbi'i ⁵⁵⁵			Ali	
İhtisâb mukâta'ası ⁵⁵⁶	Süleyman ve Selim		Ali Ağa	
İhtisâb mukâta'ası ⁵⁵⁷	Mustafa ve el-hâcc Süleyman		El-hâcc Beşir Ağa ve el-hâcc Veli Ağa	
Akçadeniz ve Gülmelik memleha mukâta'ası ⁵⁵⁸	Mustafa ve el-hâcc Süleyman		El-hâcc Beşir Ağa ve el-hâcc Veli Ağa	
İhtisâb mukâta'ası ⁵⁵⁹	El-hâcc Ahmed Ağa		Hasan Ağa	

⁵⁴⁹ MAD 10190:257.

⁵⁵⁰ MAD 10191:336.

⁵⁵¹ MAD 10193:130.

⁵⁵² MAD 10194:335.

⁵⁵³ MAD 10194:337.

⁵⁵⁴ AŞS 18:208.

⁵⁵⁵ AŞS 22:60.

⁵⁵⁶ AŞS 103:45/174.

⁵⁵⁷ AŞS 126:122-123.

⁵⁵⁸ AŞS 126:122-123.

⁵⁵⁹ AŞS 38:75/134 "Adana ihtisâb mukâta'ası dâhilinden Cânib-i şeh r kazâsı karyesinin yave ve kaçgun ve cürm-i cinâyet vesâ'ir cüz'î ve küllî deşt bânî"

Boyahâne-i Adana ⁵⁶⁰	Ali Ağa		Astarcı Masruf	
Adana ihtisâb mukâta'ası (rub hissesi) ⁵⁶¹			Ahmed Efendi	
Mukâta'a-i resm-i kassârân ve basmacyân ve mahsûl-i nâhiye-i Yüregir ⁵⁶²	Kethüdâ-yı sadr-ı âlî Mehmed		Karabetoğlu	
Dündarlu ve Koyunculu ve tevâbi'i mukâta'ası ve 'âdet-i aġnâm ve hâne-i 'avârız ⁵⁶³	Seyyid Mehmed Emin		Gâzizâde Ömer beg ⁵⁶⁴	
İfrâz-ı Zû'l-kadriyye hâssı mukâta'ası ⁵⁶⁵	Süleyman Ağa		Karakullukçu Mehmed Ağa	180
İfrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'ası ⁵⁶⁶	Süleyman Ağa		Karakullukçu Mehmed Ağa	180
İfrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'ası ⁵⁶⁷	Süleyman Ağa		Karakullukçu Mehmed Ağa	180
İfrâz-ı Zû'l-kadriyye mukâta'ası ⁵⁶⁸	Süleyman Ağa		Karakullukçu Mehmed Ağa	180
İhtisâb-ı Adana ve tevâbi'i mukâta'ası ⁵⁶⁹	Mehmed Haşim		Vaizoğlu Fazlullah Efendi	1100
Mukâta'a-i resm-i kassaran ve basmacyan ve mahsûl-ı nâhiye-i Yüregir ve tevâbi'i mukâta'ası ⁵⁷⁰	Sadr-ı a'zâmın kethüdâsı Mehmed		Molla Mehmed	
İhtisâb-ı Adana ve tevâbi'i mukâta'ası ⁵⁷¹	Mehmed Haşim		Ser-turna Mehmed Ağa (Adana ayânından) ve el-hâcc Mustafa Ağa	
Eyâlet-i Adana-i ispençe mukâta'ası ⁵⁷²	Mehmed Emin, Mehmed Sadık ve el-hâcc Mehmed		Ser-turna Mehmed Ağa ve el-hâcc Mustafa Ağa	

⁵⁶⁰ AŞS 38:119/207.

⁵⁶¹ AŞS 131:156.

⁵⁶² AŞS 23:105.

⁵⁶³ AŞS 23:110.

⁵⁶⁴ Şam Bayadı cemâ'atinden.

⁵⁶⁵ AŞS 24:77 “İfrâz-ı Zû'l-kadriyye hâssı mülhâkâtından Keçili Karamanlu cemâ'atinin mâl-i mîrîsi”.

⁵⁶⁶ AŞS 24:77 “İfrâz-ı Zû'l-kadriyye hâssı mülhâkâtından Adana'da vâki' Yüregir ve Cânib-i şehride sâkin Bozdoğan arasında mütemekkin İdal cemâ'atinin 1743 senesine aid mâl-i mîrîsi”.

⁵⁶⁷ AŞS 24:77 “Adana civârında vâki' yaylaklarda sâkin Tahtacyân reâyâsının mâl-i mîrîsi”.

⁵⁶⁸ AŞS 24:77 “Yüregir'de sâkin Dokuzlar cemâ'atinin mâl-i mîrîsi”.

⁵⁶⁹ AŞS 4:74.

⁵⁷⁰ AŞS 4:74.

⁵⁷¹ AŞS 28:66.

⁵⁷² AŞS 28:67.

Mahsûl-ı cemâ'at-i kazâ-i Kara'isâlu ma'a Sipâhizâdegân ve mahsûl-i cemâ'at-ı Nâhiye-i Hâcılı ve yine Kazâ-i mezbûre tâbi' mezra'a-i Mengen ve mezra"a-i Kamışlu ve Kervansaray ve Bayramluca ve sâ'lr mezra'a mukâta'ası ve her iki kazânın da avâriz ve nüzul bedelleri ⁵⁷³	el-hâcc Ebubekir Ağâ ve Yiğitbaşî Mehmed Ağâ Haseki takâ'üdü (el-hâcc Ali)		Veli Ağâ	
Memleha-i Akçadeniz mukâta'ası ⁵⁷⁴	Hâssa silahşörlerinden İbrahim		Fazlullah Efendi	
Fellâhân-ı Adana ve tevâbi'i mukâta'ası ⁵⁷⁵	Defterî-i rikâb-ı hümâyûn Mehmed		Çepvezzâde el-hâcc Mehmed Ağâ	
Mezra'a-i Yassıviran ⁵⁷⁶	Abacızâde Mehmed Efendi		Mehmed Efendi	
Mukâta'a-i dönüm-i duhân-ı Adana ⁵⁷⁷	Adana serdarı		Şehir kethüdâsı zâde Hasan Ağâ	
Yoğun Halilli, Büyükburun, Kızılca Viran ⁵⁷⁸	Mehmed Said Ağâ ve Süleyman Efendi ve Ahmed Beğ		Adana a'yânından serturna Mehmed Ağâ'	
Mukâta'a-i duhân ⁵⁷⁹	Murtazâ		Boyacı Bedrus	
Mahsûlât ve rüsûmât-ı ihtisâb-ı Adana ve bâc-ı bazar ve damga ve 'ubûr-ı cisr ve mahsûl-ı bazar-ı rişte-i penbe ve resm-i penbe der-nefs-i Adana ve Karataş ve tevâbi'hâ mukâta'aları ⁵⁸⁰	Rikâbdârî-i şehriyârî Ahmed		Çopurzâde el-hâcc Mehmed Ağâ ve Sivaslızâde Mehmed Ağâ dergâh-ı âlî gediklisi	

Bu bağlamda XVIII. yüzyılda mütesellimlik, mültezimlik gibi görevlerle, taşra idâresinin fiilî yöneticileri haline gelen ve bu yolla toplumda maddi ve manevi itibar kazanan ailelerden birisi de Karşlızâdelerdir. Beylerbeyliğine kadar çıkan bu ailenin taşra idâresinde güç kazanmasında, iltizâm yoluyla mâlî güçlerini artırmaları etkili

⁵⁷³ AŞS 133:157-158.

⁵⁷⁴ AŞS 132:144/194.

⁵⁷⁵ AŞS 38:199/307.

⁵⁷⁶ AŞS 1:48/209.

⁵⁷⁷ AŞS 1:113.

⁵⁷⁸ AŞS 1:124.

⁵⁷⁹ AŞS 5:163.

⁵⁸⁰ AŞS 5:154.

olmuştur.⁵⁸¹ Diğer a'yân mültezim ya da mütesellimler gibi Karşızâdeler de, XVIII. yüzyılın şartlarının doğurduğu bir yönetici tipidir. Nitekim devletin içinde bulunduğu mâlî sıkıntıdan dolayı hem mültezim hem de vâli ya da beylerbeyinin vekili olarak, yönetimde yer aldılar. Bu görevliler, o bölgeyi tanıyan ve vergi gelirlerini eksiksiz sahibine ulaştırabilecek, yani servet sahibi kişiler arasından seçilirdi.⁵⁸² Muhtemelen Karşızâdelerin de edindikleri servet, mütesellimliğe adım atmalarına imkân sağlamıştır.

Arşiv kaynaklarında Karşızâdelerle ilgili kayıtlara 1743 tarihinden itibaren rastlayabildik. 1743 tarihinde Karşlı Ömer Ağa ve Karşlı Ali Ağa, Adana sancağında bazı köy ve mezra'alar ile tahmis-i kahve mukâta'sının mültezimi olarak karşımıza çıktılar.⁵⁸³

Tablo 26:1743 tarihinde Karşlı Ömer Ağa ve Karşlı Ali'nin der-uhde ettiği mukâta'alar

Mukâta'a	Mültezim	Mâl (akçe)
Mezra'a-i Karaçalılık ve Hazırlı	Karşlı Ali	81,5
Mezra'a-i Üç Kilise, Hüzmeçik, Yenibeğlik	Karşlı Ömer Ağa	247,5
Mezra'a-i Bozhalil, Devletgelü, Hakanlık, Sinanviranı	Pelenk Mustafa Ağa, Mehmed Ağa ve Karşlı Ömer Ağa	275
Tahmis-i kahve ve tevâbi'hâ	Karşlı Ömer Ağa	256,5

⁵⁸¹ Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı...*, s.204-205; Adana âyanından Hacı Ebubekir Ağa, Emir Ali oğlu Ali Efendi, Seyyid Mustafa Ağa, Seyyid Ömer Ağa, Mustafa Ağa, Musa Bâlizâde Ali Ağa ve Mustafa Ağa'nın da XVIII. yüzyılın ilk yarısında Adana mütesellimi oldukları bilinmektedir. Ayrıntı için bkz. Saim Yörük, a.g.e., s.89-90.

⁵⁸² XVIII. yüzyılda pek çok sancak mütesellimlikle idâre olunmaya başlanmıştır. Esâsında mütesellimlik XVI. yüzyılın ikinc yarısından beri mevcuttu. Ancak bu mütesellimler yerli halktan değillerdi. Ayrıca görevleri çok kısa olup, bu şekilde idâre edilen sancakların sayısı da azdı. XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra vilâyet a'yânlarından daha çok yardım istenmeye başlanmış ve pek çok sancak vilâyet a'yânından atanan mütesellimler tarafından idâre edilmiştir. Ayrıntı için bkz. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, s.99-101; Ergenç, "A'yân ve Eşrâf" Diye Anılan Seçkinler Grubunun..." *Şehir, Toplum...*, s.407; Ayrıntı için bkz. Yuzo Nagata, *Muhsinzâde Mehmed Paşa...*

⁵⁸³ AŞS 17/325, 359.

Adana valilerinin denetiminde olan mukâta'alardan Karaçalılık mezra'ası ve tevâbi'i a'sârının, 1752 tarihine mahsûben Karanlı Hacı Ali Ağa'ya ⁵⁸⁴ verildiği görülmektedir.⁵⁸⁵ Ancak 13 Şa'bân 1174/20 Mart 1761 tarihli bir belgeden adı geçen mukâta'anın mültezimleri, Karanlı Hacı Ali oğlu Hüseyin Çavuş ile Köse İbrahim'in, Karaçalılık ve tevâbi' mukâta'asının etrafında bulunan ve vâlilerin denetiminde olmayan yerlerin öşr ve resmine uyarılmalarına rağmen müdâhale ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Başmuhâsebe defterlerinden yapılan incelemede, buraların 1699 tarihinde el-hâcc Halil'e mâlikâne olarak verildiği görülmüş, 1758 tarihli başka bir kayıttan ise, mukâta'anın rub' hissesinin diğer Mehmed ve Ahmed'in mâlikâne olarak üzerlerinde olduğu belirlenerek bu nedenle, havâss-ı hümâyûn ve mukâta'a'ya dahil olan bu yerlere taraf-ı âherden müdahale olunmaması emredilmiştir.⁵⁸⁶

XVIII. yüzyılın ortalarına geldiğinde yaptıkları küçük yatırımlarla servetlerini arttıran Karanlızâdelerden Hasan, Adana sancağının yüksek gelirli mukâta'alarından biri olan Dünderli adet-i aġnâm mukâta'asının mâlikâne sahibidir.⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ 1755 senesinde ise, Karanlızâde Ali Ağa'nın mütesellim olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. AŞS 31:74/108-109 “ Sâbıkan Sayda beğlerbeğisi olan ve Adana eyâletine atanan vezîr Mustafa Paşa'nın Adana'ya gelinceye dek Karanlı zâde Ali Ağa'nın mütesellimlik berâtı”

⁵⁸⁵ AŞS 132/94/142-143.

⁵⁸⁶ AŞS 1:s.78, 13 Şa'bân 1174 (20 Mart 1761), “Emîrül-ümerâ'il-kirâm kebîrül-küberâ'il-fihâm Zül-kadri ve'l-ihtirâm ashâbü'l-izzî ve'l-ihşiâm el-mahfûfu bi-mezidi 'inâyeti'l-meliki'l-'alâ hâlâ Adana Beğlerbeğisi dâme ikbâlehu ve kıdvetül-kuzâti ve'l-hükkâm ma'deni'l-fezâ'ili ve'l-keâm mevlânâ Adana ve zîde fazlıhu kıdvetül-emâsil ve'l-akrân bu husûs için mübâşir ta'yîn olunan zîde kadrihu tevkî'i refî'i hümâyûn vâsil olucak ma'lûm olaki kıdvetül-emâsil ve'l-akrân diğer Mehmed ve Ahmed zîde kadrihuma dîvân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl edüb eyâlet-i Adana mukâta'âtından iştirâken mâlikâne 'uhdelerinde olan Karaçalı ve tevâbi'i mukâta'asının Canib-i şehîr nâhiyesinde Karaçalı ve Hazırlı mezra'alarının mümtâz ve mu'ayyen olan hudûdu dâhilinde kadîmden 'öşr ve resmî mukâta'a-i mezbûr zâbitleri taraflarından alınagelen yerlerden Adana sâkinlerinden Karanlı Ali oğlu Hüseyin Çavuş ile Köse İbrahim nâm kimesneler sen ki mîrmîrân-ı mûmâ-ileyh Ahmed Paşa dâme ikbâlehusun sana istinâden iki bin dönüm mikdârı arâzilerini Adana vâlilerine mahsûsdur deyu fuzûlü zabt ve beher dönüm 3,5 guruş âhz ve ta'sîr eylediklerine binâ'en vâki' olan müdâhale ve te'addilerinin men'i için mukaddemen emr-i 'âlîşânım ısdâr olmuşken icrâsı kâbil olmayub...”

⁵⁸⁷ Ancak belgeden de anlaşıldığı üzere Karanlızâde Hasan 4510 guruş olan mâlin tamamını hazineye teslim etmemiştir. Bkz. AŞS 28:133 “.... Adana a'yânından Karanlı zâde Hasan zîde mecdihunun mâlikâne 'uhdesinde olan Dünderli adet-i aġnâmı mukâta'asının 1165 senesinden 1167 senesi gâyetine gelince mukayyed olan mâlinden gayr-i ez teslîmât olan 4510 guruş ve nısf hissesi mûmâ-ileyhin mâlikâne 'uhdesinde olan mahsûl-ı ihtisâb-ı Sis mukâta'asının kezalik 1165 senesinden 1167 senesi gâyetine gelince

Hasan aynı zamanda adı geçen mukâta'ayı babası el-hâcc Ali ile ortaklaşa der-uhde etmektedir. Bu nedenle el-hâcc Ali öldüğünde zimmetinde kalan borç hem oğlu hem de ortağı olan Hasan'dan talep edilmiş, eğer muhalefet eder ise emlâk ve eşyâsının tesbit edilerek merkeze gönderilmesi için Adana beylerbeyi ve kâdısına emri şerîf gönderilmiştir.⁵⁸⁸

Nitekim Karslızâdelerin, kazandıkları güç sayesinde sancak dahilindeki diğer mukâta'a alanlarına müdahale etmeye başladıkları görülmektedir. Şöyle ki; Sarıçam kazâsında bulunan Şehr-i kâr mezra'ası, yapılan müzâyede sonucu defterdarın kisedârı Hüseyin'e verilmişti. Hüseyin de mâlikâne üzere sahip olduğu mukâta'ayı merkezden gönderdiği adamı Mehmed vasıtasıyla yönetiyordu. Ancak bölgede bulunan bazı müfsid a'yânlar ve özellikle de adı geçen mukâta'anın mâlikâne ortaklarından Karşıoğlu Hasan'ın tahrikiyle Adana vâlisi, Mehmed'e engel olup, mukâta'aya başka bir kişiyi

---

gayr- ez teslîmât ve havâlât 1394 gurus zimmet-i sahîhası olub bundan âkdem bu makûle ashâb-ı mâlikâne zimmetlerinde olan emvâl-i mîriyye bakâyâsı be-eyyü hâl tamâmen tahsîl....”

⁵⁸⁸ C.ML.715/29247 “... Eyâlet-i Adana'da vâki' 'adet-i ağnâm-ı Dünderlı mukâta'asının mâlikâne mutasarrıfları müteveffâ Karslı el-Hâc 'Ali ve oğlu Hasan'ın 1174 senesi gâyetine gelince gayr-i ez havâlât zimmetleri olan 19.763 gurus mübâşir-i merkûm Hasan ma'rifetiyle tahsîl ve nakden der-'aliyyeme irsâl olunmak bâbında sâdır olan emr-i şerîf-i 'âlîşân ile mübâşir-i merkûm ol-tarafa irsâl olunduktan sonra merkûm Karslı el-hâcc 'Ali bi-emri'l-lahi te'âlâ hulûl-ı ecel dâr-ı bekâya rihlet eylediği ecîlden zimmetleri olan sâbıkü'z-zikr 19.763 gurus müteveffâ-yı mezbûrun oğlu ve müşteriki merkûm Hasan edâ ve teslîm eder ise fe-bihâ ve eğer mûmâtele ve müsâhele kaydında olur ise müteveffâ-yı merkûmun eşyâ ve emlâkı siz ki mîrmîrân ve mevlânâ-yı mûmâ-ileyhimâsız ma'rifetleriniz ile tahrîr ve defter ve defteri mücebince der-'aliyyeme irsâl olunmak bâbında ısdâr ve irsâl kılınan emr-i şerîf-i 'âlîşân ol-taraf lede'l-vürûd müteveffâ-yı mezbûrun eğerçe eşyâ ve emlâkın ve zimemi ma'rifet-i şer' ve mübâşir-i merkûm ma'rifetiyle sebt-i defter olunub lakin oğlu mezbûr Hasan meblağ-ı mezkûr babasının ve kendisinin deyn-i sahîhleri olduğunu ikrâr ve itirâf ve 90 gün mürûrunu tamâmen mübâşir-i merkûma edâ ve teslîme ta'ahhüd ve bir kıta deyn temessüğü vermekle va'de-i mezbûr hulûlüne dek imhâle müsâ'ade-i 'aliyyem irzâmı kılmasın tahrîr ve ilâm ve istid'â ve istirhâm eylediklerine binâ'en şeyîme-i kerîme-i padişâhânem muktezâsınca va'de-i mezbûr hulûlüne dek imhâle müsâ'ade-i 'aliyyem irzâmı kılınub verdiği temessüğü târîhinden 90 gün tamâmında meblağ-ı mezbûru tamâmen mübâşir-i merkûma edâ ve teslîm etmek şartıyla müteveffâ-yı mezbûrun tahrîr ve defter olunan eşyâ ve emlâkı vâris-i şer'ilerine redd ve teslîm olunmak fermânım olmağın işbu emr-i şerîf-i 'âlîşân ısdâr ve ile irsâl olunmuştur....”; Ancak Karslızâde el-hâcc Ali Ağa'nın Serrâcân Mahallesi'nde 1.750 gurus değerinde bir konağı, Şeyhzade Mahallesi'nde 350 gurus değerinde bir evi ve yine Serrâcân Mahallesi'nde 500 gurus değerinde bir evi, Zimmiyân Mahallesi'nde ise 400 gurus değerinde bir değirmeni, Seyhan nehri üzerinde kurulu 150 gurus değerinde bir değirmeni ve Adana çevresinde değişik köylerde toprak kuyular içerisinde saklanmakta olan binlerce kile (1 kile 25, 6 kg) buğdayı, pamuk kozası, hayvanları, gümüş ve altın ev ve süs eşyaları, kıymetli kürkleri, köleleri ve cariyeleri bulunmaktaydı. Bunların toplam değeri ise **11.226** gurus olarak tesbit edilmişti. Görüldüğü üzere emlâk ve akârı borcunu ödemeye vefâ etmemişti. Bkz. Yılmaz Kurt, <http://www.adanamedya.com/adana-mutesellimi-karslizade-haci-ali-aga-5014yy.htm>.

mültezim olarak atamıştır. Bunun üzerine Adana vâlisi Ahmed Paşa'nın merkezden gönderilen fermanla uyarılarak, adı geçen mukâta'anın, Adana mukâta'ası dahilinden olmadığı, mâlinin merkezî hazîneye gönderilmesi gerektiği ve bu nedenle mâlikânecinin adamına müdahale edilmemesi emredilmiştir.⁵⁸⁹

Karslızâde ailesinden olan mâlikâneciler veya mültezimlerin devlet tarafından uyarılmalarına rağmen, diğer mukâta'aların yönetimine karışmaya devam ettikleri belgelerden anlaşılmaktadır. Nitekim a'yân ailelerinin bölgeyi denetim altına alma çabaları ve buna karşın devletin her ne kadar a'yânlara taşrada geniş yetkiler vermiş olsa da merkezî otoritesini hissettirme çabası, XVIII. yüzyılda sıkça karşılaşılan bir manzaraydı. Örneğin 1764 tarihli bir belgeden Karslızâde Hasan ve kardeşi Hüseyin adlı yeniçerilerin, İfrâz-ı Zû'l-kadriyye hâssı mâl-i mîrisinin *te'hîr ve ibtâlîne* sebep olduklarından Kıbrıs adasına sürgün edildikleri, ancak bir süre sonra bir daha mukâta'anın işlerine karışmamaları şartıyla affedildikleri görülmektedir.⁵⁹⁰ Devlet, bu olayın ardından muhtemelen yine kendi iyiliği için bu aile ile uzlaşma yoluna giderek, 1769 tarihinde Karslızâde Hasan'ı "*dergâh-ı mu'allâ kapucu başlarından ve hassa silahşörlereinden*"⁵⁹¹ el-hâcc Mehmed Sadık'ın kefaletiyle Adana beylerbeyliğine

⁵⁸⁹ MAD 10201:333, 27 Zî'l-hicce 1173 (10 Ağustos 1760), "... mukâta'a-i mezbûrun rub' hissesi mahlûldür deyu sen ki mîrmîrân-ı mûmâ-ileyhsin merkûm Mehmed'e zabt etdirmeyüb tarafından zabtına adem ta'yîn eylediğin inhâ olunmağla mukâta'a-i mezbûr eyâlet-i Adana mukâta'ası tevâbi'inden olmayub mâli hazîne-i 'âmireme irsâliye olub ve hâlâ üç rub' hissesi mûmâ-ileyh Hasan zîde mecdihunun 'uhdesinde olmağla sonradan aldığı rub' hissesinin berât-ı şerîfim sûreti ihrâc ve tarafına irsâl olunmağla mukâta'a-i merkûmun üç rub' hissesini mûmâ-ileyhin ademisi Mehmed'e zabt etdirmek fermân olmağın imdi işbu emri şerîfi 'âlîşân vusûlünde keyfiyyet ma'lûmun olub berât-ı şerîfimle âherin mutasarrıf olduğu mukâta'asını zabt eylemekden keff-i yed ve mûmâ-ileyh tarafından merkûm Mehmed mukâta'a-i mezbûrdan gerek mukaddem mutasarrıf olduğu mârrû'z-zikr rub' hisseyi zabt ve rabt etdirdüb âherin dahi müdâhalesini men' ve def' etdirmek bâbında..."

⁵⁹⁰ AŞS 36:111/69, 9 Zî'l-hicce 1178 (30 Mayıs 1765).

⁵⁹¹ C.ML:450/18201, 25 Cemâziyye'l-evvel 1189 (24 Temmuz 1775) "...dergâh-ı mu'allâm Kapucu başlarından ve hassa silahşörlereinden el-hâcc Mehmed Sâdık dâme mecdihu kefaletiyle bundan âkdem 1183 senesine mahsûben cibâyeti Adana a'yânından Karslızâde Hasan nâm kimesneye der'uhde ve ba'dehu mûmâ-ileyhe mîrmîrânlık tevcîh-birle oğulları 'Abdu'l-lah ve 'Ali Beğ zîde kadrihumânın 'uhdelerine ihâle olunan Adana cizyesi mâlinin..."

atamıştır.⁵⁹² Aynı zamanda Adana sancağının çok gelirli mukâta'alarından olan Adana cizyesi ve ihtisâb mukâta'asının da Hasan'ın üzerinde olduğu ve oğulları Abdullah ve Ali Beğ tarafından der-uhdelerine verildiği görülmektedir.⁵⁹³

Yukarıda da görüldüğü üzere Karslızâde ailesine mensup olanlar, ilk önce mâlikâne uygulamasının içinde mültezimlik göreviyle, ardından mütesellimlik ve son olarak da Adana beylerbeyi olarak, bölgede idârî ve mâlî yetkiye sahip olmuşlardı.

Karslızâde Hasan'ın Adana'ya vâli olarak atanması, merkezî devletin artık taşra yönetiminde, kendi seçkinleri yerine, yerel seçkinlerle işbirliği yaptığını ve onları merkezî otoriteyi temsil etmek üzere kendi bölgelerine gönderdiğini göstermektedir. Yerel seçkinlerin taşra idaresinde öneminin artması, Osmanlı idâresinde görülen değişimin belirgin bir örneğidir. Yerel kökenli vâliler, bir yandan kendi çıkarlarını gözetirken bir yandan da merkezin bir parçası olarak çalışmaktaydılar. Zirâ vâliliklerini sürdürebilmeleri için merkezin korumasına muhtaçtılar. Yani egemen olan gücün emirlerine uymak kendi çıkarları için şarttı.⁵⁹⁴

Bilhassa taşra yönetiminde yerel seçkinlerin ağırlık kazanması, devletin onların gücünden yararlanmak istemesiyle de ilintilidir. Devlet, yerelde gittikçe güçlenen

⁵⁹² AŞS 5:187 25 Safer 1184 (20 Haziran 1770), "... Adana Beğlerbeğisi Karslızâde Hasan Paşa edâme ikbâlehu 'uhdesine kayd ve emr ve defterleri Asitâne-i sa'âdetime irsâl lakin paşa-yı mûmâ-ileyh sefer-i hümâyûnuma me'mûr olub sen ki mütesellim-i mûmâ-ileyhsin mîrmîrân-ı mûmâ-ileyh tarafından Adana mütesellimi ve kaffe umûruna vekîl olduğuna binâ'en zikr olunan cebelü bedeliyyelerinin senin ma'rifetinle tahsîli iktizâ eylemekden ordu-yı hümâyûnumdan vârid olan emr ve defterleri mübâşir-i mûmâ-iley ile tarafına irsâl olunmağla imdi elviye-i mezbûrda vâki' zu'amâ ve erbâb-ı timâr-ı cebeyân ve mütekâ'idlerinin sinîn-i mezbûrlarına mahsûben üzerlerine edâsı lâzım gelen cebelü bedeliyyeleri tarafına irsâl olunan emr ve defterler mücebberince yerlü yerinden cem' ve tahsîl...."; Devlet 1726 tarihinde çıkarılan bir fermânla enderunlu vâli tayini sisteminden vazgeçilip, her sancak ya da vilâyetin yerli ağalarından belki de en kudretli olanının oraya vâli yapılmasına yol açılması, Osmanlı toprak düzeninin işlemeze hale gelmesinden beri, kendilerine servet kazandıracak olanaklar bulan ve kapılarına sarıca ve sekbanlar yığarak, gerektiğinde devlete bile karşı duracak güç kazanmış ailelere, çevrelerinin üzerinde vâli, mütesellim veya mültezim yetkileriyle tam bir idârî ve mâlî güç verilmişti. Burada şu hususu da belirtmek gerekir; 1726 tarihinde bölgenin nüfuz sahipleri arasından birini vâli olarak tayin edilme işi kabul edilmiş fakat, vezir-paşa seviyesinde bir eyâlete mîrmîrân olma yetkisi, henüz enderunlu ve kölelikten gelme zümrenin tekelinde kalmaya devam etmiştir. Bkz. Akdağ, "*Osmanlı Tarihinde Ayânlık...*", s.51.

⁵⁹³ C.ML:450/18201, 25 Cemâziyye'l-evvel 1189 (24 Temmuz 1775).

⁵⁹⁴ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s.161.

bu aileleri kontrol altında tutarak merkezî gücünü kaybetmemeye çalışıyordu. Muhtemelen bu güçleri cezalandırması gerektiğinde, ağır cezalar vermiyor ve bir süre sonra da affederek önemli görevlere getirebiliyordu. Nitekim cezâ vermek suretiyle yola getiremediği yerel güçlere idârî ve mâlî görevler vererek güçlerinden yararlanma yoluna gidiyordu. İşte Karslızâde Hasan Paşa'nın da Adana vâliliğine getirilmesi bu kapsamda değerlendirilebilir.

Ancak yerel seçkinler arasından gelen mültezimler, mâlikânegiler ya da diğer yöneticilerin ödemelerini belki de bölgedeki güçlerine güvenerek düzenli bir şekilde yapmamaları, merkezle aralarındaki anlaşmazlığın en büyük nedenini oluşturmuş, öldüklerinde bile servetleri borçlarını karşılayamamıştır. Şöyle ki, Karslızâde Hasan Paşa öldüğünde devlete fazla miktarda borcu vardı. Bu nedenle muhallefatinin müsâdere edilmesinde herhangi bir suistimalin olmaması için, defterdârı el-hâcc Hamza, kardeşi Hüseyin ve oğulları Abdullah ile Ali merkez tarafından sürgün cezasıyla uyarılmıştı. Nitekim devlet adı geçen kişilerin Karslızâde Hasan Paşa'nın “*emvâl ve eşyâ*” sını gizlediklerinden şüphelenmekteydi.⁵⁹⁵ Bu nedenle Hasan Paşa'nın Konya'da ikâmet eden eşinin evinde de araştırma yapılmıştı.⁵⁹⁶ Karslızâdelerin muhtemelen mâllarını müsâdereden kurtarmak için sakladıkları öngörülerek geniş çaplı bir soruşturma yapılmış, ancak yukarıda da belirtildiği gibi devlete olan 24.785 guruş⁵⁹⁷ borçlarına karşılık

⁵⁹⁵ D.BŞM.MHF 52:42, 1185 (1771/1772) “Adana vâlisi Karslızâde müteveffâ Hasan Paşa'nın Adana'da olan kâffe-i muhallefâtı zabtı için eğerce emr-i 'âlî isdâr buyurulmuş ancak bi'l-cümle müdebbir-i umûru olub yirmi otuz seneden berü hıdmetinde olan hazînedârı el-hâcc Hamza kulları müzâyâ-yı umûruna vâkîf olmağla merkûmu lede'l-istintâk müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin emvâl ve eşyâsı ba'de's-su'âl zâhire ihrâc ve emvâl-i müteveffanın ihrâcında ta'allül eder ise âhz ve habs-birle asitâneye ihfâ ve müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin karındaşı Hüseyin Efendi kulları ve müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin oğulları 'Abdullah beğ vâkîf-i umûru olmağla anları dahi tahvîf ederek emvâl-i müteveffanın zâhire ihrâcı ve ketm ve ihfâ kaydında olurlar ise diyâr-ı âhere nefy olunacakları...”

⁵⁹⁶ D.BŞM.MHF 55:19, 16 Şevvâl 1186 (10 Ocak 1173), “Mukaddemen Adana mutasarrıfı iken fevt olan Karslızâde Hasan Paşa'nın menkûhalarından Konya'da sâkine Şâh kızı demekle 'arife Zeliha nâm hâtûnun sâkine olduğu menzilde müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin emvâl-i metrûkesinin tefahhusu bâbında silahşör-i mûmû-ileyh mübâşeretiyile sâdır olan emr-i 'âlî mantûkınca .....”

⁵⁹⁷ C.ML:167/7031, 12 Ramâzân 1178 (5 Mart 1765), “...Adana a'yânından Karlı el-Hâc 'Alizâde Hasan zîde mecdihunun mâlikâne 'uhdesinde olan Dündarlı 'adet-i ağnâmı mukâta'asının 1175 senesinden 1177

yalnızca 11.226 guruş tutarında servetleri tesbit edilebilmiştir. Ancak burada şu hususu da belirtmek de fayda var; Karslızâde Hasan'ın devlete yaklaşık sekiz yıldan beri borcunu ödemediği düşünülürse, servetinin belirlenen miktardan çok daha fazla olduğunu düşündürmek yanlış olmaz.

XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Karslızâde ailesine mensup kişilerin hala Adana sancağında söz sahibi oldukları görülmektedir. Şöyle ki; “*Cemâ'athâ-i yörügân-ı Adana ve Tarsus ve Sis mukâta'ası ile resm-i kışlak-ı Saruçam mukâta'ası*”nın mâlikânegisi Mehmed Salih'in ölmesiyle, devlete olan borcunun tahsil edilip hazineye ulaştırılması hususunda Adana müteselimi ve kâdısına gönderilen fermânda Adana sakinlerinden Karslızâde mîr Abdullah'ın da adı geçmektedir.⁵⁹⁸ Yine 5 Cemâziyye'l-âhir 1181/29 Ekim 1767 tarihli belgeden Yiğitbaşı Mehmed ve Derviş Paşazâde tarafından ilzâm edilen Külahlı ve Avret Kilisesi mezra'alarına ait mâlin toplandığına dair, Adana 'ayânından Karslızâde Seyyid Osman, Çopurzâde el-hâcc Mehmed Ağa, Kademzâde Osmân Ağa ve es-Seyyid Mustafa bin el-hâcc Süleymân ve mîralay Ahmed Ağa ve

---

senesi gâyetine gelince mukayyed olan mâlinden gayr-i ez teslîmât 14510 guruş ve nisf hissesi mûmâ-ileyhin mâlikâne 'uhdesinde olan mahsûl-ı ihtisâb-ı Sis mukâta'asının 1175 senesinden 1177 senesi gâyetine gelince gayr-i ez teslîmât ve havâlât 1394 guruş zimmet-i sahihası olub bundan âkdem bu minvâl ashâb-ı mâlikâne zimmetlerinde olan emvâl-i mîriyye bakâyâsı be-eyyü hâl tamâmen tahsîl ve ba'zı mesârifât ve ta'vîzât için hazîne-i 'âmireme teslîm olunmak için mü'ekked ve müşedded emr-i hümâyûnum sudûruna binâ'en mûmâ-ileyhin mâlikâne 'uhdesinde olan mukâta'ateyn-i mezkûreteyn bakâyâsıyla eyâlet-i Adana'da vâki' sâ'ir mukâta'ât-ı mâlikâne mutasarrıflarının bakâyâ-yı sahihaları tahsîli bâbında emr-i şerîf-i 'âlîşânım ısdâr ve mübâşir ile irsâl olunmuşdu gerek ricâl-i devlet-i 'aliyyemden ve gerek taşralarda sâkin ashâb-ı mâlikâne itâ'at-i emr-i hümâyûnuma müsâbakat ve 1177 senesi gâyetine dek zimmetleri olan emvâl-i mîriyyeyi edâ ve teslîme ihtimâm ve dikkat zimmete müsâra'at etmişler iken mûmâ-ileyh kemâl-i hoşnutundan nâşî bu vakte gelince zimmeti edha eylemediğinden ol tarafda vâki' sâ'ir ashâb-ı mâlikâne dahi zimmetlerini edâda rehâvet üzere hareket ve bu vakte dek emvâl-i mîriyyenin te'hîrine sebep ve 'illet olmağla bu def'a dahi aklâm-ı hazînem defterleri kuyûdâtı tetebbû' olunub mukâta'ateyn-i mezkûreteynin 1177 senesi gâyetine gelince gayr-i ez teslîmât ve havâlât 15904 guruş zimmet-i sahihasıyla 1178 senesine mahsûben inzimâm-ı re'y ve ma'rifetinle cibâyeti 'uhdesine kayd olunan Adana eyâleti cizyesinin gayr-i ez havâlât ve teslîmât 8881 guruş bakıyyesi ile cem'an **24785** guruş zimmetinde müctemi' olduğunu....”

⁵⁹⁸ C.ML:672/27545, 29 Cemâziyye'l-evvel 1181 (22 Kasım 1767), “Adana kâdısına ve Adana mütesellimine ve Adana sâkinlerinden Karslızâde mîr 'Abdu'l-lah zîde mecdihu'ya ve der-'aliyyeden mübâşir ta'yîn olunan zîde kadrihuya hüküm ki” Mukâta'ât-ı cesîme-i mîriyyeden Adana'da vâki' Cemâ'athâ-i yörügân-ı Adana ve Tarsus ve Sis mukâta'asıyla resm-i kışlak-ı Saruçam mukâta'aları sâbıkan kapucular kethüdâsı müteveffâ Mehmed Salih'in mâlikâne 'uhdesinde iken bundan âkdem vefât etdikten nâşî müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin cânib-i mîriye olan düyûn-ı vafiresi mukâta'ât-ı mezkûrenin 1181 senesinden 1185 senesi gâyetine gelince başmuâsebeden mahtûm ve mûmzâ defterde tahrîr ve terkîm olunan 29018 guruş bakâyâsının tahsîl ve hazîne-i 'âmireme teslîmine....”

'Osmân Ağa Beşe ibni Mehmed'in mahkemede şahitlik yaptıkları anlaşılmaktadır.⁵⁹⁹

Karlızâde Hasan Paşa'ya Adana beylerbeyliğinin ve aynı zamanda 1769 senesine mahsûben cebelü bedeliyyesinin tahsilinin verilmesi bunun açık bir örneğidir.⁶⁰⁰

Görüldüğü üzere devlet, taşrada gittikçe güçlenen ve kendisine kafa tutan yerel seçkinleri itâat altına almak için, bunları taşrada en üst yöneticiliğe kadar getirmişti.⁶⁰¹

Görüldüğü üzere Karlızâde ailesi, Adana sancağında beylerbeyi rütbesine kadar yükselip, çoğunlukla sancakta geliri yüksek olan mukâta'aları der-uhde ederek bölgede servet ve nüfuzlarını artırmışlardır. Diğer taraftan XVIII. yüzyılda devletin bir takım ihtiyaçlarının temini için sıkça yerel seçkinlere başvurduğu bilinmektedir. Bilhassa devletin içinde bulunduğu karışık dönem, her iki tarafın menfaatlerini öne çıkarmıştır. Bu dönemde nakde ihtiyacı olan devlet, taşrada nüfuz sahibi olan bu aileler sayesinde hem gelirleri daha rahat tahsil edebilmeyi hem de merkezî otoritesini gerçekleştirebilmeyi ummuştur. Yerel seçkinlerin ise, özellikle iltizâm yoluyla kazandıkları haklarla gittikçe zenginleşerek, buldukları bölgede merkezî otorite aleyhine güçlerini artırmışlar, taşra yönetiminde etkin duruma gelmişlerdir. Nitekim yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere yerel seçkinlerin suistimallerine rağmen, devletin bunlarla anlaşma yoluna gittiği kazandıkları idârî/mâlî haklardan anlaşılmaktadır.

⁵⁹⁹ MAD 9997:176 "1178 senesine mahsûben vezîr-i mükerrem 'Abdi Paşa Adana vâililiğinde resm-i kışlağı Yiğit Başı Mehmet Ağa ve Derviş Paşa zâdeye 1000 guruşa iltizâm ve meblağ-ı mezbûr hazînelerine teslim olduğunu ve Kûlahlı mukâta'asının 220 guruş mâli ve Avret Kilisesi mukâta'asının 40 guruş mâlini âhz eylediği Adana a'yânından Karlızâde es-Seyyid 'Osmân Ağa ve Çopurzâde el-hâcc Mehmed Ağa ve Kademzâde 'Osmân Ağa ve es-Seyyid Mustafa bin el-hâcc Süleymân ve mîr Alay Ahmed Ağa ve 'Osmân Beşe ibni Mehmed nâm kimesneler huzûr-ı şer'de 'âlâ-tarîki's-şehâde takrîr...."

⁶⁰⁰ AŞS 5:187, 25 Safer 1184 (20 Haziran 1770) "...1183 senelerine mahsûben üzerlerine edâsı lâzım gelen cebelü bedeliyyelerinin tahsilleri ordu-yı hümâyûnum tarafından hala Adana Beğlerbeğisi Karlızâde Hasan Paşa edâme ikbâlehu 'uhdesine kayd ve emr ve defterleri Asitâne-i sa'âdetime irsâl lakin paşa-yı mûmâ-ileyh sefer-i hümâyûnuma me'mûr olub sen ki mütesellim-i mûmâ-ileyhsin mîrmîrân-ı mûmâ-ileyh tarafından Adana mütesellimi ve kaffe umûruna vekil olduğuna binâ'en zikr olunan cebelü bedeliyyelerinin senin ma'rifetinle tahsîli iktizâ eylemekden...."

⁶⁰¹ Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık...", s.56.

Karlızâde ailesinin serveti hakkında bir değerlendirme yapılırken, temel gıda maddelerinden biri olan etin, bölgedeki fiyatı üzerinden alım güçleri belirlenmeye çalışılmıştır. Zirâ fiyatların tesbit edilmesi toplumun alım gücünü başka bir deyişle iktisâdî durumu göstermesi açısından son derece değerlidir.⁶⁰² Bilindiği üzere Osmanlı devletinde gıda fiyatlarının genel olarak halkın alım gücüne göre belirlenmesine dikkat edilmekteydi. Nitekim paranın kıymeti yükseltince gıda ve eşya fiyatlarında da bir düşüş yapılırdı.⁶⁰³ Mültezimlerin yıllık kazançları ya da servetleriyle piyasa fiyatları arasında bir ilinti kurulduğunda, satın alma güçleri dolayısıyla servetleri hakkında bir fikir sahibi olunabilir. Bu bağlamda Adana eyâletinde XVIII. yüzyılın ortalarında et fiyatlarının 8 ilâ 14 para arasında değiştiği görülmektedir.⁶⁰⁴ Buna göre Karlızâde el-hâcc Ali Ağa'nın 11226 kuruş serveti olduğu düşünüldüğünde bu paraya yaklaşık 32.074 kiyye et alabileceği öngürülerek, piyasada alım gücünün yüksek olduğu tahmin edilmektedir.

Karlızâdelerden başka bölgede mültezimlik yoluyla etkinlik kazanan yerel seçkin gruba bir örnek de Musâ Bâlîzâde ailesidir. Bu aileden el-hâcc Mustafa Ağa'nın tahminen 1722 tarihlerinden itibaren mâlikâne uygulamasının içinde yer aldığı görülmektedir. Ancak belgelerde hem reâyânın hem de yönetimin Mustafa Ağa'dan menmun olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda reâyânın da isteği göz önünde bulundurularak, mültezimlik hakkı Mustafa Ağa'dan alınmış ve tekrar eski mültezime

⁶⁰² Fiyat hareketleri çalışmaları, iktisâdî, mâlî ve sosyal tarih yazımını destekleyen verileri ortaya çıkarması açısından önemlidir. Özellikle iktisâdî gelişme veya daralma dönemlerini değerlendirebilecek verileri kapsamaktadır. Bkz. Kayhan Orbay, "Tarihsel Fiyatların Elde Edilmesi ve Endekslemeler Konusunda Bazı Notlar", *AÜDTCF Dergisi*, 48/1, Ankara 2008, s.85-96.

⁶⁰³ Mücteba İlgürel, "1116-1119/1704-1707 Tarihleri Arasında Balıkesir'e Ait Narh Düzenlemeleri", *Osmanlı Araştırmaları*, C.23, İstanbul 2003, s.11-21.

⁶⁰⁴ 1 kiyye lahm 14 para AŞS 30:3/2; 1 kiyye lahm 10 para AŞS 30: 232/403, 1169; 1 kiyye lahm 8 para; AŞS 1:106/195.

devredilmiştir.⁶⁰⁵ Belgeler takip edildiğinde bir süre sonra Mustafa Ağa tekrar mültezim olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki; 1147/1734-35 tarihinde Defterdâr el-hâcc Halil Efendi'nin mâlikâne üzerinde olan *mukâta'a-i dönüm-i duhân ve resm-i duhân*'ın⁶⁰⁶ ve 1158/1745-46 tarihinde ise *Adana ihtisâbı ve bâc-ı bazar ve damga ve resm-i 'ubûr-ı cısr ve mahsûl-ı bazar-ı rişte-i penbe ve resm-i penbe der-nefs-i Adana ve tevâbi'i mukâta'ası*'nın mültezimi olduğu görülmektedir.⁶⁰⁷

Belgelerden anlaşıldığı üzere, Bâlîzâdeler de tıpkı Karşılızâdeler gibi, yıllık geliri yüksek olan mukâta'aların mâlikânecisi ve mültezimi olmuşlardır. 24 Zî'l-ka'de 1151/5 Mart 1739 tarihli belgeden de anlaşıldığı üzere *adet-i ağnâm-ı nâhiye-i Dünderlu ve Koyuncular ma'a 'avârız ve bedel-i nüzul* mukâta'asının mültezimi olan Musâ Bâlîzâde Hasan'ın tıpkı el-hâcc Mustafa gibi hem reâyâyâ hem de dolayısıyla mâl-i mîriye zarar vermiştir. Belgede ayrıca Hasan'ın reâyâdan aldığı fazla vergiyi geri vermesi hususunda uyarıldığı görülmektedir.⁶⁰⁸ Nitekim devlet, yerli ailelerin mütegalibeliklerini

⁶⁰⁵ AŞS 129:84/64,1 Mart 1143 (12 Mart 1731) "...İş bu 1143 senesine mahsûb olmak üzere ber-vech-i iştirâk mâlikâne mutasarrıf olduğumuz Adana'da vâki' Haleb hâssı mukâta'asını bundan âkdem zuhûr eden vekâyî' sebebiyle Adana sâkinlerinden Mûsâ Bâlî-Zâde Mustafa Ağa'ya tefvîz olunmağla sekiz seneden berü zâbt olub re'âyâ ile hüsn-i zindegânî üzere olan hâseki Hacı Ali Ağa her vechile mu'tedil olub ve re'âyâ dahi merkûmu taleb etmeleriyle 1142 senesinden dahi vâki'an zuhûruna gelince küllî bakâyâsı olmağla yine kendüye tefvîz olunmak iktizâ etdikde merkûm Mustafa Ağa 1143 senesi Martı ibtidâsından ref' olunub merkûm Hacı Ali'ye tefvîz olunmağla işbu zabt temessükünü yedine vermiştir inşâllahu Te'âlâ merkûm Hacı Ali mukâta'a-i merkûmeyi 1143 senesi Martı ibtidâsından zabt ve rabt ve vâki' olan mahsûlât ve rûsûmâtını âhz ve merkûm Hacı Mustafayı bir dürlü dahl ve ta'arruz etdurmeyüb...."

⁶⁰⁶ AŞS 38:41/73, 7 Cemâziyyel-evvel 1147 (5 Ekim 1734), "Oldur ki nefsi-i Adana kurbunda cereyân eden nehrin üzerinde mebnî cisrin kebîr taşı ve kaldırım korkulukları mürûr-ı eyyâm ve ezmine ile bir gözü münhedim olub ve tarîk-i caddede vâki' olmak hasebiyle....ve ayâb eden hüccâc-ı müslimîn ziyâde zahmet çekmekle ta'mîr ettirilmesi mühimm ve muktezî olmağın bi'l-fi'il Başdefterdâr olan iftihârü'l-emâcîd ve'l-ekâbir el-hâcc Halil Efendi hazretlerinin ber-vech-i mâlikâne mutasarrıf oldukları Adana eyâletinin dönüm-i duhan ve resm-i duhan mukâta'ası mâlinden olmak üzere için mûmâ-ileyh Hacı Halil Efendi iltimâsıyla ta'mîr ve 1146 senesine mahsûb mültezimi olub Adana a'yânından Musa Bali zâde el-hâcc Mustafa Ağa ma'rifetiyle sarf olunub hakk-ı fukarâdan bir akçe taleb olunmamak şartıyla münhedim olan gözün enkâz-ı mevcûdesinden mâ'adâ taş ve kireç iskelelik kereste ve kenar için âhen-i hâm ve kurşun vesâ'ir mühimmât-ı 'avane ise umûr-ı binâda mahâreti olanlar ile tahmîn ve kaleme alınıp mühimmât-ı lâzime bahâsı ve 'amele üçârâtı ile bi'l-cümle mesâri yine bâliğ olur ise 'arz ve i'lâm oluna deyu...."

⁶⁰⁷ AŞS 4:16, 7 Safer 1158 (11 Mart 1745).

⁶⁰⁸ MAD 3865:321, ".....Mukâta'a-i mezbûrun 1149 senesi mültezimi Adana sâkinlerinden Musa Bâlioğlu Hasan mukâta'a-i mezbûrun 1150 senesi mâlinden re'âyâ fukarâsından 30 guruşdan ziyâde rûsûmâtın âhz eyleyüb edâda ta'allül etmekle aldığı akçeyi bu def'a dahi edâda ta'allül eder ise âhz ve hubs ve tamâmen tahsîl olmak için emr-i şerîf ricâsına mûmâ-ileyh Hacı Halil Efendi 'arz-ı hâl etmekle mücebince emr-i şerîf verilmiştir."

önlemek için emr-i şerîfler göndermiş, bunların mütesellimlik, mültezimlik vb. görevlerini geri alarak kal'a-bend, nefy ve nasihat gibi yollara başvurmuştur. Ancak çok kuvvetlenmiş a'yânlar için bu tedbirler genellikle geçerli olmamıştır.⁶⁰⁹

Karlızâde ve Bâlîzâdeler örneklerinde görüldüğü üzere, XVIII. yüzyılda bölgede etkin olan, Bucakoğlu⁶¹⁰, Vaizoğlu⁶¹¹, Perçemoğlu⁶¹², Bozoğlu⁶¹³ ve Çopuroğlu⁶¹⁴ gibi a'yân aileleri, elde ettikleri mültezimlik hakkıyla taşrada güç ve servetlerini arttırarak uzun süre Adana sancağının idârî-mâlî yönetim kadrolarını ellerinde bulundurmışlardır.

⁶⁰⁹ Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda A'yânlık*, s.151.

⁶¹⁰ MAD 10193:130, 18 Safer 1168 (4 Aralık 1754), “Adana ihtisâbı ve Kara'isalı mukâta'alarını mâlikâne mâlikâne mutasarrıfı Mehmed Hâşim Efendi 1167 senesine mahsûben Bucakoğlu nâm kimesneye iltizâm etmekle verdiği memhûr deyn temessüğü mücebince teslimâtından mâ'adâ hâlâ zimmetinde 3000 guruş bâkî olmağa tahsîli için Adana vâlisine hitâben emr-i şerîf verilüb ahkâma kayd olunmuşdur.”

⁶¹¹ MAD 10191:330, 2 Zî'l-hicce 1161 (23 Kasım 1748), “Cizye muhâsebesicisi Hâşim Mehmed Efendi'nin mâlikâne 'uhdesinde olan ihtisâb-ı Adana ve Kara'isalı mukâta'alarının 1161 senesi mültezimi olan Adana sâkinlerinden Vâ'izoğlu Fazlu'l-lah zimmetinde zikr olunan mukâta'aların bedel-i iltizâmî mâllerinden bermüceb-i temessük 7075 guruş merkûm Fazlu'l-lah 'inâd ve sâhib-i huşûnet olduğundan mâ'adâ envâ' gûna hud'a ile imrâr-ı evkât ederek meblağ-ı mezbûrun edâsında ta'allül ve muhâlefet ve bu ana dek edâ etmemekle.....”

⁶¹² MAD 9916:159, 3 Zî'l-ka'de 1138 (3 Temmuz 1726), “Adana'da vâki' Kara'isalı ve Hacılı ve tevâbi'i mukâta'alarının mâlikâne mutasarrıfı tarafından Perçemoğlu Davud'a der-'uhde olundukda ol-dahi vâki' olan 'öşrün tahsiline tarafından Velihân oğlu 'Osman ve 'Abdü'l-gaffar oğlu Mehmed Beşe ve Monla Halil ve 'Abdü'r-rezzâk oğlu Süleyman ve karındaşı oğlu Himmet nâmûn kimesneleri tevkîl ve anlar dahi 'öşrü ta'sîr edüb ve mezbûr Davud gâ'ib olduğundan merkûmünün tahsîl eyledikleri 'öşr zimmetlerinde kalub mâl-ı mîrî olduğundan tahsîli muktezî olmağa.....”

⁶¹³ 10191:336 27 Safer 1162 (16 Şubat 1749), “Mezra'a-i Karayük mukâta'asının mâlikâne mutasarrıfı Seyyid Hasan mukâta'a-i mezbûrun 1161 senesi ibtidâsından âhirine değin edâ ve teslim etmek üzere Adana sancâğında Bozoğlu Mehmed'e teslim ve bedel-i iltizâmî olan 525 guruşun edâsına deyn temessüğü verüb meblağ-ı mezbûrun bu ana gelince 250 guruşu edâ ve kusûru zimmetinde olmağa temessüğü mücebince tahsîli için mufassal emr-i şerîf verilüb ahkâma kayd olundu.”

⁶¹⁴ AŞS 17:349-350, 8 Zî'l-hicce 1156 (23 Ocak 1744), “Şerâyi'-şî'âr Adana ve Kara'isâlu kâdılarını zîde fazlihümâ ve kıdvetü'n-nüvvâb Yüreğir ve Dündârlu ve Sarıçam ve Karakışla nâibleri zîde 'ilmihümâ inhâ olunur ki işbu bin yüz elli altı senesine mahsûb olmak üzere Adana mukâta'ât ve mülhakâtından vâlilere hâss ta'yîn olunub sinîn-i sâbıklardan sırf menzilleri zabt ve ta'sîr olagelen beğlik mezâri'lerinin hâsil olan a'sârını ta'sîr edüb ber-vech-i mu'tâd-ı kadîm zabt ve mahsûlât ve rûsûmâtın âhz ve kabz etmek için dârengân-ı hurûf kıdvetü'l-akrân Çopurzâde el-hâcc Mustafa Ağa ve Battal Mehmed Ağa zîde kadrihulara 'ale'l-iştirâk bin guruşa tarafımızdan der-'uhde ve iltizâm olunub.....”

IV. 4. 1. Farklı Etnik ve Dinsel Gruba Mensup Mültezimler

XVIII. yüzyılda mültezimlerle ilgili dikkati çeken hususlardan birisi de gayrimüslim mültezimlere seyrek olarak rastlanılmasıdır.⁶¹⁵ Bunun nedeni Genç'in de belirttiği gibi, askerî zümrenin iltizâm sistemi içinde yoğun bir şekilde bulunmalarına bağlanabilir. Nitekim XVII. yüzyıl ortalarına kadar bu sistem içerisinde sayıları hiç de az olmayan gayrimüslim zümrenin, bu dönemden itibaren gittikçe azaldığı görülmektedir.⁶¹⁶ Örneğin Adana Boyahâne mukâta'ası mâlikâne mutasarrıfları el-hâcc Mehmed Paşa, Hazînedâr Mehmed ve Subaşı Mehmed tarafından 1709 tarihinden 4 yıllığına Boyacı Mikâil'e iltizâma verilmiştir.⁶¹⁷ Yine 1731 tarihli başka bir belgeden ise, Adana Boyahâne mukâta'asının 1727 senesi gelirinin Kirkor ve Astarıcı Masruf'a iltizâma verildiğini görüyoruz. Ancak mukât'anın ortaklarından Kirkor'un tahsil ettiği mâli zimmetine geçirip hem mîrîye hem de ortağına zarar verdiği için⁶¹⁸ hissesi elinden alınıp Astarıcı Masruf'un tek elden tasarruf etmesine karar verilmiştir.⁶¹⁹ Adı geçen mukâta'anın 1759 ve 1760 seneleri için mülteziminin yine bir gayrimüslim olan Adana a'yânından Boyacıoğlu Bedrus olduğu görülmektedir.⁶²⁰ Boyacıoğlu Bedrus, 1768 senesinde de

⁶¹⁵ Mültezimlerin dinî kimlikleri belirlenirken isimlerinden yola çıkılmıştır.

⁶¹⁶ Genç, "İltizâm", *TDV.*, s.156.

⁶¹⁷ MAD 10155:264 "...Muhâsebe-i vâridât ve teslîmât 'an-akçe-i mukâta'a-i Boyahâne-i Adana vâcib evvel Mart 'an-sinîn-i mezkûrîn der-'uhde-i Mehmed Paşa ve hazînedâr Mehmed ve Subaşı Mehmed ve sülus Mehmed Paşa 'an mahlûleş 'an Ahmed Beğ velediş 'an-Mart sene 1124 ber-vech-i mâlikâne 'an tahsîl Mikayil zimmî Boyacı mültezim-i mukâta'a-i mezbûre...."

⁶¹⁸ AŞS 38:119-206 "...Barurkan Masruf nâm zimmî dîvân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl edib Adana'da vâki' Boyahâne mukâta'ası 1140 senesine mahsûb olmak üzere yine Adana sâkinlerinden Kirkor nâm zimmî ile mutasarrıfı tarafından zabtı iştirâken 'uhdelerinde olub iştirâken zabt olunmak lâzım iken mesfûr Kirkor zabt ve hâsıl olan rûsûmu cem' ve tahsîl ve ekel ve bel' etmekle taleb olundukda edâda ta'allül ve muhâlefet üzere olub cânib-i mîrîye ve kendüye gadr-ı küllî eylediğın bildirüb mahallinde şer'le görölüb memhûr ve ma'mûl-bih temessûğü mücebinde zuhûr eden mâl-ı mîrî ba'de's-sübût şer'le edâ ve tahsîl etdirilüb hilâf-ı şer'-i şerîf ta'allül ve muhâlefet etdirilmemek bâbında emr-i şerîfim ricâ eylediğı ecilden...."

⁶¹⁹ AŞS 38:119-207.

⁶²⁰ AŞS 1:111 "...1174 senesine mahsûb devletlü 'inâyetlü veliyyü'n-ni'am Defterdâr efendimiz hazretlerinin mâl-ı kalemiyyelerin yedimizde olan edâ-i mer'iyye ve emr-i defterî mücebinde âhz ve kabzına me'mûr olduğum hasebiyle Adana Boyahâne mukâta'asından mâl-ı kalemiyye üzere mültezimi Boyacı oğlu Bedros zimmî yedinden yalnız 19 guruş 20 akçe tarafımıza teslim olmağın âhz ve kabzımızı müş'ar işbu yedine halâs verildi vakt-i hâcetde ibrâz oluna..."

duhân mukâta'asının mültezimi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶²¹ Yine 1741 senesi için “*resm-i kassarân ve basmaciyân ve mahsûl-i nâhiye-i Yüregir*” mukâta'asının mültezimi Adana sakinlerinden Karabet oğludur.⁶²² 1769 tarihli başka bir belgede ise, mukâta'a-i tahmis-i kahvenin 1768 senesi için mülteziminin Hameyn-i şerifeyn muhâsebecisi Vannis olduğu görülmektedir.⁶²³ İsimlerden de anlaşıldığı üzere, mültezimlerin etnik köken olarak Ermeni oldukları anlaşılmaktadır.⁶²⁴ Yörük'ün eserinde tesbit ettiği üzere, gayr-i müslimlerin çoğunlukla Müslümanlarla birlikte ikamet ettiği görülmektedir.⁶²⁵ Bu da bölgede Müslümanlarla gayrimüslimler arasında çok keskin bir ayrımın olmadığını göstermektedir.

Ayrıca incelenen kayıtlarda iltizâm sürelerinin çoğunlukla bir yıl olduğu tesbit edilmiştir. Bunun yanında nadiren iki yıl ya da daha uzun iltizâm sürelerine de

⁶²¹ AŞS 5:163 “...İşbu 1182 senesinde Mart ibtidâsından Şubatı gâyetine gelince zabt etmek üzere ber-vech-i mâlikâne bâ-berât-ı 'âlîşân mutasarrıf olduğumuz medîne-i Adana'da vâki' duhân mukâta'amızı işbu dârende-i temessük Boyacı zımmî Bedrus zabt etmek için şartıyla 750 guruşa iltizâm ile verilüb meblağ-ı mezkûrun mâl-ı kalemiyyesi ve mâl-ı mîrisi mesfûr zımmî edâ eyleyüb...”.

⁶²² AŞS 23:105”... Bâ-berât-ı 'âlîşân Adana'da vâki' ber-vech-i mâlikâne mutasarrıf olduğum resm-i kassarân ve basmaciyân ve mahsûl-ı nâhiye-i Yüregir mukâta'asının 1154 senesi Martı ibtidâsından Şubatı gâyetine değin zabt ve rabt işbu dârende-i temessük Karabet oğlu tâlib ve râğıb olmağla sene-i sâbika üzere mâl-ı mîrî ve kalemiyyesin tamâmen Adana vâlisi tarafına teslim ve fâ'izi dahi tamâmen tarafıma teslim eylemek şartıyla mesfûre der-'uhde ve iltizâm edüb ol-dahi sene-i mezbûre Martı ibtidâsından bir sene tamâmına değin.... Mehmed kethüdâ-yı sadr-ı 'âlî”.

⁶²³ AŞS 5:164 “...işbu 1182 senesine mahsûben eyâlet-i Adana'da vâki' tahmis-i kahve mukâta'asının mutasarrıfı olan tâ'ife-i zimmiyândan Vannis zımmî yedinden sene-i mezbûre mahsûben mâl-ı mîrî ve kalemiyyesi 180 guruş tamâmen mesfûr zımmiden âhz olunub yedine tahvîl verilmişdir vakt-i hâcette ibraz edile deyu ....”.

⁶²⁴ XI. Yüzyıl sonlarında I. Haçlı seferinin ardından Toros dağlarındaki Ermeniler ovaya inerek, XII. yüzyıl başlarında Çukurova'da bir devlet kurdular. Bilindiği üzere Ermeniler buraya Doğu Anadolu ve Azerbaycan'dan özellikle Selçuklu istilasının ardından gelmişlerdi. Merkezi Sis (bugünkü Kozan) olan Kilikya Ermeni devleti XII. yüzyılda İç-İl'den Gavur dağlarına kadar uzanan geniş bir sahaya hakim oldu. Ancak bölgede Bizans ve Haçlı hakimiyetinin sona ermesiyle; Selçukluların, sonra Moğolların ve son olarak da Memlûklülerin hakimiyetine girerek bağlı oldukları Memlûklüler tarafından XIV. Yüzyıl sonlarında ortadan kaldırılmışlardır. XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde bölgeden geçen Fransız seyyah Bertrandon de la Broquiere, Sis müstesna olmak üzere bölgede Türklerin çoğunlukta olduğunu belirtir. 1519 tarihinde bölgede yapılan tahrirde, nüfusa az olan Ermeni azınlığı dışında Rum, Yahudi hatta Arab ve Kürdlerin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu tahrirde göre, Adana'da 16 adet Türk mahallesine karşılık yalnızca bir Ermeni mahallesi vardır. XVI. yüzyılda Ermeni nüfusunun azlığı, özellikle bölgedeki fetih hareketleri yüzünden Ermenilerin bir kısmının başka yerlere göç etmesine bağlanabilir. Bkz. Sümer, “Çukur-Ova...”, s.1-22.

⁶²⁵ Gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları iki mahalle Karasoku ve Zımmiyân adlı mahallelerdir. Hem müslim hem de gayrimüslim halk, yoğun olarak yaşadıkları mahallere farklı dinden kişilerin yerleşmesine karşı çıkmamışlardır. Bkz. Yörük, a.g.e., s.147.

rastlanılmaktadır. Örneğin Adana Boyahâne mukâta'ası, mâlikâne mutasarrıfları el-hâcc Mehmed Paşa, hazînedâr Mehmed ve Subaşı Mehmed tarafından 1709 tarihinden itibaren 4 yıllığına Boyacı Mikâyil'e iltizâma verilmiştir.⁶²⁶ Yine resm-i ispençe mukâta'asının, mâlikâne mutasarrıfı Ayasofya-i kebîr mütevellisi olan Salih tarafından 1747-1749 senelerine mahsub olmak üzere el-hâcc Ali'ye iltizâm edilmiştir.⁶²⁷

Sonuç olarak XVIII. yüzyıla gelindiğinde mâlikâne uygulamasıyla birlikte taşra idâresinde, askerî sınıftan olmamalarına karşın, yerel seçkinlere devlet idâresinin kapılarının açıldığı anlaşılmaktadır. Yani merkezin elindeki güç, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında taşralı seçkinlerin eline geçmiş ve denetimi elinden kaçırmamak için çaba harcayan devlete rağmen, edindikleri idârî ve mâlî gücü bir kaç kuşak ellerinde bulundurabilmişlerdir. Esâsen burada anlatılmak istenen, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı devletindeki toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin, devletin iç dinamiklerinde meydana getirdiği değişimlerdir. Nitekim mâlikâne uygulamasıyla da alt mültezimlerin varlıklarını sürdürdükleri, hatta yerelde mâlikânecilerin temsilcisi konumunda olan bu kişilerin, vergi kaynağına daha yakın olmalarının, vergi kaynağı üzerinde daha etken bir konuma getirerek uzun süreli denetimleri altında tutmaya olanak sağladığı görülmektedir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında devletin diğer bölgelerinde olduğu gibi Adana sancağında da idârî ve mâlî alanda etkinlik kazanan yerel seçkinlerin, bir yandan

⁶²⁶ MAD 10155:264 “...Muhâsebe-i vâridât ve teslîmât 'an-akçe-i mukâta'a-i Boyahâne-i Adana vâcib evvel Mart 'an-sinîn-i mezkûrîn der-'uhde-i Mehmed Paşa ve hazînedâr Mehmed ve Subaşı Mehmed ve sülus Mehmed Paşa 'an-mahlûleş 'an Ahmed Beğ velediş 'an-Mart sene 1124 ber-vech-i mâlikâne 'an tahsîl Mikayil zimmî Boyacı mültezim-i mukâta'a-i mezbûre....”.

⁶²⁷ MAD 10194:337 “...Adana eyâletinin resm-i ispençe mukâta'ası senevî 4666,5 guruş mâl ile mûmâ-ileyh Sâlih zîde mecdihunun mâlikâne 'uhdesinde olduğundan mûmâ-ileyh Sâlih'in 1163 senesi iltizâmı için verdiği temessük mücebince mezbûr el-hâcc 'Ali'ye zabt etdirilmek için Baş muhâsebeye kayd ve emr-i şerîf yazılmağa fermân-ı 'âlîşânım mücebince Adana eyâleti mutasarrıfı ve Adana kâdisına hitâben emr-i şerîf verilmiştir....”.

devletin her konuda yardımlarına ihtiyaç duyduğu bir güç iken⁶²⁸, diğer yandan da mütegalibe olarak nitelendirilerek cezalandırıldıkları görülmektedir.

Son söz olarak, XVIII. yüzyıl Osmanlı taşra yönetiminde klasik dönemin sancak beyinin idârî ve mâlî sorumluluklarını, artık iltizâm sisteminin genişleyen alanında kendilerine yer bulan taşralı seçkinler üstlenmişlerdi.

---

⁶²⁸ XVIII. yüzyılın arada kesintiler de olsa savaşların süreklilik gösterdiği bir dönem olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu yüzden devlet, askere ve nakite olan ihtiyacından dolayı yerel yöneticilerle anlaşma yoluna gitmeyi öngörmüştür. 25 Safer 1184/20 Haziran 1770 tarihli belgeden de anlaşıldığı üzere, Karslızâde Hasan Paşa 1769 tarihinde kuvvetleriyle birlikte Osmanlı-Rus savaşına katılmıştır. Bkz. AŞS 5:187 “.... Adana Beğlerbeğisi Karslızâde Hasan Paşa edâme ikbâlehu 'uhdesine kayd ve emr ve defterleri Asitâne-i sa'âdetime irsâl lakin paşa-yı mûmâ-ileyh sefer-i hümâyûnuma me'mûr olub...”; XVIII. yüzyıl boyunca hem kendi kapılarındaki hem de mîrî levendlerle birlikte seferlere katılan a'yânlar, aynı zamanda kapılı ve kapısız levend eşkiyasının yaptıkları eşkiyalıkları da önlüyorlardı. Yani eskiden sancak beylerinin yaptıklarını artık ayânlar yapıyordu. Bkz. Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Ayânlık...”, s.61.

SONUÇ

XVIII. yüzyılda Osmanlı mâliyesinde boyutları gittikçe genişleyen iltizâm sistemi ve bu sistem içerisinde yeni bir uygulama alanı olan mâlikâne yönteminin mikro bir örnek üzerinden sorgulanmasındaki amacımız; yeni uygulamaların taşra idâresindeki kullanımını, başka bir deyişle, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren devletin klasik yapısında başlayan değişim sürecinin XVIII. yüzyıla gelindiğinde, taşranın idârî-mâlî yapısını ne biçimde değiştirdiğini ve dönüştürdüğünü ortaya koyabilmektir. Aynı zamanda mâlikâne uygulamasıyla birlikte evrilmeye başlayan mekânsal organizasyonun toplumsal yapıyı nasıl değiştirdiği de tezimizdeki çıkarımlardan biriydi.

Timâr sistemi içindeki gelirlerin hazineye bağlanması büyük bir değişimdi ve bu tamamen timâr sisteminin tasfiyesi anlamına geliyordu. Devlet klasik dönemde yarattığı *merkezî/mutlak* yönetim modelini gerçekleştirmesi, padişahın bir takım yetkilerini taşra yöneticilerine devretmesi suretiyle oluyordu. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise yetki devri olarak merkezileşmeyi, mâlikâne uygulamasıyla birlikte ilk defa evrensel gelişmeye uygun olarak devleti, batıda modern devletin ortaya çıktığı süreçte yapılan gibi doğrudan merkezî bir yetkiyle merkezileştirme yoluna gidildi. Bu uygulama, eskiden timâr sistemi içinde kalan gelirlerin yani tevcih edilen yöneticilere toplanma ve kullanım hakkı bırakılan gelirlerin hazineye intikaliydi. XVIII. yüzyıldaki merkezileşme gelirlerin hazineye intikal ettirilmesi idi. Mâlikânenin önemi; süreklilik göstermesiydi. Yani bir mukâta'a kişiye kayd-ı hayat şartıyla veriliyordu. Ancak kayd-ı hayat şartı, ölünceye kadar "*bu senin olsun*" demek değil, hazîne ile mukâta'acı arasındaki koşullarda değişme olmadığı sürece "*bu işi hep sen yapacaksın*" demektir. Bu uygulamada artık eski üç yıllık tahvil uygulaması kalktığı ve yerine süreklilik geldiği için, hazine bir daha mukâta'acıyla pazarlık yapamayacağından önce mu'accele adı verilen çok yüksek bir peşin istiyor ve

mâl denilen yıllık gelirlerin de büyük bir kısmıyla beraber hazineye intikal ettiriyordu. Bu tıpkı Fransa kralı gibi bütün vergileri hazineye aktarıp oradan maaşlı memur ve profesyonel ordu yaratmasına benzer bir süreçtir. Nitekim mâlikâne uygulaması, devletin yeniden ama evrensel anlamda yani batıda görüldüğü gibi merkezileşmeye geçiştir. XVIII. yüzyılda oluşturulan eyâlet ve sancak mukâta'asının başındaki beylerbeyi ya da vâli aynı batıda olduğu gibi mültezim yani maaşlı yönetici görünümündedir.

Ancak şu hususu da belirtmekte fayda var; XVIII. yüzyılda görülen bu yeni süreçte eski uygulamalardan vazgeçildiği, yeni bir uygulama başladığı zaman bir önceki uygulamaların da devam ettiği görülmektedir. Yani idârî/mâlî mekânizmasında üç türlü uygulama mevcuttu. Sancaklık üzere -eski dirlik usûlü-, mukâta'a, sonra mukâta'anın süreklileşmesi anlamına gelen mâlikâne uygulaması. Devletin mâlikâne uygulamasındaki problemleri çözmek için tekrar geriye döndüğü, başka bir deyişle XVIII. yüzyılda zikzaklı bir uygulama içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı devleti, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren dünya sisteminde yaşanan yeni koşullara uyum sağlayabilmek için değişim ve dönüşüm geçiren bir devlettir. İşte bu süreçte iltizâm sistemi içerisinde mâlikâne adı verilen yeni uygulamayla birlikte, taşra idârî ve mâlî organizasyonunun yapısal dinamikleri de değişmeye başladı.

Bu süreçte çalışmamızda Adana sancağı örneği üzerinden değişim ve dönüşümü izleyebilmek için, öncelikle klasik dönemde taşra yönetim mekanizmasının işleyişinde ve yapısal dinamiklerinde oluşan değişimlerden bahsedildi. Taşra idâresindeki dönüşümün en belirgin örneği, sancağın tasarruf şekliydi. Nitekim XVII. yüzyılda Anadolu'daki pek çok sancak gibi Adana sancağı da paşa ünvanlı vezirlere ya da beylerbeyine *ber-vech-i arpalık* olarak tevcih edilmişti. İşte bu bağlamda eyâletlere

atanmaya başlayan paşaların atandıkları yere gitmeyip, yerlerine vekillerini göndermeye başlamaları, idârede büyük bir havale sistemini başlattı.

Mâlikâne sistemi XVIII. yüzyılda devletin, merkezî otoritesini gerçekleştirmek için denediği yollardan birisiydi. Özellikle taşrada gittikçe nüfûz kazanmaya başlayan seçkinler grubunu, sistemin içerisine çekerek, taşradaki güç ve otoritesini yeniden tanımlamayı amaçlamıştı. Esâsen mâlikâne uygulamasına bu açıdan bakılırsa, devletin güç ve otorite kaybı şeklinde değerlendirmek yerine, merkezî otoritesini gerçekleştirmek istediği bir araç olarak düşünülebilir. Burada farklı olan devletin otoritesini temsil edenlerin kimliğinde yaşanan değişimdir.

İltizâm sisteminin timâr alanlarının aleyhine genişlemesinin doğal bir sonucu olarak mültezimlerin de sayısı artmıştı. Bu bağlamda XVIII. yüzyılda taşrada vekâleten yönetimin arttığı, vekillerin de çoğunlukla yerel seçkinler arasından geldiği gözlemlendi. Nihâyetinde taşra yönetim mekânizmasındaki bu değişimle birlikte, *a'yân mütesellimler* taşrada örf görevlisi olarak nüfuz kazanmaya başladılar. Özellikle XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Adana sancağında da yerel seçkinlerin hem mütesellim hem de mültezim olarak taşra yönetim mekânizmasında yer aldıkları görülmüştür.

Bu çerçevede çalışmamızda Adana sancağının hem mâlikâneci hem de mültezim profilini belirlemeye çalışırken, mâlikânecilerin çoğunlukla yerel askerî sınıfa mensup oldukları görüldü. Bunların da vergi toplama hakkını taşradaki temsilcilerine devretmeleri, taşrada yerel güçlü aileler arasından gelen mültezimleri ön plana çıkararak, devlet ve toplum ilişkilerine yeni bir boyut kazandırdı.

Yerel seçkinler, buldukları bölgenin idârî ve mâlî mekânizmasında ön plana çıktıktan sonra, elde ettikleri bu hakkı kaybetmemeye uğraşırken, diğer taraftan da devlet, merkezî gücünü kaybetmemek için bunlarla uzlaşma çabasına girmiştir. Nitekim

XVIII. yüzyıl, devletin farklı idârî ve mâlî uygulamalar kullandığı, aynı zamanda hem toplumla uyum çabalarını hem de merkezileşme çabalarını bir arada yürüttüğü bir dönemdir. Bu bağlamda taşradaki ehl-i örf halkalarıyla uzlaşma yöntemi ile baş etmeye çalışmıştır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, devletin uzlaşma şekillerinden birisi de yerel güçleri, devletin otorite mekânizmalarına dahil etmek olmuştur. Böylece hem askerî hem mâlî hem de idârî açıdan destek veren büyük ve küçük ölçekteki bu yerel seçkinler, taşra yönetim mekanizmasının içine iyice sızarak beylerbeyiliğe kadar yükselmişlerdir. Nitekim Adana sancağındaki Karslızâde ailesi de bunlardan biridir. Adana sancağında belgelerde yer alan yerel seçkinlerin çoğunluğunun mültezim olduğu görülmektedir. Bunlardan özellikle büyük ölçekli mukâta'aları der-uhde ederek sermaye birikimi ve nüfuz sağlayanların mâlikâneci, mütesellim, hatta taşranın beylerbeyi olarak taşranın en üst yönetici sınıfı arasında yer aldıkları görülmektedir.

Çalışmamızdaki diğer sorgulamalardan birisi de, mâlikâne yönteminin Adana sancağındaki uygulama alanlarını yani kapsadığı vergi alanlarını tespit edebilmektir. Bu bağlamda XVIII. yüzyılda sancağın idârî ve mâlî yapısındaki değişimler analiz edilince karşımıza, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Adana eyâletindeki *sancak beylerine tahsis edilen hâsların, havâss-ı hümayûn'a tâbi' yerlerin ve diğer yüksek görevlilerin dirlikleri içindeki gelir kaynaklarının* hazine tarafından zabt edilerek, bir bütün halinde vezîr rütbeli vâlilerin iltizâmına verilmeye başlandığı görüldü. XVIII. yüzyılda Adana sancağının idârî görünümü şu şekildeydi; vâlilere ya da beylerbeyine bir bütün olarak ilzâm edilen ve bir üst mukâta'a alanı oluşturan Adana ve tevâbi'i mukâta'ası, iltizâm ya da mâlikâne üzere verilen alt mukâta'a alanlarını kapsamaktaydı. Ayrıca bir taraftan da

sancakta timâr ve ze'âmet sahipleri de mâlikâneci ve mültezimler gibi, Adana sancağında diğer bir örf alanını oluşturmaktaydılar.

Mukâta'alaşma sürecinde öncelikle gelirleri zaten itizâmen toplanan büyük dirliklerden havâss-ı vüzerâyâ ait olan yerlerin havâss-ı hümâyûna aktarıldığı görülmektedir. Bu şekilde ortaya çıkabilecek problemlerin en aza indirileceği öngörülmüştü. Adana sancağında da bu bağlamda mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında beylerbeyi ve sancak beyi haslarının mîrîden zabt edilerek hazineye bağlandığı belgelerden takip edilebilmektedir. Buna göre; sancakta timâr tasarruf eden hak sahipleri varken, devletin mâlikâne uygulamasının başlarında temkinli davrandığını söyleyebiliriz.

Adana sancağında mukâta'a alanları gittikçe genişlerken, bir taraftan da timâr tevcihlerine devam edildiği görülmüştür. Bu yüzden yönetim birimleri arasında özellikle vergi tahsilinde sık sık yetki çatışmalarına şahit olundu. Harita üzerinde de gösterdiğimiz gibi, sancakta timâr ve ze'âmet alanları başta Yüregir olmak üzere Kara'ısalı, Sarıçam kazâları ile Dünderlı nâhiyesinde bulunmaktaydı.

Bu bağlamda tezimizdeki diğer bir sorunsal da idâri ve mâlî sorunlara bir çözüm olarak getirilen mâlikâne uygulamasının, yeni yönetim sorunlarına yol açıp açmadığıydı. Bu çerçevede devlet ve toplum ilişkilerinin boyutunu değerlendirebilmek için, yönetim mekanizmasının hem birbirleriyle hem de toplumla olan ilişkileri analiz edildi. Öncelikle taşra yöneticilerinin hem birbirleriyle hem merkezle hem de reâyâ ile olan ilişkileri, uzlaşî kavramı çerçevesinde değerlendirildi. Elde edilen sonuç ise, taşradaki ehl-i örf halkalarına yenilerinin eklenmesiyle yetki çatışmalarının arttığı ve bu halkaların hem birbirleriyle hem de devletle olan uzlaşîlarının kuramda ve pratikte farklılaştığıydı. Zirâ elimizdeki veriler, devlet ve toplum ilişkilerinde uzlaşîdan çok, problemlerin devam ettiğini gösteriyordu. Nihâyetinde uzlaşî kavramı çerçevesindeki

uygulamaların kuramda ve pratikte nasıl gerçekleştiği sorunsalının analizi sonucunda diyebiliriz ki, taraflar arasında bir anlaşma zemini sağlanmaya çalışılsa da uzlaşma kuralının çoğu zaman ihlâl edildiği, mâlikâne uygulaması ile getirilmeye çalışılan uzlaşma alanının çoğunlukla teoride kalıp, pratikteki uygulama alanının her zaman kolay olmadığıdır.

Mâlikâne uygulaması kapsamında ortaya çıkan yeni taşra yöneticilerinin başka bir söylemle devlet otoritesinin yeni temsilcilerinin, ellerindeki yetkileri iltizâm sistemindeki mültezim profilinden farklı bir şekilde kullanamadıkları görülmüştür. Esâsen idârî ve mâlî organizasyonunda devletin yardımcısı olan mültezimlerin, iltizâm sisteminde olduğu gibi kısa süreli olarak atanmaları, kendi menfaatlerinin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Nitekim mâlikânecilere yaptıkları peşin ödemeyi kısa sürede çıkarmaya çalıştıkları hatta kısa sürede kâr peşine düştükleri görülmektedir. XVIII. yüzyılın bu yeni ve etkili aktörleri, iltizâm sistemi içinde edindikleri nüfûz ve servet yoluyla devlet ve toplum ilişkilerine farklı bir boyut kazandırmışlardır.

Sancakta mâlikâne uygulamasında dikkat çeken hususlardan birisi de, XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, ilk yıllara nazaran ortaklıkların ve reâyâ sınıfından gelen mâlikânecilerin sayısında azalmaya gidilmesi ve ardından mâlikâne uygulamasının lağv edilmesidir. Görünürdeki neden mâlikâne uygulamasından beklenen sonucun alınamaması yani vergi kaynağının yıpranmaya devam ettiğinin ileri sürülmesiydi. Ancak bir süre sonra mukâta'aların, eski sahiplerine, yatırdıkları mu'accelenin yarısını yatırmak koşuluyla tekrar tasarruf ettirileceğinin bildirilmesi, devletin savaşımlardan dolayı paraya olan ihtiyacının asıl neden olduğunu açığa vurmaktadır. Nitekim XVIII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ortakların sayısının tekrar yükselişe geçtiği gözlemlenmiştir.

Çalışmamızda mâlikânegilerin kimlikleri belirlenirken, kayıtlarda kişilere ait bilgilere çok fazla yer verilmemesi yani ünvan ve görevlerinin çoğu zaman belirtilmemesi nedeniyle zorluk yaşanmıştır. Ancak elimizde mukâta'a kayıtlarına ait farklı tasniflerin olması, hem karşılaştırma yapabilmemize hem de bir tasnifte olmayan ünvan ya da görev tanımına diğer tasnifte rastlamaya olanak sağlamıştır. Bu nedenle askerî ve reâyâ kökenli olarak tanımlanan mâlikânegilerin sayılarında yanılma payının bulunabileceği düşünülmelidir.

Son söz olarak, XVIII. yüzyılda Osmanlı taşrasında tam olarak bir yönetici karmaşası ve kimlik değişimi yaşanmıştır. Hem dikey *-zümreler arası-* hem de yatay *-mekânda-* hareketlilik artınca, örf mensuplarının niteliği de değişmiştir. Artık idârî/askerî yönetici sınıfın dahil oldukları gerçeklik değişmiş, devşirme sistemi kaynak olmaktan çıkmıştır. Reâyânın kul kadrolarına geçiş süreci olarak da değerlendirilen bu dönemde yeni kanunlar ve uygulamalar olmamasına rağmen yöneticilerin kimliği farklılaşmış, taşranın fiilî yöneticileri, artık yönetici seçkinler arasından değil a'yân ve eşrâf arasından gelmeye başlamıştır. Bu bağlamda mâlikânegileri ve mâlikânegilerin görevlendirdiği mukâta'acı, pare mültezimi ve der-uhdecilerin kimlikleri belirlenerek, bu dönemde kuralları uygulayacak olan yeni insan tipi üzerinde durulmuştur. Bu yeni insan tipinin birinci özelliği; geleneği yadsımaları yani devlete kafa tutabilmeleridir. İlk özelliğe tezat oluşturacak şekilde ikinci özelliği ise; sorumlu ve düşünen insan tipinde olup, devletten kendilerini sorumlu tutmalarıdır.

Mâlikâne sistemi ile her ne kadar reâyâ korunmaya çalışılmışsa da uzun dönemde reâyânın vergi ödeyebilme süreci tehlikeye girmiştir. Zirâ iltizâm sistemindeki kısa süreli mültezim profili, mâlikâne uygulamasıyla birlikte yok olmamış, aksine sistemin içinde gittikçe nüfuz ve kudret sahibi olmaya başlamıştır. Nihâyetinde vergi

toplamadaki yeni uygulamaların yerel seçkin grupları ön plana çıkarması başka bir deyişle; taşradaki yönetim halkalarına farklı kimlikte tanımlanan kişilerin eklemesi, devletin XVIII. yüzyılda bir arada yürütmeye çalıştığı hem toplumla uyum çabalarını hem de merkezileşme çabalarını zorlaştırmıştır.

Adana sancağı örneğinde de görüldüğü üzere, XVIII. yüzyılda taşra idâresinde iltizâm sisteminin boyutlarının genişlemesi, mâlikâneci denilen yeni bir örf mensubu ortaya çıkardı. Bilindiği üzere mâlikâne uygulamasının esâs amacı, kısa vadeli mültezimlerin zulmünden reâyâyı korumaktı. Ancak der-uhde ettikleri vergi kaynağından genellikle uzak olan mâlikânecilerin, mukâta'ayı seçtikleri mültezimler aracılığı ile yönetmeye başlamaları, taşrada birbirinin denetimine tâbi olmayan, yani eyâlet ve sancak paşalarının karışmadığı, doğrudan merkeze karşı sorumlu örf yetkilisi zinciri oluşturdu. Nitekim devletin, taşrada merkezî otoriteyi gerçekleştirmek için kurduğu bu karmaşık yönetim, uygulamada taşraya desantralize bir görünüm kazandırdı.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

A.BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

A.1. Defterler

A.1. Defterler

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 3423, 9876, 9855, 2041, 4473, 3134, 9893, 2938, 2940, 10154, 10155, 10156, 10157, 10159, 10160, 10167, 10168, 10169, 10170, 10171, 10172, 10173, 3434, 3439, 7836, 9908, 9909, 3598, 9912, 9944, 9916, 3956, 4149, 2827, 15838, 10178, 3865, 10180, 9944, 9947, 10187, 3477, 10190, 10191, 10193, 10194, 10195, 10198, 10205, 10201, 9987, 9997, 3120, 3392, 10220, 10221, 3602.

Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.D): 2/14088/A, 3/14089, 1087, 1051, 1359, 1180, 1876, 1798 1375, 1361, 1954, 2879, 2636, 2/17232, 3/17232, 4714/2, 14100/15, 3008, 3877, 2/4086, 5/4086, 2/4796, 2637, 4008, 1564.

Adana Mukataa Defteri (Başmuhasebe): 11528-1242 (1745-1826).

A.2. Dosya Usulü Evraklar

Bâb-ı Defteri Dosya Usulü Envanter B.BŞM.ADM: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16.

A.3. Perakende Evraklar

Ali Emirî (A.E): I.II.Ahmed/173, SAMT.III/ 90/6797, 52/3806, 43/3079, 4/248, 200/19342.

Cevdet Dahiliye (C.DH.): 13/642, 753/30688, 530/21740, 51/2506, 164/8165, 688/28206, 715/29247, 323/ 13313, 720/29476, 33/1622, 425/17214, 484/19736, 688/28221, 167/7031, 757/30829, 317/13009, 677/27773, 734/29957, 313/15628, 8/306, 26/1227, 358/14662, 523/21361, 615/25383, 760/30993, 328/13497, 189/7847,

561/23007, 645/26440, 630/25875, 425/17219, 672/27545, 247/10236, 412/16833, 450/18201, 459/18605, 460/18675, 628/25813, 507/20631, 575/23597, 582/23948, 697/28506, 784/31973, 335/13713, 709/28935, 112/5581, 317/15843, 470/19137, 175/7430, 624/25691, 717/29327, 746/30371, 300/14980, 764/31151, 701/28631, 120/5976, 285/11710, 466/18984, 525/21496, 681/27970, 351/14420, 649/26590, 766/31205, 204/10153, 571/23393, 747/30410, 321/16039.

Cevdet Maliye (C.ML.): 571/23374, 501/20352, 101/4496, 320/13200, 518/21171, 760/30968, 106/5296, 523/21355, 707/28872, 395/16157, 395/16157, 450/18208, 757/30840, 175/7445, 339/13938, 393/16060, 566/23163, 779/31826, 634/26056, 256/10568, 609/25120, 739/30141, 780/31852, 336/13780, 447/18078, 494/20067, 531/21769, 337/13825, 388/15890, 490/19951, 634/26084, 727/29721, 761/31050.

Cevdet Darphane (DP): 39/1920, 119/5935, 153/6451, 377/15475, 356/14585, 620/25535, 63/2879, 73/3358, 240/10006, 291/11908, 173/7313, 622/25631, 18/824, 596/24578, 716/29293, 781/31892, 292/14566, 474/19306, 700/28625.

İbnü'l-Emin Mâliye (İ.E): 3152, 6624, 86/8055, 8601, 104/9891.

İbnü'l-Emin Askeriye: 87/7899.

İbnü'l-Emin Dâhiliye: 3040.

B. ŞER'İYYE SİCİLLERİ

B. 1. Adana Şer'iyye Sicilleri (AŞS.): 101, 105, 104, 38, 33, 39, 21, 22, 18, 106, 13, 103, 30, 126, 127, 134, 129, 130, 131, 15, 14, 23, 24, 17, 4, 28, 133, 31, 1, 136, 132, 36, 5, 47, 49, 57.

C. KAYNAK ESERLER

Ayn-i Ali Efendi. (1979). *Kavânîn-i Âl-i 'Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân.*

(Önsöz. M.Tayyib Gökbilgin). İstanbul.

Defterdâr Sarı Mehmed Paşa. (1995). A. Özcan (Haz.). *Zübde-i Vekâyiât Tahlil ve Metin*

(1066-1116/1656-1704. Ankara.

Evliyâ Çelebi. (1314). *Seyahatnâme.* (Cilt 1). İstanbul.

Göriceli Koçi Bey. (1928). Y. Kurt (Haz.). *Koçi Bey Risâlesi.* İstanbul.

_____ (1988). Y. Yücel (Haz.). *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn.*

Osmanlı devlet teşkilatına dair kaynaklar içinde. Ankara.

_____ (1974). Y. Yücel (Haz.). *Kitab-ı Müstetab.* Ankara.

Murphey, R. (2007). *Osmanlı'da ordu ve savaş 1500-1700.* (Çev. M. T. Akad) İstanbul:

Homer Yayınları.

Naima Mustafa Efendi. (2007). M. İpşirli (Haz.). *Târîh-i Nâima.* Cilt II-III. Ankara.

Raşid Efendi. (1740-41). *Târîh-i Raşid.* Cilt I-II. İstanbul.

Selânîkî Mustafa Efendi. (1999). M. İpşirli (Haz.). *Târîh-i Selânîkî (971-1003/1563-*

1595) I. Ankara.

Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa. (1928). *Silahdar Tarihi.* Cilt II, İstanbul.

D. ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

Acun, F. (2005). Muhteva analizi metodu ve cumhuriyet tarihi araştırmalarında kullanımı. *Hacettepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (1), s. 27-50.

Açıkgöz, Ö. (2008). *Osmanlı Modernleşmesi iktisâdî-Siyasi dinamikler ve kırılmalar*. Ankara: Lotus Yayınlar.

Adıyeke, A. N. (2008). Farming out of mukataas as mâlikâne in crete in the eighteenth century: The Rethymno Case. *The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840*, Antonis Anastasopoulos (Ed.), (Halcyon Days in Crete VI A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006) içinde (ss.233-242). Crete University Press, Rethymno.

Agoston, G. (1988). *Barut, top ve tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücü ve silah sanayisi*. (Çev. T. Akad). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Agoston, G. (2013). *Osmanlı'da savaş ve serhad*. (Çev. K. Şakul). İstanbul: Timaş Yayınları.

Akdağ, M. (1975). Osmanlı tarihinde ayânlık düzeni devri (1730-1839). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII (XII), 14-23.

Akdağ, M. (1975). *Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası: "Celali İsyanları"*. Ankara: Barış Kitap.

- Akdağ, M. (1995). *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi*. (C. I-II). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Akdağ, M. (Mayıs-Haziran 1945). Timâr rejiminin bozuluşu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III (4), 419-431.
- Akgündüz, A. (1988). *Şer'iyye sicilleri mahiyeti toplu katalogu ve seçme hükümler*. (C.I). İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları.
- Akkuş, Y. (2016) Çağdaş iktisadî düşüncede sol perspektifler-asya tipi üretim tarzı, bağımlılık kuramı, modern dünya sistemi teorisi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 168, 133-158.
- Alkan, M. (2004). *Adana'nın bütüncül tarihi çerçevesinde Adana Sancağı vakıflarının analizi-Tüsoktar veri tabanına dayalı bir araştırma*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara.
- Alkan, M. (2005). Adana'nın idârî yapısı. *EKEV Akademi Dergisi*, 9 (24), 253-266.
- Altunbay, M. (2002). Klasik dönemde Osmanlı'da madencilik. *Türkler ansiklopedisi* içinde (C. 10, s.791-801). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Armağan, L. (1999). Osmanlı Devleti'nde konar-göçerler. *Osmanlı ansiklopedisi* içinde (C. 4, s.142-150). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Armağan, L. (2011). Klasik dönemde Osmanlılarda devlet anlayışına dair bazı düşünceler. *Akademik Bakış*, 5 (9), 162-177.
- Atmaca, T. (1996). *129 No'lu (H. 1143-1145 M. 1730-1732) Adana Şer'iyye Sicili*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.

- Ay, H. (1996). *Girit'teki mukataaların mâlikâne olarak satılması*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Aydın, B. ve Günalan, R. (2008). *XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı maliyesi ve defter sistemi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Aydiner, M. (2005). *Koca Ragıp Paşa ve dönemi 1699-1763*. Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (1955). Osmanlı İmparatorluğu bütçelerine dair notlar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17 (1-4), 238-250.
- Barkan, Ö. L. (1973). Feodal düzen ve Osmanlı timârı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiye İktisat Tarihi Semineri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1980). Türkiye'de toprak meselesi: Toplu eserler I. İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (Ekim 1955-Temmuz 1956). 1079-1080 (1669-1670) mali yılına ait bir Osmanlı bütçesi ve ekleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17 (1-4), 251-329.
- Barkan, Ö. Timâr. *İslam ansiklopedisi* içinde (C. XII/1, s. 286-320). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Barkey, K. (1999). *Eşkiyalar ve devlet, Osmanlı tarzı devlet merkezileşmesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Barkey, K. (2008). *Farklılıklar imparatorluğu karşılaştırmalı tarih, perspektifinden Osmanlılar*. İstanbul: Versus Kitap.

- Başar, F. (1997). *Osmanlı eyalet tevcihatı (1717-1730)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Batmaz, E. Ş. (1996). İltizam sisteminin XVIII. yüzyıldaki boyutları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29, 39-50.
- Batmaz, E. Ş. (1996). Osmanlı Devletinde kale teşkilatına bir bakış. *OTAM*, 7, 5-11.
- Baykara, T. (1988). *Anadolu'nun tarihi coğrafyasına giriş I. Anadolu'nun idari taksimatı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Beldiceanu, N. (1985). *XIV. yüzyıldan XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde timâr*. (Çev: M. A. Kılıçbay). Ankara: Teori Yayınları.
- Beşirli, M. (2005). Tokat Voyvodası. *Bellleten LXIX* (254) 161-215.
- Boztemur, R. (1998). Osmanlı İmparatorluğu'da devlet-toplum ilişkileri: araştırma yöntemlerinde ve kurumsal yaklaşımlarda tek yanlılık. *OTAM*, (9), 103-109.
- Braudel, F. (1996). *Uygarılıkların grameri*. (Çev. M. A. Kılıçbay). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Budak-Solakoğlu, G. (Eylül 1994). Osmanlı devlet örgütü ve Weber bürokrasisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 27 (3), 83-100.
- Buluş, A. (2010). Vergi toplamanın özerkleştirilmesinin vergi toplamanın etkinliğine katkısı: iltizam sistemi ile bir mukayese. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (1), 81-120.
- Burke, P. (2006). *Fransız tarih devrimi: Annales Okulu*. (Çev: M. Küçük). İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.

- Cezar, Y. (1986). *Osmanlı maliyesinde bunalım ve değişim dönemi (XVIII. yy.dan Tanzimata mali tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Cook, M.A. (1972). *Population pressure in rural Anatolia 1450-1600*. Londra.
- Çadırcı, M. (1997). II. Mahmut döneminde mütesellimlik kurumu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXVIII (3-4), 63-75.
- Çağatay, N. (1943). Osmanlı İmparatorluğu'nda maden işletme hukuku. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (1). S.118-126.
- Çağatay, N. (1947). Osmanlı İmparatorluğu'nda reayadan alınan vergi ve resimler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V (5), 483-511.
- Çakır, B. (1991). *1690-1748 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin merkezi hazine mukataa gelirleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Çakır, B. (2003). *Osmanlı mukataa sistemi (XVI ve XVIII. yy)*. İstanbul: Kitapevi Yayınevi.
- Çizakça, M. (1999). *İslam dünyasında ve batıda iş ortakları tarihi*. (Çev. Ş. Layıkel) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çizakça, M. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda iç borçlanmanın evrimi (XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla). *Osmanlı ansiklopedisi içinde* (C 3, s. 233-226). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Darkot, B. (1996). Adana. *İslam ansiklopedisi içinde* (Cilt 1, s.127-129). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.

- Darling, L. T. (1996). *Revenue-raising and legitimacy tax collection and finance administration in the Otoman Empire 1560-1660*. Leiden.
- Develioğlu, F. (1997). *Osmanlıca-Türkçe lúgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dursun, D. (t.y.). Bürokrasi Teorisi ve Yönetim. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 1 (37-38), 133-149.
- El-Haj, A. A. (2000). *Modern devletin doğası 16. yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. (Çev: O. Özel ve C. Şahin). Ankara: İmge Kitabevi.
- El-Haj, A. A. (2011). 1703 isyanı Osmanlı siyasasının yapısı. (Çev: Ç. Sümer). Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.
- Emecen, F. (1992). Başmuhasebe. *İslam ansiklopedisi içinde* (Cilt 5, s.133-135). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.
- Emecen, F. (1993). Cebelü. *İslâm ansiklopedisi içinde* (Cilt 7, s.188-189). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Emecen, F. (2010). *Osmanlı klasik çağında savaş*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ener, K. (1967). *Adana tarihine dair araştırmalar*. Adana: Adana Ticaret ve Zahir Borsası 1934-1935 Yıllığı.
- Ener, K. (1979). *Ramazanoğulları Türkmen Beyliği tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Erdem, S. (1988). Adana. *İslâm ansiklopedisi içinde* (Cilt 1, s. 348-349). Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

- Ergen, Ö. (2013). *Şehir, toplum, devlet Osmanlı tarihi yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ergenç, Ö. (1975). 1600-1615 yılları arasında Ankara iktisadi tarihine ait araştırmalar. *Türkiye İktisat Tarihi semineri, metinler/tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*, 145-168.
- Ergenç, Ö. (1981). Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliği üzerine bazı düşünceler. VIII. *Türk tarih kongresi, kongreye sunulan bildirileri içinde* C.II, (s.1265-1274). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Ergenç, Ö. (1986). XVIII. yüzyılda Osmanlı taşra yönetiminin mâlî nitelikleri. *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, 10, 69-78.
- Ergenç, Ö. (1999). Osmanlı klasik dönemi kent tarihçiliğine katkı-XVI. yüzyılda Ankara ve Konya. *Belleten*, LXIII (236), 253-255.
- Ergenç, Ö. (1999). Osmanlı klasik düzeni ve özellikleri üzerine bazı açıklamalar. *Osmanlı ansiklopedisi içinde*, Cilt 4, s. 139-156. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ergenç, Ö. (2006). *XVI. yüzyılın sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Ergül, H. (2006). *53 nolu şer'iyeye siciline göre Adana'nın sosyo-ekonomik tarihi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Ersoy, O. (1976). Şer'iyeye sicillerinin toplu kataloguna doğru (Adana Şer'iyeye Sicilleri). *Tarih Dergisi*, XXI, 1-20.

- Faroqhi, S. (2004). Krizler ve değişim 1590-1699. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 1300-1600* içinde C. III, s. 545-563.
- Gencer, F. (2011). Merkezîleşme politikaları sürecinde yurtluk-ocaklık sisteminin değişimi. *AÜDTCF*, 30 (49).
- Genç, M. (1975). Osmanlı maliyesinde malikane sistemi. *Türk İktisat Tarihi Semineri 1973, Metinler-Tartışmalar*, (s.231-292).
- Genç, M. (1995). Esham. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 11, s.229-230). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Genç, M. (2000). İltizam. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 22, s.154-158). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Genç, M. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Genç, M. (2006). "Mukâta'a". *İslâm ansiklopedisi* içinde (C. 31, 129-132). İstanbul: TDV.
- Genç, M. (2006). M. Genç ve E. Özvar (Haz.). Osmanlı maliyesinde mukataa kavramı. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*. İstanbul.
- Gökbilgin, T. (1952). XVI. asırda mukataa ve iltizâm işlerinde kâdılık müessesesinin rolü. *IV. Türk Tarih Kongresi* (10-14 Kasım 1948), (s.433-444). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Göyünç, N. (1991). Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, s. 269-277.

- Güçer, L. (1964). *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı imparatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Güçer, L. (Ekim 1963). XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda tuz inhisârı ve tuzlaların işletme nizâmı. *İÜİFM*, XXIII (1-2), s.81-143.
- Günay, D. (Haziran 1980). Tahrir defterleriyle mukataa defterleri arasında mukayese. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1, 207-212.
- Günday, D. (1989). *Arşiv belgelerinde siyakat yazısı ve özellikleri ve divan rakamları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Hallaçoğlu, Y. (1988). *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iskan siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Holton, R.J. (1999). *Kentler kapitalizm ve uygarlık*. (Çev. R. Keleş). İstanbul.
- İbn-i Haldun (2005). *Mukaddime*. (Çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh yayınları.
- İlgürel, M. (2003). 1116-1119/1704-1707 Tarihleri Arasında Balıkesir'e Ait Narh Düzenlemeleri. *Osmanlı araştırmaları*, C. 23, 11-21.
- İnalcık, H. (1949). Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisâdî vaziyeti. *Bellekten*, XV (55), 319-411.
- İnalcık, H. (1965). Adaletnameler. *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, II (3-4), 49-145.
- İnalcık, H. (1980). Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire. *Archivum Ottomanicum*, VI, s. 283-337. Peeters-Leuven.

- İnalcık, H. (1996). Köy, köylü ve imparatorluk. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonom* içinde (s. 1-15). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (1996). Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, (s. 139-187). İstanbul.
- İnalcık, H. (1996). Osmanlılarda raiyyet rüsumu. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, (s. 31-67). İstanbul.
- İnalcık, H. (2003), *Osmanlı İmparatorluğu klasik çağ (1300-1600)*. (Çev. R. Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i 'Aliyye, seçme eserler II, Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İslâmoğlu-İnan, H. (1991). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Kallek, C. (1998). Hisbe. *İslam ansiklopedisi* içinde (Cilt 18, s.132-143). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaplan, F. (1996). *6 numaralı Adana şer'iyye sicili (H/1203-1204 M/1788-1789)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Karaömerlioğlu, M.A. (2001). Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye çalışmaları, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 91, 81-91.
- Kasaba, R. (2012). *Bir konar-göçer İmparatorluk Osmanlı'da göçebeler, göçmenler ve sığınmacılar*. (Çev: A. Ortaç). İstanbul: KitapYayınevi.

Kate Fleet, Tax-Farming in the Early Ottoman State. *The Medieval History Journal* 2003
6 (249), 253-254.

Kazıcı, Z. (1987). *Osmanlılarda İhtisab müessesesi (ekonomik, dini ve sosyal hayat)*.
İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği.

Kazıcı, Z. (1998). Hisbe. *İslam ansiklopedisi* içinde (Cilt 18, s.143-144). Ankara: Türk
Diyanet Vakfı Yayınları.

Keyder, Ç. ve Tabak, F. (Eds.). (1998). *Osmanlıda toprak mülkiyeti ve ticari tarım*. (Çev.
Z. Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Keyder, K. ve Faruk Tabak (Eds.). (1998). *Osmanlıda toprak mülkiyeti ve ticari tarım*.
(Çev.Z. Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Khoury, D. R. (1999). *Osmanlı imparatorluğu'nda devlet ve taşra toplumu*. (Çev. Ü.
Tansel). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kılıç, O. (1997). *XVIII. yüzyılın ilkyarısında Osmanlı devletinin idari taksimatı-eyalet ve
sancak tevcihati*. Elazığ: Şark.

KILIÇ, O. (1999). Yurtluk-Ocaklık ve hükümet sancaklar üzerine bazı tespitler. *OTAM*
(10), 119-137.

Kunt, M. (1975). *Sancaktan eyalete 1550-1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi*.
İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Kurt, Y. (1990). 1572 tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine göre Adana'nın sosyal ve
ekonomik tarihi üzerine bir araştırma. *Belleten*, LIV (209), Ankara.

- Kurt, Y. (1992). *XVI. Yüzyıl Adana tarihi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Kurt, Y. (2004). *Çukurova tarihinin kaynakları I (1525 Tarihli Adana Sancağı mufassal tahrir defteri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurt, Y. (2005). *Çukurova tarihinin kaynakları II (1547 Tarihli Adana Sancağı mufassal tahrir defteri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurt, Y. (2005). *Çukurova tarihinin kaynakları III, 1572 tarihli Adana Sancağı mufassal tahrir defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurt, Y. (2011). *Çukurova tarihinin kaynakları V (1563 Tarihli Adana Sancağı mufassal tahrir defteri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurt, Y.ve Erdoğan, M. (2000). *Çukurova tarihinin kaynakları IV Adana Evkaf Defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1994). Defterdar. *Diyanet vakfi ansiklopedisi* içinde (Cilt 9, s. 94-96). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1994). *Osmanlı belgelerinin dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları.
- _____ (1985). R. Murphey (Haz.). *Kanûnnâme-i Sultânî li Aziz Efendi*. Harvard University.
- Nagata, Y. (1976). *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayânlık Müessesesi*. Tokyo.
- Nagata, Y. (1997). *Tarihte Ayânlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Nizamülmülk (2015). *Siyâsetnâme*. (Çev. M. Kanar). İstanbul: Say yayınları.

Oğuzoğlu, Y. (2001). *Osmanlı Devlet Anlayışı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Orbay, K.. (2008). Tarihsel fiyatların elde edilmesi ve endekslemeler konusunda bazı notlar. *AÜDTCF Dergisi*, 48 (1), 85-96.

Orhonlu, C. (1967). Osmanlı teşkilâtına aid küçük bir risâle (Risâle-i Terceme). *Belgeler*, IV (7-8), s.39-48.

_____ (2004). Halil İnalçık-Donald Quataert (Eds.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 1300-1600*. İstanbul: Eren Yayınevi.

Öz, M. (1997). *Osmanlı'da çözülme ve gelenekçi yorumcuları*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Özcan, A. (1982). Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın mali bazı görüş ve faaliyetleri. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, 239-248.

Özkaya, Y. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özkaya, Y. (1966). XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da a'yânlık iddiâları. *AÜDTCF*, 34.

Özkaya, Y. (1999). Merkezî Devlet Yapısının Zayıflamasının Sonuçları: Ayânlık sistemi ve büyük hanedanlıklar. *Osmanlı ansiklopedisi* içinde (Cilt 6, s.160-180). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Özkaya, Y. (2008). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Özvar, E. (1998). *XVII. yüzyılda Osmanlı taşra maliyesinde değişim: Rum hazine defterdarlığından Tokad voyvodalığına geçiş*. Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal, İstanbul.
- Özvar, E. (2001). XVII. yüzyılda Osmanlı taşra maliyesinde değişim: Diyarbakır'da hazine defterdarlığından voyvodalığa geçiş. *IX th International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik-Croatia.
- Özvar, E. (2003). *Osmanlı maliyesinde malikane uygulaması*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1946). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. C. 3, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1999). Osmanlılarda para ve enflasyon. *Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı*, (19), s. 179-188). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2002). Kuruş. *İslam ansiklopedisi içinde* (Cilt 26, s.458-459). Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2004). Osmanlı İmparatorluğu'nda para 1326–1914. (Çev. S. Alper) *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 1600–1914*, (ss. 1056-1093).
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parry, V.J. (1986). Barut. *EI2*, I, Leiden, s.1062-1066.
- Platon (2010). *Devlet*. (Çev. S. Eyüboğlu ve M.A. Cimcoz). İstanbul: İş Bankası Yayınları.

- Quataert, D. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1722*. (Çev. A. Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Radushev, E. (1994). XVII. XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak rejimi ve Osmanlı askerî nizâmı. *CİEPO VII. Sempozyumu Peç: 7-11 Eylül 1986*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ramazanoğlu, G. (2006). *Adana'da tarih tarihte Adana*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- _____ (1964). Ramazanoğulları. İslam ansiklopedisi içinde C. IX s.612-620. İstanbul: MEB.
- Refik, A. (1989). *Anadolu'da Türk aşiretleri (966-1200)*. İstanbul: Enderun Kitâbevi.
- Röhrborn, K. (1973). *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte*. Berlin.
- Sahillioğlu, H. (1962-639). Bir mültezimin zimem defterine göre XV. yüzyıl sonunda Osmanlı Darphane mukâta'aları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2. İstanbul.
- Salzman, A. (1999). İmparatorluğu özelleştirmek: Osmanlı XVIII. yüzyılında paşalar ve ayanlar. *Osmanlı*, (Cilt 6, s.227-234). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Savaş, S. (2000). Osmanlı döneminde Sivas'ta tuz üretimine dair bazı bilgiler. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XX, s.223-245.
- Smith, A. (1984). *Ulusların zenginliği*. (Çev. A. Yunus ve M. Bakırcı). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Sümer, F. (1963). *Çukur-Ova tarihine dair araştırmalar*. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 1-98.

Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Şahin, İ. (1999). Göçebeler. *Osmanlı ansiklopedisi içinde* (C 4, s. 236-241). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Şahin, İ. (2006). *Osmanlı döneminde konar-göçerler*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Sami, Ş. (1995). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Tabakoğlu, A. (1985). *Gerileme dönemine girerken Osmanlı maliyesi*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Tabakoğlu, A. (1985). M. Genç ve E. Özvar (Haz.). Osmanlı Devletinin iç hazinesi. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*. İstanbul.

Tabakoğlu, A. (2005). *İktisat tarihi, Toplu makaleler I*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Taş, H. (2006). *XVII. yüzyılda Ankara*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taş, H. (2007/2). İhtisâb mukâta'ası verilerinin şehir ekonomisi açısından anlamı: Ankara örneği. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (13), 409-436.

Taş, H. (2008). Osmanlı kâdı mahkemesindeki şühûdü'l-hâl nasıl değerlendirilebilir? *Bilig*, 44, s.25-44.

Taş, H. (2009). Osmanlı arşiv belgeleri üzerine bir değerlendirme. *Erken Modern Osmanlı ve Japonya'da Devlet, Toplum ve Belgeler*, Tokyo.

- Tatar, Ö. (2005). *XVIII. yüzyılın ilk yarısında Çukurova'da aşiretlerin eşkiyalık olayları ve aşiret iskanı (1691-1750)*. Basılmamış doktora tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Uluçay, Ç. (1944). *XVII. asırda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri*. İstanbul
- Uluçay, M.Ç. (1955). *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri*. İstanbul.
- Umar, B. (1982). *Türkiye halkının ilkçağ tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yayınları.
- Uyar, M. ve Erickson, E. (2014). *Osmanlı askerî tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin merkez ve bahriye teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Osmanlı Tarih. III/2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Osmanlı Tarihi. III/1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Devleti teşkilatından kapıkulu ocakları I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 3. baskı.
- Wallerstein, I. (2005). *Dünya sistemleri analizi*. (Çev: E. Abadoğlu ve N. Ersoy). İstanbul:Aram Yayıncılık.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yörük, S. (2011). *XVIII. yüzyılın ilk yarısında Adana Kazâsı*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Erzurum.

Yusuf Has Hâcib. (1985). *Kutadgu Bilig*. (Çev. R. R. Arat). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet teşkilatına dair kaynaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ze'evi, D. (2000). *Kudüs 17. yüzyılda bir Osmanlı Sancağında toplum ve ekonomi*. (Çev: S. Çağlayan). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

EKLER

EK 1: Aşağıdaki tabloda ise, 1718 tarihli bir kayıttta Saruçam, Kara'ısalu, Hacılı ve Yüregir nâhiyelerindeki timâr kayıtları yer almaktadır.⁶²⁹

Sancak	Nâhiye	Mezra'a	Tasarruf türü	Tasarruf eden	Bedel/Akçe
Adana	Yüregir	Bilâkic	Timâr	Mehmed	7025
Adana	Saruçam	Dikenli	Ze'âmet	Süleyman	37439
Adana	Saruçam	Cemâ'at-i Kara Osmânlı	Timâr	Ömer	4400
Adana	Hacılı	...viranı	Timâr	Hüseyin	7494
Adana	Adana	Boğalu	Timâr	Süleyman	4000
Adana	Yüregir	Eski Basır	Timâr	Hasan	2000
Adana	Yüregir	Karaburun	Timâr	Cum'a	3600
Adana	Kara'ısalu	Şamköy	Timâr	İbrahim	4000
Adana	Saruçam	Cemâ'at-i Hocakendi	Timâr	-	4400
Adana	Kara'ısalu	Cemâ'at-i Ordu-yı sevindik	Timâr	-	6000
Adana	Yüregir	Yassı Kara	Ze'âmet	Seyyid Mehmed veled-i Abdü'l-kerim	30311
Adana	Saruçam	Tahtalu	Timâr	Hüseyin	6000

EK 2: 1739 tarihli Adana eyâletine ait bir cebelü defterinden sancağın yine Adana, Yüregir, Kara'ısalu, Dünderlu, Saruçam nâhiyelerindeki timâr kayıtlarını görmekteyiz.⁶³⁰

Sancak	Nâhiye	Mezra'a	Tasarruf Türü	Tasarruf Eden	Bedel/Akçe
Adana	Kara'ısalu	Ağnak	Ze'âmet	Abdü'l-kerim	20000
Adana	Adana	Memnulu	Timâr	Ali	10000
Adana	Yüregir	Billür	Timâr	Murad	4000
Adana	Adana	Haltur	Ze'âmet	Ali	22000
Adana	Kınık	Mezra'a	Timâr	Hasan	8000
Adana	Yüregir	Paşakendi	Timâr	Hasan	6000
Adana	Berendi	Gökçelü	Timâr	Osman	6000
Adana	Adana	Memnulu	Timâr	Yusuf	15000
Adana	Yüregir	Kebîrvirân	Timâr	Musâ	6000
Adana	Adana	Artoz	Timâr	Mehmed	6000
Adana	Yüregir	Bulduşar	Timâr	Ali	3000
Adana	Kınık	Kızılvirân	Timâr	İbrahim	10000
Adana	Kınık	-	Timâr	Mustafa	9000

⁶²⁹ A.NŞT.d:1364

⁶³⁰ A.DFE.d.: 293; A.NŞT.d:1364.

Adana	Kara'isalu	Kemer	Timâr	Mustafa	10500
Adana	Adana	-	Timâr	Ahmed	4000
Adana	Kara'isalu	Avcı----	Timâr	Ali	8000
Adana	Yüregir	Tıraşlu	Timâr	Mehmed	8000
Adana	Yüregir	Taşcı	Timâr	Ken'an???	2000
Adana	Saruçam	İbrişim	Ze'âmet	Ahmed	47000
Adana	Adana	Kayalu	Ze'âmet	Mustafa	20000
Adana	Kınık	Viranşehir	Timâr	Yusuf	3000
Adana	Berendi	Özlü	Timâr	Maksud	6000
Adana	Yüregir	Cemâ'at- Kentli	Timâr	İlyas	5000
Adana	Berendi	Bayraklı	Timâr	Hüseyin	8000
Adana	Saruçam	Düğünlü	Timâr	Kasım	3000
Adana	Kara'isalu	Akarca	Timâr	Musâ	4000
Adana	Yüregir	Kızılca Ali	Timâr	İbrahim	6000
Adana	Yüregir	Mihmendâr	Ze'âmet	Ali	33000
Adana	Yüregir	Mihmendâr	Timâr	Mehmed	10000
Adana	Kara'isalu	Hacılı	Timâr	Yusuf	10000
Adana	Kara'isalu	Duhan depesi	Timâr	Abdu'l-lah	6000
Adana	Kara'isalu	Karayük	Timâr	Ahmed	16000
Adana	Adana	Boğalu	Timâr	Süleyman	12000
Adana	Kara'isalu	Cemâ'at-i Külahlı	Timâr	Yusuf	10500
Adana	Yüregir	Honab	Timâr	İbn-i Ali	14999
Adana	Yüregir	Boynu Yoğun	Timâr	Ali	7000
Adana	Yüregir	Honab	Timâr	Ali	7000
Adana	Kara'isalu	Ordu-yı sevindi	Timâr	Yusuf	6000
Adana	Kara'isalu	Şamköyü	Timâr	Ali	3000
Adana	Yüregir	Yurtsaray	Timâr	Hüseyin	2000
Adana	Yüregir	Kır-----	Timâr	'Osmân	3000
Adana	Kara'isalu	Budandı	Timâr	Yusuf	10000
Adana	Kınık	Börgi	Timâr	Ahmed	925
Adana	Kara'isalu	Ordu-yı sevindi	Timâr	Mustafa	17000
Adana	Adana	Canluköy	Timâr	Ali	47000
Adana	Adana	Cemâ'at-i Yassıbeğli	Timâr	Durmuş	6000
Adana	Kara'isalu	Mustafa viranı	Timâr	Mehmed	10500
Adana	Kara'isalu	Dibekşehir	Timâr	Saruhan	3000
Adana	Yüregir	Başbilmez	Timâr	Mehmed	3000
Adana	Kara'isalu	Çömlek viranı	Timâr	Mehmed	2000
Adana	Kınık	Kızıl viran	Timâr	Hasan	10500
Adana	Yüregir	Eskibasir	Timâr	Ali	8000
Adana	Adana	Arslan köyü	Timâr	Musâ	6000
Adana	Adana	-	Timâr	Ahmed	10000
Adana	Berendi	Uzunçınar	Timâr	'Osmân	2000
Adana	Kara'isalu	Mustafa viranı	Timâr	İvaz	10000
Adana	Berendi	Arludul?	Ze'âmet	Mustafa	25000
Adana	Berendi	Kumlu	Timâr	İbrahim	6000
Adana	Yüregir	Karaburun	Timâr	Süleyman	3600

Adana	Adana	Gün.....	Ze'âmet	Ahmed	33000
Adana	Adana	Aydın.....	Ze'âmet		25000
Adana	Adana	Cemâ't-i Danişmentlü	Timâr	Mehmed	6000
Adana	Yüregir	Karaoğlan	Timâr	Hasan	8000
Adana	Adana	Boğalu	Timâr	Dilâver	5000
Adana	Yüregir	Eskibasir	Timâr	Dilâver	10400
Adana	Saruçam	Düğünlü	Timâr	Mahmud	17000
Adana	Adana	Kabaklı?	Timâr	Bektaş	10000
Adana	Kınık	Viranşehir	Timâr	Bektaş	4000
Adana	Adana	Döğnük	Timâr	Ahmed	3000
Adana	Berendi	Beriddâr	Timâr	İsmail	10500
Adana	Yüregir	Öyük	Timâr	Şahin	2000
Adana	Kınık	Hanlu	Timâr	Ömer	6000
Adana	Kınık	Kuru?	Timâr	Mehmed	8000
Adana	Berendi	Donviran	Timâr	Mevlûd	17000
Adana	Adana	Hanbeğler	Timâr	Fazlı	4000
Adana	Yüregir	Tozluk	Timâr	Ali	14966
Adana	Berendi	Beriddâr	Timâr	Mustafa	8000
Adana	Yüregir	Burunviran	Timâr	Mehmed	5000
Adana	Kınık	.....	Ze'âmet	Dilâver	21000
Adana	Adana	Karaçay	Timâr	Cum'a	7000
Adana	Yüregir	.....	Timâr	Mehmed	6000
Adana	Kara'isalu	Budandı	Timâr	Mehmed	10000
Adana	Yüregir	Öyük	Timâr	Ramazan	12000
Adana	Berendi	Beğlü	Timâr	Ahmed	12000
Adana	Yüregir	Kumlu	Timâr	Mehmed	5000
Adana	Kara'isalu	Şamköyü	Timâr	Ramazan	2000
Adana	Yüregir	Çobanbükü	Timâr	Ali	17000
Adana	Yüregir	Boynuyğun	Timâr	İshak	10000
Adana	Adana	Karavasal	Ze'âmet	Ali	20000
Adana	Berendi	Ömerlü	Timâr	Veli	5000
Adana	Dündarlu	Gelü	Timâr	Hasan	6000
Adana	Berendi	Ağır	Timâr	Halil	8000
Adana	Berendi	Bekirkurdu	Timâr	Hüseyin	8000
Adana	Yüregir	Yalnızca	Timâr	Dudak	7500
Adana	Saruçam	Akarca	Timâr	Hüseyin	3000
Adana	Berendi	.....	timâr	Osmân	9600
Adana	Yüregir	Kırk.....	Timâr	Mustafa	5000
Adana	Yüregir	...oğlu	Timâr	Abdü'l-kerim	12000
Adana	Kara'isalu	Dibekşehir	Timâr	Ömer	3500
Adana	Saruçam	Düğünlü	Timâr	Mustafa	12000

EK 3:1756 tarihli bir tahrir defterinde de Adana sancağına ait timâr ve ze'âmet kayıtları bulunmaktadır.⁶³¹

Sancak	Nâhiye	Mezra'a	T. türü	Bedel/ akçe
Adana	Kara'isalu	Cemâ't-i Karaca'isalu	Ze'âmet	23800
Adana	Adana	Ordu-yı Emir Meliklü	Ze'âmet	24704
Adana	Kara'isalu	Cemâat-i Saruhan	Ze'âmet	23000
Adana	Adana	Cemâ't-i Baltalu	Ze'âmet	56000
Adana	Kara'isalu	Cemâ't-i Dügünlü	Ze'âmet	33537
Adana	Berendi	Ulu yol	Ze'âmet	25400
Adana	Adana	Topak	Ze'âmet	29000
Adana	Yüregir	Mihmândârlu	Ze'âmet	20881
Adana	Berendi	Dündar der-nezd-i Hacılı	Ze'âmet	21000
Adana	Berendi	Özlu	Ze'âmet	12650
Adana	Berendi	Beğlü	Ze'âmet	15534
Adana	Yüregir	Eskibasir	Timâr	11000
Adana	Kara'isalu	Cemâ't-i Yılanlu	Timâr	13354
Adana	Kımk	-	Timâr	8800
Adana	Adana	Boğalu (Ağba)	Timâr	6500
Adana	Adana	Boğalu (Ağba)	Timâr	3000
Adana	Adana	Eğribük (Ekizce)	Timâr	5000
Adana	Adana	Canluköy	Timâr	2200
Adana	Adana	Kenzürge	Timâr	3000
Adana	Adana	Karakoz	Timâr	8500
Adana	Adana	Cihan ve tevâbi'hâ	Timâr	5200
Adana	Adana	Cihan ve tevâbi'hâ	Timâr	3500
Adana	Adana	Hacatur	Timâr	3000
Adana	Adana	Ağak	Timâr	5220
Adana	Adana	Narlı?Kilise	Timâr	3700
Adana	Adana	Çevlik	Timâr	3000
Adana	Adana	Arslanbükü	Timâr	8306
Adana	Adana			3000
Adana	Adana	Canluköy	Timâr	7200
Adana	Adana	Kenzürge	Timâr	3000
Adana	Yüregir	Bulduşar	Timâr	2000
Adana	Yüregir	Başbilmez	Timâr	2300
Adana	Yüregir	Yalnızca (Elçi Bendi)	Timâr	5500
Adana	Yüregir	Kızkapan	Timâr	3500
Adana	Yüregir	Kızkapan	Timâr	3000
Adana	Yüregir	Honab	Timâr	5999
Adana	Yüregir	Sadunlu	Timâr	2300
Adana	Yüregir	Asman	Timâr	7922
Adana	Yüregir	Tıraşlu	Timâr	2300
Adana	Yüregir	Babakendi	Timâr	6201

⁶³¹ BOA. TT. D: 789, s. 2-13.

Adana	Yüregir	Sayca	Timâr	2400
Adana	Yüregir	Küçükburun Viranı	Timâr	3000
Adana	Yüregir	Öyük	Timâr	4000
Adana	Yüregir	Bilalice	Timâr	2500
Adana	Yüregir	Eskibahreyn	Timâr	4000
Adana	Yüregir	Kamışlubükü	Timâr	5000
Adana	Yüregir	Karaburun	Timâr	3600
Adana	Yüregir	İncirviranı	Timâr	8800
Adana	Yüregir	Öyük	Timâr	3257
Adana	Yüregir	Bulduşar	Timâr	2999
Adana	Yüregir	Tozluk Döğen	Timâr	5999
Adana	Yüregir	Karaoğlu bükü	Timâr	17700
Adana	Saruçam	Cemâ'at-i Sarılı	Timâr	6025
Adana	Saruçam	Cemâ'at-i Danişmentli	Timâr	7225
Adana	Saruçam	Dikenlü	Timâr	3000
Adana	Saruçam	Sarılı	Timâr	6500
Adana	Saruçam	Cemâ'at-i İvaz Hacılı	Timâr	2220
Adana	Saruçam	Cemâ'at-i	Timâr	5170
Adana	Saruçam	Donuz çamuru	Timâr	2200
Adana	Saruçam	Cemâ'at-i Memişli.....	Timâr	5999
Adana	Saruçam	Boynu Yoğun	Timâr	4000
Adana	Saruçam	Cemâ'at-i Bülbüli	Timâr	3400
Adana	Saruçam	Cemâ'at-i Cüreoğlu	Timâr	7284
Adana	Saruçam	Cemâ'at-i Yağlıtaş	Timâr	3000
Adana	Saruçam	Dikenlü	Timâr	5999
Adana	Hacılı	Mustafa viranı (...cemâ'ati ekinliği)	Timâr	3653
Adana	Hacılı	Sofu dede (Değerli cemâ'ati ekinliği)	Timâr	4000
Adana	Hacılı	Cemâ'at-i şeyh Salur	Timâr	2350
Adana	Dündarlu	Çürücek	Timâr	6600
Adana	Dündarlu	B(y)ük tüküşü	Timâr	1600
Adana	Dündarlu	Sakız Köyü (Sakız cemâ'ati ekinliği)	Timâr	2500
Adana	Dündarlu	Akarca	Timâr	2200
Adana	Kara'isalu	Köprübaşı	Timâr	4500
Adana	Kara'isalu	“	Timâr	2300
Adana	Kara'isalu	Şamköyü	Timâr	4500
Adana	Kara'isalu	Cemâ'at-i Üç Hacılı	Timâr	7998
Adana	Kara'isalu	Cemâ'at-i Kınkoğlu	Timâr	5799
Adana	Kara'isalu	Cemâ'at-i Bektaşlu	Timâr	4700
Adana	Kara'isalu	Şamköyü	Timâr	3500
Adana	Kara'isalu	.....şehri	Timâr	3500
Adana	Kara'isalu	“	Timâr	3500
Adana	Kara'isalu	Babasalur	Timâr	3250
Adana	Kara'isalu	Akhanlu?	Timâr	2150
Adana	Kara'isalu	Karayük	Timâr	2500
Adana	Kara'isalu	Üçürge	Timâr	2300
Adana	Kara'isalu	Çevkel??burnu	Timâr	3300

Adana	Kara'isalu	Karayük	Timâr	6500
Adana	Kara'isalu	Cema'ât-i Boranlı	Timâr	3500
Adana	Kara'isalu	Kemer	Timâr	10500
Adana	Kara'isalu	Cemâ'at-i Cânib-i....	Timâr	5500
Adana	Kara'isalu	Cemâ'at-i Hatıblü	Timâr	5999
Adana	Kara'isalu	Çörekviranı	Timâr	4000
Adana	Kara'isalu	Çömlekviranı	Timâr	2500
Adana	Hacılı	Körkün	Timâr	5600
Adana	Kara'isalu	Babasalur	Timâr	2350
Adana	Saruçam	İbrişim, Çörek viranı	Timâr	6000
Adana	Berendi	Beğlü	Timâr	6200
Adana	Berendi	Çağman	Timâr	2500
Adana	Berendi	Sasan	Timâr	4500
Adana	Berendi	Ömerlü	Timâr	3500
Adana	Berendi	Memişlü	Timâr	5500
Adana	Berendi	Suğman	Timâr	3000
Adana	Berendi	Güçleb	Timâr	4200
Adana	Berendi	Belen	Timâr	2200
Adana	Berendi	Havid??viranı	Timâr	10549
Adana	Berendi	Ordasar	Timâr	5000
Adana	Berendi	Güçleb	Timâr	4050
Adana	Ayas	Mağnak	Timâr	2333
Adana	Adana	Cemâ'at-i KaramanTekçeli	Timâr	1500
Adana	Adana	Cemâ'at-i Diğer Sarucalu	Timâr	2900

EK 4: Adana sancağındaki kazâ ve nâhiyelerde bulunan ve mâlikâne üzere müzâyedeye çıkarılan köy ve mezra'alar

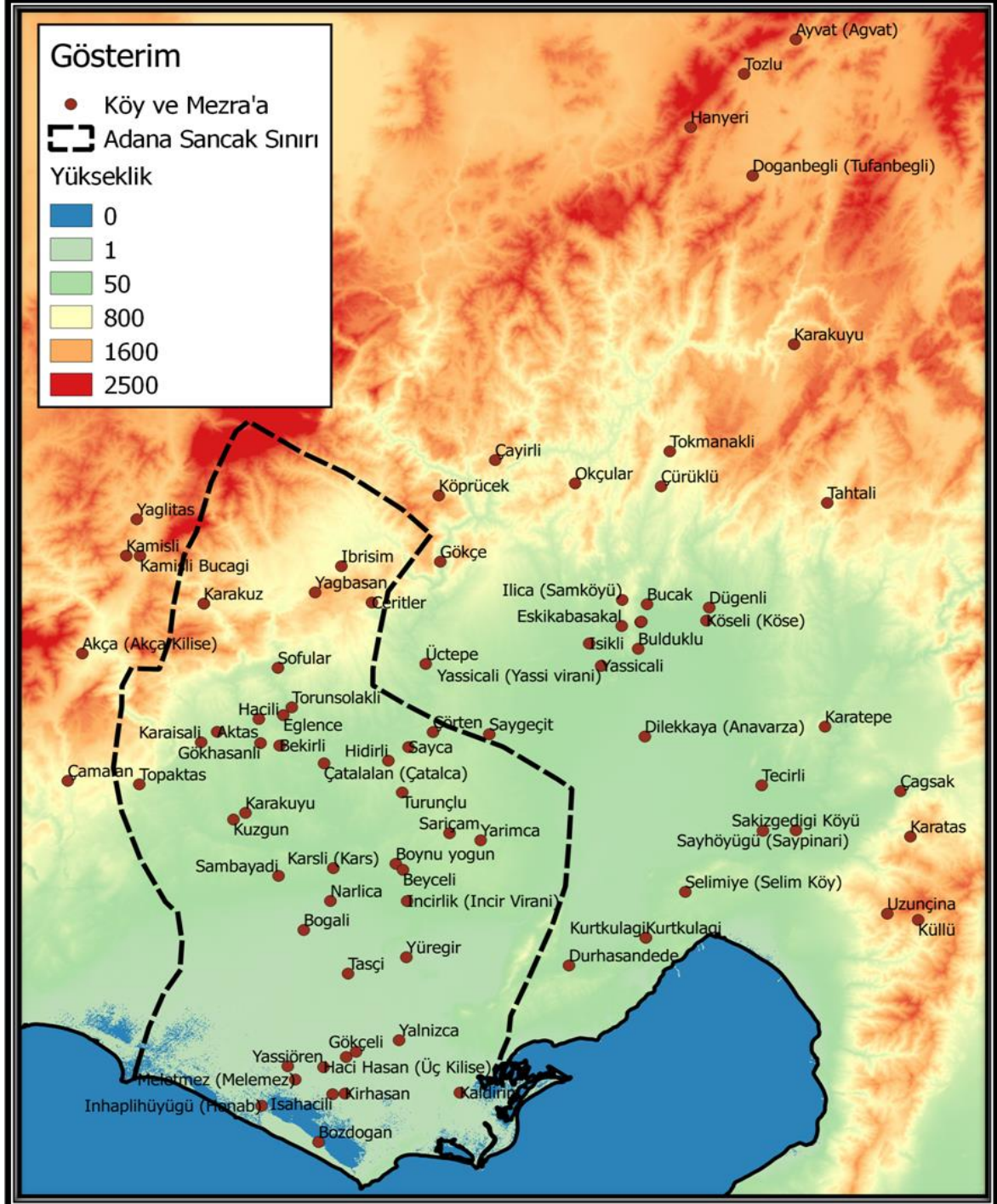
Cânib-i şehir nâhiyesi			
Nâhiye/Kazâ	Mezra'a	Açıklamalar	Mâl (esedî gurus)
Cânib-i şehir	Derziviranı	Okçular cemâ'ati ekinliği	1338
“		Der-nezd-i Kamışlı	850
“	Balçık	Nâm-ı diğer Şam Gölü	900
“	Bayrakçı	Der-nezd-i Eğribükü	828
“	Hazırlu	-	2000
“	Külahlı	Külahlı cemâ'ati ekinliği	1320
“	Hünklü	Der-nezd-i Kilise nâm-ı diğer Karaçalı	18190
“	-	Der-nezd-i Taldaruk	
“	Narlıca	Karakocalı cemâ'ati ekinliği	3746
“	Küçükkend	Tâbi'-i Karalu	8213
“	Şamalanı	Der-nezd-i Hünklü	1763
“	Yağlıtaş	Der-yaylak	6712

“	Taldaruk	-	6464
Yüregir Kazası			
Nâhiye/Kazâ	Mezra'a	Açıklamalar	Mâl
Yüregir	Hocakend	Nâm-ı cedid Taldaruk Tepe	6926
“	Kızılcahend	Der-nezd-i Üç Kilise	2314
“	Devletgelü, Çoğun ve Çanakviranı	Nâm-ı diğer Devletlü (Devletgelü), der-nezd-i Eski Kilise (Çanakviranı)	6196
“	Hacılı	Der-nezd-i Adetlü	5937
“	Çölmeketlü	Üçkilise cemâ'ati ekinliği	1144
“	Gelsek	Der-nezd-i Karaoğlu	7758
“	Sanduklu	Der-nezd-i Köprü	3638
“	İki Kilise Bucağı	Der-nezd-i Asılu	2420
“	Tur Kilisesi	Nâm-ı cedid Okçular cemâ'ati	838
“	Melâzi	Nâm-ı cedid Silâhdâr	1958
“	Diğer Küçükend	Nâm-ı diğer Taldaruk Ölüğü Ali beğlü cemâ'ati ekinliği	2260
“	Kamberî	Der-nezd-i Tekürşân	7000
“	Avret Kilisesi	Der-nezd-i Kızıtaş	800
“	Esgür	Der-nezd-i Danakıran	2000
“	Çatalca		6185
“	Bilâlic	Der-nezd-i Başbilmez	5680
“	Tokmak		1049
“	Adetlü	Der-nezd-i Sapanca	2008
“	Kızılca Ali	Der-nezd-i Uğurviranı	1592
“	Külehâ-yı Küçük	Der-nezd-i Böğri	8500
	Külahlı		1150
“	Künlü	Der-nezd-i Külahlı ve Gökishaklu	3950
“	Kuyruğu Örü	Nâm-ı diğer Yınal	1592
“	Tekürviranı		800
“	Yıldırım	Der-nezd-i Serak (Sevak)	2163
“	Diyadin	Der-nezd-i Küçük Hurma	1934
“	Hurmacık		300
“	Alioğlu	Nâm-ı diğer Yeniceli	6098
“	Hacılı	Der-nezd-i Sadıklı	2873
“	Kâfırkıran	Der-nezd-i Kocalu	4000
“	Tursun	Nâm-ı diğer Çaltıkendi	1690
“	Runguş	Büyükburun cemâ'ati ekinliği	2016
“	-	Der-karîb-i şehir	2046
“	Taykanatlu	Beşirli cemâ'ati ekinliği	2120
“	Gökişcanlu ve Savatlu		3350
“	Böğri	Der-nezd-i Büyükgülehâ	3484
“	Yadigar Işıklı		3700
“	Küçükurdviranı	Der-nezd-i Büyükurdviranı	5904
“	Büyükurdviranı		1104

“	Timâr-ı Eskibasır	Hisse-i şâhî	1500
	Adacık ve Sarıcaada		
“	Kamışlı ve Kenzüрге	Nâm-ı diğêr Gürhay	415
“	Yassıviran ve Melemez ve Uçdüzü		200
“	Küçükkend	Der-nezd-i Gürhay	4352
Saruçam Kazâsı			
Nâhiye/Kazâ	Mezra'a	Açıklamalar	Mâl
Saruçam	Turunçlu	-	48
	Sayca	-	3584
“	Sakızviranı	-	1958
“	Hallâcviranı	Devletlü cemâ'ati ve hâricden zirâ'at eder	815
“	Çanakviranı ve Çatalviranı	Der-nezd-i Ekizce	1866
“	Aktaş	-	1248
“	Narlıca	Develi cemâ'ati ekinliğı	268
“	Kuzgun	Pınar????cemâ'ati ekinliğı	1407
“	Sakızviranı	Satı cemâ'ati ekinliğı	4476
“		Der-nezd-i Narlıca	268
“	Baldıran	Der-nezd-i Kara Kilise	1606
“	Ekizce	Der-nezd-i Toprak Tepe	2259
“	Bülbüli	Nâm-ı diğêr Altınini Kara'isalu cemâ'ati ekinliğı	2995
	İbrişim	Kırklı cemâ'ati ekinliğı	650
“	Bakırhan	Kırklı cemâ'ati ekinliğı	1606
“	Küstüm	Karamanlu cemâ'ati ekinliğı	2456
“	Üç Kilise	Yanık cemâ'ati ekinliğı	7094
“	Sakızviranı	Mermetlü cemâ'ati ekinliğı	12690
“	Çörtên	Korkud cemâ'ati ekinliğı	2025
“	Turunçlu	Nâm-ı diğêr Taldaruk, Korkud cemâ'ati ekinliğı	940
“	Kılıçlubükü	Güdüle cemâ'ati ekinliğı	6220
Hacılı Nâhiyesi			
Nâhiye/Kazâ	Mezra'a	Açıklamalar	Mâl
Hacılı	Eğêrlü		138
“	Hazırlu	Tacirlü cemâ'ati ekinliğı	1966
“	İnviranı	Evcadi cemâ'ati ekinliğı	1320
“	Bayrak, Kocagöz ve Gözübüyük	-	2029
“	Kars, Hacılı	-	2282
“	Usturanca	Köpeklü ve Durmuşlu cemâ'ati ekinliğı	2490
“	Boy ve tevâbi'hâ	-	9120
Kara'isalı Kazâsı			
Nâhiye/Kazâ	Mezra'a	Açıklamalar	Mâl
Kara'isalu	Sakız Konağı	-	1350

“	Akça Kilise	Nâm-ı diğer Akçaköy (ekinlik)	950
“	Kargâh	Çeşmeli cemâ’ati ekinliği	1290
“	Tuzluca	Gömeç cemâ’ati ekinliği	4952
“	Bademlüce	Der-nezd-i Gürmenlik	4400
	Adatepe	Der-nezd-i Adatepe	2400
“	Selinköy		933
“	Karaman tepesi	Nâm-ı diğer Kultepe	1188
“	Güçleb	Karsandı keferesi eker	1440
“	Say Pınarı	Nâm-ı diğer Meşhed Alanı	3120
“	Garibçe	-	1900
“	Sarıçobanlı	-	3000
“	Reyhanyarı	-	2410
“		-	1500
“	Dikenlüce	Taşkoca cemâ’ati ekinliği	1450
“	Kene Çukuru, Yünbükü ve Gömeç		2108
“	Karakuyu	Eski Avcırlu cemâ’ati ekinliği	2351
“	Tekürşan	Der-nezd-i Karamantepesi	2828
“	Kervansaray	Ekinlik	2050
“	Aktaş	Sakallu cemâ’ati ekinliği	2200
“	Mengen	Ulubeği ve Çömlek cemâ’ati ekinliği	4542
“	Kamışlu ve Kenzürge	-	3000
“	Üçyay	-	600
“	Aksu	-	-

Harita 4: Adana sancağında mâlikâne olarak der-uhde edilen köy ve mezra'aların günümüz yer adlarıyla örtüşenlerini gösterir harita.

Harita 5: Adana sancağında büyük ve küçük ölçekli mukâta'aları gösterir harita.

